

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXVII 1973

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder het voorzitterschap van Prof. Dr. J. F. J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Vanaf 1923 werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen in de jaarlijkse *Handelingen* gepubliceerd worden.

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren. Alleen de medewerkers zijn verantwoordelijk voor de opvattingen en denkbeelden, die ze in hun bijdrage ontwikkelen of verdedigen.

Beheer en redactie: Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.

Zijn nog te verkrijgen: *Handelingen* III, XI, XVIII, XIX, XXI-XXIII, XXV, XXVI, XXVII tegen de prijs van 350 fr. per bundel. Zich te wenden tot het Beheer. Bedrag te storten op postrekening 4051.77 van de Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde, 1080 Brussel.

Koninklijke Zuidnederlandse
Maatschappij voor Taal- en
Letterkunde en Geschiedenis

Handelingen

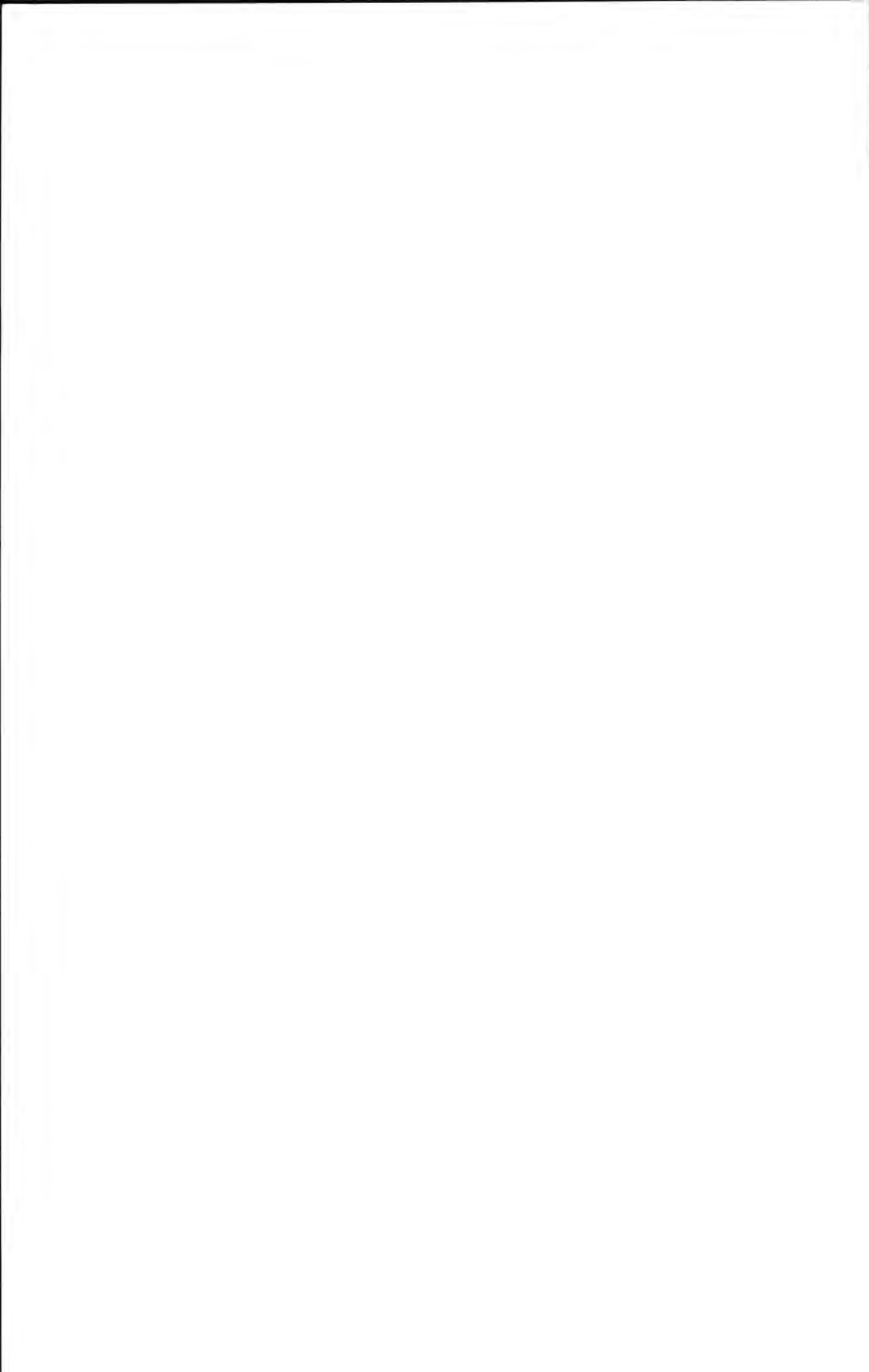
UITGEGEVEN MET DE STEUN
VAN HET MINISTERIE
VAN NATIONALE OPVOEDING
EN NEDERLANDSE CULTUUR

XXVII 1973

INHOUD

	Blz.
1. Het humanisme te Brugge. Een overtrokken begrip? door A. DEWITTE	5
2. Een medisch toertje in de briefwisseling van F. A. Snellaert, door Dr. L. ELAUT	27
3. Naar een transformationele beschrijving van Engelse genitief- constructies, door Dr. A. HANTSON	57
4. Middelnederlandse heiligenlegenden bewerkt door Olivier de Lange, door CLAUDINE HAP	75
5. Vlaanderens Zuidafrikaanse droom (1875-1908), door Dr. W. E. HEGMAN	123
6. De utopische journalistiek als reactie op de inertie van de Noordnederlandse pers, door Dr. JOAN HEMELS	137
7. Huygens' op de dood van sterre	151
I. Repliek, door F. L. ZWAAN	152
II. Huygens en Petrarca, door S. F. WITSTEIN	157
III. Naschrift, door R. LIEVENS	161
8. Een minder bekende Antwerpse humanist: Joachim Sterck van Ringelberg, door Prof. Dr. LUC INDESTEGE	165
9. Een bijdrage tot de benadering van een zelfde optiek: Erasmus en Lipsius over christendom en verdraagzaamheid, door Dr. J. KLUYSKENS	181
10. De ontwikkeling van de Vlaamse pers en haar houding tegen- over de taalpolitiek van Willem I tijdens het Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830), door Prof. Dr. THEO LUYKX	207
11. Over enkele betrekkingen tussen linguïstiek en statistiek, door Dr. W. MARTIN	231
12. Moeilijkheden en mogelijkheden bij het onderzoek van de Nederlandse klankstructuur, door J. TAELEDEMAN	243
13. De indeling van de sterke werkwoorden in het Duits, door M. VAN DE VELDE	255
14. Singulariteit, pluraliteit en kollektiviteit in het licht van de kwantorenteorie, door Dr. W. VAN LANGENDONCK	273
15. Lyriek als communicatie. Enkele structuuraspecten, door Prof. Dr. L. VERBEECK	291
16. Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875), door Dr. ELS WITTE	311
17. Werkzaamheden	355
18. Ledenlijst 1973	363

Het humanisme te Brugge.

Een overtrokken begrip ?

door

A. DEWITTE

DE PERIODE 1463-1652

We stellen ons voor hieronder bericht en interpretatie te brengen van een omvangrijke groep litteraire, wetenschappelijke en pedagogische publicaties, waarvan de gemene noemer het epitheton *Brugensis* na de auteursnaam is.

De aangeduide periode van zowat 200 jaar groepeerde een honderdtal namen, die vrij gemakkelijk kunnen worden teruggevonden omheen het Leuvense *Collegium Trilingue* enerzijds, terwijl alle recente studies door ons werden gegroepeerd in bijlage 3 van *Scholen en Onderwijs te Brugge in de Middeleeuwen*¹. Wij achten ons door deze verwijzing ontslagen van een hinderlijke reeks voetnoten en zullen hieronder pogen deze *viri docti* rond een reeks themata te groeperen.

In de laatste paragraaf zullen wij dit humanisme nog iets ruimer, of wellicht precieser, omschrijven, door het bij staatsmanschap te betrekken, en op die manier dit humanisme een aparte plaats te geven in het bredere Nederlandse humanisme van voornamelijk de 16e eeuw.

Het is duidelijk dat van de zowat 100 geciteerde namen wij voor eerst slechts bij een tiental over afzonderlijke (fragmentarische) studies beschikken, en ten tweede wij niet in staat waren dit totale oeuvre te lezen en te interpreteren.

Op die manier biedt dit overzicht op verscheidene plaatsen eerder een leidraad die latere studie moet aanvullen, voornamelijk dan de filologische waarde van de betrokken auteurs.

Wij willen daarnaast vooraf opmerken dat wij betreffende G. Cassander, wiens invloed omgekeerd evenredig is aan zijn

1. H. De Vocht, *History of the Foundation and the Rise of the Collegium Trilingue Lovaniense. 1517-1550*, Leuven, *Humanistica Lovaniensia*, dln. 10-13 (1951-1955), 4 dln., passim; en A. Dewitte, *Scholen en Onderwijs te Brugge gedurende de Middeleeuwen, Handelingen Société d'Emulation*, Brugge, dl. CIX (1972), vnlk. pag. 197-216. Alleen P. de Ponte, J. L. Vives, F. Craneveld, J. de Meyere, J. de Corte, G. Cassander, F. Modius, L. Carrio, V. Giselin, J. Lernout en B. Vulcanius werden door recente studies en artikels enigszins beter bekend.

verblijf te Brugge, over onvoldoende detailstudie beschikken om zijn reële waarde, groter dan die van Erasmus te Brugge althans, te schatten². Eenzelfde probleem stelt zich bvb. voor het vooral pedagogische œuvre van J. L. Vives en zijn relatie tot het Brugse milieu; en voor de talrijke overige Brugse privé-leraren – voor de 16e eeuw hebben we zelfs namen van een 20-tal houders van privé-Latijnse scholen te Brugge alleen, – van wie het leerprogramma mét de invloeding onvoldoende kunnen worden bestudeerd³.

Doelstelling van deze bijdrage tenslotte is een onderzoek naar de motieven die Erasmus ertoe aanzetten in 1526-7 aan L. Casembroot, de eerste Brugse leraar Grieks, daarna, na studies te Padua, stadsjurist, te schrijven *Brugensium ingenia simillima Atticis esse*, een uitspraak door G. Cassander hernomen in 1541 en breder uitgelegd: *ob civium comitatem, benignitatem, ingenii excellentiam, morumque suavitatem, doctrinae et literarum cultum, facundiam, legis quoque disciplinam, religionem*⁴.

Ons onderzoek neemt een aanvang in 1463, wanneer de Oudenburgse schoolrector Jan vander Veeren de *Elegantiarum Libri Sex* van L. Valla (pas gepubliceerd in 1471) verdedigt t.a.v. de *Institutiones Grammaticae* van Priscianus⁵, te Brugge nog als basis voor onderwijs in het Latijn algemeen in gebruik; en eindigt bij de meerzinnige figuur van Ol. de Wree (1596-1652).

Deze materiële aflijning bevat, zoals hieronder blijkt, een reeks constanten die enerzijds de mogelijkheid van een Brugse traditie openen, en anderzijds bijzonder goed beantwoorden aan de dogmata van het Europese humanisme met als inspiratoren te Brugge na mekaar: L. Valla (ab 1463); D. Erasmus (ab 1515); G. Cassander (ab 1540) en J. Lipsius (ab 1564)⁶.

Als belangrijkste intellectuele beïnvloedingspunten moeten voor Brugge worden vermeld het Leuvense *Collegium Trilingue*, met, ca. 1400 J. Gerson, en naar het einde van de 15e eeuw, de Parijse Sorbonne en figuren als J. Lefèvre d'Étaples en F.

2. Voor G. Cassander beschikken wij, naast apologetische fragmenten bij A. C. De Schrevel, *Histoire du Séminaire de Bruges*, dl. 1, Brugge 1895, pag. 387-619, alleen over M. E. Nolte, *G. Cassander en zijn oechumenisch streven*, diss. Nijmegen, Fac. Letteren en Wijsbegeerte, 1951.

3. A. Dewitte, *art. cit.*, pag. 184-85.

4. C. Carton, *G. Cassander. Oratio in laudem urbis Brugensis*, Gent, 1847, pag. 4. De relatie mét en vergelijking als een Athenae Belgicae gaat overigens door tot voorbij Lips bij O. de Wree.

5. G. G. Meersseman, *L'Épistolaire de Jean van den Veren et le début de l'humanisme en Flandre*, in *Humanistica Lovaniensia* dl. XIX (1970), Leuven 1970, pag. 119 sq.

6. Zie o.m. A. Dewitte, *Erasmus en Brugge 1515-1536, Handelingen Soc. d'Emul.*, Brugge dl. XCIV (1957), pag. 5 sq.; A. Dewitte, *Justus Lipsius en Brugge 1564-1606, Brugse Ommeland* 1961, pag. 2 sq.

Andrelini⁷; vanaf 1562 worden de universiteit en de Colleges te Douai centra even belangwekkend als voorheen het *Collegium Trilingue*⁸.

1. De studie van het Grieks

Grieks als leervak te Brugge in de *scola maior* komt voor vanaf 1518-1520 wanneer dit in de Donaasschool gedoceerd wordt door de medicus H. Florenas en hierbovenvernoemde L. Casembroot; vóór 1528 in de school van de Lieve-Vrouwkerk waar Lucianos, Plato, Aristophanes, Theocritos, Homeros worden gedoceerd door Jan Van Strazeele – om vanaf 1541 doorlopend gedoceerd te worden aan de Illustere School, *gymnasium pietatis*, van Jan de Witte, waar het als basisprogramma voor de leergangen *bonae et sacrae litterae* was opgenomen⁹.

In 1530 echter had de schoolrector van Sint-Donaas A. Chilius reeds teksten van Aristophanes en Lucianos naar Latijnstalig toneel omgewerkt¹⁰; de Lucianus-tekst was misschien een adaptatie van een gelijkaardige prestatie van zijn voorganger (1484-86) de schoolrector H. Van Dommele¹¹. Kort daarop publiceerde de stadspensionaris Fr. Craneveld een Latijnse vertaling van drie Homeliën van Basilius, 1534; en in 1536 bracht de toekomstige Brugse stadsschepen en pensionaris Jac. de Corte, een student van Vives, een Latijnse vertaling van de Griekse *Paraphrase* van Theophilus op de *Instituten* van Justiniaan¹².

Dit dan als vroegste Brugse voorbeelden die later zowel door Craneveld en De Corte enerzijds, bij vooral B. Vulcanius met zijn uitgave van het oeuvre van Cyrillus (1605) en zijn *Thesaurus utriusque linguae* (1600) een hoogtepunt kregen.

Wel is in 1536 de uitspraak van humanisme bij De Corte – hernomen door Cassander voor de *bonae litterae* – typerend: *Quamquam, o nemo se committat, sed omnes potius graecis literis operam dent, ut in pristinum decus redeat jurisprudentia.*

7. E. Van Steenberghe, *Gerson à Bruges*, *Rev. d'Hist. Ecclés.* 31 (1935), pag. 5-52; A. Renaudet, *Préréforme et Humanisme à Paris pendant les premières guerres d'Italie*, Parijs 1916; en J. P. Massaut, *Josse Clichibove, l'Humanisme et la réforme du clergé*, 2 dln, Luik, Fac. Phil. et Lettres, fasc. 183 (1968), passim.

8. Zie o.m. A. Viaene, *Vlaamse Vluchtelingen te Douai*, *Hand. Soc. d'Emul.*, dl. XCIII (1956), pag. 5-37.

9. A. Dewitte, *Scholen en Onderwijs*, pag. 154-55.

10. A. C. De Schrevel, *Op. cit.*, pag. 223-225.

11. Archief Bisdome Brugge, Arch. Sint-Donaas, *Rekeningen van de Kerkfabriek 1486-87*, fol. 18v.

12. E. I. Strubbe, *Jacob Curtius Brugensis*, in *Album Prof. Dr. E. A. Leemans*, Gent 1970, pag. 345. Eventueel dient dit schema aangevuld te worden met de vriendenrelatie Jan Crabbe-Georges Hieronymus van Sparta, deze laatste een uitgeweken Griekse geleerde: zie *Hs. Parijs, Arsenal*, nrs. 1130.

Hij zou meteen, in het spoor van Viglius, Budé e.a., de opponent worden van de traditionalisten (Bartolisten) waarvoor in eigen stad J. De Damhoudere exemplarisch was. J. Reyvaert werd te Brugge een geestesgenoot¹³.

Op het zuiver pedagogische vlak zouden zowel J. Vaseus (Coimba, 1546) F. Nans (non ed.) en B. Vulcanius (wellicht de non edita van Nans) het grammatisch oeuvre van N. Clenard emenderen; A. Van Meetkerke zou in 1565 een handboekje op de markt brengen over de uitspraak van het Grieks, werk dat in 1620 te Douai door A. Hoye werd geëmendeerd en uitgebreid tot het Latijn; B. Vulcanius bracht schooluitgaven van o.m. Xenofoon (1575), Aristoteles (1591); terwijl vanaf 1552-3 Clenard in de Latijnse stadsschool en vanaf 1575 het officiële handboek van de Jezuïetenschool wordt, naast Demosthenes als cursorische lectuur.

Deze progressieve houding t.a.v. de studie van het Grieks, in 5 Latijnse scholen te Brugge onderwezen in de 16e eeuw, omwille van haar *prestantia, utilitas, necessitas, dulcedo, ubertas*^{13bis}, leidde in combinatie uiteraard met de voortgezette studie aan het Leuvense *Collegium Trilingue*, tot Brugse leraars Grieks te Parijs (Collège de France: J. Strazeele 1528 e.v.); te Londen (privé-leraar P. de Smet, 1529); te Leiden (Univ., B. Vulcanius, 1581; voorheen aan het Calv. gymnasium te Antwerpen, 1572); te Dordrecht (Illustere School, F. Nans, 1592; voorheen te Leiden); Salamanca (Univ.; Vaseus 1561 †); te Toledo (Univ.; P. Pantin, 1584); en te Douai (Univ.; A. Hoye, 1593). Te Brugge zelf was wellicht de belangrijkste privé-leraar J. L. Vives.

2. De appreciatie van het Nederlands

Zeer opmerkelijk voor de Nederlanden is wel dat op de voorbeelden van Jonker Vander Noot, Jan van Hout, uiteraard Marnix van St.-Aldegonde, en wellicht J. Gruter na, de geleerdenwereld zich ostentatief afkeerde van renaissancepoëzie in de volkstaal.

Te Brugge waarschuwde Jac. de Meyere hier reeds voor in 1531 t.a.v. Erasmus, terwijl G. Cassander, die in zijn *Oratio in landem urbis Brugensis*, uit 1541, op meerdere plaatsen Jac. de Meyere plagieert, volgende lof op de (Brugse) moedertaal neerschreef: *non rustico et agresti, non aspero et inculto, sed mollissimo suavissimoque sono, et jucundissima pronunciandi ratione utuntur. Quibus et vox adeo pressa, et flexibilis est, ut non alia gens ad*

13. E. I. Stubbe, *art. cit.*, pag. 347.

13bis. Universiteitsbibliotheek Leiden, *Codices Vulcan.* 36, fol. 23-28v, rede van B. Vulcanius, 28 aug. 1574.

*quavis linguas addiscendas easque aptissime et expeditissime proferendas magis idonea sit. Nam ut de aliis linguis taceam ... certe linguam latinam, quod facile quisque judicet, non alia gens, quam Flandri, et in iis maxime Brugenses, aptius, suavius et intelligentius effert*¹⁴.

Deze gehele tekst werd hier in vergelijking met de Attische *lenitas quaedam* uitgewerkt, doch toont vrij duidelijk dat de moedertaal, dit in tegenstelling met bvb. de stellingname van Erasmus, niet initieel werd geweerd.

Toch kwamen de Brugse humanisten vóór (de 17e-eeuwse) Olivier de Wree en A. de Boodt, niet tot Nederlandstalige prestaties, op S. Stevin en N. Everaert na – de laatste als Leidse student met een vertaling van de *Politica* van Lipsius (1589). Een grondoorzaak vinden we wellicht in een tweetal opmerkingen van B. Vulcanius, wiens assistent en daarna opvolger te Leiden, D. Heins, precies de initiator van „*Dichten in het Vlaems*” is geweest voor O. de Wree. Bij de publicatie 1584, van zijn vertaalwerk van Hymnen van Callimachus, Bion en Moschus zette Vulcanius de principes van reële literatuur uiteen: het betreft in de eerste plaats eruditiewerk: inderdaad volstaat het niet de poëzie van de ene naar de andere taal om te zetten, zoals de meeste dichters doen; bovendien moet die vertaling nog exact zijn en de originele auteur moet herkenbaar blijven¹⁵.

In een tweede nota, waarbij Vulcanius na studie de *Proverbes* van Ronsard doorgeeft als lectuur, zegt hij vol bewondering te staan voor dit werk van eruditie, doch zichzelf te oud te achten in een experiment als dit, doch dan in het Nederlands, voor te gaan¹⁶.

Toch blijkt hij een gelijkaardige opzet te zijn begonnen: een Grieks-Latijnse-Nederlandstalige spreekwoordenverzameling, terwijl hij zowel J. Van Hout als J. Gruter en H. Spieghel, die eveneens een dergelijk object had, frequenteerde¹⁷.

Uiteindelijk deed niet hij het, wel Heins over wie Ol. de Wree zegt, in 1625, 11 jaar na de dood van Vulcanius:

*Dien Tael-geleerden Heins, die Phoebus heeft doen lesen
Dien Dichten in het Vlaems; dien Gentsche nachtegael
Die al de Musen heeft doen leeren syne tael.
Comt Phoebus, comt nu oock in onze Vlaemsche steden;*

14. C. Carton, *Op. cit.*, pag. 10.

15. B. Vulcanius, *Moschi Syracusii et Bionis Smyrnaei Idyllia*, Plantin 1584, pag. II-III.

16. Universiteitsbibl. Leiden, *Codices Vulcan.* 106 II, minuut van brief aan Canter, op keerzijde van brief aan D. Heyns, 24 okt. 1585.

17. *Cod. Vulc.* 105 II, C. Bogaert aan B. Vulcanius, 5 dec. 1602.

*Comt Musae wederom ; comt neffens hem ghetreden
En spreeckt in onze tael*¹⁸ ;
precies dezelfde idee :

*Zo hebben de ghesochtste ende beste Griecken gedaen, alsoock
de Latynen, die de vergiptische wetenschap in hare griexe, ende
dies de griexe wysheyt in hare latynsche tale voortleerden ...*

*Zo nu by der francoysen oock gebuert, in desen is nu oock eere
in te leggen tot nut ende dienst van ons vaderlant*¹⁹
werd Vulcanius voorgelegd om daarin voor te gaan.

Olivier de Wree zou het te Brugge wel doen, met als nevenresultaat dat zijn Latijn even galant is als de poëzie van Jan Lernout, zijn Nederlands echter gewoon rederijkerij. Wellicht mede onder zijn invloed zouden de Brugse Rederijkers vanaf 1628 de eis stellen, bij het 200-jarig bestaan van de Drie Santinnen, dat elke deelneming vanaf nu tot doel had de volkstaal tot cultuurtaal te verheffen²⁰.

In het ganse Brugse onderwijspatroon is inderdaad geen Duytsche school of programma aan te treffen waaruit zou blijken dat deze schemata daar werden ingeoefend. Het omgekeerde gebeurde echter wel : met name de burgemeester van het Brugse Vrije ; Filips van Maldegem, in 1579 gevlucht voor het Calvinisme, publiceerde in 1600 te Luik, met hulp van D. Lampson, een Franse vertaling van de poëzie van Petrarca.

Waartoe bleken de humanisten te Brugge wel in staat ,

Zowel J. L. Vives als voornamelijk A. Scoonhove, naast G. Cassander, C. Wouters en B. Vulcanius (deze zelfs met 4 publicaties) legden zich o.m. toe op de studie van het verleden van Goten en Langobarden (en Friezen, zoals ook Cornelius van Gouda, Gerard Noviomagus, Jan van Gorp en Hugo de Groot) om op die manier deze mede-Germanen en Bataven een evenwaardige en even vroege civilisatie aan te meten als de Grieken.

Heel belangrijk was hierbij de rol geweest van G. Cassander die reeds vóór 1554 de *Codex Argenteus* had ontdekt en door afschriften ruim had verspreid als een vroeg voorbeeld van leken bijbel²¹.

18. O. de Wree, *De vermaerde Oorlogh-stucken... van Carel de Longueval*, Brugge, N. Breyghel 1625, pag. 7.

19. Zie noot 17.

20. M. Luwel, *De Rederijkers te Brugge in de 17e en 18e eeuwen*, *West-Vlaanderen* 70 (1963), pag. 225.

21. R. vande Velde, *Ontdekking van de Codex Argenteus*, *Handelingen Zuidned. Maatschappij*, deel XV (1961), pag. 297-98.

3. De studie van het Latijn

Reeds in 1463 wordt te Brugge de pedagogiek van Priscianus voor de Latijnse school aangevallen ten voordele van de *Elegantiarum Libri sex* van L. Valla. Handboeken van Erasmus worden vanaf 1522, van Clenard vanaf 1526, van Despauter vanaf 1529 (1515 bij J. de Meyere) in gebruik genomen, evengoed als de Dialogen van Vives, en, vanaf 1542-1544, de publicaties over *Rhetorica* en *Dialectica* van G. Cassander, terwijl in de school van E. Hoeckaert te Gent de grammatica-oefeningen (uit 1520) van P. de Ponte met succes worden gebruikt²². Het is hierbij minder belangrijk dat Cato en Donaat in de latere jaren nog blijven voorkomen.

Veel opmerkelijker is het feit dat speciale fundaties, tussen 1474-1506, in de drie kapittelscholen de *scolae litterariae* gingen scheiden van de *scolae cantuales*, waardoor de schoolrectoren de zorg over de armenkinderen (bonenfanten) konden doorgeven aan hun hipodidasculus en aan de succentor, en zij hun feitelijk onderwijs niet voortdurend onderbroken zagen door liturgische vieringen en canonieke uren²³; het is echter wel opvallend dat zij, én de beneficiarii van de kapittelkerken, slechts in vrij geringe mate tot publicaties zijn gekomen (N. Weyts, G. Bachusius, J. Fevyn en C. Wouters lieten hun meestendeels verdwenen oeuvre in hs.; St. Comes, A. Chilius en L. Apollonius brachten samen 5 edita; de belangrijkste auteur was de bovenvermelde kanunnik A. Scoonhove); dit in tegenstelling tot hun concurrenten: de rectoren van de vrije scholen. Deze – de meest befaamde waren J. L. Vives, J. de Meyere, G. Cassander (die voorheen in de school van Hoeckaert les gaf), H. Cruquius – brachten op filosofisch, theologisch, historisch en filologisch vlak bijzonder waardevolle publicaties die geëvenaard werden door de muzikale composities van kanunniken-componisten, zangmeesters en canters te Brugge, waarvan de belangrijkste waren: A. Busnoys, L. Hellynck, B. Appenzellern, A. Pevernage, naast G. Dufay en G. Binchoys en G. Joye in de 15e²⁴.

Het is echter wel opvallend dat bij het schooltoneel in de 16e eeuw de rol en het optreden van de zangmeesters alleen doorgaat voor de middeleeuwse mysteriespelen.

De nieuwe auteurs, ingestudeerd door de schoolrectoren zijn: Lucianos en Vergilius in de 15e; Terentius, Plautus, Aristophanes

22. A. Dewitte, *Petrus de Ponte, Brugs leraar te Parijs, Haec Olim* dl. XVII (Brugge 1967), pag. 51.

23. A. Dewitte, *Scholen en Onderwijs*, pag. 170, 182.

24. A. Dewitte, *De geestelijkheid van de Brugse Lieve-Vrouwkerk in de 16e eeuw, Handelingen Soc. d'Emul.* dl. CVII (1970), pag. 111 sq.

en Lucianos in de 16e eeuw (en Seneca in de uitg. van A. Ferrand ?) ; naast christelijke tragediën van L. van Brecht en A. Hoye ; en in de 17e Jezuïeten-toneel als het *Judicium Panegyricum*, 1605, een historische compilatie waarvoor als bronnen zijn terug te vinden : J. de Meyere, P. d'Oudegherst, R. Gaguin, Guicciardini, Miraeus en Molanus²⁵.

De auteurs die model stonden voor het onderricht in de Latijnse school waren naast de *Colloquia* van Erasmus (en Vives ?), zijn *Opus de Conscribendis Epistolis* en *De civilitate morum puerilium* ; J. De Spauter en E. Dolet (*Formulae latinarum locutionum illustrium*, Lyon 1539, voorgeschreven in 1574 door B. Vulcanius), naast Cicero, Ovidius, Vergilius, Livius, Sallustius, Tacitus en P. Manutius²⁶.

Horatius krijgt een kritische uitgave van de lector aan de Illustere School H. Cruquius terwijl het ganse schema van die school opgericht in 1540 teruggaat op de trilogie van J. L. Vives : *De Disciplinis* (1533) ; *De Anima* (1539) : voor de *solida ac non sophistica Logica* en *Physica* ; en *De Veritate fidei* (1543-4) voor Theologie²⁷.

Bovenstaande behandelde op één na de handboeken in gebruik bij én de leraren die te Brugge doceerden.

Buiten Brugge had men bvb. reeds in de 15e eeuw de cursussen over Rhetorica, te Leuven, van A. Haneron en de lezingen over Terentius en Seneca van A. Ferrand te Parijs ; in de 16e eeuw de grammaticus P. de Ponte, privéleraar te Parijs ; P. de Smet te Londen ; zijn zoon Bonaventura te Antwerpen ; W. Liekercke te Goes ; J. Ottho te Gent, A. Sylvius en H. Cruquius te Leuven, net als J. de Corte, die als rector in de Lelie-pedagogie, in 1520, het œuvre van Erasmus invoerde ; A. Hoye, regent van het Collège d'Arras ; de Brugse jezuïet R. Claeysseune die het eerste Jezuïeten-college oprichtte in Auvergne in 1556 ; de rondreizende leraar L. Carrio, die daarna te Leuven rector werd en a.m.²⁸. Hierover brengen we in § 5 overigens aanvullende gegevens.

Het resultaat van het onderwijs te Brugge zelf leidde tot een bijzonder grote reeks poëten en prozaïsten in het Latijn, die wij daarna o.m. aantreffen in de Brugse magistratuur en in die van het Brugse Vrije, met enerzijds een hoogtepunt rond F. Craneveld en J. L. Vives, en 20 jaar later de Laurini met J. Reyvaert, A. Van Meetkerke, E. Wyts en de privérukkerij van H. Goltz ; in de 17e

25. A. Viaene, *Het debat over Vlaanderens roem* in *Biekorf* 60 (1959), pag. 161-170 ; A. Dewitte, *Scholen en Onderwijs*, pag. 173-74.

26. *Id.*, pag. 161-166.

27. A. C. De Schrevel, *Op. cit.*, dl. II (1883), pag. 51.

28. A. Dewitte, *art. cit.*, vnlk. pag. 183-84 en 205.

eeuw : Oliv. de Wree, A. Baltyn, L. Vossius en J. B. Van den Kerckhove.

Dit belet echter niet dat een vrij groot aantal Brugse jongeren buiten Brugge hun vooropleiding kregen : te Gent bij de broeders van het Gemene Leven, en in de scholen van E. Hoeckaert en J. Ottho ; bij de monniken te St. Omer, bij J. De Spauter te Komen, bij Vives te Leuven, verder te 's Hertogenbosch, Eeklo, Oudenburg, Gistel, enz., naast de privéscholen te Douai vanaf 1570²⁹.

Opmerkelijk en bijzonder talrijk waren de publicaties van deze Brugse oud-studenten van wie na hun studie geen relatie met het schoolwezen is bekend : zo de poëzie van H. Audejans, P. Colve, L. de Fruytere, A. de Marivorda, F. de Maulde, N. Oudartus, de gebroeders D. en N. Lampson, A. Laurent, vnlk. Jan Lernout, J. Ottho, Oliv. de Wree ; historische, filologische en theologische studies van H. Drumezius, J. Fontanus, F. Lucas, P. Simons, W. Taelboom, W. van Maele, A. van Meetkerke, J. Van Pamele ; naast publicaties in de Rechten van F. Craneveld, J. de Corte, K. Sucquet, J. Reyvaert, E. Wyts, J. de Damhoudere en P. d'Oudegherd ; en in de medicijnen van C. de Baersdorp, W. Pantin, V. Giselin. Juristen, theologen en medici die vanuit hun vak pogen aan de vernieuwing te participeren, de één met uiteraard meer succes en mogelijkheden dan de andere.

Precies in de hierboven opgesomde rij namen ontbreken te veel detailstudies om ze nu reeds anders dan alfabetisch te rangschikken, behalve de bekende en vrij invloedrijke tradionalisten J. de Damhoudere en C. de Baersdorp³⁰.

Het is echter wel verbazingwekkend, en legt meteen het succes te Brugge uit van de grote Nederlandse en voornamelijk Franse scholen – dat J. de Meyere in 1531 neerschreef : *prævalente nihilominus Germanica usque lingua, quam nunc quidam ex nostratibus neglegere videri possunt, Gallicae magis studiosi, propter vicinitatem gentis, ac rerum plurimarum commercia ... Latinas atque adeo Graecas literas bona pars nunc amant, atque impendio colunt, sed non perinde omnes in illis persererant, ob eam (credo) causam, quia tam raro optimarum rerum studiis justa respondeant praemia*³¹.

29. *Id.*, passim ; wat de school van Despauter betreft zie P. D. B., *De Latijnse school van Despauterius te Komen*, in *Biekorf* 74 (1973), pag. 184 ; uit dit laatste blijkt dat het schoolgeld 50 pond parisis per student per jaar bedroeg.

30. Zie o.m. E. I. Strubbe, *Joos de Damhouder als criminalist*, in *Ts. voor Rechtsgeschiedenis* dl. 37 (Groningen, 1970), pag. 1-65 ; en A. Dewitte, *Cornelis de Baersdorp in Scientiarum Historia* dl. 1 (Antwerpen 1959), pag. 177-190 met o.m. 13 brieven van De Baersdorp aan Maria van Hongarije betreffende de gezondheids-toestand van Keizer Karel tussen 10 april 1548 en 11 juli 1554.

31. J. De Meyere, *Rerum Flandricarum Tomi X*, Reed. *Société d'Emulation*, 1842, pag. 81-83.

Blijkbaar waren bovenvernoemde resultaten van oud-studenten nog niet eens in overeenstemming met de kwaliteit van de studenten zelf. Biografieën als die van P. de Ponte, J. L. Vives en B. Vulcanius tonen echter voldoende duidelijk aan dat de *bonae litterae*, wanneer deze niet werden afgerond met juridische of theologische studies, zelden leefbaarheid verzekerden.

Deze *virī docti* werden, net als overigens Erasmus zelf, niet zelden gedwongen als een kameleon zich ook aan situaties aan te passen die niet met het eigen inzicht strookten.

4. *De relatie met mecenaat, bibliotheekwezen en boekdrukkunst*

Onder bovengenoemde auteurs is uiteraard bij herhaling sprake van samenwerking. Zo naar het eind van de 16e eeuw tussen A. Hoye, J. Van Pamele en F. Lucas te Douai ; tussen B. Vulcanius, F. Nans en J. Dousa, V. Giselin, J. Lips te Leiden ; tussen, eind 15e eeuw, P. Burry, de gebroeders Fernand, P. de Ponte en A. De But te Parijs, omheen F. Andrelini en Lefèvre d'Étaples ; tussen de gebroeders Lampson en F. Van Maldeghem te Luik ; tussen F. De Maulde en L. Carrio ; tussen G. Cassander, mecenas C. Wouters en J. Ottho te Gent en Duisburg, e.d.m.

Te Brugge zelf is de vrienden- en belangenkring J. Fevyn, mecenas M. Laurin, F. Craneveld, A. Sucquet, G. Bachusius en J. L. Vives door de publicatie van H. De Vocht vrij goed bekend³².

Daarnaast had men de kring, in welke zin dan ook – rond de Gentse abten R. de Mercatel en F. d'Helfaut, rond Maximiliaan van Bourgondië te Middelburg, en tussen 1563-76 rond de privé-drukkerij van H. Goltz, met de mecenasen Marc en Guido Laurin, F. Nans, J. Reyvaert, A. Van Meetkerke, A. Pigge, J. Ottho, Maarten de Smet en zelfs de Luikse D. Lampson, onder het protectoraat van C. de Baersdorp.

In de 17e eeuw de relatie J. Lernout-M. De Vriendt en later O. de Wree-L. Vossius-J. B. van den Kerckhove.

Jan Lernout publiceerde posthuum werk van V. Giselin en J. Reyvaert ; V. Giselin van A. Laurent ; A. Scoonhove van St. Comes ; Jan Dousa van L. de Fruytere ; F. Craneveld van J. L. Vives ; B. Vulcanius introduceerde in de N.-Nederlanden, door een heruitgave, het werk van de *Tres Fratres Everard* ; de combinatie A. van Meetkerke, F. Nans L. de Casembroot en B. Vulcanius verdedigde Marnix' Psalmvertaling te Den Haag ; deze psalmen

32. Zie de uitvoerige publicatie H. De Vocht, *Litterae virorum eruditorum ad Fr. Craneveldium. 1522-1528, Humanistica Lovaniensia* dl. 1 (Leuven 1928).

verschenen overigens bij de gewezen atelierleider van H. Goltz : G. Van den Rade e.d.m.³³.

De relatie met het Brugse drukkersmilieu echter is, op de productie van H. Goltz na, die overigens niet vrij hoog lag, onbeduidend, net als de Brugse boekdrukkunst zelf. Nochtans waren alle voorwaarden tot een schitterende productie aanwezig in het bibliotheekwezen van de Donaaskerk en Ter Duinen (met de abten J. Crabbe en Chr. de Hondt), met de privé-bibliotheken – en potentiële mecenaes – als Lod. van Gruuthuse, Ph. Van Kleef, J. de Baenst, J. De Wilde, Jacob (II) van Dudzele, J. Vanden Berghe, R. de Mercatel, de Adorni, A. Haneron, Mc. Laurin sr. ; en M. en G. Laurin in de 16e eeuw, die een privé vrienden-bibliotheek organiseerden naar het model van J. Grolier ; en de latere bibliotheken van vader en zoon de Wree, deze van B. Vulcanius, van J. en Cl. De Carondelet, G. Bachusius, P. De Corte, A. de Boodt e.a.m.³⁴. Overigens zette ook O. de Wree met de Gentse J. B. Van den Kerkhove net als de Laurini een privé-drukkerij op.

Op het eerste gezicht komen titels van de bibliotheek van Lod. van Gruuthuse overeen met de vroegste productie van W. Caxton-C. Mansion, net zoals relatie schijnt te bestaan met producties van G. Leeu te Gouda en A. De Keysere te Oudenaarde en Gent. Veel verder dan relatie in de titels gaat deze vergelijking niet, terwijl wij zelfs geen duidelijk inzicht hebben in de relatie Gruuthuse-Mansion, noch in de juiste taak van W. Caxton³⁵.

Kort samengevat ligt de Brugse productie 147(3)-1600, met rond de 100 publicaties, evengoed als de boekentitels van de privé-bibliotheken, voornamelijk in een Franstalige of middeleeuwse thematiek (J. Gerson, Chr. de Pisan, Boccaccio, Boëthius, Ovidius, Petrarca, R. Lefèvres, J. Bouteillier) met editio princeps-prestaties als : de Metamorphosen van Ovidius, en Boëthius' *Consolatio* ; uiteraard de drukken van H. de Croock voor J. L. Vives, J. de

33. Alle bovenvermelde namen zijn terug te vinden in A. Dewitte, *Scholen en Onderwijs*, Bijlage 3 ; over Vulcanius en Marnix verschijnt in *Huldealbum A. Schouteet* (1973) een afzonderlijke bijdrage.

34. *Archives du Nord*, Série B, dl. VIII, pag. 433-434 (Inv. Finot) ; A. De Fouw, *Philips van Kleef. Een bijdrage tot de kennis van zijn leven en karakter*, Groningen 1937, pag. 389-393 ; Roest van Limburg, *Een Spaanse gravin van Nassau Mencia de Mendoza*, Leiden 1908, pag. 39-40 ; J. Van Praet, *Recherches sur Louis de Bruges*, Parijs 1831, aan te vullen met het zesdelige hs. van De Guiron op de Bibl. Nat., Fonds Franse hs, 358-63 ; G. Dogaer en M. Debae, *De Librije van Filips de Goede*, Brussel, 1967, passim ; *Tentoonstelling van miniaturen en Boekbanden. Geïllustreerde Catalogus*, Brugge 1927 (met bijvoegsel) ; H. de la Fontaine Verwey, *The first private press in the Low Countries. Marcus Laurinus and the Officina Goltziana*, in *Quaerendo* dl. 2, afl. 4, 1972, pag. 294 sq. e.a.m.

35. De studie van A. Visaert de Bocarmé, *Recherches sur les imprimeurs Brugeois*, Brugge, 1928 is voor de 15e en 16e eeuw helemaal voorbijgestreefd, doch nog steeds door geen nieuwe synthese vervangen.

Meyere en J. de Damhoudere uitgezonderd, naast het 16-tal publicaties van H. Goltz en de Van den Kerckhove-drukken in de 17e eeuw.

De humanistenletter wordt pas in 1523 gebruikt (H. De Croock), kopergravures eventueel vanaf Mansions' *Boccacce*. Als wij daaraan de ateliers vergelijken waarin Brugse auteurs hun werk lieten verschijnen: naast Plantin-Moretus-Raphelingen: Douai, Leuven, Würtzburg, Parijs, Bazel, Luik, Turijn, Brussel, Keulen, Coïmbra, Lyon, Toledo en Genève, dan is hiermee duidelijk aangetoond dat er te Brugge waarachtig geen markt bestond voor het gedrukte boek.

Ook wat het bibliotheekwezen betreft is eenzelfde opmerking geldig: de bovenvernoemde bibliofielen schijnen vanaf de 16e eeuw in die zin weg te vallen vooreerst dat hun handschriftenbibliotheek verkeerd is gericht t.a.v. de nieuw ontstaande wetenschappen; terwijl ten tweede Brugge over geen hoger onderwijsstelsel beschikte om legaten bevruchtend te laten werken; ten derde dat de wetenschap zo snel evolueerde dat bvb. vader Jan de Wree zijn bibliotheek te koop stelt eerder dan die aan zijn zoons door te geven; zo verkoopt ook B. Vulcanius zijn complete boekerij om alleen de handschriften van klassieke auteurs te behouden³⁶.

De schenkingen aan de kettingbibliotheek van St.-Donaas in de 16e eeuw zijn op één hand te tellen (de bibliotheek verdwijnt overigens compleet in 1580): deze van Mc. Laurin, Cl. de Carondelet, J. De Springhere, P. de Corte³⁷.

Anderzijds treden Bruggelingen wel op met legaten aan de Donaas- en Arrascolleges te Leuven (A. Haneron en J. de Carondelet) en Douai (G. de la Torre); in Ieper (P. Simons), St. Omer (J. Blasius en J. Van Pamele).

Alleen de Brugse bisschop J. de Corte stelt zijn bibliotheek ter beschikking van de Seminaristen³⁸. Hier is uiteraard weer als uitzondering de librye van de gebroeders Laurin, die een vriendenbibliotheek mét wetenschappelijk instrumentarium moest worden, met als annex de drukkerij van H. Goltz³⁹.

5. *Themata voor studie*

Het meest opvallend kenmerk van de Brugse geleerden is globaal gezien hun beweeglijkheid vër van hun vaderstad, en dit nog meer

36. A. De Poorter, *De Bibliotheek van Meester Jan de Wree, Hand. Soc. d'Emul.* (1923), pag. 69 sq.; Universiteitsbibliotheek Leiden; *Codices Manuscripti*, dl. 1: *Codices Vulcaniani*, 1910, pag. IV sq.

37. Arch. Bisd. Brugge, Arch. Sint-Donaas, *Rek.* 1540-41, fol. 9; 1558-59, fol. 15v; 1567-68, fol. 14v naast het Testament van Cl. de Carondelet, 1564.

38. Zie o.m. A. C. De Schrevel, *op. cit.*, dl. II, pag. 21; 66; 119; 259.

39. H. de la Fontaine Verwey, *art. cit.*, passim.

opvallend vanaf 1579 nadat zij eerst, wanneer het juristen betrof, een soort stage te Brugge zelf konden doen ⁴⁰.

Dit komt duidelijk overeen, de lage cijfers van de boekdruk-kunst mede herinnerd, met het verdwijnen van Brugges economische en politieke, en in de XVIe eeuw ook cultuur-historische betekenis. Brugge had geen carrière te bieden; twee pogingen, één om een Faculteit voor Theologie op te richten, 1441, één om het Leuvense *Collegium Trilingue* in de Stadshallen onder te brengen, 1520, mislukten mede daardoor. Inzake onderwijs was alles bij mekaar geteld ook de kapittelschool van Sint-Donaas niet continu bij machte het peil van de Broederscholen te benaderen, waarin men overigens berustte, zonder dat het initiatief genomen werd een dergelijke stichting te Brugge te laten gebeuren ⁴¹.

Wie de Gentse of Middelburgse school niet bezocht, moest zich voorlopig behelpen met de talrijke, vaak uitstekende privéleraren, die blijkbaar door de kapittelscholen niet konden worden betaald.

Hoger dan een Illustere School geraakte de Brugse onderwijs-situatie niet. In dit licht gezien kan er geen sprake zijn van een eigen Brugse aanbreng in het Zuidnederlandse Humanisme, wel van een kwalitatief niet onaanzienlijk medewerken aan een algehele cultuurformatie, waarbij het epitheton *Brugensis*, dat de auteurs zich blijven aanmeten, wellicht ook bij hun toevallige werkgevers, eerder uit historische traditie een introductie betekende, dan wel een 16e-eeuwse cultuurbetekenis had, een paar voorbeelden die hierna volgen niet te na gesproken.

De kapittelscholen waren zoals hierboven gezegd vanaf 1522 duidelijk geïnspireerd op Erasmus' pedagogische handboeken (de uitwisseling van schoolrectoren onder de 3 kapittelscholen bewijst overigens de uniformiteit van het onderwijs te Brugge), en dit door het feit dat zowel A. Sucquet, P. de Smet, J. Fevijn, L. Casembroot, net als de deken M. Laurin, persoonlijke vrienden en correspondenten waren van Erasmus ⁴².

Er moet hierbij wel worden opgemerkt dat, wat de grammatica en poëzie betreft, zowel St. Comes als P. de Ponte en P. Burry eigen producties op de markt hadden gebracht. Ten aanzien van Erasmus' *Opus de conscribendis Epistolis* kende Brugge reeds als eigen productie de *Epistolae Familiares* van K. Fernand, van Jan van der Veeren en N. Weits, van P. de Ponte, de *Epistolae Variae* van de Duinermoonnik A. De But (met o.m. een brief van Poggio), de incunabel (ca. 1475) van A. Haneron *De epistolis brevibus*

40. J. de Damhoudere, *De Grootdadigheid der Breedvermaerde regeeringhe van de stadt van Brugge*, Amsterdam, 1688, pag. 24-25.

41. A. Dewitte, *Scholen en Onderwijs*, pag. 155 sq.; pag. 185.

42. A. Dewitte, *Erasmus en Brugge*, pag. 5 sq.

edendis, het nog terug te vinden *Epistolarum Liber de Viris illustribus* van J. de Meyere, de *Epistolae ad familiares* van Cicero, een Italiaanse codex uit de bibliotheek van Jan de Wilde met daarna een eigen productie vanaf Fr. Craneveld, J. L. Vives en J. Fevijn tot B. Vulcanius⁴³.

Vroege voorbeelden van *Adagia* treffen we aan zowel bij P. de Ponte als J. Van Strazeele, terwijl J. de Corte, J. d'Oudegherst, Fr. Reyvaert, J. de Damhoudere een reeks *Adagia* publiceerden i.v.m. de Rechtswetenschappen. Tenslotte, en wellicht op de eerste plaats, bezat Brugge op gebied van *Colloquia* een vroeg (1370) voorbeeld, *het Livre des Mestiers* geschreven door een walscen scoelmeestere. Hiervan verscheen als incunabel een Engelse (1483) en bestond sinds 1420 een Duitse bewerking. Rond 1500 verscheen de eerste Nederlandse publicatie ervan te Antwerpen bij Roland Vanden Dorpe⁴⁴.

Opnieuw P. de Ponte liet bvb. in 1507 een *Dicteria in Latino et in Gallico*, verschijnen, terwijl J. L. Vives' *Dialogen* praktisch gelijktijdig zijn aan deze van Erasmus. De vroegste uitgaven van toneelauteurs gebeurden door de Gebroeders Fernand te Parijs: Seneca en Terentius, 1484; toneelopvoeringen zijn bekend tot en met in de Brugse Armenschool en in de privéscholen tot 1604⁴⁵.

Wat de Eloquentia aangaat, bezat Brugge sinds 1430 in de progressieve proost van de Donaaskerk A. Haneron een belangrijk initiator met *Quaedam praecipua praecepta oratoribus*. Diens Italianiserende bedoelingen werden o.m. nog kracht bijgezet door de te Brugge in 1486 uitgesproken klassieke redevoeringen door H. Barbarus (leraar van J. Lefèvre d'Étaples) en de Venetiaanse minoriet Antonio Gratia Dei. Beide redevoeringen verschenen als incunabel bij D. Martens te Aalst (1486-91)⁴⁶.

Tenslotte werden al deze voorbeelden en handboeken gesynthetiseerd door de uitgaven van G. Cassander (en bij zijn eigen redevoeringen *Oratio in Laudem urbis Brugensis* van 1540). Zijn

43. Naast de publicatie van H. De Vocht betreffende Craneveld, verschenen ook fragmenten van de briefwisseling van A. de But (A. De Poorter in *Soc. d'Emul.* 1912, pag. 104-136 en P. S. Allen in *Engl. Hist. Rev.* XXXIV (1919), p. 225-236) en B. Vulcanius (De Vries, Den Haag, 1923), naast de eigentijdse *Epistolarum Centuria* van Cassander, Vives, Lipsius...

44. Reed. J. Gessler, *Het Brugsche Livre des Mestier en zijn navolgingen*, Brugge 1931, 6 dln; en P. Grierson, *The dates of the Livre des mestiers*, in *Belg. Ts. vr. Fil. en Gesch.* dl. 3 (1957), pag. 778-783.

45. Zie noot 25. Voor Brugge waren de vroegste rijpe dialoogoefeningen de in 1431-1439 door J. van den Berghe opgestelde *Jurisdiction van Vlaenderen*. Zie E. I. Stubbe, *Een Tsamensprekinge over Hollands Leenrecht*, overdr. uit *Verslagen en Meded.* dl. XIII, nr. 1, 1-27.

46. H. De Vocht, *Litterae ad Cranev.*, pag. XIV en pag. 67. *Dirk Martens 1473-1973*, Catalogus, Aalst, 1973, pag. 265, 266. R. de Mercatel zou ze overigens in hs. nog eens laten kopiëren.

opvolger voor de leerstoel *in bonis litteris*, J. Cruucke, publiceerde naast een kritische uitgave van Horatius ook *Pro Milone* van Cicero.

De redekunst zou, ook als litterair genre, bvb. bij J. L. Vives, Fr. Craneveld, G. Cassander A. Hoye en B. Vulcanius, merkwaardige beoefenaars vinden. Voor de leermeesters in *Sacris Litteris*, aan het Jan de Witte-instituut, C. Adr. Brouwer en G. Taelboom, wordt uitdrukkelijk gestipuleerd dat zij Latijn, Grieks en Hebreeuws kenden⁴⁷.

Tot zover schoolleraars, waarbij de invloed van J. L. Vives en G. Cassander te Brugge zelf, van de gebroeders Burry, P. de Ponte te Parijs, van B. Vulcanius te Antwerpen (Calvinistisch gymnasium) en te Leiden, net als Fr. Nans; van L. Carrio, H. Cruquius en P. de Corte te Leuven; F. Goethals en A. Hoye te Douai niet ter sprake kwam.

Wat daarnaast de historiografie betreft: zeer duidelijk werd deze door de Brugse viri docti niet alleen als een litterair genre aangezien. Was de *Excellente Kronike van Vlaenderen* een eindpunt in de ontwikkeling van de *Flandria Generosa*, met Brugse auteurs als R. de Doppere, Andries de Smet (?) en A. De Roovere, dan noemt J. de Meyere, die als humanistisch voorbeeld de *Chorographia* van A. Silvius nam, de Willelmijn J. Vanden Driessche de instigator om op de oorkonden zelf, als bron voor historiografie, te gaan werken⁴⁸. Deze opzet kwam echter duidelijk in botsing met de centralisatiepogingen van de Habsburgers, getuige de verminkte De Meyere-uitgaven zelf; Oliv. de Wree zou wel in een 3-tal werken (1644-1650) deze moeilijkheid kunnen omzeilen, wellicht omdat het centraal gezag tegen die datum de *Costuymen* had laten vastleggen zodat dergelijke historische navorsing geen werkelijke hinderpaal meer was; even goed kon Jan d'Oudegherst op archivalia de juridische studie van het Brugse Vrije voltooien in 1558.

P. d'Oudegherst integendeel nam als typevoorbeeld voor zijn compilatie *Les Antiquités de Flandre* van F. Wielant; en ook dit kostte hem het ambt van Rekenmeester te Rijsel. Naast deze geschiedschrijving, is humanistisch de hierna volgende reeks merkkelijk belangrijker: de studie i.v.m. de klassieke oudheid van J. Aulnoy, J. Ottho, B. Vulcanius, A. Scoonhove, J. Van Pamele, H. Goltz en O. de Wree; de uitvoerige studie van G. Cassander i.v.m. de christelijke oudheid; de Brugse belangstelling voor de epigrafische studie van Maarten de Smet (de Laurini, N. de Briaerde tot O. de Wree); en de biografieën van kunstenaars bij D. Lampson en K. van Mander, naar het gelijkaardige werk van Vasari. De historio-

47. A. C. De Schrevel, *Op. cit.*, dl. I, pag. 279, 378.

48. A. Viaene, *Jacob de Meyere, Hand. Soc. d'Emul.* LXXXIX (1952), pag. 5-13.

grafie van B. Vulcanius, in dienst van de Staten Generaal, kreeg nog niet de belangstelling die zij verdient⁴⁹.

Was A. Haneron een vroege wegbereider voor de *Eloquentia*, ook de humanistische filologie vindt in hem een voorloper in de Nederlander. Te Brugge zouden als meest bekende voorbeelden J. L. Vives door zijn uitgaven van Augustinius, A. Scoonhove van Eutropius, J. Cruucke van Horatius, F. Lucas en J. Van de Velde i.v.m. Bijbelstudie, J. van Pamele van Tertullianus, B. Vulcanius van Cyrillus, L. Carrio van Sallustius en V. Flaccus, P. Colve van Apuleius een positieve bijdrage brengen tot de kennis van de antieke doch vooral *vroeg-christelijke auteurs*.

6. De politieke realiteit van het Brugse Humanisme

De namenreeksen in voorgaande paragrafen typeren een bijzondere grote inspanning om aan de nieuwe cultuur deel te nemen, terwijl uit de stadssubsidie zowel voor begaafde kinderen van armen als bij examenpromoties⁵⁰ een duidelijke wil herkenbaar is: géén talent te laten verloren gaan. In deze laatste paragraaf is het vooral deze laatste factor die wordt onderzocht: wat was de functie van de magistratuur t.a.v. zowel de geleerdenwereld als meer algemeen van de reformatie én, vrij belangrijk in een stad met economische regressie: de armenzorg?

Brugge in de 16e eeuw, een stad met een goede 29.000 inwoners, waarvan 2000 erkende armengezinnen en ca. 1560 4.000 gereformeerd gezinnen⁵¹, toonde naar buiten uit, door haar nieuwbouw vanaf 1460, helemaal haar armoede niet⁵², terwijl de historicus J. De Meyere blijkbaar geen inzicht had in de economische regressie⁵³. Het stadsbestuur wel, en dit reeds door subsidiëring vanaf 1503 voor de nieuwe draperie; vanaf 1513 voor de saainijverheid, wat haar uiteraard in een eerste juridisch conflict bracht: met de

49. Zo blijkt de epigrafische studie van Maarten de Smet rond het midden van de 17e eeuw toe te behoren aan Olivier de Wree: Brussel, Kon. Bibl., hs. 11, 3.017, fol. 39v. Van B. Vulcanius werden vrij recent de als een trilogie bedoelde redevoeringen: *De Academiarum Institutione* (1591); *De Gradibus* (1591) en *De Laudibus Academiae Leydensis* (1592) gepubliceerd door P. A. M. Gerrits en J. A. van Dorsten (*Bijdrage van het Hist. Genootschap*, Groningen 1965 (dl. LXXIX), pag. 387-414, doch met zeer summier biografische gegevens. Voor A. Scoonhove blijft nog steeds de studie van A. Roersch, *Etude sur A. de Scoonhove*, de enige referentie (*Hand. Soc. d'Emul.* dl. LXVII (1924), pag. 139 sq.).

50. A. Dewitte, *Scholen en Onderwijs*, pag. 187, 190.

51. Algemeen Rijskarchief Brussel, *Manuscr. Leg.* 526, fol. 141, (1565).

52. Uitgebreide informatie zie A. Duclos, *Bruges. Histoire et Souvenirs*, Brugge 1910, pag. 349 s.q.

53. J. De Meyere, *Op. cit.*, pag. 84-85.

geprivilegieerde ambachten⁵⁴. Onmiddellijk daarna (1526) kwam een zeer hevige – en langdurig (met publicaties tot 1562)⁵⁵ – conflict met de kerkelijke jurisdictie: met name toen de stad langs Lod. van Praet als protector, en J. L. Vives als scriptor, haar plan tot armenzorg lanceerde en liet goedkeuren door Karel V. Hier kwam de stad niet alleen in conflict met de armendissen, doch opposeerde zich evengoed tegen de belangrijkste bron van inkomsten voor de bedelmonniken, door het afschaffen van de bedelarij. In 1506-13 was de stad bovendien met een eigen schoolprogramma (voor armenkinderen) gestart dat haar ertoe verleidde ook de gelden voor armenkinderen bij de diverse kerkelijke fundaties op te eisen⁵⁶.

Een volgende knelpunt was de tolerantie t.a.v. de gereformeerden: Lutheranen vanaf 1520; Anabaptisten vanaf 1534, Sacramentariërs sinds 1545, Calvinisten vanaf 1552⁵⁷. De hier vermelde data zijn data waarop tegen de bestaande gemeenten werd opgetreden of zog. moest worden opgetreden.

Het feit dat de periode 1521-1587 nauwelijks 70 „martelaren” opleverde – in sterke tegenstelling tot 247 voor Gent, 242 voor Doornik, 353 voor Antwerpen, 169 voor Brussel e.a.m.⁵⁸, was niet aan kleinere agitatie, wel aan het stadsop treden – en in de periode 1562-1568, tijdens het regnum van Erasmiaanse bisschop en gewezen inquisiteur P. De Corte – ook aan dit van de bisschop te wijten: men „overreedde” liever dan te verbannen, bande liever dan uit te branden. Het hoogst aantal slachtoffers (41) is nog te vinden bij de niet stadse anabaptisten, hoewel G. Cassander in 1563 hun leer niet, zoals hij wel deed met het Calvinisme, in strijd achtte met de Christelijke caritas⁵⁹. Die tolerantie leidde tot de conflictsituatie uit 1564, waarin de stad haar jurisdictie, mét voorbijgaan van de kerkelijke, opdracht gaf gevallen van heresie zelf te onderzoeken; het had als omgekeerd effect dat tijdens de

54. W. van Waesberghe, *De Invoering van de nieuwe Textielnijverheden te Brugge, Appeltjes van het Meetjesland XX* (1969), pag. 3 sq.; Id., *De invoering van de Belse draperie te Brugge, Hand. Soc. d'Emul.* dl. CIX (1972), pag. 28 sq.; J. A. Van Houtte, *De draperie van Leidse lakens in Brugge, 1503-1516*, in *Album A. Viaene*, Brugge 1970, pag. 331 sq.

55. De laatste publicaties gaan uit van Br. Cornelis (1554-56) en zijn opponent E. Wijts (1562), terwijl S. Stevin dit programma in de provincie Holland verdedigt.

56. L. Gilliodts-Van Severen, *Inventaire Diplomatique des archives de l'ancienne école Bogarde à Bruges*, Brugge 1899, p. 57-sq.

57. A. Dewitte, *Erasmus en Brugge*, pag. 12-13; Hallegebodem 1521 (Luther), 1540 (Anabaptisten); A. Verheyden, *Het Brugsch Martyrologium*, Brussel, 1944, pag. 14; 17; 35 (Calvinisme).

58. A. Verheyden, *De Martyrologia in de optiek van de hedendaagse Martelaarslijsten*, *Bibl. de la Revue d'Histoire Eccl.*, fasc. 47 (Leuven 1968), pag. 358.

59. A. C. De Schrevel, *Op. cit.*, pag. 449 sq.

periode waarin Brugge Calvinistische republiek werd (1578-84) deze, samen met de beeldenstorm, door Gent werd opgedrongen, doch zonder pertinente vervolging en doodslag enerzijds, terwijl anderzijds de toen functionerende schepenen ook na Farnese hun stadsambt verder konden bekleden⁶⁰.

Naast deze opmerkelijke prestatie verdienen volgende „verlichte” resultaten, uiteraard gezien tegenover Inquisitie en Contra-Reformatie, volle aandacht. In 1550 b.v.b. publiceert de stadsmedicus F. Rapaert een *Almanach* waarin voor het eerst officieel astrologie als leidraad voor de massa wordt verlaten⁶¹; in 1569 aangevuld door een Nederlandstalige versie van het Anatomisch Album van Vesalius ten gerieve van de Chirurgen, die vanaf 1565 anatomische oefeningen konden bijwonen op het Steen⁶².

In 1556 gaf G. Cassander daarnaast een Hymnenverzameling uit met o.m. – posthuum – een hymne van J. L. Vives op het H. Bloed. Het kritisch commentaar *in margine* is de eerste twijfel die t.a.v. deze relikwie wordt afgedrukt, zonder dat dit tot reactie van Brugse zijde leidde⁶³. De kritiek van Cassander, die het communiceren onder de twee gedaantes als gevolg wilde hebben, zou wel tot blasfemie leiden⁶⁴, evengoed als de conflictsituatie i.v.m. de predicaties van Broeder Cornelis Adriaanszoon van Dordrecht. Dit geheel van libertijnse teksten en pamfletten, op de naam van deze minderbroeder geschreven, reveleert een apathie t.a.v. de bedelmonniken die wellicht haar origine vindt in de machtspositie en rijkdom van de bedelorden, die zich sinds 1377 geconfedereerd hadden, om de drie maand bijeenkwamen, die vanaf 1529 de stadsschool aanvielen, in 1540 de magistraat, en waarvoor broeder Cornelis als zondebok fungeerde⁶⁵. Het is bovendien de enige Nederlandstalige tekst die het humanisme te Brugge in de 16e eeuw produceerde. Hoofdargument van dit tweedelige boek is – in een vrij volks en qua taal sprankelend betoog – de grondstelling van Cassander, die hij ook als pedagoog promulgeerde, van christelijke pietas als achtergrond voor de *bonae litterae* en alle verdere studie: een volledige objectiviteit tegenover het studiemateriaal zowel in teksteditie als tekstinterpretatie; een afkeer voor elke te haastige hervorming in de kerk(en) (*observatio aequi et boni*);

60. J. A. Van Houtte, *Bruges essai d'histoire urbaine*, Brussel 1967, pag. 98-99; 94; A. Verheyden, *Het Brugsch Martyrologium*, p. 19.

61. A. Viaene, *Wijsheid van Chirurgen en Astrologen*, in *Biekorf* 60 (1959), pag. 250-251.

62. I. J. De Meyer, *Analectes Médicaux*, Brugge 1851, pag. 152, 167.

63. A. C. De Schrevel, *Op. cit.*, pag. 426

64. *Id.*, pag. 740.

65. A. Schouteet, *De bedelorden en het begin van de Hervorming te Brugge*, *Hand. Soc. d'Emul.* XCVIII (1961), pag. 221 sq.

drang naar vrede, eenheid, wederzijds begrip (*doctrina & suavitas*); respect voor en navolging van de vroegste christelijke traditie (*commemoratio doctorum*); afkeer voor alle bijgeloof, corruptie en weekheid inzake geloof: *mores* en *dotes*⁶⁶. Om b.v. de eenheid te bewaren stelde hij zelfs aan keizer Ferdinand I en Maximiliaan II voor de christenen voorlopig een zelfde Credo te laten aanvaarden en voor de overige geschilpunten gewoon verdere geleerdenstudie af te wachten⁶⁷, dit zowel om de politieke en intellectuele rust te laten herontstaan als om elke vergissing te voorkomen. De Trèntse bisschop en apologeet M. Lambrecht zou, (even goed als J. Lernout, na zijn *Contra Reformatorische bekering*) nog in 1590 met de meeste welwillendheid – hoewel hij het pragmatisch afkeurt – zich uiten over Cassander te Brugge: G. Cassander *siende d'abuysen der Catholycken, ende d'ongeregeltheit van veel sectarissen, heeftse bijcans allegader onghelyc gehegeven, principaelycken, omdat zij malcanderen soo versmaen, schouwen, haten ende benijden, malcanderen teenemael verdoemen ende vervolghen*⁶⁸.

Lernout spreekt in 1608 over *insons libellus: De officio pii viri adversus iniquas Calvinii* en looft bij Cassander zijn *eruditio, probitas & modestia*⁶⁹.

Zo modest kwamen de apocriefe sermoenen bij de massa niet over, hoewel het feit dat én auteur én drukker nooit werden gevonden een bewijs te meer is hoe groot de invloed van de stadsmagistraat moet zijn geweest ten nadele van de inquisitie en haar fulminante agent te Brugge Lorenzo de Villavicentio, die in talrijke (bewaarde) brieven haar en Cassanders praxis aanklaagde: *todos contra la iglesia catholica; sacado de la doctrina de Calvino y de Lutero a Casandro herege*⁷⁰. Men kan het de Villavicentio moeilijk kwalijk nemen deze vergissing te maken, gezien ook de figuur van broeder Cornelis op niet rechtvaardige manier werd behandeld. Opvallend is verder dat de (vertaling van) 2 brieven van St. Lindius (de pastoor Casteels?) uit 1566-1567, aanvangt met de verdediging van de stadsmagistraat als een door God ingesteld noodzakelijke *civile macht*⁷¹, hiermee herhalend wat zowel J. L.

66. H. De Vries, *Correspondance de B. Vulcanius*, Den Haag, 1923, pag. 270-274: brief van Cassander van 1 april 1559.

67. A. C. De Schrevel, *Op. cit.*, pag. 463, 615.

68. *Id.*, pag. 611.

69. H. van Crombruggen, *Janus Lernutius. Een biografische studie*, Verb. Kon. Vl. Acad., nr. 23, Brussel, 1955, pag. 131.

70. Alg. Rijksarch. Brussel, *Leg.* 526 fol. 65.

71. *Historie van Br. Cornelis Adriaensz. van Dordrecht*, Reed. 1628, pag. 138 sq.; de *Costuymen* van het Proostse en Canuenixsche, een handboek van kerkelijk Recht, werden overigens niet vóór de 19e eeuw gepubliceerd.

Vives als J. de Damhoudere en E. Wyts reeds vóór hem hadden geschreven.

Het gaat uiteraard over de eindstrijd tussen kerkelijk en Romeins recht. Dat de Brugse magistraat de steun van bovenaf kreeg ligt precies in haar afgestudeerden te Bologna, Montpellier, Douai en het Leuvense *Collegium Trilingue*, voor de vorsten ideale werktuigen om naar het absolutisme der 17e eeuw toe te gaan.

Koele berekening was voor hen de macht der geestelijken, vooral de reguliere, op stadsvlak te laten breken, en hiervoor kon men wel wat verdragen, gezien uiteindelijk de hand kon worden gehouden aan elk Brugs „experiment”. Wat speciaal de Brugse situatie betreft: niet alleen was bovenvernoemde Lod. Van Praet, op 2 mei 1511 tot baljuw van Brugge en Het Vrije, precies door een spectaculaire actie van het Brugse Vrije verkozen⁷², doch sinds 1399 gebeurde elke benoeming door het centraal gezag (de laatste revolte ertegen dateert uit 1492), en kwamen alle stadsfunctionarissen voor als tot levenslang benoemde ambtenaren van het hof⁷³.

De namen van de Damhoudere, De Baesdorp, De Boodt, Del Rio, Lernout, De la Torre die tot de adelstand werden verheven omwille van hun „trouw” aan het centrum zijn hier bijzonder goede voorbeelden van, evengoed als P. l'Apostole, F. Craneveld, J. de Corte, P. de Smet, L. Moscheron, J. d'Oudegherst, A. Sucquet, die promoveerden naar het Parlement van Mechelen⁷⁴.

Lorenzo de Villavicentio zelf geeft toe dat alle tegenwerking en laksheid aan dit 25-tal families is toe te schrijven (er moeten aan bovenstaande lijst worden toegevoegd de Vliesridders de Melun en de Carondelet, naast stadspensionarissen en schepenen als L. De Casemboot, J. Reyvaert, A. Van Meetkercke, F. Van Maldeghem, E. Wyts, F. Nans, F. Van Belle, M. Snouckaert, W. Ketels, M. Vandeveldel)⁷⁵; terwijl het uiteraard een expliciet kenmerk is van het humanisme, verdedigd vanaf Cicero tot Hume, dat het wezenlijk element van de deugd bestaat in burgerzin en gemeenschapszin. Wie de voorkeur geeft aan een dienstbaar leven boven een leven van genot en bespiegeling behoort tot de mensheid. Precies deze context, gebonden uiteraard aan het lucratieve aspect, verleidde zovele *virī docti* aan het stads- en staatsleven deel

72. J. Colens, *Un Magistrat malgré lui*, overdruk uit *La Flandre* dl. X (Brugge 1879), 97 blzn.

73. J. A. Van Houtte, *Op. cit.*, blz. 39-40. Zeer belangwekkend in dit verband is E. Kerckhoffs-De Hey, *De functionarissen bij de Grote Raad van Mechelen, Spiegel Historiaal VIII* (1973), pag. 587 sq.

74. Belangrijke biografische gegevens in M. Baelde, *De collaterale raden onder Karel V en Filips II, Verb. Kon. Vl. Acad.*, Brussel 1965, pag. 227-330.

75. Ze worden alle expliciet vermeld in Rijksarch. Brussel, *Leg. 526 fol. 137*; 529, fol. 3; 30.

te nemen en vóór te gaan – tot en met J. van Strazeele⁷⁶ – in de armenzorg : een samenvatting van de begrippen *pietas* en *eruditio* van G. Cassander, die er de christelijke dimensie aan toevoegde.

Belangrijk bij deze elitevorming is de techniek niet de herkomst der *grootere verstandens*, wel hun mogelijkheden alle kans te geven, door de vers afgestudeerden vooreerst in stadsdienst op te nemen doch hen daarna niets in de weg te leggen wanneer zij buiten de stad promotie konden krijgen.

Bovenstaand Brugs experiment struikelde echter met de komst van M. Ryhove resp. A. Farnese. Op de „bevrijdingsdatum” 20 mei 1584 waren overleden zowel H. Goltz als broeder Cornelis, J. de Damhoudere, M. Laurin jr. en W. Pantin, en de leraren Jan van Gelder en J. Cruquius. B. Vulcanius en Fr. Goemer doceerden te Leiden, A. Hoyer, F. Goethals te Douai, L. Carrio te Leuven, F. Modius, V. Giselin, G. Laurin, G. Colve, F. Lucas en W. Taelboom waren uitgeweken naar Artois, Normandië en Frans-Vlaanderen ; F. Van Maldeghem naar Luik, S. Stevin, zijn halfbroer N. Caron, A. Meetkerke, L. Casembroot en K. Van Mander naar de provincie Holland. Voeg daarbij 110 verbanningen tussen 1584-87⁷⁷, en we krijgen een *Athenae Belgicae* zonder inhoud, terwijl het aan de toekomstige studenten verboden wordt hun studies elders dan te Leuven, Dôle of Douai verder te zetten. Wie bleven na die datum uiteindelijk voor Brugge nog over ? H. Audeians, die secretaris wordt bij J. Lipsius te Leuven, en twee inwonende studenten bij Lips : R. Anchemant en R. Schilders⁷⁸ ; Jan Lernout, die na een langdurige gevangenschap nooit meer zijn oude glans bereikt, en wiens zoon Jacob nét geen dichter wordt. De juristen Jan de Wree, Ad. Baltyn, N. Rommel en voornamelijk Olivier de Wree, die een eind- en meteen glanspunt wordt in de moderne historiografie. A. De Boodt die, na de 15e-eeuwse Jac. Vilt, een tweede Brugse Boëthiusvertaling maakt. De Jezuïetenschool en -bibliotheek vervangt alle vorige centra van geleerdheid en de stadsschool wordt een kweekschool voor onderwijzers.

Epiloog

De bepaling van Brugge als een *Athenae Belgicae*, in 1526 door Erasmus gelanceerd, wijst in de eerste plaats niet op de bloei der letteren – meerwaardig aan Gent, Leuven, enz. – doch wel op een

76. L. Gilliodts-Van Severen, *Op. cit.*, pag. 526-527 ; Stadsarch. Brugge, *Secrete Resolutieboeken* 1557-1565, fol. 78.

77. J. A. Van Houtte, *Op. cit.*, pag. 98.

78. Op de grafsteen voor H. Audeians wordt zelfs zijn secretariaatswerk voor Lipsius mee opgenomen : J. Gaillard, *Inscriptions funéraires monumentales*, Dl. I, Brugge 1856, pag. 81 : *qui litteris humanioribus sub Lypcio egregie excultus...*

mentaliteit van stadsregering die de eigen traditie, ev. de eigen taal, op soepele manier verbindt met de nieuwe economische en politieke realiteit; zij steunt op een uitgebreid mecenaat dat qua etatisme n et ni et het Calvinisme aanvaardt, omwille van Calvijns gebrek aan pietas. *Athenae Belgicae* duidt evenzeer op de stad in nieuwbouw en het handelsverkeer dat verloopt van Italië en Castilië over Brugge tot in Scandinavië. Het duidt vervolgens op het feit dat de stadsinstellingen een kweekschool waren zowel voor hoogleraren en priv eleraren (vooral Grieks) van Coimba tot Leiden, en van hogere ambtenaren die zich hun afkomst en de stadsnoden bleven herinneren. Dit laatste staat uiteraard in tegenspraak met het ontluikend nationalisme bij zowel J. de Meyere als P. d'Oudegherst, S. Stevin en het Jezu etentoneel uit 1604. De rekkelijkheid op het vlak van orthodox christendom is volkomen door Cassander geïnspireerd, en leidde wel tot een beperking van de vervolging, niet tot de realisatie van een civitas dei, zoals die door J. L. Vives was voorgesteld. De intellectuele breuk, die 1584 meebracht, werd in Brugge niet v oor de 19e eeuw opgehaald, mede veroorzaakt door het sluiten van het Vlaamse cultuurcentrum Douai onder Lodewijk XIV.

De belangrijkste resultaten van dit Brugse humanisme, Vives en Cassander terzij gelaten, waren J. de Meyere, Oliv. de Wree voor de historiografie, Jan Lernout voor de poëzie, A. Scoonhove, H. Cruquius, B. Vulcanius en F. de Maulde als filologen, S. Stevin in de exacte wetenschappen, F. Craneveld, J. de Corte en F. Reyvaert in de Rechtswetenschappen; en de oprichting van de Illustrere School in 1541. De middeleeuwse muzikale prestaties gingen verloren net als de economie, de boekdrukkunst, de plastische kunsten, aan Antwerpen.

Een medisch toertje in de briefwisseling van F. A. Snellaert

door

DR. L. ELAUT

Naast het al vroeger besproken visitejournaal van F. A. Snellaert¹, zijn de brieven die hij schreef en ontving, vanaf het jaar 1838 tot aan zijn overlijden in 1872, een weergaloze bron van inlichtingen over het leven en de activiteit van deze Gentse huisarts, die in de Arteveldestad het grootste deel van zijn leven heeft doorgebracht.

Die brieven werden door Ada Deprez tijdens jaren aanhoudend spoorwerk verzameld, en zullen tegelegenertijd, door haar van het passende commentaar voorzien, uitgegeven worden.

De ijverige zoekster heeft op steekkaarten de inhoud van die brieven samengevat, en mij zeer bereidwillig toegestaan mijn medische neus daarin te steken om er datgene uit te halen, dat het professionele beeld van de arts Snellaert scherper kan belichten.

Op 4167 briefdokumenten heeft A. Deprez de hand kunnen leggen, een ongeëvenaarde goudmijn.

Ik zal mij wel wachten, op dit snuffeltoertje in Snellaerts gevarieerde briefwisseling, naar een ander spoor dan het geneeskundige af te dwalen, hoewel het niet altijd gemakkelijk valt de literair-historicus, de Vlaamse strijder en de geneesheer in Snellaerts persoonlijkheid uit elkaar te houden.

*

* *

Ferdinand Augustijn Snellaert verschijnt in A. Deprez' oorkondenverzameling op het podium met een attest, door de Regent van Kortrijks kollege op 28 april 1827 afgeleverd, met deze appreciatie „goede kennis der Nederlandse taal, braaf en ijverig”.

Ik vermoed dat Ferdinand Augustijn zich met dit attest ging aanbieden op de Kweekschool voor Militaire Geneeskundigen te Utrecht, om er het diploma van officier van gezondheid voor het leger van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden te halen.

1. Op het Snellaert-symposium, Gent 11 oktober 1972.

Op 7 februari 1830 feliciteert zijn vriend A. V. Bultynck Snellaert te Middelburg met zijn benoeming tot officier van gezondheid : hij is nu weg uit dat vervelende Utrechtse hospitaal.

In 1830, 1831 en 1833 deelt de Directeur-Generaal aan Snellaert dienstorders mede. Zo verhuist de jonge arts naar het Regiment Lichte Dragonders nr. 4, en in april 1834 naar het Reservebataillon, met een maandsalaris van 50 gulden.

Op 23 juni 1834 raadt zijn vriend Briem Snellaert aan zijn vrije tijd in het Maastrichtse garnizoen niet te verliezen, maar te studeren ; op die manier kan hij na één tot anderhalf jaar doctor zijn.

J. K. Jacobze, een andere legervriend, die te Veere ligt, schrijft op 4 november 1834 dat er sinds september meer dan vierhonderd zieke soldaten zijn, die men volgens Broussais' geneeswijze met bloedzuigers behandelt. Op 21 januari 1835 liggen er te Veere nog altijd tweehonderd zieken in het militair hospitaal, deelt dezelfde Jacobze mee.

Op 16 maart 1835 schrijft Briem aan Snellaert dat hij gehoord heeft dat zijn Vlaamse kollega met Pasen ontslag neemt als officier van gezondheid ; 42 officieren hebben eveneens ontslag gevraagd, doch slechts twee hebben het gekregen. In april 1835 deelt zijn kwartiermeester aan Snellaert mee dat zijn wedde op 73,87 gulden gebracht wordt.

Op 12 augustus daarop schrijft Snellaert aan zijn zuster Justine te Rijsel, dat hij veel tijd aan de studie van de stof der kandidatuur in de wetenschappen besteedt.

Zijn legervriend Edmond Nieuwenhuizen schrijft in september 1835 aan Snellaert, die te Kortrijk verblijft nadat hij uit het leger ontslag nam, dat de Vlaamse arts in spe, van aanleg blijkbaar romantisch, een platvloers materialist aan 't worden is. Terwijl Jacobze op 3 november 1835 vanuit Veere waar hij het druk heeft in 't hospitaal, het spijtig vindt dat Snellaert de medisch-militaire dienst verlaat en naar België teruggaat, maar het is toch goed dat hij zijn medische studie voortzet.

*

* *

Filip Blommaert schrijft i.d. 4 juli 1836 aan Prudens van Duyse dat Snellaert, student in de medicijnen te Gent, reeds „eenige overzichten van Belgische voortbrengselen en feulletons in de *Gazette van Gent* heeft geplaatst”. Omstreeks dezelfde tijd was

onze medische student ook in briefwisseling getreden met de dichter F. J. Blicck te Wervik, later notaris te Izegem, een briefwisseling die zeer druk werd en meestal ging over literaire, professionele en huiselijke aangelegenheden.

Op 28 augustus 1836 schrijft Snellaert uit Kortrijk aan E. Nieuwenhuizen dat hij met onderscheiding eksamen afgelegd heeft, en dat hij bij de professoren stilaan als prozaïst bekend geraakt. Hij wordt door een Bruggeling als „professor Snoodaerd” aangevallen. Hij werkt intussen hard voor het medisch diploma en voor de literatuur, maar heeft de poëzie vaarwel gezegd.

E. Nieuwenhuizen, die ondertussen zelf officier geworden is, neemt zijn Vlaamse vriend vanuit Maastricht op de korrel, verbaast zich over zijn zucht naar roem, en zegt terloops i.d. 25 november 1836 dat hij zijn been gebroken heeft. J. Jacobze laat uit Veere van zich horen op 19 februari 1837 en schrijft o.m. dat er een griep-epidemie in Zeeland heerst.

Op 19 juli 1837 levert J. G. de Block, professor in de interne geneeskunde een studiegetuigschrift af, en op 22 juli 1837 verklaart professor Houdet dat Snellaert een cursus in de theoretische en praktische verloskunde gevolgd heeft. En op 13 september 1837 laat student Snellaert aan zijn literaire vriend F. J. Blicck weten dat hij zich voorbereidt op het doktoraatseksamen.

Middelerwijl leest men in de brieven dat Snellaert eraan denkt zich te Gent als arts te vestigen, zodra het eindeksamen achter de rug is. Op verzoek van zijn vriend F. A. Spyers, een Hollands journalist die te Gent leraar is, zijn het E. Devigne en Frans Rens, die voor hem een huis vinden, Steendam 7, tegen 700 fr. per jaar, te betrekken vanaf 15 januari 1838. Devigne laat het op 16 januari 1838 aan Snellaert weten, hij is blij dat de jonge arts naar Gent komt. Men verneemt ook, door een rouwbeklag vanwege F. Blicck uit Wervik, dat Snellaerts vader op 18 december 1837 te Bissegem door een ongeval overleed.

Blicck laat op 11 februari 1838 doorschemeren dat Snellaert eerst van zins was het land te verlaten, doch het is beter dat hij zich te Gent vestigt. Jacobsze sen. uit Veere schrijft aan Snellaert, med. Doctor Steendam 7, dat zijn zoon op vierentwintigjarige leeftijd niet aan tbc, maar aan hersenvliesontsteking overleden is.

Snellaert is onmiddellijk ingeburgerd te Gent, want de voorzitter van de Société de Médecine, professor J. Guislain, schrijft al op 7 april 1838 over twee patiënten bij wie merkwaardige verschijnselen te bestuderen zijn, dienstig voor een rapport bij de Société.

Met de Antwerpse strijdende flaminganten treedt Snellaert dadelijk in contact, zij stellen zijn taalvaardigheid op prijs, o.m. Conscience, die *De Leeuw van Vlaanderen* zendt om de taal na te zien, i.d. 19 juli 1838.

Met Johan Alfred de Laet, ook een arts, maar met een zeer twijfelachtig diploma, ontstond gaandeweg een hartstochtelijke briefwisseling; de twee artsen zegden elkaar hartige dingen over hartige aangelegenheden, zonder er hun vriendschap bij in te schieten. De Laet schrijft op 29 oktober 1838 dat Snellaert er goed aan doen zou het banket professor J. Kluyskens bij te wonen², en hij stipt op 8 november 1838 aan dat hij in een Antwerps ziekenhuis, de kandidaat-medicus P. F. van Kerckhoven ontmoette, terwijl Snellaert op 21 januari 1839 te Antwerpen laat horen dat professor J. G. de Block, de Gentse internist en burgemeester van Boekhaute, H. Conscience op zijn kasteel aldaar graag zou ontvangen.

In 1839 heeft De Laet het herhaaldelijk over de politiek, hij wordt het beu en vindt dat hij zich best alleen aan de praktijk zou wijden. Snellaert seint hem zijnerzijds op 22 maart 1839 dat Ledeganck aan zijn zwanezang werkt³, maar dat hij zwaar tbc is.

Snellaert heeft kennis aangeknoopt met Fr. Verhaeghe, een jong medicus die in 't buitenland op studie is en hem i.d. 1 april 1839, uit Parijs, medische varia mededeelt, over de uurrooster in de ziekenhuizen, over de kolleges, de professoren, de operaties, het leven in het Quartier Latin, enz.

Joh. de Laet verklaart nog eens, op 30 mei 1839, dat hij de politiek voor de praktijk gaat vaarwel zeggen, maar hij buldert ondertussen tegen de XXIV artikelen, en besluit ook voor vroedmeester te studeren, en op 7 juni 1839 overweegt hij al zijn praktijk naar de buiten te verleggen, terwijl P. J. van Kerckhoven werkt en dicht. Dokter Van Mees uit Kortrijk schrijft op 7 oktober 1839 dat hij een tante van Snellaert gaat opereren en verzoekt om assistentie.

2. Jozef Kluyskens (1771-1843) bekend chirurg te Gent, hoogleraar, orangist en kollaborateur met vijf opeenvolgende politieke regimes. Het huldebanket vanwege vrienden en oud-studenten had te Gent op 25 oktober 1838 plaats.

3. *De Drie Zustersteden* verschenen in juni 1846.

Joh. de Laet is radeloos op 9 oktober 1832 en denkt aan zelfmoord, maar kwam intussen naar de stad terug, hij zal in januari of februari trouwen. Van Rijswijck is pas gehuwd, en Fr. Verhaeghe meldt op 14 november 1832 dat hij voor studie in Bonn zit. Wurzer is daar de chirurg en Norsse doceert nog in 't Latijn; zelf vindt hij dat men in België te weinig Duits onderwijst. Te Berlijn volgt Verhaeghe lessen in de Charité en vindt het raar dat er te Potsdam rookverbod op straat is.

J. C. Isenbaert schrijft op 11 maart 1840 dat een zekere Seghers, een Antwerpenaar die al 20 jaar in Bonn gymnastieklessen geeft, naar zijn vaderstad terugkeert om turnonderricht te geven, de mensen in België weten niets van turnen af, vinden 't gevaarlijk; turnen is evenwel goed voor de kinderen.

Edm. Nieuwenhuizen ligt in Den Haag op 5 mei 1840; hij bezit nog de ring die hij van zijn kollega ontving, en is blij dat Snellaert niet met zijn zuster trouwde. De oude legerkameraad is nu officier bij de grenadiers.

*
* *

Bruno van Ackere, echtgenoot van Vrouwe Doolaeghe is arts te Diksmuide; hij vertelt aan Snellaert op 2 augustus 1840 dat hij te Brugge een operatie voor scheelzien bijwoonde, hij zou zich het nodige instrumentarium willen aanschaffen, en lid worden van het geneeskundig genootschap, hij zendt de vereiste verhandeling en vraagt correcties vanwege Snellaert.

Aan Prudens van Duyse schrijft Snellaert, raillerend, op 8 augustus 1840 hoe hij diens verliefdheid vernomen heeft, het is goed zo, men moet niet allemaal zoals Telemachus op het eiland Kalypso leven.

Joh. de Laet, nu te Antwerpen gevestigd, laat op 27 september 1840 een plaat van heelmeeester, in 't Vlaams, op zijn huisdeur aanbrengen. Bruno van Ackere zendt nieuwe observaties over aderspatten, hij zou doctor in de geneeskunde kunnen worden en ontslagen zijn van de wetenschappelijke vakken.

Joh. de Laet moet van Snellaert horen i.d. 19 oktober 1840 dat zelfmoord ongeoorloofd is, waarop zijn Antwerpse kollega de bal terugkaatst en meent dat Snellaert monomaan wordt.

Op 30 december 1840 komt uit Antwerpen het nieuws dat Dr van Meerbeeck in de Soc. de Médecine een Nederlands verslag zal

voordragen, en De Laet heeft vernomen dat te Gent het uitgeven van een nederlandsstalig geneeskundig tijdschrift overwogen wordt. Is het waar? Snellaert repliceert op 5 maart 1841 dat Joh. de Laet blijkbaar overspannen is, waarop deze drie weken later naar Gent laat weten dat hij vader is.

F. Blicck die goed ingelicht is over alles wat in literair Vlaanderen reilt en zeilt, weet op 9 januari 1841 te vertellen dat Ledeganck ziek is, maar toch aan een vertaling van het Burgerlijk Wetboek laboreert, en vader geworden is; op 4 mei 1841 kondoleert hij Snellaert bij de dood van diens stiefmoeder.

*

* *

Tussen Jules de St Genois en Snellaert was zeer vroeg uit wederzijdse waardering hechte vriendschap gegroeid. Op 8 augustus 1841 schrijft de hoofdbibliotekaris van de universiteit, Snellaerts bevoegdheid kennend, over oude handschriften met geneeskundige recepten.

Joh. de Laet, die over alles en nog wat kletst, schrijft op 4 oktober 1841 dat Blommaert gehuwd is met een „femme d'esprit”, maar zal ze 't gebruiken voor de Vlaamse zaak? Waarop Snellaert op 12 mei 1841 repliceert dat De Laet nog beter Nederlands moet leren.

A. Doornaert, een Kortrijkse vriend, schrijft op 4 december 1841 dat hij ziek is, en meteen zendt hij zijn vrouw om hulp. Dokter Van Lokeren, geneesheer bij de Bijloke is overleden, en Snellaert solliciteert op 20 december 1841 bij de voorzitter van de Burgerlijke Godshuizen naar de opvolging.

J. J. F. Wap, een van de militaire vrienden uit de Utrechtse tijd, informeert i.d. 28 juni 1842 naar de gezondheid van Snellaert, van zijn zuster en zijn zieke zwager. Is er een oplossing in uitzicht (voor een professoraat) te Gent? Over hun gezamenlijke vriend Spyers zegt Snellaert aan Wap dat hij maagpatiënt is. H. de Ceuleneer vraagt i.d. 24 september 1842 wat het te betekenen heeft dat Snellaert als dr. med. bij een zijner patiënten geroepen werd.

F. J. Blicck vernam dat P. van Duyse te Veurne trouwt, kondigt aan dat hijzelf trouwplannen koestert, maar zegt i.d. 14 oktober 1842 dat Snellaert best niet trouwt, daar hij twee Hollands sprekende vrouwen in huis heeft, Ledeganck en Rens. Snellaert had er zich bij Blicck op 14 oktober 1842 over beklaagd, dat hij zich eenzaam voelt, dat hij tegenwerking ondervindt, dat de praktijk

niet opschiet, waarop Blicck op 17 februari 1843 antwoordt dat Snellaert te autoritair en te rechtlijnig van karakter is ; hij vraagt op 24 april 1843 of het vanwege Snellaert maar een bedreiging met zelfmoord was, er zit te veel materialisme in zijn filozofie, hij is een dragonder.

Anna van Mierlo, een bedrogen dienstmeisje, stuurt een bedelbrief op 23 augustus 1843 en verzoekt om raad en hulp. J. de St Genois zit te Wielsbeke op zijn buiten, en schrijft op 22 september 1843 dat zijn meid ziek en heel het gezin ongesteld is.

In mei 1845 denkt de Société de Médecine eraan een kosteloos spreekuur voor behoeftigen te houden ; aan dokters Snellaert en Boddaert wordt door J. van Ooteghem om medewerking verzocht. Johan de Laet geeft op 5 mei 1845 een seintje uit Antwerpen, hij werkt als een slaaf en heeft 2000 fr. schuld.

C. Affenaer, student en neef van Snellaert, vraagt een attest vermits hij met een verzwikte voet zit. Snellaert laat op 15 oktober 1845 aan de Vlaamse minister P. de Decker horen dat hij het professoraat Nederlandse letteren te Gent postuleerde, ofschoon hij geen agr  g   is. Inmiddels kreeg Guislain de cursus hygiëne bij ; zelf had hij die plaats begeerd, zij zou hem ontslaan van veel materiële zorgen. Op 25 oktober 1845 verzoekt Q. A. Walter, een Duits student in de medicijnen om steun.

*

* *

Ad. Quetelet, Vaste Sekretaris van de Belgische Akademie, deelt op 10 januari 1846 aan Snellaert zijn benoeming mede tot binnenlands korresponderend lid. Joh. de Laet feliciteert op 7 februari 1846 en meldt dat de Antwerpse medici en letterkundigen naar Gent komen op het banket van professor J. L. Kesteloot⁴. J. Mareska professor in de chemie kan op 't banket niet komen, schrijft hij op 11 april 1846, hij lijdt aan „goutte”.

Snellaert meldt op 26 juni 1846 de verpletterende tijding van J. F. Willems' dood aan enkele vrienden. H. van Dinter, Willems schoonzoon, schrijft aan Snellaert uit Roeselare op 12 november 1846, dat Mevrouw Willems niet kan schrijven wegens reuma in haar hand. Men verneemt dat Willems' dienstmeid door Snellaert overgenomen werd.

4. Te Gent gehouden op 13 april 1846 als hulde vanwege de vrienden en oud-studenten aan de meest verdienstelijke en meest vlaamsgezinde medische hoogleraar uit de beginjaren van de Gentse universiteit.

H. van Dinter vraagt op 15 decembr 1846 of het waar is dat Snellaert met zijn zuster Gent verlaat voor Lotenhulle ; mevrouw Willems weent, hij was haar enige Gentse vriend. Twee dagen later op 17 december 1846 meldt Snellaert aan J. de St Genois dat hij in Gent blijft, hij zag tegen de verhuizing naar Lotenhulle op, er zijn daar tweemaal meer armen, en er heerst onrust in de streek ; dr Blomme werd er ziek nadat zijn praktijk verlopen was. Liever zal hij de Gentse praktijk uitbreiden ; hij verloor met Willems een vaste vriend.

Van Baron 't Serclaes zou Snellaert op 19 december 1846 graag steun bekomen bij de Minister van Binnenlandse Zaken voor de opvolging van professor J. Kesteloot in de Provinciale Geneeskundige Kommissie ; hij meent, na negen jaar praktijk, er aanspraak te mogen op maken. Op 11 januari 1847 volgt Snellaerts benoeming tot lid van de Akademie in de plaats van J. F. Willems. De oude legervriend A. V. Bultynck zendt hem als eerste op 14 januari 1847 zijn gelukwensen, hijzelf is nu dokter te Ieper ; F. J. Blicck feliciteert op 16 januari, doch waarschuwt dat professoren en akademieleden gevaar lopen voor misplaatste trots op hun geleerdheid.

Snellaert heeft zich met Alberdingk Thijm op het pad van de briefwisseling gelanceerd. Op 23 januari 1847 klaagt hij over zijn druk leven, hij gaat 's nachts te drie uur naar bed, hij heeft veel last met de nalatenschap J. F. Willems en de verkoop van diens bibliotheek. Ook aan de uitgever Sybrandi te Amsterdam verklapt hij i.d. 4 februari 1847 voortgezweept te worden als een slaaf. Fr. Rens deelt op 22 maart 1847 aan Snellaert mede dat F. J. Bliccks vrouw gestorven is, één dag vóór het overlijden van K. L. Ledeganck.

Dokter De Moerloose vraagt i.d. 4 november 1847 Snellaerts medewerking voor een boek over tyfus, dit in opdracht van professor Jos. Guislain en de Société de Médecine ; de observaties zouden moeten vastgelegd en uitgewerkt worden vóór 1 januari 1848 ; op 21 december 1847 vraagt dr De Moerloose het werk te bespoedigen.

Aan Roesgen von Floss, een vriend-journalist uit Utrecht, vertelt Snellaert op 16 april 1848, tussen veel dingen door, dat hij het dierlijk magnetisme bestudeert ⁵.

5. In verband te brengen met een mededeling van Snellaert in *Bulletin Soc. Médecine Gand* 1847, 178-201.

Alberdingk Thijm laat uit Amsterdam i.d. 7 september 1848 aan Snellaert weten dat Kesteloot op bezoek is ; zelf heeft hij last van zijn ogen en hij informeert naar Snellaerts trouwplannen.

Jean Ottevaere uit Gent wil op 22 september 1848 een medisch attest om, als leraar, ontslagen te worden van de burgerwacht. Op 5 november 1848 zendt Snellaert een rekening over uitstaande visites, in maart en april 1845, aan de heer Van Herreweghe.

H. Conscience laat op 10 februari 1849 weten dat hij moet rusten na het schrijven van zijn *Jacob van Artevelde* ; hij is zenuwziek.

*
* *

Vanaf maart tot september 1849 is in alle brieven van en naar Snellaert spraak van een te Gent heersende cholera-epidemie. Professor J. G. de Block stelt aan Snellaert voor een Frans boek daarover in het Nederlands te vertalen ; Snellaert weigert 20 april 1849, omdat hij onmogelijk zijn eigen opvatting bij zo'n werk kan verzwijgen. Het Nederlands Kongres dat te Gent moest plaats hebben, gaat ondanks de cholera door, zo schrijft hij aan Alberdingk Thijm i.d. 26 mei 1849.

Minister P. de Decker feliciteert op 30 juni 1849 Snellaert voor zijn menslievende werking tijdens de Gentse epidemie, daags nadien dankt Snellaert de minister voor het compliment. Er komen ook felicitaties vanwege Baron 't Serclaes. F. J. Blicck feliciteert op 16 juli 1849 Snellaert, die tegelijk tegen de cholera en voor 't Nederlands Kongres moest strijd leveren. Snellaert verklaart i.d. 1 juli 1849 aan J. de St Genois : met mijn eenvoudig Vlamingenverstand blijf ik tussen woelige jongens en de woedende cholera ; waarop de St. Genois i.d. 18 juli 1849 een voorbehoedend middel tegen de cholera vraagt. Snellaert die ridder in de Leopoldsorde werd, ontving felicitaties van F. Blicck, Pr. van Duyse, J. B. Willems, Affenaer, Jan van Beers, Bormans, Rogghé, Conscience, Kesteloot, beter laat dan nooit meent deze laatste.

E. Varenbergh vraagt i.d. 6 augustus 1849 een visite vooraleer naar Blankenberge te vertrekken, met een aangepast dieet voor zijn kind.

Conscience i.d. 1 oktober 1849 heeft maagpijn ; hij was drie maand in de heide en hoorde over Snellaerts goede reputatie, na de cholera vooral.

Snellaert schrijft op 8 oktober 1849 aan een kollega over een patiënte die ten onrechte een ander dokter riep, hij gaat niet akkoord. Aan Blommaert i.d. 18 oktober 1849 : nog altijd te veel werk met de cholera. L. de Baecker van het Comité de France uit St Winoksbergen dankt op 23 oktober 1849 Snellaert voor zijn geneeskundig werk te Gent.

Bij Burgemeester en Schepenen solliciteert Snellaert (1849-1850) het medisch toezicht op de publieke huizen, hij woont al twaalf jaar te Gent, heeft veel recepten in de centrale apoteek voor de armen en herinnert aan zijn cholera-werk.

Aan Masson, die op 1 februari 1850 inlichtingen vraagt over de toestand van een patiënte, antwoordt Snellaert per kerende post : niet gevaarlijk ziek, de geplande reis zou goed doen. Vrouwe Van Ackere-Doolaeghe zendt uit Diksmuide i.d. 29 januari 1850 een Palfyngedicht als geschenk, met de groeten van Bruno. Snellaert bezit als arts het vertrouwen van de massa, zegt zij.

W. Rogghé, een Gents journalist, vraagt aan Snellaert op 14 juni 1850 vertalingen van geneeskundige termen. Op 4 augustus 1850 gaat naar Thijm het woord „vermoeid”. En Conscience op 12 september 1850 is zenuwsiek, hij rust uit in de Kempen, in Luxemburg, en wandelt langs de Ourthe, Lesse en Semois.

Op 1 oktober 1850 solliciteert Snellaert bij Burgemeester en Schepenen de betrekking van geneesheer in 't ateneum.

Einde 1850 heeft een groot banket voor Kesteloot plaats. Snellaert is er de spil van ; St Genois schrijft oktober-november dat professor De Block niet kan komen ; wie zal toosten ? Guislain wil noch kan in 't Nederlands spreken, hij wil wel in 't Frans. Akkoord, mits Vervier in 't Nederlands spreekt. Guislain wil daarop ook niet in 't Frans speecheen, dus een andere dokter aanduiden.

Snellaert lucht op 10 november 1850 zijn gemoed bij J. B. David over de weinig moedige Vlaamse strijders, hij heeft vaak lust om naar Amerika uit te wijken.

*

* *

Op 20 juli 1851 gaat een schrijven naar het armbestuur van Lochristi om betaling van honorarium te verzoeken voor patiënt P. F. Nuyts.

Op 24 november 1851 gaat het bericht naar Alb. Thijm dat Kesteloot zwaar ziek is, hartziekte, ik verzorg hem met Dr Van

Biervliet, zijn schoonzoon. Aan een kollega vraagt Snellaert op 2 februari 1852 een visite aan voor Bruno van Ackere. Op 8 juli 1852 gaat naar Thijm het nieuws van Kesteloots overlijden daags te voren om 6 uur 's avonds.

Op 13 september 1852 aan St Genois : ik kan uw voorstel tot staatsbetrekking niet aanvaarden, het is in strijd met plicht en geweten, best is een onafhankelijk professoraat, zelfs als er een Franse inval zou komen, zonder fortuin en met mijn zusters. En aan minister P. de Decker op 3 november 1852 : ben kandidaat voor een professoraat, men belooft een leerstoel in de geneeskunde, maar waar ? Of is het een streek om mij van de Vlaamse zaak te vervreemden ?

Snellaert schrijft op 29 juli 1853 aan Mattias Beltjens te Luik dat er opnieuw cholera te Gent dreigt, en dat er veel tyfuspatiënten zijn. En om op dat eeuwig professoraat terug te komen, schrijft Snellaert aan minister P. de Decker i.d. 9 februari 1854 dat hij zich graag kandidaat zou stellen om voortaan een vaster en rijker bestaan te hebben, waarop P. de Decker onmiddellijk antwoordt dat hij Snellaert niet kan steunen tot het bekomen van een belangrijk ambt.

A. de Smet uit Brugge zendt op 20 februari 1854 andere en nieuwe werken ter afbetaling van het doktershonorarium, terwijl J. de St. Genois om zijn rekening over 1853 verzoekt op 24 februari 1854, en meteen aan Snellaert de raad geeft minder bitsig te zijn tegen de Walen, de klerus, enz., denk aan de toekomst. Aan dr. Em. van Hoorebeke schrijft Snellaert op 4 april 1854 dat hij hoopt op een benoeming van hoogleraar, of wordt hem 't leven alleen maar zuur gemaakt ?

*
* *

Snellaert treedt op 17 mei 1854 met J. B. David in briefwisseling voor 't uitgeven van oude natuur- en geneeskundige werken ; hij heeft een in Holland gekocht handschrift van Yperman al bijna helemaal afgeschreven ⁶.

Baron L. de Herckenrode uit Ledeberg laat aan Snellaert i.d. 6 juli 1854 weten dat hij maagpijn heeft en vraagt om raad, terwijl in de loop van de maand september brieven over en weer gaan tussen de Gentse geneesheer en J. de St Genois, J. J. Wap,

6. Bevindt zich thans in de Un. Bibl. Gent onder nr. 1272 ; werd nooit door Snellaert zelf uitgegeven.

Alb. Thijm over de cholera. St. Genois zelf had een soort cholera, hij hoopt dat de epidemie nu gunstiger zal verlopen.

Op 30 november 1854 schrijft Snellaert aan J. J. Nieuwenhuizen, zoon van legervriend Edmond, dat hij graag J. van Maerlants *Naturen Bloeme* uitgegeven had : wat een zonderlinge werkverdeling tussen een medicus, een teoloog en een classicus ?

Op 8 januari 1855 krijgt Jan van Vloten, de Leidse filoloog, van Snellaert te horen dat hij ziek is, dat van augustus tot oktober de cholera in de stad heerste, dat hij zelf bijna aangetast werd, dat er thans griep heerst en dat hij ondanks alles voort patiënten bezoekt. Er is in een briefje van Professor Ad. Burggraeve, de Gentse chirurg, aan Snellaert i.d. 8 februari 1855 spraak over een patiënte.

C. Tonel, een uitgeweken Gentse vriend die in Mexico zit, laat op 28 februari 1855 weten dat zijn vrouw in het kraambed overleed, hij raadt de Vlamingen af naar Mexico uit te wijken ; en C. Broeckx uit Antwerpen zegt op 10 mei 1855 zijn steun als Vlaming toe aan Snellaert in de strijd voor een Vlaamse geneeskundige akademie.

Aan minister P. de Decker drukt Snellaert i.d. 17 juli 1855 de wens uit voortaan omwille van patiënten en praktijk verschoond te zijn van de jury bij allerlei wedstrijden, ik heb die taak vervuld om Vlaanderen geen schade te berokkenen.

Angillis, een filoloog, laat uit Rumbeke op 30 augustus 1855 weten dat Zetternam krankzinnig wordt. Snellaert zelf heeft de zieke bezocht en schrijft aan J. de St Genois i.d. 24 september 1855 dat Zetternams ziekte niet hopeloos is. Maar op 9 oktober 1855 is het J. de Geyter die schrijft dat Zetternam stervend is.

Een zekere Nand uit Ieper schrijft op 20 december 1855 dat zijn familie in 't verdriet zit met broer Prosper, die een attaque kreeg, hij vraagt hulp, Prosper mag slechts twee glazen wijn per dag nemen en moet streng dieet houden.

Einde december 1855 meldt Snellaert dat hij op bezoek gaat naar Antwerpen om hulp aan Constance Teichmann te vragen voor de familie Zetternam, en de rijke J. de St. Genois zendt op 11 maart 1854, 520 fr. voor Zetternams wezen.

Mevrouw Vietti uit Brussel informeert op 13 maart 1856 naar de gezondheid van haar man, ze zou graag vóór hij sterft, op bezoek komen. Antwoord van Snellaert daags nadien : echtgenoot is ernstig ziek.

Cordula van Bogaert uit Lokeren is een zieke die op 10 september 1856 advies aan Snellaert vraagt op aanraden van een andere patiënte uit de Hazewind ; ze beschrijft haar symptomen en dankt op voorhand.

Op 15 september 1856 is het Snellaert die bij St Genois op zoek is naar een keukenmeid.

C. Tonel laat van zich horen op 31 mei 1857, hij dankt Snellaert voor de zorgen aan zijn moeder besteed, meent dat de geneeskunde in Mexico gemakkelijk en lukratief is, dat de klerus er almachtig is en dat de behandeling van de Indianen door de werkgevers wraakroepend is.

Dr E. Lesseliers uit Gent vraagt op 10 en 22 september 1857 om samen een patiënt te bezoeken. Mevrouw De Keyser-Hamelinck uit Destelbergen vraagt i.d. 24 september 1857 medische hulp voor een werkman, en wil hem dringend een behandeling met bloedzuigers voorgeschreven zien.

*
* *

Met Mattias de Vries ontspan zich in de lente van 1858 een briefwisseling o.m. over een professoraat te Gent. Op 18 april dankt Snellaert voor de goede intenties, maar hij heeft geen kans, het Hof is door en door Frans.

J. Mallanez schrijft i.d. 28 mei 1858 uit Brussel dat ze erg ziek is, dat zij door haar echtgenoot bedrogen werd, en vraagt een attest om de scheiding te bekomen.

G. de Raeve die in 't militair hospitaal ligt, vraagt op 20 juni 1858 Snellaerts voorspraak bij de behandelende geneesheer, en St Genois verzoekt op 22 juli 1858 om een bezoek voor zijn zoon Georges. B. Felix komt op 21 januari 1859 met het verzoek patiënt Beeckaert, die zonder middelen is, naar de Bijloke te laten overbrengen, en mevrouw Furnière schrijft aan Juffr. Snellaert op 7 maart 1859 dat haar zoontje overleed.

Snellaert schrijft op 31 augustus 1859 aan St. Genois dat diens buurman fabrikant Ferdinand Lousbergs⁷ ernstig ziek is ; die ziekte verwekt onrust bij duizenden arbeiders. Er is nog geen cholera te Gent, en zelf had hij een abces aan de hiel, dat door Dr. Boddaert

7. Gents industrieel en filantroop (1799-1859) ; legateerde een somme van 400 000 fr. voor de oprichting van een tehuis voor oude textielarbeiders, thans bejaardentehuis op de Lousbergskaai te Gent.

geopereerd werd. Op 13 november 1859 krijgt Alb. Thijm het bericht van P. van Duyses dood : borstwaterzucht als gevolg van teruggeslagen gewrichtsreuma, hij was een lastig kameraad, maar een koen vechter tegen de vijand. Thans is er veel werk met de cholera.

Aan Alb. Thijm schrijft Snellaert i.d. 4 oktober 1860 dat een huichelaarsboel in België de zaken in handen heeft. J. Verschoore feliciteert uit Kortrijk op 9 oktober 1860 wegens het eremetaal dat Snellaert ten deel viel voor zijn gedrag in de bestrijding van de epidemie, en zal peren en appelen opsturen.

*

* *

Van februari 1861 tot april 1869 gaat er een drukke briefwisseling met een zekere H. van Ringelenstein te Herwijnen in Gelderland, een soldaat uit Snellaerts legertijd en zijn gewezen oppasser. De oudgediende is nu landbouwer, heeft het lastig onder de slagen van de tegenspoed, en stuurt de ene bedelbrief na de andere naar Gent. Op 26 februari dankt hij voor de gift van 20 gulden, die een steun was tijdens de overstromingen ; op 12 maart 1861 is hij nog te zwak om het land te bewerken en zijn de aardappelen bevroren, hij hoopt op steun vanwege Snellaert voor het kopen van nieuw pootgoed ; op 17 april 1861 verzoekt hij andermaal om steun in zijn ziekte ; op 18 januari 1862 idem aan zijn vriend en vader ; op 8 mei 1862 opnieuw ; op 8 juli 1862 nog eens ; op 1 januari 1863 met de jaarwensen een nieuw verzoek ; op 1 februari 1863 is hij ziek en werkloos en vraagt hij hulp ; op 20 mei 1863 hetzelfde tema ; op 2 juli, op 3 en 13 december volgen bedelbrieven in snel tempo ; op 26 december is het een verzoek om geld en brood ; op 28 april 1864 zendt hij peren als dank, en op 23 oktober 1864 is het een nieuw verzoek om aardappelen te kunnen kopen ; op 1 januari 1867 zijn het nieuwjaarwensen met de melding dat hij gezond is, maar zonder werk en geteisterd door overstromingen en veeziekte ; op 18 april 1869 is er nog een bede om hulp. H. van Ringelenstein had een bezoek bij Snellaert aangekondigd ; antwoord op 30 september 1864 : liefst geen bezoek, ben zelden thuis en eigen lot is ook niet gelukkig.

*

* *

Op 18 september 1862 dankt en feliciteert Snellaert zijn kollega J. van Raemdonck uit St.-Niklaas voor de levensbeschrijving van

Filip Verheyen, en schenkt hij geld voor het beeld van de Wase anatoom te Verrebroek.

Op 9 september 1862 schrijft Snellaert aan Mattias de Vries dat veel vrienden ziek zijn, dat de schilder J. Devigne gestorven is, een zonderling man ; St Genois zendt i.d. 12 januari 1863 steun voor de armen van Snellaert. Deze laat aan J. van Vloten op 21 januari 1863 weten dat hij als arts veel werk in de stad heeft.

Vriend V. Verhulst zendt op 8 maart 1863 bloemen voor Snellaerts 25-jarig verblijf te Gent, met zijn dank voor de verzorging van de behoeftigen. Snellaert feliciteert op 18 juni 1863 J. de St. Genois met de eksamens van zoon Georges.

Een ander oud-strijdmakker uit 1831-32 bij het 4e dragonders is W. van Swieten, hij woont te Amersfoort en zoekt i.d. 13 juli 1863 gegevens over zijn voorzaat Gerard van Swieten, befaamd medisch hofarts te Wenen, professor Kesteloot schreef een brochure over hem.

De medische student Amand de Vos uit Eksaarde zendt zijn eerste dichtwerken ter beoordeling. Snellaert antwoordt i.d. 25 september 1863 dat hij het geweldig druk heeft met zijn dokterspraktijk, dat hij tevreden is met de gedichten, doch waarschuwt tegen het rijm ten koste van de gedachte.

D. van Thienen, een arme patiënt(e), vraagt op 19 juli 1863 een konsult en hulp ; L. Bouckaert uit Aarschot heeft moeilijkheden met het inwonen bij zijn schoonmoeder en verzoekt i.d. 16 oktober 1863 om bemiddeling.

Op 8 december 1863 duikt J. B. David als patiënt in Snellaerts briefwisseling op, hij heeft dringend Eau des Jacobins nodig⁸.

Snellaert dankt op 4 december 1863 C. Broeckx voor het geschenk van J. Ypermans *Heelkunde*, hij gaf er een overzicht van dat enigszins ongunstig was, er is een nieuwe uitgaaf nodig. Over diezelfde *Heelkunde* schrijft hij aan M. de Vries op 15 december 1863 dat Broeckx het publiek voor de gek houdt en dat hij te veel vertrouwen stelde in Dr. Carolus, die geen Middelnederlands kent en zich met Ypermans' tekst bemoeide ; terzelfdertijd zegt hij dat J. B. David aan een storing in de hersenen lijdt en tot werken onbekwaam is.

Op 2 januari 1864 is David er weer met een verzoek om Eau des Jacobins. Op 10 maart 1864 gaat het opnieuw naar M. de Vries

8. Eau des RR. PP. Jacobins de Rouen, een verkwikkend geneesmiddel, empirisch uit velerlei kruiden met alcohol bereid. Eau des Carmes is iets in dezelfde aard.

over J. B. David, die waarschijnlijk niet meer zal herstellen en zijn werk aan Snellaert overdroeg; meteen zegt hij weerom dat Ypermans *Chirurgie* van Broeckx een ellendige uitgave is, dat hij vanzins is aan Middelnederlandse geneeskundige uitgaven te werken, dat hij het druk heeft met doktersrekeningen, allerlei verslagen, enz., en dat Serrure een hebzuchtig sjacheraar is die geen enkele vriend heeft.

J. Hoste, een Gents uitgever, vraagt op 5 juli 1864 naar Snellaerts beruchte analyse van Ypermans boek.

B. Kreps laat aan zijn geneesheer op 18 september 1864 weten dat hij voortaan iedere visite liefst onmiddellijk zal betalen.

J. de St Genois en Snellaert wisselen met 1865 nieuwjaarswensen, reeds een kwart eeuw zijn ze goede vrienden, hopen dat het zo moge voortgaan; de universiteitsbibliothekaris zendt een jaarlijkse bijdrage voor de armen van Snellaert, die gebuurtedeken is.

Snellaert herinnert op 15 januari 1865 de armmeester van Laarne eraan dat de rekening voor zorgen aan de onvermogenende Hennebo nog uitstaat.

De Heer Broeckaert uit Ename die een dochttertje kreeg, vraagt aan Snellaert op 5 februari 1865 een medisch attest om te mogen vlees eten in de Vastentijd.

*
* *

P. Lanssens, onderwijzer te Koekelare, zond zijn zieke zoon naar Snellaert op visite, en vraagt i.d. 7 juni 1865 of de zaak hopeloos is, of de jongen niet beter thuis zou verzorgd worden waar de lucht goed is. Th. Lanssens zoon, uit Aalst, verzoekt op 15 juni 1865 om twee maand ziekteverlof, dat bij 't ministerie officieel moet aangevraagd worden; hij is op school weggelopen, zweet nu veel minder 's nachts en komt op visite.

J. Gheys uit Antwerpen had graag op 7 juni 1865 een maand uitstel voor de regeling van het doktershonorarium; en St Genois op 9 juli 1865 vraagt een medisch attest voor zoon Georges, die van zijn paard viel en een week uitstel van eksamen wil bekomen.

Een zekere B. ontvangt van Snellaert op 5 augustus 1865 de raad haar zenuwen te sparen om geen hallucinaties te krijgen, ze moet vertrouwen in haar dokter stellen; hijzelf zal met St Genois contact opnemen, ontving intussen het bezoek van mademoiselle Colette die hem over de gezondheidstoestand van B. inlichtingen

gaf ; nooit is hij indiskreet geweest, kan niet naar Oostende komen voor hulp aan haar zieke moeder. Dr. F. te Oostende heeft een goed karakter en beste antecedenten ; deze dokter van de juffrouw is blijkbaar aantrekkelijk ; ze mag niet onbeslist blijven. Op 26 augustus 1865 laat Snellaert aan mademoiselle weten dat zij vooral geestelijk niet in orde is, dat zij niet moet blijven hangen bij wat genegenheid, maar best zou trouwen, dat de kostbare jaren reeds voorbij zijn, en dat non worden een slechte uitweg is.

St Genois schrijft in september 1865 dat zijn zoon geneest en nu een certificaat verlangt voor de garde civique.

Aan Snellaert die over zijn gezondheid inlichtingen vroeg, zegt J. B. David i.d. 13 maart 1866 dat hij best nog wat Eau des Jacobins kan gebruiken, maar op 1 april gaat het bericht van Davids overlijden al naar M. de Vries.

Patiënt Van Lancker krijgt op 14 maart 1866 het verzoek zijn schuld af te lossen en met zijn kwaadsprekerij op te houden.

F. J. Blicck schrijft aan Snellaert i.d. 18 maart 1866 dat hij aan een hartziekte lijdt, nu aan de beterhand is en al wandelt.

Aan M. de Vries zegt Snellaert i.d. 7 juni 1866 dat België een pandemonium is met 25 leviathans, en op 1 juli 1866 dat er sedert drie dagen weer cholera heerst en daarenboven werkstaking. Op 8 augustus 1866 is de toestand verschrikkelijk, 70 tot 130 visites, eten in de vigilante en nachtwerk, het Nederlands Kongres moet uitgesteld worden, de twee zusters zijn ziek en hij moet verhuizen. Op 5 september neemt de cholera af, maar niet te St.-Amandsberg.

Dokter De Pape uit Zeveneken informeert op dezelfde dag namens het gemeentebestuur naar de gezondheid en de finale prognose van een patiënt.

Maurice Fruy-Robaeyts uit Avelgem verzoekt op 11 september 1866 om een geneesmiddel en raad tegen de cholera.

Dr. Descamps, door de bemiddeling van F. J. Blicck, is i.d. 4 oktober 1866 op zoek naar een studentenkamer voor zijn zoon, Snellaert antwoordt op 9 oktober en deelt de voorwaarden mee.

De Brusselse uitgever M. Hayez feliciteert Snellaert op 6 november 1866 met de doorstane cholera-vuurproef ; Snellaert laat op 7 november weten dat de epidemie gedaan is en meteen dat Bormans te Luik zwaar ziek is.

De dichter P. Heye uit Amsterdam zendt op 31 januari 1867 laattijdige nieuwjaarswensen, hoopt dat het in 1867 een boel beter wordt, heeft veepest op zijn landgoed in Haarlemmermeer, en vindt dat het de plicht van eenieder is in deze praktische eeuw voor poëzie te zorgen.

*
* *

J. H. Nieuwenhuizen hoort van Snellaert op 10 maart 1867 dat hij zich nog niet thuisvoelt in zijn nieuwe woning, dat er te weinig plaats is voor de boeken, en dat hij veel werk had met de cholera. Aan M. de Vries biedt hij logies aan te Gent met het Nederlands Kongres, dat wegens de cholera uitgesteld was.

J. Nieuwenhuizen verneemt op 17 april 1867 Snellaerts onrust over de slechte internationale toestand; zijn gezondheid is aan de beterhand, koffie en tee zijn niet zo goed, bier is beter.

J. de St Genois zit op 2 juni 1867 met flerecijn in zijn voet en Ad. Schepens vraagt op 21 juni 1867 een recept tegen neusbloeding; hij kreeg graag zijn rekening, want hij verhuist naar Brussel; vier dagen later antwoordt Snellaert: twee frank.

Van Bormans komt op 30 juni 1867 uit Luik het bericht dat hij ziek is, en waarschijnlijk niet meer naar de Akademie zal gaan.

Ad. Schepens is daar weer en vraagt in juni 1867 hulp voor een ernstige kwetsuur aan de hals. A. Roels vraagt uit Dendermonde op 3 juli inlichtingen over patiënte Coleta de Wilde die behoeftig is; Snellaert zendt per kerende post een attest.

Noman, een oude legervriend die nu gepensioneerd luitenant-kolonel is, komt naar het Nederlands Kongres, en hoopt op een half uurtje voor een bezoek, op 12 augustus 1867.

Op 10 september 1867 sterft Jules de St Genois; voor het opmaken van de inventaris en de begrafenis-kosten vraagt de zoon de rekening van het honorarium. Ad. Schepens laat op 7 september weten dat de neusbloeding opgehouden is: dank.

Op 21 oktober 1867 schrijft Snellaert aan Th. den Haene dat hij rouwt om St Genois, dat de tijd van het pensioen nadert, dat Justine dikwijls ziek is; Natalie is blind op één oog, alle drie hebben reuma en raken hun tanden kwijt; maar behalve dat gaat alles goed.

André Coppée, chef de division op het stadhuis te Gent, schrijft i.d. 26 oktober 1867 dat Snellaert op 28 oktober de dekoratie zal ontvangen die hij niet afhaalde. Een bediende bracht ze thuis, met verzoek aan Snellaert het ontvangstbewijs te ondertekenen; weigering. Hij schreef de Minister van Binnenlandse Zaken Van den Peereboom over het ereteken 4e kategorie, toegekend voor daden van zelfopoffering tijdens de epidemie van cholera, hij wil niet dat zijn daad bij een kategorie ingedeeld wordt door de plaatselijke overheid, de Gentse bevolking ook niet. Of is het de bedoeling hem in zijn eer te krenken?

Op 26 november 1867 zendt Leon de St Genois een complete Vondel-editie door vader aan Snellaert gelegateerd, hij dankt voor de geneeskundige verzorging en voor meer dan 25 jaar vriendschap. P. de Decker laat op 2 december 1867 weten dat zijn broeder vikaris-generaal te Gent, ernstig ziek is.

En Th. den Haene vraagt op 26 februari 1868 aan Snellaert een konsult aan wegens ziekte. Bormans' hand is nog altijd moe op 9 mei 1868, zijn gezondheid is niet te best, hij heeft een Duits geneesheer; terwijl F. Bloem uit Nijmegen het i.d. 4 juni 1868 heeft over de ziekte van zijn zuster.

Snellaert herinnert er notaris Vereken op 1 juli 1868 aan dat de rekening van de overleden patiënt De Meyer nog openstaat. Schepen Sonnevillie te Destelbergen krijgt op 8 augustus 1868 een identieke aanschrijving voor een overleden patiënt, die ten laste van het armbestuur was. Bij A. van Wetter geeft Snellaert uiting i.d. 2 februari 1869 aan zijn verbazing over de handelwijze van een kollega bij het vragen naar honoraria, hij acht dat in strijd met de aangegane verbintenis.

*
* *

Aan Mevr. de Weduwe Van Loo geeft Snellaert op 10 februari 1869 rekenschap over het gevraagde ereloon: 3 fr. per konsult. Aan P. De Decker schrijft hij op 18 maart: Blommaert heeft een zwak gezicht, werkt toch twee uur per dag, Snellaert zelf nog minder „maar ik behoor ook tot het plebs, dat eerst des avonds zijn dagloon verdiend heeft.” M. De Vries hoort op 14 april 1869 dezelfde klachten: ben door de praktijk gehinderd in mijn taal- en stijlwerk. Van H. van Ringelstein uit Herwijnen komt op 18 april 1869 de zeventiende brief met verzoek om hulp.

Aan Jean Sassen schrijft Snellaert op meiavond 1869 dat hij in januari en februari als arts en auteur veel werk had. Van E. van

Damme-Bernier uit Haringe komen van augustus tot december 1869 tien brieven over zijn ziekte. Weduwe Courtmans, geboren Berchmans, geeft op 6 september 1869 uit Maldegem inlichtingen over haar in 1856 overleden man, die leraar was te Gent en te Maldegem.

G. W. Vreede, hoogleraar te Utrecht, verbaast zich evenals M. de Vries i.d. 13 september 1869 over Snellaerts werkzaamheid naast zijn praktijk, en aan D. Buddingh, een filoloog, had Snellaert zelfs geschreven op 28 augustus 1869 dat hij traag met zijn letterkundig werk opschiet, daar hij het als arts te druk had.

B. Ingels werd op 21 september 1869 bij Snellaerts patiënt Gustaaf Bracke geroepen; het was een aanval van geesteszieke, en op diezelfde 21 september schrijft Snellaert geschokt te zijn door een uitval van een patiënt over zijn letterkundig werk, zelf leeft hij als een kluzenaar en werkt in plaats van zich te amuzeren, drie uur per dag.

Van Benthem & Jutting, een boekhandelaar te Middelburg vraagt aan Snellaert i.d. 21 oktober 1869 een medisch advies over de ziekte van een schoonbroeder; Snellaert antwoordt des anderen-daags dat dr. Brebart een slecht geneesheer is, en best niet langer zou gekonsulteed worden.

Aan uitgever M. Hayez te Brussel rept Snellaert op 22 oktober 1869 van een nieuwe cholera te Gent, idem op nieuwjaar 1870 aan J. Nieuwenhuizen te Amsterdam. P. Kockx, boekhandelaar te Antwerpen, meldt op 5 november 1869 het overlijden van Dr. C. Broeckx.

De burgemeester van Laarne krijgt op 8 maart 1870 van Snellaert te horen dat de rekening van patiënt Minnebo sinds 1866 nog niet betaald werd.

L. Hemelsoet, een musicus, schrijft uit Brussel i.d. 9 maart 1870 dat er de petite vérole heerst, en of men opnieuw moet ingeënt worden, en patiënte Charlotte Goormachtigh vraagt op 25 maart 1870 een attest over haar melancholie.

Aan een zekere Maes herinnert Snellaert op 18 maart 1870 dat zijn adres voortaan Merelbkestraat 2 luidt, hij vroeg dat de doktersrekening met 10 fr. per maand zou afgekort worden, doch het werd niet gedaan.

Napoleon Destanberg vraagt op 16 juni 1870 aan Snellaert zijn dochtertje te komen vaccineren.

M. de Vries verneemt van Snellaert op 26 juni 1870 dat Blommaert met een oogziekte geplaagd is en niet meer kan werken, en drie dagen later, onder een hoop politiek nieuws, dat koning Leopold een triste sire is.

Aan Bika-Dubois heeft Snellaert 1200 fr. geleend ; op 7 augustus 1870 vordert hij het bedrag terug, daar hij financiële moeilijkheden heeft, en op 13 augustus schrijft hij o.m. aan boekhandelaar Kockx dat hij moedeloos is, onder meer omdat zijn vriend, filoloog Bogaers, te Rotterdam overleden is.

De heer Segers te Laarne wordt op 29 september 1870 verzocht de uitstaande rekening voor zorgen aan het gezin K. de Weert te betalen, ook die van patiënte Minnebo over 1866 en 1870, waarop Segers des anderendaags laat weten dat het armbestuur alles betaalt.

Snellaert vraagt op 4 december 1870 aan zijn broer de familiekdienst te Roubaix te willen bijwonen ; Justine heeft voortdurend neusbloedingen, hijzelf moet naar Brussel, ze zitten zonder meid, de laatste is zo juist begijn geworden ; ze verwachten hun broer te Gent, in Frankrijk staan de zaken er slecht voor.

Patiënt Kreps schrijft op 14 december 1870 dat het met de smelterij niet goed gaat, en verzoekt om uitstel van betaling. Snellaert zelf vraagt op 8 december aan L. Gachard, algemeen rijksarchivaris, om inschikkelijkheid voor Edmond Vermandel, bediende bij het Archief, de man lijdt aan een speciale ziekte, reumatische neuralgie, met rachitis en moeilijke ademhaling, zijn toestand verbetert evenwel langzaam.

*
* *

Mevrouw Cosyn-de Buck draagt op 18 januari 1871 een gedicht met wensen voor beterschap van Snellaert op, en P. Kockx uit Antwerpen drukt op dezelfde dag zijn spijt erover uit dat Snellaert ziek is. Johan de Laet laat van zich horen op 25 januari en vraagt of zijn Gentse kollega herstellend is, hij vernam zo iets van een longvliesontsteking. Waarom werkt Snellaert zo hard voor zijn patiënten, hij zou best een rijtuig nemen.

Wanneer de zieke aan de beterhand is, dankt hij op 2 februari 1871 een weleerwaarde vriend voor de zorgen en de gebeden, en op 6 februari dokters Karel Willems en Jozef Onghena voor de geneeskundige verzorging.

Aan Joh. de Laet zendt hij op 10 februari 1871 een relaas over het gebeurde, hij is zwaar ziek geweest. Tussen St.-Amandsberg en Destelbergen, op de wijk Rozenbroeken, liep hij met nieuwjaar een pleuro-bronchopneumonie op met al de gevolgen van dien ; hij zal zich in de toekomst beter in acht nemen.

Op 19 februari dankt Snellaert Mevrouw ? voor de troostende woorden, de vruchten en de eieren. Aan L. J. Beyers te Utrecht vertelt Snellaert op 19 februari 1871 hoe hij ruim één maand dodelijk ziek was, en aan Kockx, op 20 februari 1871, dat het nu beter gaat. Ook aan J. Kervyn de Lettenhove schrijft Snellaert i.d. 25 maart 1871 hoe zwaar hij ziek was, en hoe zulks zijn werk vertraagd heeft ; aan G. W. Vreede eveneens.

In april 1871 begint het dokterswerk opnieuw ; vragen om attesten en konsulten volgen elkaar op ; er is een bij die vraagt of porto beter is dan bier. Naar Beijers gaat op 16 april 1871 nog eens het relaas van de ziekte, die sporen nalaat. Nu is hij door ouderdom en beroep gebonden ; hij denkt met vreugde terug aan Utrecht, waar hij drie jaar „met vlijtige studie en jeugdige pret doorbracht in het militair opleidingshospitaal”.

Aan Berth verwijt Snellaert i.d. 16 april 1871 dat hij zijn diagnose niet vertrouwt, dat hij de voorgeschreven geneesmiddelen in het militair hospitaal kan halen ; hij is kwaad dat zijn voorschriften niet opgevolgd worden en hij weigert voortaan de visites.

Aan Beijers meldt Snellaert op 27 april 1871 dat hij overstelpt is met medisch en literair werk, en aan P. Heye was hij nog een relaas over de voorbije ziekte verschuldigd ; hij schrijft hem in juli 1871 hoe hem met nieuwjaar een pleuro-pneumonie van een speciaal adynamische aard overviel, met een pols van 50 slagen, hij was zeven maand ziek.

Aan de zoon van F. Blommaert wordt op 17 augustus een nota wegens geneeskundige verzorging van zijn vader gezonden, en aan Bormans te Luik vertelt Snellaert dat Blommaert op 14 augustus 1871 overleden is. Emmanuel Hiel uit Brussel schrijft i.d. 29 augustus dat hij ziek was en in tijdnoot zat. Op 23 september laat Snellaert aan M. de Vries horen dat hij nu voorgoed herstelt van zijn ziekte. G. W. Vreede zegt uit Utrecht op 4 december 1871 hoe blij hij is met Snellaerts genezing, maar hij heeft gehoord dat Conscience nu ziek is.

Ook Benthem & Jutting krijgt, op 10 december het relaas te horen van Snellaerts ziekte, terwijl op 22 januari de burgemeester

van Oostakker aangemaand wordt de betaling van uitstaand honorarium te voldoen.

Aan J. Verschoore schrijft Snellaert op 28 januari 1872 dat heel zijn familie ziek is, hijzelf, zijn broer, zijn zuster Natalie. Borman uit Luik schrijft op 29 februari 1872 onder het boekennieuws door, dat hij ziek is, waarop Snellaert i.d. 24 maart antwoordt dat ze beiden aan 't verslijten zijn en hulp van anderen nodig hebben. Wat E. Vermandel niet belet op 10 april 1872 nog op een visite van Snellaert aan te dringen.

In de laatste maanden van Snellaerts leven duikt opnieuw in de briefwisseling de geschiedenis van de geweigerde cholera-dekoration op. Zo dankt Snellaert Minister P. de Decker i.d. 24 mei 1872 voor de bemiddelende tussenkomst, waarop De Decker i.d. 29 mei 1872 antwoordt dat Snellaert niet gedekoreerd werd als lid van de Akademie, en Snellaert op staande voet, op 31 mei 1872 zijn dank betuigt ofschoon de bemiddeling mislukte. Hij is aan teleurstellingen van staatswege gewoon. De toegekende subsidie van 1000 fr. per jaar voor vijf jaar literair-historisch werk, heeft hij slechts voor twee jaar ontvangen; de cholera-medaille 4e klas heeft hij geweigerd; aan dat alles moet niet te veel ruchtbaarheid gegeven worden.

*

* *

F. A. Snellaert sterft te Gent op 3 juli 1872.

*

* *

Buiten de gedagtekende brieven waarvan we de meeste die een medisch aksent bevatten, in telegramstijl aangehaald hebben, liggen er in de verzameling door Ada Deprez bijeengebracht, een aantal stukken die geen datum dragen. Door de samenhang met de daarin besproken onderwerpen of feiten, is het bij benadering mogelijk enkele brieven van een datum te voorzien. We rapporteren diegene die een geneeskundig cachet vertonen.

Snellaert [1868] geeft een zekere Charles uitleg over een betwiste honorariumnota: 2 fr. per visite, hij hoopt de aangelegenheid te regelen door een mondeling gesprek en nazicht van de registers. Mevrouw Fourmarier de la Casserie te Heusden verzoekt om een visite bij haar echtgenoot die zwaar ziek is [1868], en Baron Leon de Herckenrode laat zijn dokter weten dat hij keelpijn

heeft, mitsgaders een zere teen. B. Kreps uit Oostakker verzoekt om een visite en zal liefst onmiddellijk betalen. Dr. A. C. Lados [z.d.] verzoekt zijn kollega Snellaert om samen een patiënte te bezoeken.

Joh... [z.d.] te Gent had graag een attest om tijdens de Vasten bouillon en vlees te mogen gebruiken. Dr. E. de Nobele [na 1852] is boos omdat Snellaert hem hindert in zijn werk als sekretaris van de Société de Médecine, door te treuzelen met een toegezegd verslag voor het *Bulletin*; hij dringt op spoed aan.

Snellaert schrijft [na 1867] aan de heer Van den Peereboom dat hij tijdens diens ministerschap solliciteerde naar de opvolging van J. de St Genois als hoofdbibliotekaris, maar dat hij geen steun ontving. Nu Van den Peereboom minister af is, doet Snellaert een beroep op hem als Vlaming en als volksvertegenwoordiger. Naar berekening resteren hem ten hoogste nog twintig jaar om gebruik te maken van veertig jaar studie; de praktijk gaat afwaarts, en de titel van Vlaams schrijver is geen aanbeveling voor een staatsbetrekking.

Fr. Rens [op Steendam] schrijft aan Snellaert dat hij pijn in zijn knie heeft; W. Roggé [z.d.] heeft zijn recept verloren en vraagt een nieuw. St. Genois [z.d.] zou zijn dochter Valentine terug naar de kostschool Berlaymont willen brengen, maar vraagt eerst een visite; hij laat tevens aan Snellaert weten [na 1859] dat Heremans zwaar ziek is. Aan een vriend [J. de St Genois?] lucht Snellaert zijn gemoed: tweemaal was hij tevergeefs bij minister De Decker; 4000 fr. zonder zich dood te lopen, zoals hij thans voor veel minder doet, is niet te verwerpen. Maar welke positie zou hij moeten innemen tegenover de regering, die maar schoorvoetend bij de Vlaamse zaak wil betrokken worden, hij zou niet vrij zijn, en als ambtenaar de plannen van de regering moeten uitvoeren.

Dominee A. van Schelven [Gent, z.d.] vraagt een bezoek aan voor een lid van zijn gemeente, en Schepens [77 jaar, z.d.] heeft zijn grote teen gekwetst, terwijl Med. Spijers [z.d.] een ziek been heeft en een viste vraagt. Aan M. Thomas [z.d.] schrijft Snellaert dat hij 22 visites deed bij zijn dochter Elisa, dat hij volgens de stand een verschillend honorarium toepast, en dat de patiënte nu genezen is.

E. Vermandel [z.d.] heeft een oogkwaal en verzoekt om een medisch attest voor de overheid, hij kreeg verandering van diensturen en werkt liefst vóór 10 uur en na 5 uur, heeft zenuwpijn in de arm, was op boodschap bij apotheker Glitschka, en wegens de

voortdurende verandering van de werkuren en reglement is hij afwezig, wanneer Snellaert op doktersvisite komt; daarenboven heeft hij maagpijn.

Aan een vriend [1854 ?] schrijft Snellaert dat hij 15 jaar arts is, dat de cholera-epidemie hem afgejakkerd heeft, en dat hij aan 't oud worden is. Aan een Antwerpse vriend [Joh. de Laet ? z.d.] vraagt hij voor hem een dienstmeid te zoeken. Aan een andere vriend schrijft hij dat hij veel werk heeft, maar met veel toewijding zijn taak waarneemt.

KOMMENTAAR EN SLOTBESCHOUWINGEN

Hiermede eindigt de bloemlezing uit de 4167 stukken rijke korrespondentie van dokter Ferdinand Snellaert. Zij loopt van 1848 tot 1872 en bestrijkt heel zijn Gentse periode. Alle medisch getinte brieven van en naar Snellaert werden gerapporteerd, behalve diegene welke niets meer inhouden dan een verzoek om een visite. Een weergaloze documentenrijkdom zoals deze uit de allereerste bron, kan derhalve helpen om een authentiek beeld van de arts Snellaert aan te leggen.

Een eerste blik op drieëndertig jaar praktijk, tijdens de eeuw waarin zich de wetenschapsexplosie van de geneeskunde voordeed, leert dat geen enkel van de mens-tot-mens problemen die een doktersaktiviteit kenmerken, Snellaert niet beroerd heeft.

F. Snellaerts werk op het gebied van de literatuurgeschiedenis, en nog meer op dat van de Vlaamse beweging, hebben zijn medische aktiviteit ten dele gehinderd. Zijn persoonlijkheid was uitgesproken trivalent; in haar lagen potenties in drie richtingen, om volwaardig en met volle tijdsbesteding, een gevuld leven te leiden. Na honderd jaar is het mogelijk uit te maken op wat gebied de duurzaamste vonk van Snellaerts persoonlijkheid doorsloeg.

Zijn geneeskundig werk heeft hij met veel toewijding volbracht. Maar andere geneesheren hebben dat ook gedaan; er was daar bij Snellaert niets transcendent aan, ofschoon hij in de behandeling van de cholera een voorname rol speelde waarvoor hij onder het volk en bij de medische professie gunstig aangeschreven stond. Die reputatie had hij aan zijn toegewijdeheid en aan een hem eigen therapeutische methode te danken⁹.

Was hij niet door de Vlaamse en de literaire duivel bezeten geweest, dan kon Snellaert een vruchtbaarder medische loopbaan

9. L. Elaut, *F. A. Snellaert, de geneesheer*, in *Versl. Med. Kon. Vla. Ac.*, 1969, II, 200-202.

opgebouwd hebben. Blijkens zijn brieven had hij professorale ambities. We geloven niet dat daar zijn medisch pad liep, want hem ontbraken de wetenschappelijke fundamenteën. Hij trachtte alleen daardoor een rustiger leventje te leiden, dat hem toelaten zou zich aan de andere geschiktheden te wijden waartoe hij de aanleg bezat. Het volstaat echter niet om naar een professoraat te mogen dingen.

Van Snellaerts medische aktiviteit is niets overgebleven, tenzij het eksemplar dat hij gegeven heeft. Naar zijn literaire en historische publikaties daarentegen wordt nog opgekeken, ze zijn een bestendig bezit. De rol die hij in de Vlaamse bewustwording gespeeld heeft, treedt, naarmate de politieke gebeurtenissen zich op de nog altijd niet afgelopen Vlaamse strijd toespitsen, met de dag scherper in het licht. Zij demonstreert eens te meer wat H. J. Elias schreef¹⁰, dat de geneesheren, meer dan welk ander beroep, op de voorposten van de Vlaamse beweging stonden.

Snellaerts briefwisseling weerspiegelt de grote en de minder grote kanten van het doktersbedrijf. Enerzijds zijn er de patiënten met hun bijzondere psychologische gesteldheid, voorbijgaand of blijvend, al naar gelang van de aard van hun fysische kwaal. En wier fysische kwaal niet op zichzelf staat, daar zij begeleid wordt door sociale en familiale bindingen. Anderzijds is er de geneesheer met zijn geestelijk superioriteitskomplex, dat hij angstvallig beschermt en dat hem soms kittelorig maakt.

Hoe sacerdotiaal het doktersambt voorgesteld en vaak beleefd wordt, de kleinmenselijkheid is er niet uit weg te denken. Snellaert staat erop dat het verschuldigde honorarium strikt betaald wordt, meer dan eens moet hij op betaling aandringen, want hij weet dat slechte betalende zich liefst op de geneesheren verhalen, en dat zij tevens de meest veeleisende patiënten zijn.

Het honorarium voor één visite was één frank. Op een brief aan een patiënte die om uitleg over een wat te hoge nota verzocht, klinkt het antwoord dat hij 't standenhonorarium toepast.

Dat standenhonorarium is niet verdwenen en zal niet licht verdwijnen, het lag al vóór eeuwen in de etische gewoonten. Er zit niets beschamends in een armbestuur aan te schrijven, want Snellaert wist ook al hoe de heren oordelen dat de dokters best een tijdje kunnen wachten, ook wanneer het geld lang voorhanden is. Van die systematische nalatigheid wil hij niet systematisch het slachtoffer zijn, hoe gering de gevraagde som ook is.

In het begin van zijn vestiging klaagt Snellaert dat de praktijk zeer traag op gang komt (1842). Daar is niets verwonderlijks aan en het pleit te zijnen gunste, want rondom hen die vlug omhoog-

10. *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte*, Antwerpen 1963, dl I, 120.

schieten, hangt meestal een handelsgeest. Dat ook is van alle tijden.

Het moet dus geen opzien baren dat Snellaert naar een betaald baantje van stads- of schoolgeneesheer dingt. Om zijn aanvraag te staven vestigt hij er bij Burgemeester en Schepenen de aandacht op dat hij veel noodlijdenden onder zijn patiënten telt : ten bewijze het grote aantal recepten van zijn hand die op de apoteek van de armen ingediend worden.

Hij stelde zich ook kandidaat voor een betrekking in het stadsziekenhuis wanneer een kollega gestorven was ; zij ontsnapt hem. Doch wanneer de Société de Médecine voor de behoeftigen een kosteloos spreekuur inricht, en daarvoor op de knapsten onder haar leden een beroep doet, is Snellaert onmiddellijk paraat, ook zonder vergoeding.

Naarmate de jaren vorderden en de cliëntele toenam, hoort men Snellaert zwoegen onder de zware eisen die aan hem gesteld worden. Maandelijks gaat hij naar Brussel voor de Akademie, van 1847 af. Hij leeft met de Vlaamse strijd aktief mee, hij is sekretaris van taalkundige en andere verenigingen, hij organiseert een Nederlands kongres te Gent, hij studeert, publiceert en stelt rapporten op, hij onderhoudt een drukke briefwisseling met al wat naam heeft in het literaire Vlaanderen, hij is jarenlang Jan Doetal tussen Zuid en Noord. Het wordt hem wel een keer zwaar te moede, want tegenslagen zijn ook zijn deel. Hij is ongehuwd, maar heeft toch huiselijke zorgen. Zijn vrienden, en vooral de aartsgetrouwe Jules de St Genois zijn hem dan een steun.

Tussendoor klinkt de huisbel en eisen de patiënten hem op. Te voet, zelden in een rijtuig, trekt hij naar de woningen waar men hem verwacht. Zijn werkkring ligt in zijn buurt, maar hij wordt ook buiten de Dampoort, naar St Amansberg en Destelbergen geroepen.

En bovenal die drukkende maanden van de cholera in 1849, 1859, 1866 en 1869. Het gebeurde dat hij zevenmaal op één etmaal een patiënt bezocht, uit wetenschappelijke belangstelling, om zich van de evolutie der epidemie te vergewissen en daaruit argumenten te halen om zijn eigen therapeutische methode te staven¹¹.

Tot hij op 1 januari 1871 op patiëntenbezoek tussen St.-Amansberg en Destelbergen, door een zware regen overvallen, druipnat thuiskomt en zich een pleuro-pneumonie op de hals haalt. Wekenlang blijft hij aan het ziekbed gekluisterd ; pas na zeven maand schrijft hij aan Mattias de Vries dat hij herstelt. Maar vanaf de maand april hingen de patiënten weer al aan zijn bel.

Alles is ten einde op 3 juli 1872.

11. L. Elaut, *op. cit.*, 200-204.

De doodsoorzaak ? Zij kan best op de volgende manier omschreven worden : falen van de hartfunctie, in de hand gewerkt en verhaast door een zware en langdurige besmetting van het ademhalingsapparaat van een zeer adynamisch karakter. Misschien was er wel een hersentrombose bij. Het leven van Ferdinand Snellaert was dat van veel doktoren.

Hij had dankbare en ondankbare patiënten, ze eisten veel van hem. Hij was een sociaalvoelend man, zijn visitejournaal en zijn briefwisseling liegen er niet om. De hardste momenten van zijn huisartsenloopbaan waren die waarop hij het meest van zichzelf heeft gevegd ; zij hebben hem fysisch kapot gemaakt. Met al het andere dat hij op zijn schouders geladen had, en waarvan de motieven ook in een oergrond van altruïsme verankerd lagen. Een dokter moet zich geen Vlaamse Beweging aantrekken om een rustig leven te kunnen leiden.

Het literair-historisch werk van Snellaert was voor hem een pool van berusting aan het andere uiteinde van de as van zijn onbarmhartig voortjagend levensritme.

Zijn praktijk illustreert op elk ogenblik Snellaerts sociale zin. Een bedrogen dienstmeisje klopt bij hem even aan voor raad en hulp, niet te vergeefs. Daarbuiten stelt hij zijn invloed ter beschikking voor wie er een beroep op doet, en zijn beurs is altijd in zijn bereik.

Een gewezen oppasser uit zijn Maastrichtse tijd heeft het krap, en weet na twintig jaren zijn oude bataljonsarts wonen, hij overstelpt hem zes jaar aan één stuk met bedelbrieven : de aardappel-oogst is geruïneerd en vanuit Gelderland vraagt hij wat guldens om nieuw pootgoed te kopen ; hij krijgt ze. Toen hij altijd maar aandringt om nog meer, antwoordt Snellaert hem : hier ook is er nood, te Gent moet het werkvolk dringend geholpen worden. Het hemdje gaat nader dan het rokje. „Wie kan hem dat wijten te schanden ?” (G. G.).

Zes jaar te voren schreef hij aan zijn Amsterdamse vriend Mattias de Vries dat hij een uitgestrekte praktijk had die hem weinig opbrengt. Wat deed Snellaert niet voor de kinderen van Eug. Zetternam die in grote armoede achterbleven ? En voor de verziekte weduwe van J. Fr. Willems ?

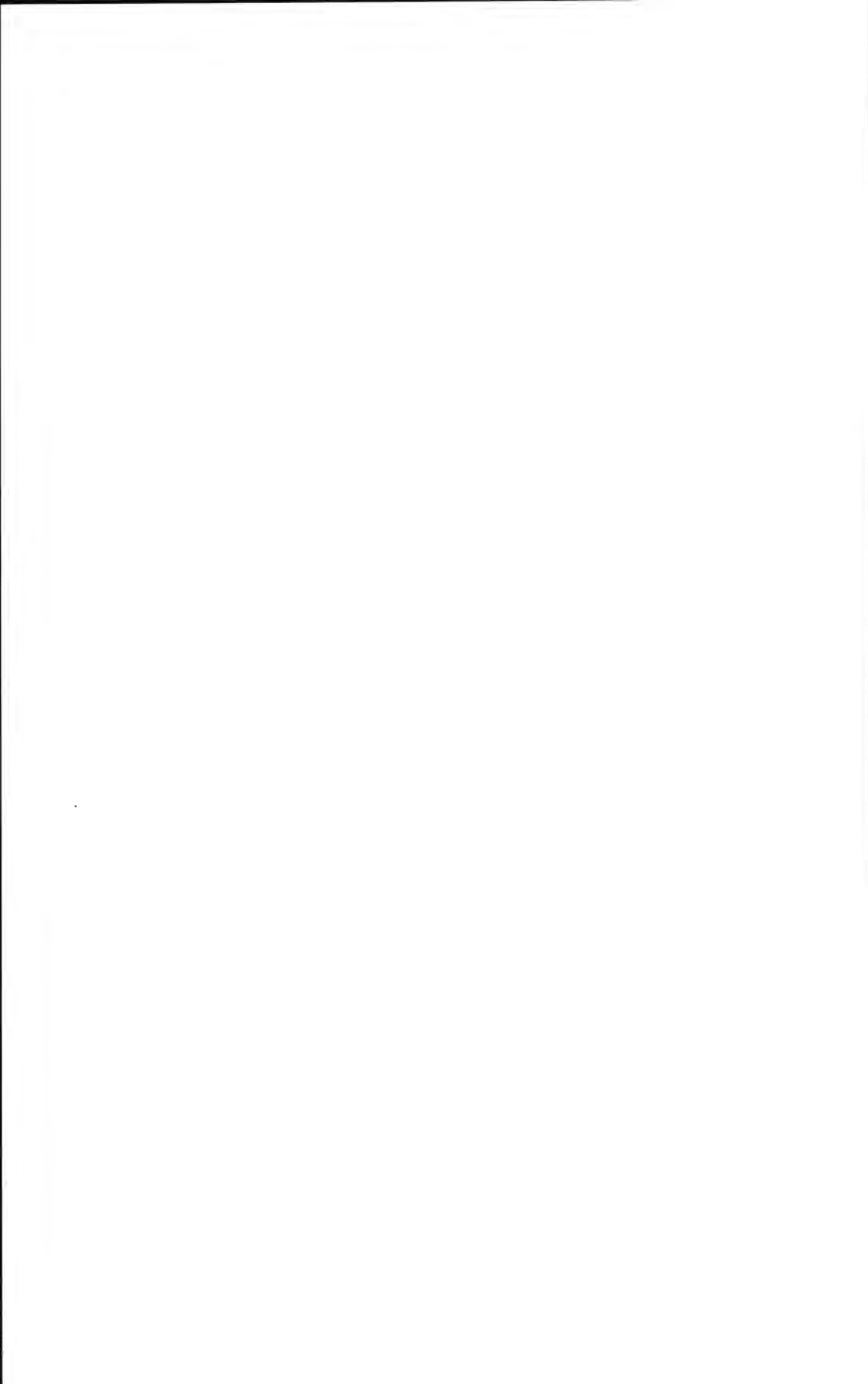
De schoonste zin uit Snellaerts pen is diegene welke hij ooit in een brief aan minister P. de Decker neerschreef op 18 maart 1869 : „Ik behoor tot het plebs, dat eerst des avonds zijn dagloon verdiend heeft”. Die uitspraak is volkomen juist, en ook volkomen op hem toepasselijk.

Me dunkt dat één eeuw na zijn dood Snellaerts dagloon tot de laatste cent afbetaald is. Niemand heeft het naar beneden moeten

drukken, en er een slag in slaan, wegens een voor de gelegenheid passende edelmoedigheid. De dokters zullen het naar boven opdrijven uit kollegiale beroepstrots.

De naam van dokter Ferdinand Snellaert is als een vuurrode steekvlam die lichtend omhoogslaat, en alle geneesheren erop attent maakt waar hun plicht van staat gelegen is.

Naar een transformationele beschrijving van Engelse genitiefconstructies

door

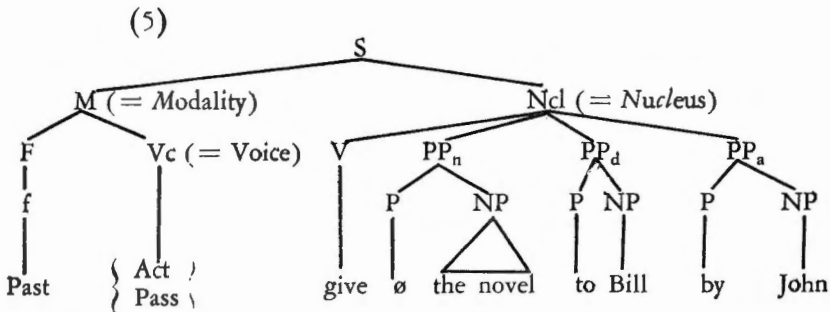
Dr. A. HANTSON

A. INLEIDING

Bij wijze van inleiding wou ik eerst heel bondig aan de hand van zinnen (1-4) het op Fillmores (1968) werk gebaseerde generatief-transformationele systeem verduidelijken waarvan ik hier wens gebruik te maken.

- (1) John gave Bill the novel
- (2) The novel was given to Bill by John
- (3) Bill was given the novel by John
- (4) John arrived

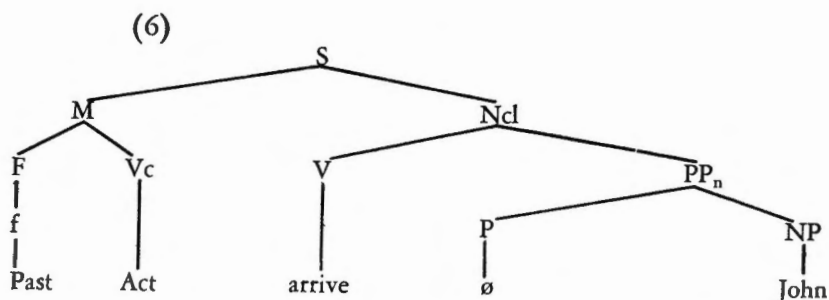
Zoals blijkt uit diagrammen (5) en (6), die respectievelijk de dieptestructuur van zinnen (1-3) en (4) voorstellen, kan een zin worden gegenereerd als bestaande uit een modaliteits- en een nucleusconstituent.

Note : F → { f (= finite) }
                  { nf (= non-finite) }

f → { Pres }
      { Past }

nf → { ing }
      { inf }
      { Nom }

De nucleusconstituent is identiek voor finiete en infinitieve zinnen, alsook voor verbaalsubstantiefgroepen. Hij bestaat, van links naar rechts, uit een predicator (die hier een werkwoord is) en een aantal voorzetselconstituenten. Hoeveel verschillende voorzetselconstituenten er dienen te worden onderscheiden, zal nog door verder onderzoek moeten worden vastgesteld¹. Voor deze uiteenzetting kunnen wij het echter stellen met drie dergelijke constituenten: PP_n, PP_d en PP_a, welke respectievelijk de neutrale casus, de datief en de agens casus voorstellen.

In de modaliteitsconstituent wordt allereerst aangegeven of de zin al dan niet finiet is. In het eerste geval wordt dan verder aangeduid of de zin in de tegenwoordige of de verleden tijd zal staan, in het tweede of hij een ing-vorm, een infinitiefzin of een verbaalsubstantiefgroep zal worden. Daarnaast is er een Vc-constituent, die, al naar gelang hij Act of Pass domineert, aanleiding geeft tot verschillende soorten onderwerpsselectie. In actieve zinnen is deze selectie als volgt: indien er geen PP_a-constituent is, zoals in diagram (6), wordt PP_n onderwerp, zoals in zin (4), *John arrived*. Is er wel een PP_a-constituent, zoals in diagram (5), dan wordt deze onderwerp, zoals het geval is in zin (1) *John gave Bill the novel*. In verband met nominalizaties zal ik verder nog gelegenheid hebben te wijzen op de grote verklarende waarde van deze ergatieve dieptestructuur, volgens welke het onderwerp van een intransitieve zin en het lijdend voorwerp van een transitieve zin afleidbaar zijn van dezelfde dieptecasus, namelijk PP_n. In passieve zinnen wordt ofwel PP_n ofwel PP_d

1. Uit Dougherty (1970) en Chomsky (1972) blijkt dat Fillmores *case grammar* in verscheidene opzichten zal moeten worden herzien en aangevuld, wat bij een dergelijke eerste poging te verwachten was. Deze kritiek bedreigt echter niet mijn standpunt, volgens hetwelk het onderwerp van een intransitief werkwoord en het lijdend voorwerp van een transitief werkwoord van een gemeenschappelijke dieptecasus (nl. PP_n) dient te worden afgeleid. Een soortgelijke opvatting wordt trouwens door de niet-transformationalist Halliday (1968, p. 185-6) verdedigd. Aanmoedigend is ook de adaptatie van Fillmores *case grammar* in de UESP-grammatica (cf Esau (1972) en Chapin (1972)).

onderwerp, zoals respectievelijk in zin (2) *The novel was given to Bill by John* en zin (3) *Bill was given the novel by John* het geval is.

Het standpunt dat ik in verband met de adnominale genitief wens in te nemen is dat deze naamval niet als zodanig in de dieptestructuur kan worden gegenereerd, maar dient te worden opgevat als een typische oppervlaktecasus die aan verschillende dieptecasussen kan beantwoorden.

In dit betoog zullen achtereenvolgens de volgende soorten van genitieven worden behandeld :

- (a) de subjects- en objectsgenitief,
- (b) de bezitsgenitief,
- (c) de dubbele genitief, en in verband daarmee, de appositionele genitief.

Verder kan men een onderscheid maken tussen een suffix-genitief zoals (7) *the teacher's car* en een voorzetselgenitief zoals (8) *the car of the teacher*. Het deels grammaticale en deels stilistische onderscheid tussen beide is uitvoerig behandeld in de traditionele grammatica's en kan hier grotendeels onbesproken blijven.

B. SUBJECTS- EN OBJECTSGENITIEF

Beschouwen wij de volgende voorbeelden van subjects- en objectsgenitieven :

- (9) *John's arrival*
- (10) *the arrival of most of the students*
- (11) *the enemy's destruction of the city*
- (12) *the destruction of the city by the enemy*
- (13) *the city's destruction by the enemy*

Vooraleer mijn eigen opvatting omtrent de afleiding van deze constructies toe te lichten, moet ik eerst verwijzen naar Chomsky's *Remarks on Nominalization*. Volgens Chomsky zou de onmiskenbare verwantschap tussen zin en verbaalsubstantiefgroep best te formaliseren zijn door verbaalsubstantieven niet transformationeel doch wel in de dieptestructuur in te voeren, en daarbij subjects- en objectsgenitief respectievelijk in prenominale en postnominale positie te genereren. Verder is hij, evenals Seuren (1969, p. 177ff) en Anderson (1968, p. 27) de mening toegedaan dat (13) *the city's destruction by the enemy* moet worden beschouwd als het passief van (11) *the enemy's destruction of the city*, terwijl (12) *the destruction of the city by the enemy* een tussenvorm zou zijn zonder tegenhanger op het zinsniveau. Het spreekt vanzelf dat een

dergelijke beschrijving van subjects- en objectsgenitieven moeilijk in overeenstemming te brengen is met Fillmores opvatting als zouden subject en object geen diepterelaties zijn. Chomsky's beschrijving van verbaalsubstantiefgroepen is immers duidelijk gebaseerd op de dualiteit tussen subject en predikaat, die kenmerkend is voor de oppervlaktestructuur van finiete zinnen. Nu is zulks in het Engels in zekere mate mogelijk, maar uit een vergelijking met de Franse, Russische, Duitse en Nederlandse equivalenten blijkt dat het patroon (15) *verbaalsubstantief + objectsgenitief + agens* in elk van de vijf talen voorkomt terwijl het patroon (14) *subjects-genitief + verbaalsubstantief + objectsgenitief* alleen gebruikelijk is in het Engels en in de andere talen ofwel ontbreekt ofwel zeldzaam is. Inderdaad, in het Frans heeft met niet (16a) **de l'ennemi la destruction de la ville*, doch wel (16b) *la destruction de la ville par l'ennemi*; in het Russisch niet (17a) **vruga razrusjenie goroda*, doch wel (17b) *razrusjenie goroda vragom*; in het Duits is (18a) *??des Feindes Zerstörung der Stadt* zeer twijfelachtig, terwijl (18b) *die Zerstörung der Stadt durch den Feind* heel normaal is. In het Nederlands is de archaische vorm (19a) *?s vijands verwoesting van de stad* misschien nog mogelijk maar (19b) *de verwoesting van de stad door de vijand* is ongetwijfeld de normale vorm.

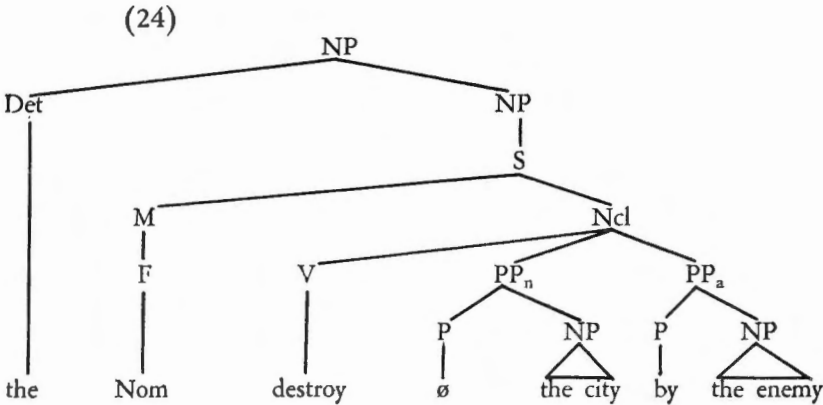
Aangezien nu een transformationeel model moet toepasbaar zijn op de gegevens van meer dan één taal, lijdt het weinig twijfel dat het patroon (15) dichter bij de dieptestructuur ligt dan het patroon (14). Daarenboven weerspiegelt het patroon (15) de nucleusconstituent van finiete en infiniete zinnen (cf. diagram 5).

Zoals ik reeds vermeldde, bestaat er volgens Chomsky een actief/passief relatie tussen (11) *the enemy's destruction of the city* en (13) *the city's destruction by the enemy*. Daar in (11) en (13) het verbaalsubstantief precies dezelfde vorm heeft, betekent dit dat het verschil tussen actief en passief hoofdzakelijk een kwestie van woordvolgorde zou zijn. Beschouwen wij in dit verband de Duitse voorbeelden geciteerd onder (20) tot (23).

- Actief : (20) Der Wanderer erreichte den Gipfel nie.
           (21) Den Gipfel erreichte der Wanderer nie.
 Passief : (22) Der Gipfel wurde vom Wanderer nie erreicht.
           (23) Vom Wanderer wurde der Gipfel nie erreicht.

Uit deze voorbeelden blijkt overduidelijk dat de volgorde van de relevante nominale constituenten niet essentieel is voor het verschil tussen actief en passief. Op grond van deze constatacie en het ontbreken van enige formele wijziging in het verbaalsubstantief zelf, kunnen wij derhalve besluiten dat het verschil tussen actief

en passief op het vlak van het verbaalsubstantief niet bestaat. Dit is in onderstaand diagram, dat de dieptestructuur van (11) *the enemy's destruction of the city* voorstelt, aangegeven door het ontbreken van een Vc-knoop in de modaliteitsconstituent.

Op te merken valt dat het ontbreken van een Vc-knoop meteen verklaart waarom er geen subjectselectie vereist is en de nominalisatie een vorm kan aannemen als (12) *the destruction of the city by the enemy*, d.w.z. een vorm die op het zinsvlak niet voorkomt.

Tegen de door Chomsky voorgestane formalisatie van het parallelisme tussen zin en nominalisatie zijn o.a. ook nog de volgende twee bezwaren in te brengen²:

a) Constructies als (13) *the city's destruction by the enemy* zijn alleen mogelijk met afgeleide verbaalsubstantieven, niet met gerundia. Vergelijk (25) *the president's murder by a fanatic* met (26) **the president's killing by a fanatic*. Het hoeft nauwelijks opgemerkt te worden dat op het zinsvlak beide passiva even normaal zijn.

b) Om vormen met een prepositionele subjectgenitief als (10) *the arrival of most of the students* af te leiden heeft Chomsky de tussenstap (27) **the arrival by most of the students* nodig. Deze tussenstap komt echter niet voor op het zinsvlak, daar hier uitsluitend transitieve werkwoorden in het passief kunnen worden geplaatst.

Gaan wij er dus van uit dat het patroon (15) *verbaalsubstantief + objectgenitief + agens* dichter bij de dieptestructuur ligt dan het patroon (14) *subjectgenitief + verbaalsubstantief + objectgenitief*, dan rijst de vraag: hoe moet het tweede uit het eerste

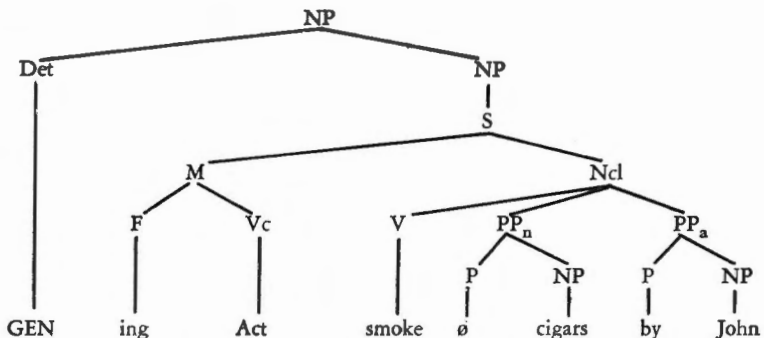
2. cf Newmeyer (1971, p. 189) voor verdere bezwaren.

worden afgeleid? Om deze vraag te beantwoorden wou ik er eerst aan herinneren dat prenominale genitiefconstructies alleen synoniem zijn met constructies met het bepaald lidwoord. Vergelijk in dit verband (28) *a killing of innocent people by a fanatic*, (29) *that killing of innocent people by a fanatic* en (30) *the killing of innocent people by a fanatic*. Het is duidelijk dat alleen de laatste constructie synoniem is met (31) *a fanatic's killing of innocent people*. We kunnen derhalve stellen dat bij de afleiding van (31) uit (30) het bepaald lidwoord transformationeel vervangen wordt door de NP *a fanatic*, die daarbij zijn dieptevoorzetsel verliest en in de neutrale adnominale casus (d.w.z. de genitief) komt te staan. Deze onder (32) schematisch weergegeven transformatie kunnen wij *subjectsgenivering* noemen³.

$$(32) \text{ the + verbaalsubstantief + } \left\{ \begin{array}{l} \text{voorzetselgenitief + agens} \\ \text{voorzetselgenitief} \end{array} \right\} \longrightarrow \\ \text{suffixgenitief + verbaalsubstantief (+ voorzetselgenitief)}$$

Uit een vergelijking van (30) en (31) blijkt dat terwijl in (30) de syntactische functie van *a fanatic* aangegeven wordt door een voorzetsel, zij in (31) wordt aangeduid door de plaats in de zin. Dit is volkomen in overeenstemming met Fillmores stelling dat dieptecasussen kunnen worden gerealiseerd in de oppervlaktestructuur hetzij door naamvalsuitgangen, hetzij door voorzetsels,

3. In Hantson (1972) wordt voorgesteld GEN te genereren als een dummy lidwoord dat dezelfde feature /+bepaald/ heeft als *the* maar transformationeel vervangen wordt door een suffix-genitief. Aldus verschillen (11) en (12) in de dieptestructuur (cf. (24)) in zoverre dat de lidwoordconstituent respectievelijk herschreven wordt als GEN en *the*. Volgens het daar voorgestelde systeem vervangt GEN ook Rosenbaums complementeerder Poss en wordt deze dummy als een determinant van een NP gegenereerd, zodat de dieptestructuur van *John's smoking cigars* als volgt kan worden weergegeven:

hetzij door restricties op de woordvolgorde. In (31) staan zowel *a fanatic* als *innocent people* in de genitiefsvorm, maar hun respectieve functie blijkt uit de woordvolgorde.

Het subjectskarakter van de genitief in (9) *John's arrival*, (11) *the enemy's destruction of the city* en (31) wordt verklaard door het feit dat subjectsgenitivering toepasbaar is op dezelfde voorzetselconstituenten die subjectselectie kunnen ondergaan in actieve finiete zinnen, d.w.z. in zinnen die voor de categorie *voice* niet gemarkeerd zijn⁴.

Ik heb er reeds op gewezen dat een vorm als (13) *the city's destruction by the enemy* best niet als passief wordt opgevat en dat deze constructie, die reeds zeldzaam is met gewone verbaalsubstantieven, niet voorkomt bij gerundia. Derhalve stel ik voor deze constructie dan ook te behandelen als een geval van analogiewerking, waarbij de voor Engelse substantiefgroepen zo typische afwisseling tussen voorzetsel- en suffixgenitief bij wijze van uitzondering ook bij objectsgenitieven optreedt. Binnen ons theoretisch kader kan dit verschijnsel verklaard worden door middel van een late, stilistische transformatie, die wij *vooropplaatsing van de objectsgenitief* kunnen noemen en die onder (33) schematisch is weergegeven.

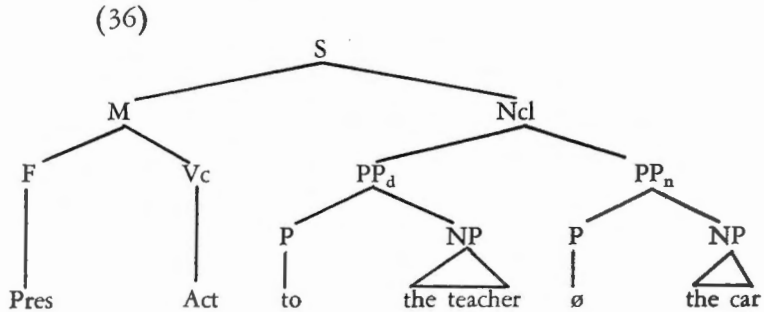
(33)
 the + verbaalsubstantief + *voorzetselgenitief* + agens →
suffixgenitief + verbaalsubstantief + agens

C. BEZITSGENITIEF

Tot dusver deze korte behandeling van de subjects- en objectsgenitief. Vestigen wij nu onze aandacht op de bezitsgenitief. Zoals Lyons (1967) en (1969, pp. 391-5)) er terecht op wijst, heeft deze genitief met het adjectief een belangrijke eigenschap gemeen: zij kunnen beide zowel predicatief als attributief voorkomen. Vergelijk (34) *the car is the teacher's / the teacher's car* met (35) *the car is new / the new car*. Daar er gegronde redenen

4. Het verschil tussen Pass en Act, die in de oppervlaktestructuur respectievelijk als *en* (eventueel met *be*-insertie) en $\emptyset$ gerealiseerd worden, kan als een contrast tussen gemarkeerd en niet-gemarkeerd worden geïnterpreteerd. De NP-fronting die door Act wordt veroorzaakt, is eveneens niet-gemarkeerd en kan ook optreden zonder dat er een Act-constituent is gegenereerd. Als Act is gegenereerd, is deze fronting vereist (cf. *the enemy destroyed the city* tegenover **destroyed the city by the enemy*) terwijl in Vc-loze constructies de *fronting* facultatief is (cf. *the enemy's destruction of the city* tegenover *the destruction of the city by the enemy*).

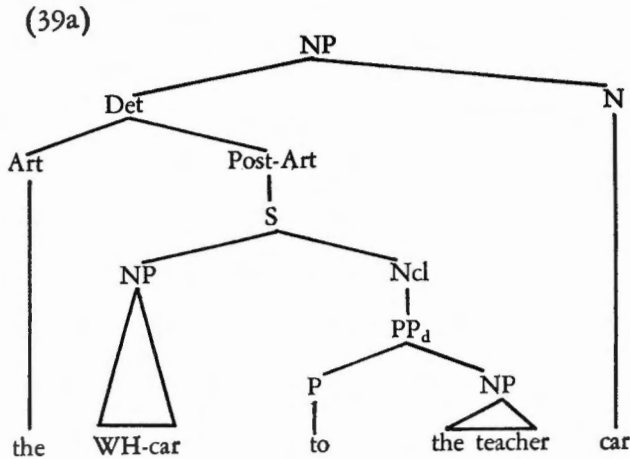
bestaan om attributieve adjectieven transformationeel van predicatieve af te leiden, stel ik voor hetzelfde te doen met attributieve bezitsgenitieven. Hierbij vertrek ik van Fillmore's (1968, pp. 49-50, 61-80) opvatting dat bezitsgenitieven in de dieptestructuur op datieven terug te voeren zijn. Aldus kan een zin als (34a) *the car is the teacher's* afgeleid worden van de dieptestructuur voorgesteld in diagram (36).

Bij het genereren van deze dieptestructuur ben ik er, evenals Bach (1967) en Fillmore (1968), van uitgegaan dat het koppelwerkwoord geen lexicaal werkwoord is en derhalve niet in de dieptestructuur genereerbaar is, maar, waar nodig, als affixdrager transformationeel dient te worden ingevoerd. Op te merken valt dat PP_d als de uiterst linkse constituent van de nucleus is genereerd, wat volgens mijn systeem betekent dat hij de functie van predicator krijgt.

Het is merkwaardig dat deze dieptestructuur heel dicht ligt bij de Franse vertaling van zin (8), namelijk zin (37) *la voiture est au professeur*, waar het datiefvoorzetsel ook in de oppervlaktestructuur opduikt. In het Engels daarentegen heeft er in de oppervlaktestructuur neutralisatie plaats, waardoor er een genitief verschijnt. Een soortgelijke transformatie verklaart ook de Nederlandse voorzetselgenitief in (31) *de wagen is van de leraar*.

Tot zover de predicatieve bezitsgenitief. Beschouwen wij vervolgens de prenominaal bezitsgenitief, zoals die voorkomt in (7) *the teacher's car*. Evenals een attributief adjectief dient deze genitief opgevat te worden als een reductie van een restrictieve relatieve bijzin. Rekening houdend met het feit dat prenominaal genitieven steeds de *feature* /+bepaald/ hebben, kunnen wij derhalve *the teacher's car* afleiden van tussenstructuur (39a), waar reeds subjectselectie heeft plaatsgehad en waar, wegens het niet-temporele karakter van de relatieve zin, geen koppelwerkwoord vereist is.

Door equi-NP-deletie en genitivisatie wordt (39a) getransformeerd tot (39b) **the the teacher's car*. Nu is in een taal als het klassieke Grieks een constructie als deze, waar de genitief tussen het lidwoord en het substantief staat, heel goed mogelijk. In die taal heeft men inderdaad zowel (40a) *he ton polemion nikè* als (40b) *he nikè ton polemion* (cf Carrier (1960, p. 19)). In talen als het Engels, het Duits, het Frans en het Nederlands is dit echter niet het geval. In de laatste drie is een transformatie nodig die de genitief in postnominale positie schuift, zoals in (41) *der Wagen des Lehrers*, (42) *de wagen van de leraar* en (43) *la voiture du professeur*. Noemen wij deze transformatie *genitiefnaplaatsing*. In het Frans heeft dit keer wel genitivisatie plaats (vergelijk (37) *la voiture est au professeur* en (43) *la voiture du professeur*). Wat het Engels betreft, zien wij dat genitiefnaplaatsing enkel van toepassing is op de voorzetselgenitief, niet op de suffixgenitief. Aldus heeft men wel (1) *the car of the teacher*, maar niet (44) **the car the teacher's*. In plaats van deze laatste vorm vindt men de preminale genitiefvorm (7) *the teacher's car*. Ter verklaring van deze vorm hebben wij een nieuwe transformatie nodig, een transformatie waardoor de bezitsgenitief wordt gesubstitueerd voor het bepaald lidwoord en er de *feature* /+bepaald/ van overneemt. Deze transformatie, waarvoor we de benaming *suffixgenitiefs substitutie* kunnen gebruiken, is schematisch weergegeven onder (45) ⁵.

5. Genereert men, zoals gesuggereerd in noot 3, GEN als lidwoordconstituent, dan moet in de oppervlaktestructuur een preminale genitief als determinant optreden. Dit houdt echter niet in dat het genereren van GEN een noodzakelijke voorwaarde is voor suffixgenitivisatie (cf vb. (63) en (64) en diagrammen (66) en

(45)
the + *suffixgenitief* + substantief →
suffixgenitief + substantief

Een eventueel bezwaar dat tegen de hier voorgestelde afleiding van bezitsgenitieven zou kunnen worden ingebracht, is dat er een onmiskenbaar verband bestaat tussen bezitsgenitieven en zinnen met het werkwoord *have*. Dit verband wordt in de meeste transformationele beschrijvingen expliciet gemaakt door bezitsgenitieven van zinnen met *have* af te leiden. In plaats van aldus de ene constructie uit de andere af te leiden verkies ik echter Lyons' (1967) voorstel om beide terug te voeren tot éénzelfde dieptestructuur. Daar waar, zoals ik zonet heb aangetoond, (34a) *the car is the teacher's* afleidbaar is van (46) **the car is to the teacher*, wens ik ook (48) *the teacher has a car* te beschrijven als een transformatie van (47) *a car is to the teacher*. De *have-transformatie*, die onder (49) schematisch is weergegeven, bewerkstelligt dan de inversie van *a car* en *to the teacher*, deleteert het datiefvoorzetsel en vervangt *be* door *have*.

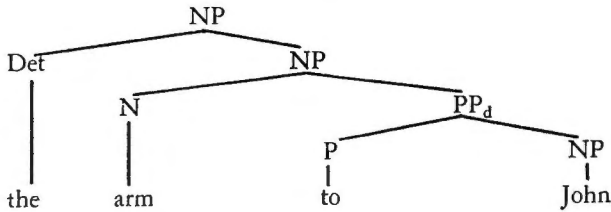
(49)
 $NP_1 + be + to-NP_2 \rightarrow NP_2 + have + NP_1$

Of een genitief of een *have*-constructie in de oppervlaktestructuur verschijnt, hangt blijkbaar af o.a. van het al dan niet bepaald zijn van NP_1 .

Met uitzondering van het in voetnoot 5 vermelde Franse voorbeeld *sa mère à lui*, duiden de tot dusver behandelde bezitsgenitieven een vervreemdbaar bezit aan. Het engere verband dat

(67)). Omgekeerd hoeft de dieptedatief, die aan de basis ligt van de bezitsgenitief, niet noodzakelijkerwijze zelf gegenitiviseerd en voor GEN gesubstitueerd te worden. Soms blijft de datief in de oppervlaktestructuur bewaard en wordt er een ermee coreferentieel possessivum voor GEN gesubstitueerd. Dit is het geval in *dem Vater sein Wagen, vater zijn wagen* en *sa mère à lui*, die respectievelijk van de volgende tussenstructuren kunnen afgeleid worden: GEN - *dem Vater - Wagen*; GEN - *aan vader - wagen*; GEN - *mère - à lui*. De Duitse en Nederlandse voorbeelden kunnen worden verklaard door te poneren dat de Post-Art-constituent hier niet transformationeel na het substantief geplaatst wordt (wat het geval is bij genitief-napplaatsing), maar voor de Art-constituent komt te staan. Daar nu enerzijds de Post-Art-constituent, in plaats van genitivisatie te ondergaan, in de dieptecausus (nl. de datief) blijft staan, en anderzijds de dummy GEN niet als zodanig in de oppervlaktestructuur wordt geduld, moet deze laatste vervangen worden door een pro-vorm voor het substantief dat normaliter genitivisatie zou hebben ondergaan. Het Franse voorbeeld ligt heel dicht bij de door Fillmore gesuggereerde dieptestructuur voor genitieven die een onvervreemdbaar bezit uitdrukken. De datief blijft inderdaad in zijn oorspronkelijke positie in de oppervlaktestructuur behouden, terwijl de dummy van de lidwoordconstituent vervangen wordt door de genitief van de provorm van de NP in de datiefconstituent.

door de term *onvervreemdbaar bezit* is geïmpliceerd, kan misschien geformaliseerd worden door de NP_d-constituent direct te genereren als een constituent van de NP en niet als predicatuur van een restrictieve relatieve bijzin bij deze NP (cf. Fillmore (1968, p. 66)). Aldus krijgt bijvoorbeeld *John's arm* de volgende dieptestructuur :

D. DUBBELE GENITIEF

Beschouwen wij thans nog even de ongrammaticale Duitse vorm (51) **der des Lehrers Wagen* en de daarvan afgeleide, correcte oppervlaktevorm (41) *der Wagen des Lehrers*. Naast (51) kan men ook hebben :

- (52a) *ein des Lehrers Wagen
- *dieser des Lehrers Wagen
- *kein des Lehrers Wagen
- *einige des Lehrers Wagen
- *viele des Lehrers Wagen

Deze vormen worden via genitiefnaplaatsing getransformeerd tot :

- (52b) ein Wagen des Lehrers
- dieser Wagen des Lehrers
- kein Wagen des Lehrers
- einige Wagen des Lehrers
- viele Wagen des Lehrers

Ik heb er reeds de aandacht op gevestigd dat in het Engels de analoge vorm (39b) **the the teacher's car* niet transformeerbaar is tot (44) **the car the teacher's*, maar dat de genitief moet worden gesubstitueerd voor het lidwoord. Aangezien een prenominaal genitief alleen de determinatieve waarde kan hebben van een bepaald lidwoord is een dergelijke substitutie uitgesloten voor de Engelse tegenhangers van (52a), namelijk :

- (53) *a the teacher's car
- *that the teacher's car
- *no the teacher's car
- *some the teacher's cars
- *many the teacher's cars

Daar de genitief evenmin in zijn oorspronkelijke positie kan blijven, moet er zich wel genitiefnaplaatsing voordoen. Opdat de daardoor ontstane woordgroepen grammaticaal zouden zijn, moet echter het voorzetsel *of* ingevoegd worden tussen het substantief en de genitief. Aldus verkrijgt men volgende typische Engelse *dubbele genitiefvormen* :

- (54) a   car of the teacher's
           that car of the teacher's
           no   car of the teacher's
           some cars of the teacher's
           many cars of the teacher's

Het hier ingevoerde voorzetsel *of* kan beschouwd worden als een semantisch leeg woordje dat niets toevoegt aan de in de dieptestructuur vastgelegde betekenis van de groep. Volgens Jespersen, die de term appositioneel *of* gebruikt, is het 'simply a grammatical device to make it possible to join words which it is for some reason or other impossible or difficult idiomatically to join immediately' (Jespersen (1937, p. 14)). Hetzelfde appositionele *of* vindt men terug in de onder (55) geciteerde voorbeelden, waar alle *of*-bepalingen, evenals de overeenkomstige voorzetselloze adnominale bepalingen, af te leiden zijn van restrictieve relatieve bijzinnen.

- (55) the city *of* Rome   the River Thames
       a girl (*of*) eight years   an eight-year-old girl
       old
       all *of* you   you all
       the four *of* us   Frans : nous quatre
       the idea *of* Joan being   the idea that Joan might be an
       an actress   actress

De *of*-bepalingen in (55) kunnen als *appositionele genitieven* beschouwd worden. Zij ontstaan wanneer een restrictieve appositie, die een reductie is van een restrictieve relatieve bijzin, niet idiomatisch met het substantief verbindbaar is. Het substantief dat in de oppervlaktestructuur als genitief verschijnt, fungeert dus in de dieptestructuur als naamwoordelijk predikaat van een restrictieve relatieve bijzin.

De traditionele term *dubbele genitief* houdt dus volgens mijn ontleding in dat in de appositionele genitief (dus de voortzetselgenitief) een bezitsgenitief (dus een suffixgenitief) ingebed is. Een andere analyse is die voorgesteld door Jackendoff (1968), volgens wie een vorm als (54) *a car of the teacher's* af te leiden is van (57) **a car of the teacher's ones*. Deze opvatting, volgens welke de bezitsgenitief ingebed zou zijn in een partitieve genitief,

en niet in een appositionele genitief, lijkt me echter onaanvaardbaar daar ze geen verklaring geeft voor voorbeelden als (58) *that father of John's* en (59) *this realism of Carlyle's*, waar onmogelijk van een partitieve genitief sprake kan zijn.

Beschouwen wij thans nog even de ongrammaticale vorm (39b) **the the teacher's car*, waaruit wel de prenominale genitiefvorm (7) *the teacher's car*, maar niet de dubbele genitief (60) **the car of the teacher's* kan worden afgeleid. De dubbele genitief is inderdaad ongrammaticaal wanneer het hoofdwoord door het bepaald lidwoord wordt voorafgegaan. Uit een vergelijking van deze voorbeelden met die geciteerd onder (53) en (54) volgt dat een prenominale genitief alleen dan kan worden afgeleid als de Artikelknoop het bepaald lidwoord domineert, en dat er in de andere gevallen enkel een dubbele genitief kan resulteren. Een schijnbare uitzondering op deze regel is een voorbeeld als (61) *the car of the teacher's that you saw yesterday*. Hier echter wordt de dubbele genitief gevolgd door een restrictieve relatieve bijzin en de uitzondering wordt verklaard door het feit dat het bepaald lidwoord hier in de dieptestructuur een eenheid vormt met de relatieve zin *that you saw yesterday* en niet met die welke getransformeerd wordt tot de dubbele genitief *of the teacher's*. Dat er inderdaad een eng verband bestaat tussen bepaald lidwoord en restrictieve relatieve bijzin is overduidelijk uit voorbeelden als die onder (62), waar noch het bepaald lidwoord, noch een restrictieve relatieve bijzin afzonderlijk mogelijk is, maar waar wel beide samen kunnen optreden.

- (62a) York is a picturesque town
- (62b) **The* York is a picturesque town
- (62c) **York that he knew as a boy* was a picturesque town
- (62d) *The* York *that he knew as a boy* was a picturesque town

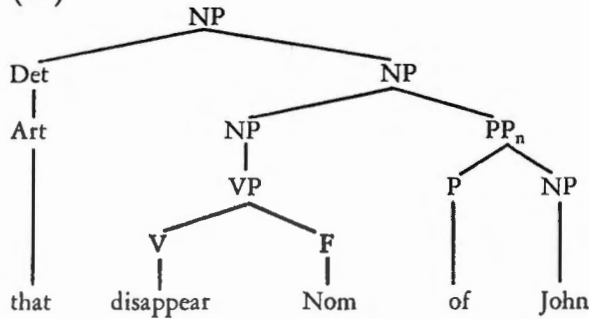
De van de dubbele genitief deel uitmakende suffixgenitief die we totnogtoe hebben behandeld was steeds een bezitsgenitief. Dat de constructie ook mogelijk is met subjectsgenitieven, doch niet met objectsgenitieven, blijkt uit de volgende voorbeelden :

- (63) *that disappearance of John's*
- (64) *that singing of arias of John's*
- (65) **that murder of Kennedy's*

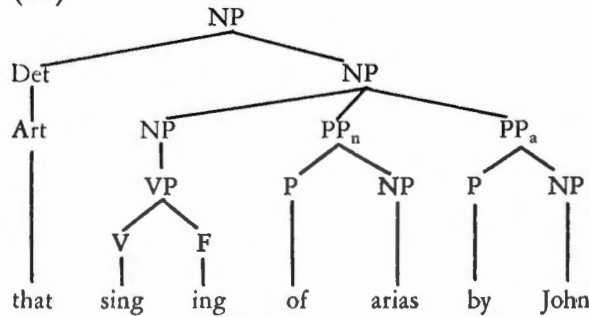
Voorbeelden (63) en (64) kunnen respectievelijk afgeleid worden van tussenstructuren (66) en (67), waar de incorporatie van

de F-constituent in de nucleus geleid heeft tot de deletie van de in de dieptestructuur aanwezige S- en Ncl-knoop⁶.

(66)

(67)

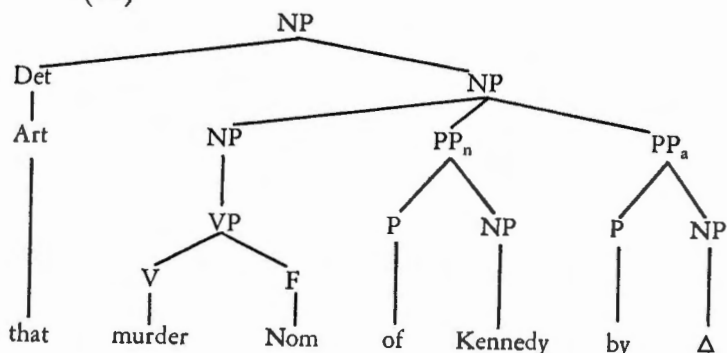
Subjectsgenitivering geeft dan de respectieve reeksen (6) **that John's disappearance* en (69) **that John's singing of arias*. Nu kan de genitief onmogelijk tussen de lidwoordconstituent en het substantief blijven staan. Daar de lidwoordconstituent niet het bepaald lidwoord bevat, moet er genitiefnaplating optreden, wat de af te leiden vormen (63) en (64) oplevert.

6. (Bij diagram (66)). Daar binnen het theoretisch kader van de case-grammar geen behoefte meer is aan een VP-knoop in de Chomskyaanse zin, stel ik voor de volgende herschrijffregel $VP \rightarrow V (+ \left\{ \begin{matrix} \text{Prt} \\ \text{P} \end{matrix} \right\})$ te gebruiken ter generering van zinnen als *I look up the word* en *I look into the problem*, waar het bijwoordelijk partikel en het voorzetsel een semantische eenheid met het werkwoord vormen. In afgeleide structuren laat ik deze VP-knoop ook de M-constituent domineren. Het is immers duidelijk dat in de oppervlaktestructuur *Tense, Voice, enz.* een eenheid vormen met het werkwoord. De incorporatie van Nom in de VP-knoop heeft als gevolg dat de oorspronkelijke VP gaat optreden als een NP, wat kan worden aangeduid door de insertie van een bovengeordende NP-knoop. Het lijkt inderdaad weinig twijfel dat, indien transformaties correcte oppervlaktestructuren opleveren, zij evenzeer in staat moeten zijn om knopen te creëren als om er te deleteren.

Om te beletten dat de grammatica de ongrammaticale vorm (65) **that murder of Kennedy's* zou afleiden van tussenstructuur (70), dient de onder (71) aangegeven volgorde van transformaties in acht te worden genomen (cf. Chomsky (1967, p. 40)).

(70)

- (71) (a) subjectsgenivering
 (b) genitiefnaplaatsing
 (c) vooropplaatsing van de objectsgenitief

Door vooropplaatsing van de objectsgenitief krijgt men inderdaad wel (72) **that Kennedy's murder by Δ*, maar daar het nu te laat is voor genitiefnaplaatsing, wordt de derivatie geblokkeerd en kan de ongrammaticale vorm (65) niet worden afgeleid.

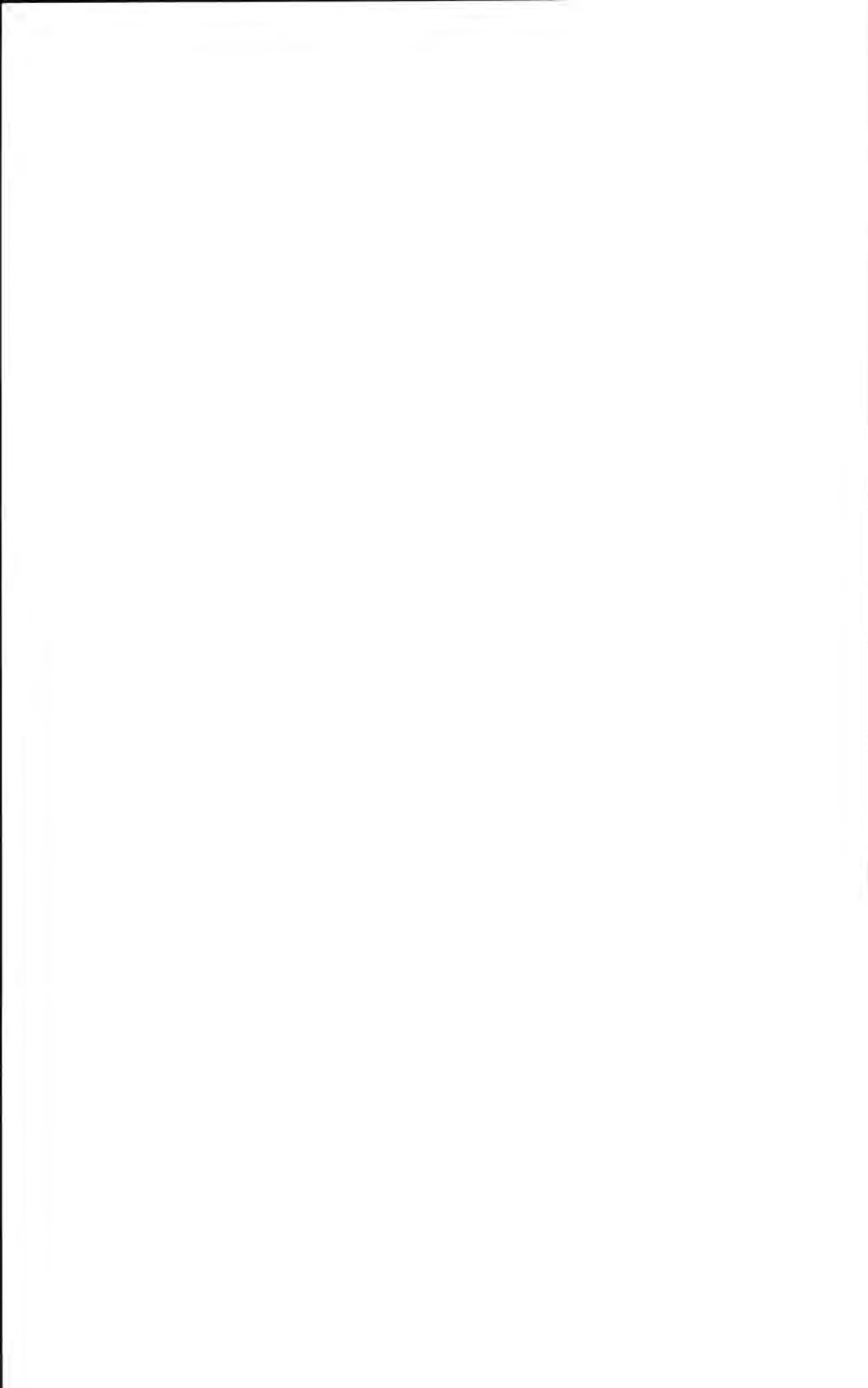
Samenvattend wou ik nog eens beklemtonen dat de adnominale genitief best te beschrijven is als een typische oppervlaktescasus. Als *objectsgenitief* is hij de rechtstreekse realisatie van een PP_n-constituent en neemt hij bijna altijd de vorm aan van een voorzetselgenitief, welke slechts uitzonderlijk door middel van een stilistische transformatie wordt vervangen door een suffixgenitief. Ook de *subjectsgenitief* is in zijn voorzetselvorm steeds de rechtstreekse realisatie van een PP_n-constituent, maar heel dikwijls neemt hij de suffixvorm aan en beantwoordt dan ofwel aan een PP_a- ofwel aan een PP_n-constituent. De *bezitsgenitief* stelt de neutralisatie voor van een als predicator fungerende PP_a-constituent. De *appositionele genitief*, die ik hier slechts heel summier heb behandeld, ontstaat wanneer een gereduceerde restrictieve relatie bijzin niet idiomatisch met het substantief verbindbaar is. Is een dergelijke appositionele genitief vereist ter inbedding van een suffixgenitief, dan krijgt men de typische Engelse *dubbele genitief*.

Bij wijze van besluit wou ik er nog op wijzen dat ik hier slechts een bescheiden stap heb willen zetten in de richting van een coherente, exhaustieve transformationele beschrijving van Engelse genitiefconstructies. Zo heb ik o.a. de volgende constructies buiten beschouwing gelaten: de classificerende genitief (zoals in *a doctor's degree*), de partitieve genitief (zoals in *five of the students*), de genitief van oorsprong (zoals in *Dickens's novels*)⁷. Vervolgens is hier zeker niet het laatste woord gezegd over subjects-, objects- en bezitsgenitieven. Tenslotte zijn de aangevoerde vergelijkingen met andere talen meer occasioneel dan systematisch, zodat de toepasbaarheid op andere talen van het hier voorgestane descriptief apparaat verder dient te worden uitgetest.

7. In verband met de laatste soort genitief, zie o.a. Seuren (1969, p. 179).

BIBLIOGRAFIE

- ALLEN, W. S. (1964) : Transitivity and Possession, *Language*, 40, pp. 337-43.
- ANDERSON, J. (1968) : Ergative and Nominative in English, *Journal of Linguistics*, 4, pp. 1-31.
- BACH, E. (1967) : *Have and be* in English Syntax, *Language*, 43, pp. 462-85.
- CARRIER, J. (1960) : *Stylistique Grecque Pratique*, Paris.
- CHAPIN, P. G. (1972) : Review of Stockwell, R.P., Schachter, P & Partee, B. H. (1968) : Integration of transformational theories on English Syntax, Los Angeles, *Language*, 48, pp. 645-67.
- CHOMSKY, N. (1967) : Remarks on Nominalization, in *Studies on Semantics in Generative Grammar* (1972), pp. 11-61.
- CHOMSKY, N. (1972) : Some Empirical Issues, in *Studies on Semantics in Generative Grammar* (1972), pp. 120-202.
- CHOMSKY, N. (1972) : *Studies on Semantics in Generative Grammar*, Mouton, The Hague.
- DOUGHERTY, R. C. (1970) : Review of Fillmore (1968), *Foundations of Language*, 6, pp. 505-531.
- ESAU, H. (1971) : Some Facts about German Nominalization, *Neophilologus*, 55, pp. 150-155.
- FILLMORE, C. J. (1968) : The Case for Case, in BACH, E. & HARMS, R. (1968) : *Universals in Linguistic Theory*, New York, pp. 1-88.
- HALLIDAY, M. A. K. (1968) : Notes on Transitivity and Theme in English, part 3, *Journal of Linguistics*, 4, pp. 179-215.
- HANTSON, A. (1972) : *Non-Finite Ing-Form Patterns in Present-Day Spoken and Written British English*, Gent. Doctoraatsverhandeling.
- JACKENDOFF, R. S. (1968) : Les Constructions Possessives en Anglais, *Langages*, juin 14, pp. 7-27.
- JESPERSEN, O. (1927) : *A Modern English Grammar on Historical Principles*, Part III Syntax, Copenhagen/London.
- JESPERSEN, O. (1937) : *Analytic Syntax*, latest edition : 1968, New York.
- LYONS, J. (1967) : A note on possessive, existential and locative sentences, *Foundations of Language*, 4, pp. 390-396.
- LYONS, J. (1969) : *Introduction to Theoretical Linguistics*, Cambridge.
- NEWMAYER, F. J. (1971) : The Source of Derived Nominals in English, *Language*, 47, pp. 786-796.
- ROBINSON, J. J. (1969) : Case, category, and configuration, *Journal of Linguistics*, 6, pp. 57-80.
- ROHRER, C. (1968) : *Appositive Konstruktionen im Französischen*, *Word*, 24, pp. 392-409.
- SCHWARTZ, A. (1968) : Derivative Functions in Syntax, *Language*, 44, pp. 747-783.
- SEUREN, P. A. M. (1969) : *Operators and Nucleus*, Cambridge.
- SMITH, C. S. (1964) : Determiners and Relative Clauses in a Generative Grammar of English, *Language*, 40, pp. 37-52.
- STAAL, J. F. (1967) : Some Semantic Relation between Sentoids, *Foundations of Language*, 3, pp. 66-88.

Middel nederlandse heiligenlegenden bewerkt door Olivier De Lange Een studie over de handschriften

door

CLAUDINE HAP

Aspirant du Fonds National Belge
de la Recherche Scientifique

In de bibliotheek van het Groot Seminarie te Brugge berust een vijftiende-eeuws handschrift met onuitgegeven Middel nederlandse legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaïldis en Macarius. Behalve hs. Brugge, Groot Seminarie, 383/10^a-10 (= *Bg*), komen die legenden nog grotendeels of gedeeltelijk in drie andere handschriften voor: Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 529 (= *G*); Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 18229-18230 (= *Bs*); Wenen, Österreichische Nationalbibliothek, 13655 (= *W*). Zoals uit de laatste paragraaf van *Bg* blijkt, werden die heiligenlevens uit het Latijn overgebracht door Olivier de Langhe, eertijds prior van de Sint-Baafsabdij te Gent.

In het eerste deel van deze bijdrage geven we een overzicht van wat men aan de hand van de teruggevonden documenten over Olivier de Langhe kan te weten komen. Een tweede deel besteden we aan een vergelijkende studie der vier genoemde handschriften en dit op grond van een uitvoerige beschrijving van elke codex. We kunnen dan in een derde deel de inhoud van de Middel nederlandse bewerking van onze auteur en de compilatie die hij over hetzelfde onderwerp in het Latijn heeft opgesteld aan elkaar toetsen. We vermelden tenslotte nog een paar mogelijke Latijnse bronnen.

I. OLIVIER DE LANGHE

De naam van onze auteur en zijn werken worden wel hier en daar vermeld¹, maar een ruimere bekendheid heeft hij tot dusver niet verworven. Het grootste gedeelte van zijn geschriften bleef

1. Een gedetailleerde en kritische lijst van alle gedrukte werken - van 1623 tot 1973 - waarin men iets over Olivier de Langhe of over zijn geschriften kan vernemen, geef ik op het einde van mijn notitie over Olivier de Langhe, die in het

onuitgegeven. De handschriften zijn thans vooral in België bewaard, maar ook in Frankrijk, Duitsland en Oostenrijk².

1. De teruggevonden handschriften

In de lijst hieronder komen de codices voor die één of meer werken van Olivier de Langhe bevatten. Alle vermelde handschriften werden in de 15de eeuw vervaardigd, behalve hs. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 8941, dat uit de 17de eeuw dagtekent³.

Berlijn, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, *olim* Preussische Staatsbibliothek

Ms. theol. lat. quart. 327 *De redditibus ad vitam.*

Ms. theol. lat. oct. 168 *Quid sit agendum circa defectus qui in missa contingere possunt; de hijs que circa eucharistie sacramentum firmiter tenenda et credenda sunt; de effectibus eiusdem sacramenti cum quibusdam orationibus annexis* (fol. 122v^o-144v^o).

Brugge, Groot Seminarie
383/10^a-10

Legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaïldis en Macarius.

volgende *Supplément de la Biographie nationale de Belgique* (= *Suppl. Biogr. Nat.*) zal verschijnen. Die monografie geeft een uitvoerig overzicht van wat ik over zijn leven en zijn werken heb kunnen samenbrengen.

Een eerste benadering van Olivier de Langhe maakte ik in mijn licentiaatsverhandeling (Cl. Hap, *Legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaïldis en Macarius, in het Middelnederlands bewerkt door Olivier de Langhe, prior van de Sint-Baafsabdij te Gent*, Leuven, 1969) onder leiding van Prof. Dr. N. De Paepe, aan wie ik mijn oprechte dank betuig. Daar wordt hs. Brugge, Groot Seminarie, 383/10^a-10, diplomatisch uitgegeven.

2. Ik stel er prijs op mijn dank te betuigen aan Dr. J. Deschamps, wetenschappelijk attaché bij de afdeling Handschriften van de Koninklijke Bibliotheek Albert I te Brussel, die mij op Olivier de Langhe attent heeft gemaakt en mij op het spoor van een aantal geschriften van de prior van de Sint-Baafsabdij heeft gebracht.

Hier volgt een bondige beschrijving van twee in Berlijn bewaarde handschriften, die in de bestaande catalogen van de Bibliotheek niet voorkomen: ik dank deze gegevens aan Dr. H. Boese, Staatsbibliothek Preussischer Kulturbesitz, Handschriftenabteilung.

Theol. lat. quart. 327: Papier; 24 bladen; 215×140 mm; moderne kartonnen band; rest van een omvangrijker handschrift; bladen in de onderste marge gefolieerd: 13-24 + 13*, 26*. Omvat slechts van Olivier de Langhe: *De redditibus ad vitam*, met op het einde (24r^o) de aantekening: „Collatio facta est cum Originali”.

Theol. lat. oct. 168: Perkament; 144 bladen; 135×95 mm; rode titels; initialen rood en blauw; rubricering; oude band, rug en kanten later vernieuwd. Omvat: fol. 1r^o-52r^o (Ps.) Albertus Magnus: *De veris virtutibus*; fol. 52v^o-79v^o Lactantius: *De opificio dei vel formatione hominis*; fol. 80r^o-87r^o *Disputatio Judeorum contra Anastasium abbatem, a Pascali de Roma an. 1258 translata*; fol. 87v^o-91r^o Lactantius: *Versus de fenice*; fol. 91v^o-112r^o Thomas de Aquino: *Contra Sarracenos* (= *De rationibus fidei*); fol. 112v^o-144v^o Oliuerus Longus: *Tractatus 'de sacramento eucharistie'*.

3. Die handschriften heb ik besproken in *Suppl. Biogr. Nat.*

Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I

- 3731   Commentaar op de Regel van de H. Benedictus ; vertaling van het decreet „Ne in vinea Domini” (Roma, 1369) van Paus Urbanus V ; samenvatting van het commentaar van Meester Thurian de Praellis, officiaal van Doornik, op dit decreet, eveneens uit het Latijn vertaald.
- 8941   Uittreksel uit het traktaat *De Processione cum sacro corpore Beati Liuini uersus Houthem* (fol. 83r°-84v°).
- 18229-18230   Legenden van de HH. Bavo en Livinus.

Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit

- 82   Commentaar op de Regel van de H. Benedictus ; vertaling van het decreet „Ne in vinea Domini” (Roma, 1369) van Paus Urbanus V ; samenvatting van het commentaar van Meester Thurian de Praellis, officiaal van Doornik, op dit decreet ; *Concordantie super Regulam beati benedicti*.
- 487   *Legenda sanctorum huius loci* (Bavo, Livinus, Landoaldus, Macarius en Landrada) ; kroniek van de Sint-Baafsabdij, ook in het Latijn.
- 520   Leven van de H. Coleta.
- 529   Legenden van de HH. Bavo, Livinus, Macarius, Landoaldus, Landrada en Pharaildis (blz. 822b-932a).
- 1186   *Quid sit agendum circa defectus qui in missa contingere possunt* (fol. 53v°-64r°).

Gent, Rijksarchief

- R 16   *Tabula librorum bibliotece monasterij sancti bauonis*.

Rijssel, Bibliothèque Municipale

- 387   *Tractatus sentenciarum de corpore cristi* (fol. 1r°-215v°).

Wenen, Österreichische Nationalbibliothek

- 13655   Een deel van de legende van de H. Bavo (fol. 170r°-176r°).

In vier handschriften vinden we gegevens over de Middelnederlandse legenden van de heiligen van de Sint-Baafsabdij⁴. De tekst

4. Men zie het tweede deel van deze bijdrage.

Quid sit agendum... komt in twee handschriften voor ⁵. Eveneens in twee handschriften lezen we het commentaar op de regel van de H. Benedictus, samen met de erop volgende stukken, behalve de concordantie ⁶.

2. Het belang van zijn geschriften

Naast Latijnse werken – heiligenlevens, ascetische en theologische traktaten en preken ⁷ – schreef onze auteur een aantal teksten in het Middelnederlands. Het blijkt trouwens dat hij als vertaler bekend was ⁸. Zijn werken bestaan vooral uit samenvattingen of Nederlandse bewerkingen van reeds opgestelde Latijnse teksten, maar in het persoonlijke bewerken van een aantal bronnen geeft hij blijk van die welbepaalde creativiteit die precies bestaat in het samenvoegen van verspreide elementen tot een behoorlijk leesbare tekst.

Vele van zijn werken zijn gedateerd. In 1433 begon hij te werken aan zijn Middelnederlandse legenden van in de Sint-Baafsabdij vereerde heiligen : hij beëindigde de legenden van de HH. Livinus en Bavo, en enkele mirakelen van de H. Macarius resp. in 1433, 1434 en 1435 ; in 1434 vertaalde hij ook de legende van de H. Landoaldus. In 1437 zegt hij een kleine kroniek van de Sint-

5. De verschillende door mij vergeleken delen vertonen geen kenmerkende varianten.

6. Het Gentse handschrift werd door Olivier de Langhe eigenhandig verbeterd en aangetekend : men zie hierover mijn beschouwingen over het belang van zijn geschriften. Die bijvoegingen zijn in de tekst van Brussel ingelast, maar de concordantie schijnt hier niet op de Nederlandse tekst te zijn gevolgd. Misschien moest de kopiist een Nederlandse codex vervaardigen en had hij al enkele Latijnse woorden geschreven, wat hem verplichtte het onderste gedeelte van het blad af te snijden. De verschillende door mij vergeleken delen vertonen geen kenmerkende varianten.

7. Een aantal werken van Olivier de Langhe zijn nog niet teruggevonden : *De vitio simoniae in religione* (cf. Valerius Andreas, *Bibliotheca Belgica*, 1ste uitg., Leuven, 1623, blz. 638, en 2de uitg., Leuven, 1643, blz. 706) ; *De modo confitendi et discussione victorum* in *Les Statuts de la confrérie de Saint-Liévin* (cf. E. H. J. Reusens, *Olivier de Langhe*, in *Biographie Nationale*, dl. V, 1876, kol. 320-323) ; *Sermo magistri oliueri de langhe factus in vigilia natiuitatis domini coram religiosis sancti bauonis*, *Sermones magistri oliueri de langhe facti in ecclesia sancti michaelis gandensis*, *Concordantie quatuor euangelistarum magistri oliueri de langhe*, *Tractatus magistri oliueri de langhe de excommunicatione*, een traktaat *De igne purgatoris* en de *Flores euangeliorum per magistrum oliuerum collecte* (cf. hs. Gent, Rijksarchief R 16, fol. 1r^o-2r^o).

Dr. J. Deschamps signaleert me dat een paar werken van Olivier de Langhe in hs. Wenen, Oesterreichische Nationalbibliothek, Ser. nov. 12694, fol. 273r^o, vermeld zijn, nl. de teksten die in de twee handschriften van Berlijn voorkomen (cf. *supra*, de teruggevonden handschriften) en het eerste in deze voetnoot 7 geciteerde werk.

8. Petrus a Vallibus, de auteur van het eerste leven van de H. Coleta in het Frans, bracht hem inderdaad een Latijns leven van de heilige en vroeg hem of hij de tekst in het Middelnederlands dacht te vertalen : men zie hierover de verderop uitgegeven inleiding van hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 520.

Baafsabdij te hebben verbeterd. In 1440 voltooide hij de teksten *Tractatus sententiarum de corpore cristi* en *Quid sit agendum...* In 1443 werkte hij aan het commentaar op de regel van de H. Benedictus en aan de stukken die erop volgen, behalve de concordantie die uit 1445 dagtekent: hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 82, werd door hem in 1449 eigenhandig verbeterd. In december van hetzelfde jaar had hij een onderhoud met Petrus a Vallibus over een mogelijke vertaling van het leven van de H. Coleta.

De naam van Olivier de Langhe vinden we vrij regelmatig terug bij de aanvang of aan het slot van de onderscheiden werken. Het blijkt daar dan over het algemeen dat hij prior was van de Sint-Baafsabdij. In Bg en in de tekst van Rijssel wordt ook naar zijn titels verwezen:

- Rijssel, fol. 114r^o: Dit bouxkin was ghetrocken huten latine van meester oliuier de langhe prior vanden cloester te sente baefs meester in aerten ende bacheleer in de heleghe scripture⁹.
- Rijssel, fol. 215v^o: Explicit tractatus sententiarum de corpore cristi Editus seu compilatus A magistro Oliuero de langhe priore monasterij sancti bauonis iuxta gandauum in artibus magistro ac baculario in sacra theologia.

Opmerkenswaard in sommige handschriften zijn een paar woorden van de hand van de auteur: dank zij het bestaan van twee zinnnetjes waarin de woorden *ego Oliuerus* worden aangetroffen, kan men zich een beeld van zijn schrift vormen¹⁰.

9. De vermelding van die titels in een tekst die tussen 1433 en 1435 werd vervaardigd – Bg bevat zijn eerst gedateerde werk dat bewaard is gebleven – bewijst dat Olivier de Langhe die titels toen reeds had verworven. Mijn pogingen om vast te stellen waar hij studeerde, zijn vruchteloos gebleven. Hij schijnt noch in Leuven (cf. J. Reusens, *Matricule de l'Université de Louvain*, I. 1426 [oorsprong] – 30 augustus 1453, Brussel, 1903), noch in Keulen (cf. H. Keussen, *Die Matrikel der Universität Köln*, I. 1389-1559, Bonn, 1928), noch in Parijs (cf. H. Denifle en E. Chatelain, *Chartularium Universitatis Parisiensis*, IV. 1394-1452, Parijs, 1897, en *Auctarium Chartularii Universitatis Parisiensis*, II. *Liber procuratorum nationis Anglicanae (Alemanniae)* 1406-1466, Parijs, 1897) te hebben gestudeerd.

Over zijn leven (van het einde van de 14de eeuw tot omstreeks 1461) is trouwens weinig bekend: men zie hierover mijn notitie in *Suppl. Biogr. Nat.*

10. Ik stel dit met voorzichtigheid vast: men moet inderdaad steeds bewust blijven van de moeilijkheid zulke feiten te interpreteren. Een zelfde ductus kan men wel herkennen, maar een definitief model van een schrift kan niet bestaan.

Een van die zinnnetjes bevindt zich in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 82, blz. 315:

Ego Oliuerus istum librum. integraliter perlegi. et correxi manu propria. anno domini .M^o.CCCC^o.xlix^o.

Enkele aantekeningen in de marges mogen inderdaad aan Olivier de Langhe worden toegeschreven, die zich aan het boekenschrift heeft aangepast om het uiterlijke aspect van het blad niet te storen.

3. De sfeer waarin hij leefde

Kenmerkend in dit opzicht is hs. Gent, Rijksarchief, R 16. Deze catalogus geeft een duidelijk beeld van de bibliotheek van de Sint-Baafsabdij in die tijd en is daarom van groot historisch belang. Heel waarschijnlijk mag het werk aan Olivier de Langhe worden toegeschreven¹¹, die het tussen 1448 en 1455 zou hebben opgesteld¹².

Het tweede zinnetje wordt aangetroffen in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 487, blz. 133 :

Sequitur quasi continentia (aff?)er(...?) paschal(...?) huius ecclesie gandensis et totum ego oliuerus correxii diligenter cum cronicis anno domini. M^o.CCCC.xxxvij^o.

Het bestaan en de betekenis van die woorden stellen een aantal problemen. Eerst moeten een paar codicologische opmerkingen worden gemaakt: *quasi* werd later toegevoegd en een vroegere *q* werd daar doorstreept; de vier letters *(aff?)e* staan op rasuur; tussen *pas* en *al* werd een *b* boven de regel bijgeschreven; *ego oliuerus* en *gandensis* stonden oorspronkelijk niet in de tekst en werden later respectievelijk in de linkermarge en rechts op een wit deel van het blad bijgeschreven. De inkt van de toegevoegde woorden is donkerder. Waarom heeft Olivier de Langhe die verbeteringen aangebracht? *Gandensis* en *ego oliuerus* zijn nuttige bijvoegingen, maar geen element in de kroniek helpt ons het begin van de zin op te helderen.

De woorden *ego oliuerus* hebben dikwijls de mening doen ontstaan dat de kroniek een werk van de prior van Sint-Baafs is: cf. J. Ghesquière, *Acta Sanctorum Belgii*, II, Brussel, 1784, blz. 534, 4; A. Van Lokeren, *Chronique de S. Bavon à Gand, par Jean de Thielrode (1298)*, Gent, 1835, blz. 146-147 en 197-200 (uitgave van de kroniek van Olivier de Langhe); J. de Saint-Genois, *Sur les anciennes bibliothèques de Saint-Bavon et des Riches-Claires, à Gand*, in *Messenger des Sciences et des Arts de la Belgique*, V, 1837, blz. 482; *Id.*, *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la Bibliothèque de la Ville et de l'Université de Gand*, Gent, 1849-1852, blz. 179; A. Van Lokeren, *Histoire de l'abbaye de Saint-Bavon et de la crypte de Saint-Jean*, Gent, 1855, blz. 150; de notitie van E. H. J. Reusens in de *Biographie Nationale*, dl. V, 1876, kol. 321-322. Nochtans heeft de auteur niet *fecit* of *compilauit* of *composui* geschreven, maar *correxii*. Hieromtrent vermeldt trouwens J. Ghesquière dat de kroniek, die een samenvatting is van de door Sanderus gebruikte *Chronicon S. Bavonis (Gandavum sive Gandavensium rerum libri sex*, 2de uitg., Brussel, 1627, lib. IV, cap. III-IV, blz. 339-373) niet verbeterd werd. In beide teksten merken we inderdaad sommige onjuiste data (een paar data van de kroniek heb ik gecontroleerd: cf. mijn verhandeling, blz. 64-65). In elk geval is er geen aantekening van Olivier de Langhe.

De tien na de tekst geschreven regels zijn in dezelfde inkt als de titel van Olivier de Langhe en zouden wel ook door hem kunnen geschreven zijn. In zijn bovenvermelde uitgave van de kroniek identificeert A. Van Lokeren die regels als een uittreksel uit de kroniek van Perz. Deze laatste kroniek dagtekent uit het midden van de 14de eeuw.

Het schrift van de auteur, als een signatuur, herkennen we nog in hetzelfde handschrift, blz. 132, van *sic* tot *cenobij*: *Explicit legenda sanctorum huius loci. sic breuiter compilata per magistrum oliuerum longi priorem eiusdem cenobij*; in hs. Rijssel, fol. 1r^o, van *ij* tot *gandauum*: *Sequitur probemium tractatus sententiarum de corpore cristi magistri Oliuerij de langhe priore monasterij sancti Bauonis prope gandauum*.

Herhaaldelijk komt hetzelfde schrift voor in *Bg*, vooral in de marges van de legende van de H. Livinus. Het zijn zowel bijvoegingen, in het Middelnederlands, als aantekeningen, ook in het Latijn, die meestal doorstreept zijn: men zie hierover mijn verhandeling, waar alle bijvoegingen en aantekeningen in het apparaat van de diplomatische uitgave van *Bg* zijn overgeschreven.

11. J. de Saint-Genois (*Sur les anciennes bibliothèques...*, blz. 478), A. Van

De codex bestaat uit een diploma (geen foliëring), een quatern (fol. 1-8v°), een sextern (fol. 9-20v°), een quatern (fol. 21-23 + 5 ongefotocollieerde bladen). De moderne potloodfoliëring loopt van 1 tot 23. We mogen niet met zekerheid beweren dat we met het schrift van Olivier de Langhe te doen hebben, al blijft dat nochtans mogelijk. Het schrift wordt steeds meer cursief naarmate de catalogus vordert.

De catalogus is in drie grote indelingen onderverdeeld. De eerste reeks is een opsomming van 321 codices die de bibliotheek van prior de Langhe uitmaken : *Et primo librorum magistri Oliueri de Langhe prioris sancti Bauonis* (fol. 1r°-12v°). Dan worden 259 codices van de kloosterbibliotheek vermeld : *Alia tabula diversorum librorum* (fol. 13r°-20v°). Eindelijk komen 38 voor de erediens bestemde codices : *Missalia ad summum altare* (fol. 21r°-v°). De natuur van de plaatsnummers der boeken duidt aan, dat de drie groepen van elkaar onderscheiden waren. De onregelmatige volgorde van de cijfers in elke lettergroep is waarschijnlijk veroorzaakt door het feit dat men de boeken optekende in de volgorde waarin

Lokeren (*Histoire...*, blz. 150), E. H. J. Reusens (*Biographie Nationale*, kol. 322-323), Th. Gottlieb (*Ueber mittelalterliche Bibliothekskataloge*, Leipzig, 1890, blz. 257, nr. 709) en R. Plancke (*Middeleeuwse inventarissen van Belgische kloosterbibliotheken*, in *De Gulden Passer*, N.S., XXVI, 1948, blz. 245, nr. 14) schrijven de catalogus aan Olivier de Langhe toe. Zoals Prof. Dr. K. G. Van Acker, *Bijdrage tot de geschiedenis der librerie van de Sint-Baafsabdij te Gent (Vorming, uitrusting, culturele waarde)*, in *De Bibliotheekgids*, XXXV, 1959, blz. 77, het vermeldt, is het nochtans niet zeker of men die catalogus aan Olivier de Langhe, prior en bibliothecaris van de abdij tot 1455, moet toeschrijven : het geschrift kan inderdaad ook opgesteld geweest zijn na diens aftreden als prior in 1455. Wat men wel weet, is dat het geschrift als van Olivier de Langhe bekend staat. Eigenlijk wordt de prior nergens als auteur uitdrukkelijk vermeld. In de inventaris van de stukken die in het Rijksarchief te Gent berusten, staat slechts dat de catalogus *onder* prior de Langhe werd opgemaakt. Wij menen wel de catalogus aan Olivier de Langhe te mogen toeschrijven : indien die lijst *onder* prior de Langhe werd opgemaakt en daar deze laatste toen ook bibliothecaris was, moet hij op een of andere wijze aan het opmaken van de catalogus hebben meegewerkt.

12. Tot nu toe werd de codex nogal vaag gedateerd. J. de Saint-Genois, *Messenger des Sciences* (1837), blz. 478, situeert het werk tussen 1430 en 1450 ; E. H. J. Reusens, *op. cit.* (1876), kol. 322, tussen 1440 en 1460 ; Th. Gottlieb, *op. cit.* (1890), blz. 257, nr. 709, zoals J. de Saint-Genois, tussen 1430 en 1450 ; R. Plancke, *op. cit.*, (1948), blz. 245, nr. 14, omstreeks 1440. Prof. Dr. K. G. Van Acker, *op. cit.*, (1959), blz. 77, beschouwt de catalogus als daterend van 1455, jaar waarin het prioraat van Olivier de Langhe een einde nam. Op de perkamenten band staat „vers 1440“. In de inventaris van de thans in het Rijksarchief bewaarde stukken wordt het handschrift omstreeks 1455 gesitueerd. Zo'n ruime periode - tussen 1430 en 1460 - is als datering niet erg bevredigend. Als men de catalogus aandachtig doorleest, ontdekt men het bestaan in de bibliotheek van een *Vita sancte colete in gallico* (fol. 3v°). De lijst kon dus niet vroeger dan 1448 worden opgemaakt, datum der vervaardiging van het eerste leven van de H. Coleta in het Frans door Petrus a Vallibus. En indien de catalogus *onder* prior de Langhe werd opgemaakt, zoals de bovengenoemde inventaris het vermeldt, dan mag ons werk tussen 1448 en 1455 worden gesitueerd. De laatste datum is het einde van het prioraat van Olivier de Langhe. De mogelijke datering wordt aldus tot een zestal jaren beperkt.

ze in de bibliotheek voorkwamen, wat precies belangrijk is voor de kennis van de organisatie van die bibliotheken¹³.

Uittreksels uit de catalogus werden door J. de Saint-Genois gepubliceerd, maar niet in de volgorde van de rubrieken¹⁴. Het afzonderlijk karakter van de drie bibliotheken komt dus niet te voorschijn.

Met ten minste 618 codices op het ogenblik van het opstellen van onze catalogus, en we moeten met de onvolledigheid van de lijst rekening houden, mag de bibliotheek van de Sint-Baafsabdij als rijk en belangrijk worden beschouwd¹⁵.

Uit de samenstelling van de bibliotheek van prior de Langhe blijkt dat hij *magister artium* en *baccalaureus* in de theologie was. Bovendien hebben we kennelijk te doen met een schoolbibliotheek, wat laat vermoeden dat hij zich met het onderricht bezighield¹⁶.

4. Hoe hij te werk gaat

Belangrijke gegevens hieromtrent komen in de titels of inleidingen van zijn werken voor. We publiceren uittreksels uit de inleidingen van zijn drie belangrijkste Middelnederlandse werken¹⁷ om het ertussen bestaande parallellisme in het licht te stellen. De bijzonderheden die de auteur over het tot stand komen van iedere afzonderlijke tekst meedeelt, blijft hier onbesproken¹⁸.

*Hs. Brugge, Groot Seminarie, 383/10^a-10^b*¹⁹.

Hier volghet bi der hulpe ons heeren tleuen ende mirakelen vanden santen. wies heleghe lichamen rustende ziiin. inde kerke te sente baefs Twelke leuen ende mirakelen principalic ende meest ghenomen es hute haerlieder legenden Jtem es te wetene dat sente baefs leuen de toecomst van sente landolue ende de godlike translacie van sente landraden ziiin in

13. Men zie over de natuur van de plaatsnummers en hun betekenis, en over de enkele vergissingen die de catalogus vertoont: Prof. Dr. K. G. Van Acker, *Bijdrage tot de geschiedenis...*, blz. 78-79-80 vv. Over de organisatie en de uitrusting van de bibliotheek van Sint-Baafs aan de hand van de catalogus, *ibid.*, blz. 80-81.

14. Cf. J. de Saint-Genois, *Sur les anciennes bibliothèques...*, blz. 478-481.

15. Een aantal van 800 tot 900 codices mag voor die tijd als „a very fair-sized collection” worden beschouwd. Cf. P. Kibre, *The Intellectual Interests reflected in Libraries of the fourteenth and fifteenth Centuries*, in *Journal of the History of Ideas*, VII, 1946, blz. 257-297, vooral blz. 258; Prof. Dr. K. G. Van Acker, *op. cit.*, blz. 82.

16. De meeste geschriften zijn theologische traktaten, heiligenlevens, preken, enz. In de bibliotheek van de prior bevinden zich een 17-tal werken van spraakkunstige aard, terwijl we er geen in de kloosterbibliotheek aantreffen. Cf. Prof. Dr. K. G. Van Acker, *op. cit.*, blz. 86, en de *Tabula librorum*.

17. De opgeloste abbreviaturen zijn gecursiveerd.

18. Men zie daaromtrent mijn verhandeling, blz. 33-44.

19. Daar dit geschrift in deze bijdrage nader wordt bestudeerd, publiceer ik de inleiding volledig.

twee manieren in latine bescreuen Ende teen gheschrifte es zomtiit meer bewisende dan dander of den seluen sin^a in andren worden Jtem vintmen in desen bouc zomtiit eeneghe saken in andren manieren gheseit of meer dan de vorseide latinsche legenden in houden Dats ghenomen vten dienst die men van desen santen doende es in de kerke te sente baefs of hute houden corniken of preuelegen van der seluer kerken Vint men oec zomtiit yet achter ghelaten van dat in de legende staet dat es om dat niet scheen orborlic in vlaemsche te wesene ghesteelt Ende zomtiit es hier meer gheuolghet den zin van den latine dan de worden om dat dit werc te corter wesen zoude ende beter te verstane Dit vorseide verclaren verantwoort der blender nidicheit die haer veniin van begripe op duechdelike werken saeyt want karitate ne penst gheen quæt Desen aerbeit was an ghenomen van eenen religieus te sente baefs Jnt jaer ons heeren .M.CCCC. ende .xxxij. Ter eeren ende werdicheit van gode ende zinen helegghen ter salicheit vanden volcke ter bede van duechdeliken personen om de helicheit van desen santen te openbarne ende om te betoghene dat eeneghe in verledenen tiden tleuen van desen santen ondeuchdelic ghetrocken hebben vten latine vele vanden principale achter latende. zomtiit oec vter quader verstantnessen anders scriuende dan de zin^b vanden latine in hout ende menich waerf om den riim of weluoeghen vanden vlaemschen woerden meer segghende dan de boucken int latiin verclaren Beter eist openbaren de vrucht der waerheit dan de bladre van scoenen woerden specialic int leuen vanden santen twelke leuen ons es een exemple van deuchden ende recht bewijs om te comene ten eweghen leuene amen.

(a) *Vóór sin is zijn doorstreept.*

(b) *Zin is boven de regel bijgeschreven.*

Hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 82.

Hier beghint de prohemie of voorsprake jnt verclaers vp de vlaemsche translatie van sente benedictus Reghele... In verledenen tiden so hebbic by der hulpen ons heeren met aerbeide sente benedictus reghele ghetranslateirt. vanden latine jnt vlaemsche. achteruolghende niet alleenlike den zin of verstantnessen. maer ooc naer miin vermoghen de woorden vander zeluer reghele. De welcke translatie in zomeghen steden of woorden. van simplen religeusen pijnlic of zwaer es te verstane. zonder eenich verclaers of expositie daer vp te hebbene. Hier omme. aen merkende dat van duechdeliken wercken comt zaleghen loon. ende dat tverclaren van gods woorden. verlicht ende gheift verstaen den kleenen of simplen van verstantnessen. zo meen ic metter hulpe gods ter groter begherte ende neerensteliker bede van eeneghen personen. ende ter minliker correctie of verbeteren vanden ghenen die hemlieden jn de zelue materie bet of duechdelikere verstaen. eenich sins te verclarene den donckeren zin of piinlike verstantnessen vander voorseider translatie. naer dbewijs vander heligher scifture ende vanden leeraers daer vp sprekende. Ende aldus zal ic noch meersen den verledenen aerbeid van mijnre translatie. hopende te wesene deelachtich jn de weldaet of verdiente vanden ghenen die jn desen bouc te lesene. eeneghe goede jnstructie of zalich bewijs zullen ontfanen. hopende ooc vp dat jn ecclesiastico vander eewegher wijsheit aldus ghescreuen staet. die my verlichten of

verclaren zullen hebben teewelike leuen. *Ende* om dat simpele of lettelt gheleerde persone mijn naer volghende gheschrifte vp de vornomde translacie. te bet *ende* claerlikere of lichtelikere zouden moghen beseffen of verstaen. zo zal ic somtijt. meer volghen den zin of verstanne van der heligher scrifture ende van den leeraers dan haerlieder proper woorden also zij jnt latijn bescreuen staen... maer hebbe eeneghe woorden vanden leerare achterghelaten. de welcke woorden te minen propooste of materie niet en dienden...

Hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 520.

Hjer volghet bider hulpen ons heeren tfulmacte *ende* helich leuen van eenre zeere deuoter *ende* oetmoedegher maecht ghenomt sustre Collette wesende vander ordene of religioene van Sente claren twelke leuen ic stellen sal in *vlaemsche* ghelijc dat een eerbaer doctuer of meestere in die heleghe scriftuere ghescreuen heeft in latine... *Ende* es te wetene eer ic den aerbeit van deser translacie wilde annemen om te hebbene meerder versekertheit van haren helighen leuene so sprac ic op eenen tijt jnt jaer ons heeren .M.CCCC. *ende* .xlix. in decembre met eenen eerbare gheesteliken vadere wel gheleert inde helighe scrifture *ende* van zeere dueghdeliken leuene ghenampt broeder pietere de auabibus van sente francois ordene... Daer naer op eenen andren tijt de selue confesseur brochte mi te sente baefs thelich leuen *ende* miraculen van deser vorseide maecht also de vorseide docteur inde godheit hadde ghestelt in latine *Ende* seide dat die selue doctuer waerrachteliken hadde ghescreuen *Ende* oec ghevolcht zijn gheschrifte int walsche ^c *ende* ten laetsten vraegde my aldus meent ghi thelich leuen *ende* miraculen van deser heligher maeghet te translaterene of te stellene vanden latine int *vlaemsche* Mijn andworde was al dus Ja ic bider hulpen van onsen heere *ende* dat ter eeren gods *ende* ter salicheit vanden ghenen die de selue translacie deuotelike sullen ouerlesen of hoeren... *Ende* es te hopen bider hulpe ons heeren verdiente *ende* bedinghe van deser dueghdeliker maecht sustre Collette dat niemant en sal haer dueghdelic leuen *ende* miraculen deuotelike ouerlesen of hoeren hi en sal daer af also langhe als hi es leuende *ende* in zijn doot te betre of ^d dueghdeliker wesen... *Ende* omme weder te commene ter principaler materie dat ic in die selue translacie of ouerstellen vanden latine int *vlaemsche* somtijt salt meer volghen den sijn of verstanne dan ^e de worden vanden latine om dat men min gheschrifte te bet of lichteliker soude moghen verstaen van leeken of simplen lieden...

(c) *Vóór* walsche *is* *vlaemsche* doorstreept.

(d) *Vóór* of *is* wesen doorstreept.

(e) *Vóór* dan *is* hebben geëxpungeerd.

In de algemene presentatie en de stijl ²⁰ herkent men een zelfde

20. Olivier de Langhe gebruikt dikwijls het woordje *of* tussen twee synoniemen. In *Bg* b.v. bestaan verschillende aantekeningen van de auteur precies in de toevoeging van het woordje *of* met een synoniem, o.a. fol. 33r^o: *wies memorie of gedinckenesse* (of *gedinckenesse* werd door Olivier de Langhe boven de regel bijgeschreven). In de twee teksten van Gent staat b.v.: *den donckeren zin of pijnlike verstanne* (hs. 82, blz. 1); *die selue translacie of ouerstellen vanden latine int vlaemsche* (hs. 520, fol. 4r^o).

auteur. Olivier de Langhe vestigt er de aandacht op dat hij niet zozeer naar de Latijnse woorden kijkt, maar naar de betekenis die erachter schuilt. Het schijnt wel dat zijn fundamentele zorg en voornaamste doel de volgende waren: de waarheid mee te delen in een tekst die door iedereen verstaanbaar is en daarnaast zijn lezers te stichten.

II. DE LEGENDEN DER HEILIGEN VAN DE SINT-BAAFSABDIJ IN HET MIDDELNEDERLANDS

1. *Handschriftelijke overlevering*

De legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaildis en Macarius zijn geheel of gedeeltelijk in vier Middelnederlandse handschriften bewaard. Alvorens ze nauwkeurig te beschrijven, ziehier enkele algemene kenmerken.

Bg. Geheel de codex is aan ons onderwerp besteed: slechts in dit handschrift komt een inleiding voor en, na het slotwoord, de vermelding van de naam van Olivier de Langhe. De legende van elke heilige is door talrijke rubrieken ingedeeld.

G. Zes op de 81 artikelen zijn aan onze heiligen besteed: de legende van de H. Macarius wordt na die van de H. Livinus behandeld. De talrijke rubrieken die in *Bg* voorkomen, worden hier meestal niet aangetroffen.

Bs. Slechts een deel van de codex is bewaard gebleven: de legenden van de HH. Bavo en Livinus. In de tekst over de H. Livinus zijn de indelingen door rood onderstreepte regels aangeduid.

W. Een deel van de legende van de H. Bavo vult een paar folio's van de codex.

In de volgende vergelijkende tabel van de inhoud der vier codices zijn de legenden en de verschillende indelingen ervan in dezelfde volgorde voorgesteld als in *Bg*²¹.

21. Verderop wordt bewezen dat men *Bg* als legger moet kiezen.

	Bg	G	Bf	W
Inleiding	1r ^o -2v ^o	—	—	—
<i>H. Bavo</i>				
Leven	2v ^o -15r ^o	822b-835b	1r ^o a-5r ^o a	170r ^o -175v ^o
Verheffing (680)	15r ^o	835b	5r ^o a	175v ^o -176r ^o
Mirakelen	15r ^o -27r ^o	835b-848a	5r ^o a-8v ^o b	—
1ste translatie (1010)	27r ^o -29r ^o	848a-850a	8v ^o b-9r ^o b	—
2de translatie (1058)	29r ^o -30r ^o	850a-851a	9r ^o b-9v ^o b	—
Andere mirakelen (11de eeuw)	30r ^o -v ^o	851a-852a ²²	9v ^o b-10r ^o a	—
<i>H. Livinus</i>				
Leven	31r ^o -39r ^o	852a-861b	10r ^o a-13r ^o a	—
Passie	39r ^o -46r ^o	861b-869a	13r ^o a-15v ^o a	—
Verheffing (842)	46r ^o -47r ^o	869a-870a	15v ^o a-b	—
Translatie van Houtem naar Sint-Baafs (1007)	47r ^o -49v ^o	870a-873a	15v ^o b-16r ^o a	—
2de translatie (1171)	50v ^o -51v ^o	873a-874b	16r ^o a-17r ^o a	—
Gebed	52r ^o -54r ^o	—	17r ^o b-17v ^o b	—
<i>H. Landoaldus</i>				
Leven	55r ^o -58r ^o	895a-898a	—	—
1ste verheffing	58r ^o	898a-b	—	—
Mirakelen na de verhef- fing	58v ^o -60v ^o	898b-900b	—	—
Noormannenbedreiging	60v ^o -61r ^o	900b-901a	—	—
2de verheffing	61r ^o -62r ^o	901a-902b	—	—
Verheffing van de H. Landrada	62r ^o -63r ^o	902b-903a	—	—
Translatie van Winters- hoven naar Sint-Baafs (980)	63r ^o -69r ^o	903b-909b	—	—
3de verheffing (982)	69r ^o -v ^o	909b-910b	—	—
	69v ^o -71v ^o	910b-912b	—	—
	71v ^o -73v ^o	912b-914b	—	—
Mirakelen na de verhef- fing	73v ^o -79r ^o	915a-920b	—	—
<i>H. Landrada</i>				
Leven	79r ^o -83v ^o	920b-926a	—	—
Translatie van Bilzen naar Wintershoven	84r ^o -87v ^o	926a-930a	—	—
Translatie naar Sint- Baafs	87v ^o	930a	—	—

22. In G wordt de datum van de bewerking nooit vermeld.

	<i>Bg</i>	<i>G</i>	<i>Bs</i>	<i>W</i>
<i>H. Pharaïldis</i>				
Translatie van Lotharingen naar Sint-Baafs (754)	87v ^o -88r ^o	930a-b	—	—
Leven	88r ^o -v ^o	930b-931a	—	—
2de translatie (1140)	88v ^o	931a-b	—	—
<i>H. Macarius</i>				
Leven	89r ^o -98v ^o	874b-884b	—	—
Verheffing (1067)	98v ^o -100v ^o	884b-887b	—	—
Mirakelen bij het graf	100v ^o -106r ^o	887b-893b	—	—
Mirakelen na de verheffing	106r ^o -112r ^o	893b-895a ²³	—	—
Gebed	112r ^o -113v ^o	—	—	—
Slotwoord	113v ^o -114r ^o	931b-932a ²⁴	—	—

Uit *Bg* zelf en uit de verhouding ervan met *G*, *Bs* en *W* dient te worden afgeleid dat we *Bg* als legger moeten kiezen.

Bg is expliciet aan de auteur toegeschreven en omvat de volledige tekst van de legenden, met een inleiding. Bovendien zijn de aantekeningen en bijvoegingen, in de marges of tussen de regels, van de hand van Olivier de Langhe²⁵.

De studie van de varianten²⁶ toont dat *Bs* en *W* direct op *Bg* teruggaan, *G* waarschijnlijk indirect, in elk geval dat *G*, *Bs* en *W* later werden vervaardigd.

G. De kopiïst heeft geen rekening gehouden met de bijvoegingen van Olivier de Langhe: als ze voorkomen, is het een pronomen, een adverbium, kortom kleine woorden die hij zelf kon bijschrijven. Vergeten woorden en fouten door homoïon teleuton bewijzen dat *G* later werd geschreven.

23. De kopiïst heeft maar één mirakel overgeschreven en schijnt wel een onvolledige tekst als model te hebben gebruikt (cf. *infra*, de verhouding tussen *G* en *Bg*). In de hierboven uitgegeven inleiding van *Bg* preciseerd Olivier de Langhe dat de legenden reeds in het Middelnederlands waren vertaald.

24. Het zinnetje waardoor de tekst aan Olivier de Langhe is toegeschreven, komt hier niet voor.

25. Omtrent het schrift van Olivier de Langhe verwijs ik naar mijn beschouwingen over het belang van zijn geschriften. Er zijn wel ook enkele bijvoegingen die door de kopiïst zelf werden aangebracht: we herkennen daar dezelfde hand die de tekst heeft geschreven.

26. In het apparaat van de diplomatische uitgave van *Bg* (cf. mijn verhandeling, blz. 182-416) zijn de varianten van *G*, *Bs* en *W* opgenomen. Slechts met de spellingvarianten, de fonetische varianten en de lengte van de lettergrepen heb ik daar geen rekening gehouden.

Terwijl in *Bg*, fol. 106r^o-111r^o, de vertaling van een aantal mirakelen van de H. Macarius voorkomt, bevindt zich in *G*, blz. 893b-894a :

Aldus tgraf van sente macharis orcont hoe groete myraculen dat de almachtighe god bi hem heeft ghewrocht Ende al heeft dese heilighe sant vele andere myraculen ghedaen nochtan en vinde jcker niet meer jn ghescrifte hier naer volghet eene groete myracule van sente macharise.

Toch beschrijft de kopiist van *G*, blz. 894a-895a, het laatste mirakel, dat in *Bg*, fol. 111r^o-112r^o, wordt aangetroffen. Hij schijnt *Bg* niet te hebben gekend, maar de aanwezigheid van het laatste mirakel laat vermoeden dat hij een andere toen bestaande Middelnederlandse tekst als model heeft gebruikt.

Bs en *W*. De bijvoegingen van Olivier de Langhe zijn in beide teksten ingelast. Vergeten woorden en in *Bs* ook fouten door homoion teleuton bewijzen dat *Bg* voor beide afschriften als model diende.

2. Beschrijving van de handschriften

Elk handschrift wordt afzonderlijk beschreven. Wat de indelingen van de inhoud betreft, houden we ons aan het uiterlijk aspect van de tekst²⁷. Met het oog op het bestaande parallelisme tussen de behandelde legenden en op de keuze van *Bg* als legger, bespreken we slechts de inhoud van *Bg*. Voor elke indeling van *G*, *Bs* en *W* verwijzen we naar de vergelijkende tabel der vier Middelnederlandse handschriften en naar *Bg*.

Wat nu de inhoud van *Bg* betreft, vermelden we niet telkens de overeenstemmende passage in de andere handschriften: alle gegevens hieromtrent bevinden zich in de pas vermelde tabel. Wel geven we het betreffende incipit uit de Latijnse compilatie (= *Lat. comp.*) van de auteur over hetzelfde onderwerp, die thans in hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 487, blz. 1-132, is bewaard²⁸. Sommige stukken van beide werken zijn verder gedetailleerd om een betere idee te geven van de wijze waarop onze auteur zijn Latijnse compilatie in het Middelnederlands heeft overgebracht.

27. Hierboven heb ik gewezen op het groot aantal onderverdelingen in *Bg*, meestal door een rubriek aangeduid. Over het algemeen komen die rubrieken in de andere handschriften niet voor.

28. Verderop bespreek ik de verhouding tussen beide werken van Olivier de Langhe en signaleer ik een paar andere mogelijke Latijnse bronnen van zijn legenden.

HS. BRUGGE, GROOT SEMINARIE, 383/10^a-10

A. Beschrijving van de codex

De codex telt 118 papieren folio's van 197×139 mm en bestaat uit negen sexternen (fol. 1-12, 13-24, 25-36, 37-48, 49-60, 61-72, 73-84, 85-96, 97-108) en een quatern (fol. 109-115bis), waarvan het laatste blad ongefolieerd is gebleven. Alles samen 116 bladen. Aanschouwelijk voorgesteld in een formule ziet de samenstelling er als volgt uit : 9 VI, IV. Het handschrift telt 58 dubbele bladen, verdeeld over 10 katernen, die zeer gelijk van samenstelling zijn. Voorin bevinden zich twee moderne schutbladen, waarvan het eerste op de binnenzijde van het voorbord is geplakt; achterin eveneens twee moderne schutbladen, waarvan het laatste op de binnenzijde van het achterbord is geplakt.

De bladen zijn met inkt of met loodstift afgeschreven. Op sommige folio's is de afschrijving nog duidelijk zichtbaar, maar meestal is zij haast volledig uitgewist. Er is geen liniëring. De bladzijden zijn beschreven in een kolom van 17 à 19 regels²⁹. Fol. 24^v, 50^r, 54^v, 92^v zijn onbeschreven. De bladspiegel meet 127 à 130 × 70 à 83 mm. Signaturen en reclamen worden in het handschrift niet aangetroffen. De dikte van het blok zonder borden is 24 mm.

De moderne potloodfoliëring loopt van 1 tot 115 en bestaat uit Arabische cijfers die in de rechterbovenhoek van elke rectozijde zijn aangebracht. De schutbladen en het laatste blad zijn ongefolieerd gebleven.

Schrift, datering en rubricering.

Geheel de tekst is door dezelfde hand in een littera cursiva geschreven, die zeer persoonlijk schijnt te zijn³⁰.

Het handschrift is vijfmaal gedateerd :

Desen aerbeit was anghenomen van eenen religieus te sente baefs Jnt jaer ons heeren .M.CCCC. ende .xxxiiij. (fol. 2^r).

Sente baefs leuen ouerliden verheffen mirakelen ende translacien waren aldus ghetrocken hutten latine ter eeren vanden helegghen sant ende ter salicheit vanden volcke jnt jaer ons heeren .M.CCCC. ende .xxxiiij. (fol. 30^v).

Sente lieuens leuen passie verheffen toecomst ende translacie waren aldus ghetrocken hutten latine ter eeren vanden helegghen martelare

29. Uitgezonderd fol. 24^r : 5 1/2 r., 54^r : 16 r., 88^v : 20 r., 114^r : 9 r.

30. Een goed erop lijkend schrift heb ik gevonden in J. Kirchner, *Scriptura Gothica Libraria, A saeculo XII usque ad finem medii aevi LXXXVII imaginibus illustrata*, Oldenbourg, 1966 : Tab. 45 an. 1391 scr. prope Duacum in Gallia septemtrionali. Bastarda cursiva.

ende ter salicheit vanden volcke Jnt jaer ons heeren *MCCCC ende xxxij* (fol. 51^v).

Hier volghet fleuen verheffen toecomst ende mirakelen vanden heleghe confessoer sente landolue ende zinen ghesellen ghetrocken hutten latine Jnt jaer ons heeren *M CCCC ende xxxij* twelke leuen verheffen Nodgerus bisscop van maestricht of van ludeke in latine bescreef (fol. 55^r).

Hier volghen eeneghe mirakelen van sente macharis ghedaen achter dat hii verheuen was ghetrocken hutten latine int jaer ons heeren *.M.CCCC. ende .xxxv.* (fol. 106^r).

Als watermerk komen verzamelde letters voor, gelijkend op Briquet 9744 (1433).

De inkt is donkerbruin voor de tekst, niet zo donker voor de bijvoegingen en aantekeningen van Olivier de Langhe.

Rode titels door de kopiist; rode initialen van 1 à 4 regels hoog (de J echter 5 of 6 regels hoog); rood doorstreepte hoofdletters in geheel het handschrift telkens om een nieuwe zin aan te duiden; soms rode letters met bruine inkt doorstreept; rode puntjes om een datum aan te duiden; soms zwarte puntjes rood overgedaan; rood doorstreepte woorden om een woord of een datum te doen uitkomen of om een verkeerd woord door te halen; rode streepjes om twee aaneengeschreven woorden te scheiden of als leestekens; soms een woord met rode inkt boven de regel bijgeschreven. De rubricator schijnt de tekst te hebben nagezien³¹.

Band.

Het handschrift is gebonden in een zestiende- of zeventiende-eeuwse perkamenten band. Op de rug staat met inkt geschreven: *Mirakelen van St. Bavo.*

Herkomst.

De stempel „EVECHE DE BRUGES” onderaan op de rectozijde van het voorste schutblad bewijst dat het handschrift aan het bisdom Brugge heeft toebehoord. Op de binnenzijde van het voorbord staat met potlood geschreven: *Verz. Bisdom 383/10^a-10.*

Geschiedenis.

Op het blad papier dat op de binnenzijde van het achterbord is geplakt, staat volgende aantekening: *15 juli 1776 N. 118.* Onmiddellijk doet zich de vraag voor, of de codex aan J. B. Verdussen, de bekende verzamelaar van Dietse handschriften, heeft toebehoord: de bibliotheek van die senator van Antwerpen werd

31. B.v. fol. 74^v, waar *Anrien* in plaats van *Anriep* stond, heeft hij de *n* in een *p* met rode inkt veranderd.

inderdaad na zijn dood in het sterfhuis te Antwerpen op 15 juli 1776 en volgende dagen geveild³². We mogen de vraag affirmatief beantwoorden, daar onze codex in de auctiecatalogus op blz. 97 is vermeld: *Mirakelen van S. Bavo overgeset uyt het Latijn anno 1434, door Olivier de Lange Prior des Kloosters van S. Baafs*. Het handschrift was met drukken samengebonden.

J. B. Verdussen had de codex op de veiling-C. van Alkemade en P. van der Schelling verworven, die op 3 mei 1751 en volgende dagen te Rotterdam werd gehouden³². In de auctiecatalogus komt ons handschrift onder nr. 10 voor: *Mirakelen van St Bavo 1434*.

Uit een ex-libris dat op de binnenzijde van het voorbord is geplakt, blijkt dat onze codex later in het bezit van H. Vanden Block kwam:

EX LIBRIS HENRICI VANDEN BLOCK, Presbiteri et insignis Collegiatae Ecclesiae DD. Michaelis et Gudilae Bruxellis Capellani.

Op een eronder bijgeplakt papiertje staat nog geschreven:

M. Vanden Block est mort je crois curé de l'hôpital S. Jean à Bruxelles où il a laissé une quantité de Stes reliques authentiques. il avait une superbe bibliothèque³³.

Zijn bibliotheek werd op 28 januari 1808 en volgende dagen te Brussel verkocht. In de auctiecatalogus wordt ons handschrift als volgt beschreven: *Mirakelen van S. Bavo, MSS. seer oud*. De codex werd verkocht met *La vie insigne de la mère Magdeleine – Florence de la Croix. MSS.*

Ons handschrift werd later het eigendom van Mgr. J. B. Malou, bisschop van Brugge van 1849 tot 1864³⁴, en kreeg toen de

32. Over belangrijke verzamelaars van Middelnederlandse handschriften, cf. Dr. J. Deschamps: *Nederlandse handschriften*, in *Moderne Encyclopedie der Wereldliteratuur*, dl. III, Gent, (1965), blz. 482; *Geschiedenis van de Middelnederlandse handschriften*, in *Handelingen van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XXIV, 1970, deel II, blz. 9-11, en in *Middelnederlandse handschriften uit Europese en Amerikaanse bibliotheken. Tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*. Brussel, Koninklijke Bibliotheek Albert I, 24 okt.-24 dec. 1970. *Catalogus*, 2de herziene druk, Leiden, 1972, blz. 5-7; *Het Weense handschrift van de „Tweede Partij” van de „Spiegel Historiae”*, Kopenhagen, 1971, blz. 12-13 (*Mediaeval Manuscripts from the Low Countries in Facsimile*, I).

33. Het schijnt echter weinig waarschijnlijk dat H. Vanden Block tot zijn dood curé de l'hôpital S. Jean à Bruxelles was. Hij wordt inderdaad niet vermeld in P. J. Goetschalckx, *Album Pastorum tum veteris tum hodierni Archiepiscopatus Mechliniensis*, dl. I, Donk (Ekeren), (1908), blz. 75.

Een opmerking op het gebied van de codicologie: vóór *est* is *avait* doorstreept. Dezelfde hand schreef ook het papiertje dat op de rectzijde van het schutblad is geplakt: cf. *infra*, inhoud, 1.

34. Men zie over Mgr. J. B. Malou de notitie van Th.-J. Lamy in de *Biographie Nationale*, dl. XIII, Brussel, 1894-1895, kol. 253-258.

signatuur 10^a/10. Na de dood van Mgr. Malou werd zijn particuliere bibliotheek in het bisdom bewaard, waar onze codex de signatuur 383/10^a-10 droeg. Dan werd de bibliotheek in het Archief van het Groot Seminarie overgebracht, waar onze codex nu berust ³⁵.

B. Inhoud

1. Schutblad. Volgende aantekening komt op de rectozijde voor :

MIRAKELEN van SINT BAVO Overgezet uit het Latijn A^o. 1434.
door M^r. Olivier de Lange Prior des Kloosters van St Baafs, Mag.
Artium en Baccalaureus.

Het schrift dagtekent uit de 18de eeuw. Men mag aannemen dat de titel *Mirakelen van Sint Bavo* aan de codex ter gelegenheid van het binden werd gegeven. Zo wordt trouwens naar het handschrift verwezen in de bovenvermelde auctiecatalogen. De titel is weinig accuraat, daar slechts één aspect van de inhoud in aanmerking komt. Dit heeft iemand uit de 19de eeuw geconstateerd, die dan op een dun stuk wit papier, nu met een hoekje op het schutblad geplakt, heeft bijgeschreven :

Il faudrait dire plutôt : Leven en mirakelen van S. Bavo. Ce volume contient aussi les vies, miracles, élévations etc... des Saints communément appelés de Wintershoven, ainsi que des traits intéressants sur St. Liévin ; l'élévation du corps de S. Machaire et les miracles qui eurent lieu alors.

Dit gewone schrift uit de 19de eeuw is hetzelfde als dat van het bovenvermelde stuk papier dat op het ex-libris betrekking heeft. Onder de titel en rechts stond iets geschreven, maar men heeft daar telkens een stuk papier opgeplakt : de lamp helpt niet om die aantekeningen te ontcijferen. Onder aan de bladzijde bevindt zich de stempel „EVECHE DE BRUGES”.

Op de versozijde staat volgende aantekening :

Oliverius longüs haec S.^{ti} Bavonis miracula ex latino flandrica fecit ; quae traductio Valerio Andreae incognita est ; vide hic in fine : Val. r.f. 932.

Die woorden werden veel later dan het handschrift zelf geschreven. Valerius Andreas heeft dit werk van Olivier de Langhe

35. Ik betuig mijn welgemeende dank aan Dom N. Huyghebaert, die mij de bovenstaande gegevens over de verschillende bewaarplaatsen van de codex in Brugge heeft meegedeeld.

inderdaad noch in de eerste noch in de tweede uitgave van zijn *Bibliotheca Belgica* vermeld³⁶. In tegenstelling met wat we volgens de woorden *vide hic in fine* zouden verwachten, is er op het einde van het handschrift niets in verband met die regels te vinden. Misschien is *Val. r. f. 932* de signatuur van het boek in een bibliotheek?

2. 'Fol. 1r^o-2v^o. Prologus.

Inc. Hier volghet bi der hulpe ons heeren 'tleuen ende mirakelen vanden santen. wies heleghe lichamen rustende ziiin. inde kerke te sente baefs... Expl. Beter eist openbaren de vrucht der waerheit dan de bladre van scoenen woerden specialic int leuen vanden santen twelke leuen ons es een exemple van duechden ende recht bewiis om te comene ten eweghen leuene amen³⁷.

De titel van de *Lat. comp.* luidt als volgt :

Sequitur legenda sanctorum huius loci compendiose. substantialiter tamen recitata quatinus citius ac leuius. eorum vita beata. memorie commendetur. Si quis diffusius materiam inspicere uoluerit. ad hystoriam originalem recurrat.

De nadruk op de bondigheid is meer dan een *topos* : in de loop van de uiteenzetting zal blijken dat de tekst eigenlijk een samenvatting van andere bronnen is.

3. Fol. 2v^o-30v^o. Legende van de H. Bavo (7de eeuw - 1 oktober).

a. Fol. 2v^o-15r^o [Leven van de H. Bavo] *hier volghet tleuen vanden helegghen confessoer sente bauen also de bouken int latiim verclaren*
Inc. SEnte baue was van den hedelen gheslachte der princhen van vranckerike ende hoer vanden hertoghen van oesterike. gheboren in aspergouwen ende van dien lande de hedelste Wies vader hiet eylolfus ende ziiin moeder adeltrudis beede duechdeliic leuende... Expl. Dese heleghe sant was vanden inghelen up ghenomen ten eweghen leuene int jaer ons heeren .vijc.xxxi. op den eersten dach van octobere.

Lat. comp., blz. 1-15 : *Incipit vita beati bauonis huius ecclesie patroni. Gloriosus dei adletha allowinus cognomento bauo. ante secularia tempora preelectus et predestinatus a deo. francorum principum genus...*

36. Cf. *supra*, voetnoot 7.

37. De inleiding is hierboven uitvoerig gepubliceerd.

38. Theodoricus, abt van Sint-Truiden van 1099 tot 1107 herschreef de *Vita Sancti Bavonis* uit de 9de eeuw (BHL 1049) : cf. Dr. J. Deschamps, *Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo*, in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVI, 1962, blz. 221.

Beide teksten zijn een bewerking van de *Vita* van de H. Bavo door Theodoricus van Sint-Truiden³⁸. Uitg. *BHL* 1051³⁹.

b. Fol. 15^r [Korte tekst over een verheffing van de H. Bavo in 680] Inc. *Jtem int jaer ons heeren .vijc. ende .lxxx. opden eersten dach van ougstmaent ...* Expl. *Van sente loye bisscop wesenden van noyoen of van dornike in de tiit vanden abdt wilfridus.*

In plaats hiervan bevindt zich in de *Lat. comp.*, blz. 17-23 :

De loco in quo beati bauonis reliquie conseruantur. Inc. *Hic locus sex miliaris ab oceani distat litoribus...*

c. Fol. 15^r-27^r [Mirakelen van de H. Bavo] *Dese heleghe sandt heeft meneghetande mirakele ghedaen dewelke niet ziin ghescreuen noch ter clarer kennessen comen Maer hier na volghen eeneghe mirakelen also de boeken in latijn verclaeren ...* Inc. *EEn mensche woenende in de prochie van sente baefs dede hute ghiericheden ziin ambacht opden saterdach langhere dan eeneghe andere ende dan costume was...* Expl. *Als dese quade liede weder camen metten schepe te lande niemant van hemlieden beken-den twiif Ende also tracse wech verlost wesende bider hulpe vanden helegghen sant.*

Lat. comp., blz. 23-37 : *De miraculis beati bauonis.* IN territorio memorati castri...

Beide werken van Olivier de Langhe hebben als bron de oorspronkelijke Latijnse tekst van de mirakelen van de H. Bavo, in de 10de eeuw opgesteld en in drie boeken ingedeeld. Uitg. *BHL* 1054. Onze auteur heeft in een eerste reeks 20 mirakelen in het Latijn beschreven, waarvan hij er 16 in het Nederlands heeft overgebracht. Daarna komt in *Bg* een mirakel dat in de *Lat. comp.* niet voorkomt. Dan staat resp. blz. 31 en fol. 22^v :

Hec pauca de miraculis sancti iniuriarum suarum uindicantis. Dese vorseide mirakelen betoghen hoe dat deze heleghe sant tongheliic dat men hem doet wrekende es metten werken op de ghene die niet begripelic ziin metten woerden

39. Ik geef geen opsomming van de uitgaven van een bepaald stuk, maar verwijs telkens naar het geschikte nummer van de *Bibliotheca Hagiographica Latina* (= *BHL*), Brussel, 1898-1901, en het supplement, Brussel, 1911. Als een uitgave sindsdien is verschenen, signaleer ik de nodige gegevens. Incipit, explicite en uitgaven zijn in mijn verhandeling in details opgenomen: men zie aldaar, blz. 94-151. Om een uitvoerige lijst van de bestaande uitgaven van een aantal stukken van de *Lat. comp.* verwijs ik naar mijn notitie in *Suppl. Biogr. Nat.*

Sequitur de operibus pietatis

Hier na volghen eeneghe mirakelen be-
toghende zii goedertierheit Want zo de
santen harderliker wreken tonrecht dat
men doet zo zii goedertierliker ende eer
verleenen dat men gherechtelike of duech-
delike an hemlieden versoekende ende
biddende es

In de tweede reeks zijn in de *Lat. comp.* 19 mirakelen beschre-
ven, waarvan er 12 in *Bg* voorkomen.

d. Fol. 27°-29° [Eerste translatie van de H. Bavo in 1010 en de mirakelen die toen gebeurden] Inc. INT jaer ons heeren .M. ende .x. opden eersten dach van ougstaent inden tiit vanden abdt eereboldus ... Expl. een cleen tiit in dusdaen anxene ghewest hebbende zii leden ontvinghen haer cracht stont met bliscepen op zii voete ghesont ende bleef in zulker ghezonde siin leuen lanc.

Lat. comp., blz. 37-40 : *Sequitur de prima translatione eiusdem sancti* :
Anno dominice incarnationis millesimo decimo. regnante rege
rotberto. marchyso balduino procurante abbatiam sancti petri sancti-
que bauonis. domino etiam ereboldo eam regente...

Vier mirakelen zijn dan in beide werken beschreven, na het verhaal van de translatie. Uitg. *BHL* 1056⁴⁰.

e. Fol. 29°-30° [Tweede translatie van de H. Bavo in 1058 en de mirakelen die toen gebeurden] Inc. JNT jaer ons heeren .M.lviij. opden .x.^{sten}. dach van meye in de tiit vanden abdt folbertus... Expl. Want de hemel wart open ghedaen. ende teeken vanden helegghen cruce. wart daer op den fiertere ghetocht met groter claeinheit.

Lat. comp., blz. 40-42 : *Sequitur de secunda translatione eiusdem sancti* :
Tempore ereboldi abbatis... Anno postea dominice incarnationis
millesimo quinquagesimo octauo folberto sancti bauonis abbate...

In de *Lat. comp.* worden de eerste zes regels eigenlijk nog aan de eerste translatie besteed. Met *Anno...* begint het verhaal van de tweede translatie : uitg. *BHL* 1057 en 1058 (*eadem ex 'exemplari contracto' = 'Lat. comp.'*).

f. Fol. 30°-v^o [Enkele beschouwingen van de vertaler] Inc. NOch ziihre andere grote mirakelen van desen helegghen sant ghedaen ende int latiin bescreuen... Expl. dat dese heleghe fonteynen ende vercoren vate van graciën in hu besloten specialic op hu vloyen willen ende vruchtbarich maken in allen duechden Amen SEnte baefs leuen ouerliden verheffen mirakelen ende translaciën waren aldus ghetrocken huten latine ter eeren vanden helegghen sant ende ter salicheit vanden volcke jnt jaer ons heeren .M. CCCC. ende .xxxiiij.

40. Een recentere uitgave van M. Coens verscheen in *Analecta Bollandiana*, LXXXVI, 1968, bz. 52-55.

Olivier de Langhe verwijst naar de *Miracula saec. XI*, die hij wel beschreef in de

Lat. comp., blz. 42-49 : Dum miles dei bauo in flandria deportatur...

Uitg. BHL 1059⁴¹ en 1060 (*eadem ex 'exemplari contracto' = 'Lat. comp.'*). In Bg komt daarentegen een aanspraak tot de stad Gent voor :

GHendt gheluckeghe stede verbliit looft ende danct onzen heere...

4. Fol. 31r^o-54r^o. Legende van de H. Livinus (7de eeuw - 12 november).

a. Fol. 31r^o-39r^o [Leven van de H. Livinus] *hier vollecht tleuen ende de passie van sente lieuine ghetrocken buten latine twelke leuen ende passie sente bonefacius erdsbisscop van mens in latine bescreef ter bede ende ingheueene van sente lieuens dissiplen ghebeeten foilanus helias ende kilianus de welke alle dinc achterlatende vollechden den helegghen martelare om ziin saleghe leeringhe ende duechdelic leuen Inc. DE heleghe erdsbisscop ende martelare sente lieuin was van edelre gheborde wies vadere hiet teagnius scotte wesende ... Expl. onuertallic volc van mans ende wiuene camen met haren sieken tote hem ende ontvinghen ghesonde ter zielen ende ten lichame.*

b. Fol. 39r^o-46r^o [Passie van de H. Livinus] *hier beghint de passie of martelaerschip van sente lieuine Inc. ALs dese heleghe leerare daghelicx tvolc was instruerende ende leerende. eeneghe ontvinghen zine heleghe vermaninghe andere waerse weder staende ... Expl. De heleghe vrouwe craphaildis waren zii begrauende op haer seluen biden graue vanden helegghen martelare sente lieuin Dit vorseide heeft bescreuen in latine de vornoemde erdsbisscop sente bonefacius.*

De verering van de H. Livinus, Ierse bisschop en missionaris, die in de 7de eeuw het martelaarschap in Vlaanderen zou hebben ondergaan, schijnt wel op een splitsing te berusten : *Livinus* naar *Liafwinus (Lebuinus)*, beschermheilige van Deventer (Nederland, Overijssel). Liafwinus was een angelsaksische priester, die omstreeks 785 is gestorven⁴².

41. Voor de eerste maal werd de tekst geheel uitgegeven door M. Coens, in *Analecta Bollandiana*, LXXXVI, 1968, blz. 60-65.

42. Men vindt de eerste schriftelijke vermelding van deze Livinus in een brief van abt Othelbold (1019-1024) aan gravin Otgiva, waar hij een opsomming geeft van de relikwieën van zijn abdij : cf. M. Coens, *Anciennes litanies de saints*, in *Analecta Bollandiana*, LIX, 1941, blz. 277-281, vooral blz. 278. Een belangrijk argument tegen het bestaan van een bisschop en martelaar Livinus mag wel worden afgeleid uit het totale zwijgen der oude liturgische documenten, waar zo'n belangrijke heilige normaal naast Amandus, Bavo, Lambertus, enz., van wie de sacramentariën in de 9de eeuw zo dikwijls getuigen, zou moeten vermeld zijn : cf. M. Coens, *Anciennes litanies...*, blz. 278. M. Coens betwist het bestaan van de H. Livinus, en

Lat. comp., blz. 51-69 : *Incipit uita seu passio beati liuini martyris eximij quam scripsit beatus bonefacius archyepiscopus maguntinensis ad instantiam preces ac relationem discipulorum prefati martyris uidelicet foillani. helye et kyliani* : *Tempore colomagni regis scottorum erat quidam senator scottigena nomine teagnius natiue nobilitatis excellentissimus...*

De passie begint blz. 62 :

denique cum diuinus doctor...

Beide werken van onze auteur hebben als uitgangspunt een legende uit het midden van de 11de eeuw, die aan de H. Bonifacius, bisschop van Mainz, werd toegeschreven. Uitg. *BHL* 4960. Eigenlijk zouden monniken van Sint-Baafs de legende ten voordele van hun klooster hebben opgesteld ⁴³.

c. Fol. 46^r·47^r [Verheffing van de H. Livinus (en van de H. Briccius) in 842] *Hier volghet hoe de heleghe lichame verbeuen was* Inc. OM de menegherande mirakelen de welke gheuielen ten graue vanden heleghe erdsbisscop ende martelare *sente* lieuine ende voert ter vermaninghe ende bede vanden abdt ende religeusen van *sente* baefs ... Expl. De coninc daer na wesende ghepayt vanden graue boudiin trac eenen andren wech te zinen lande waert. al haddi nochtan ghemeent *sente* lieuins lichame in ziiin weder keeren met hem te voerne.

d. Fol. 47^r·49^v [Translatie van de H. Livinus (en van de H. Briccius) van Houtem naar Gent in 1007] *hier vollecht hoe de heleghe lichame van sente lieuine was den volcke ghetocht ende van houtem brocht te sente baefs* Inc. DE abdt eremboldus zeere begheerende te hebbene den heleghe lichame van *sente* lieuine in den cloester te *sente* baefs trac bi rade van zinen religeusen te houtem ... Expl. men brochte den heleghe martelare in den cloestere te *sente* baefs. ende was met alre eeren ende werdicheit ghestelt biden heleghe lichamen vanden andren santen Jnt. jaer. ons heeren .xc. ende .vij. ⁴⁴.

Lat. comp., blz. 70-77 : *SEquitur translatio sancti liuinij de holtem in Gandauum* DVm locus sepulcralis beati liuinij martiris miraculis coruscaret...

in een later artikel, nl. *L'auteur de la Passio Livini s'est-il inspiré de la Vita Lebuini ?*, in *Analecta Bollandiana*, LXX, 1952, blz. 285-305, toont hij dat de auteur van de *Vita Livini* (*BHL* 4960) de *Vita Liafwini* (of *Lebuini*) *antiqua* (*BHL* 4810b) als grondslag voor zijn werk heeft gebruikt. Ook J. Walters, *De eerste geloofspredikers op het grondgebied van het huidige bisdom Gent*, Gent, 1946, h. VI (Sint Lieven), blz. 103, spreekt van „de valse *Vita* uit de tweede helft der 11de eeuw”.

43. Cf. M. Coens, *L'auteur de la Passio Livini...*, blz. 288 en voetnoot 2.

44. In onze tekst volgen nog enkele regels over een translatie die in 1083 zou plaats gevonden hebben :

Een bisscop van dornike gheheeten ratbodus tochde ende verleide met alre werdicheit ende reuerencien den heleghe lichame van *sente* lieuine Jnt jaer ons heeren .xc. ende .lxxxij.

Het verhaal van de translatie begint blz. 71 :

Erat eo tempore in gandensi cenobio sancti bauonis abbas eremboldus hic loco cui preerat aliquam a deo dignitatis gratiam in diebus suis fieri optabat et quia locus sepulture sancti liuini hereditarius erat sancti bauonis ex antiquo...

De tekst van de translatie van de relikwieën van de H. Livinus van Houtem naar Gent, waarin ook de verheffing van 842 wordt besproken, werd maar later opgesteld, in elk geval na de tekst van de pseudo-Bonifatius⁴⁵. Uitg. *BHL* 4962.

e. Fol. 50v^o-51v^o [Andere translatie van de H. Livinus in 1171] Inc. EEn bisscop van dornike gheheeten galtherus dede open sente lieuins fiertere met sulker reuerencien ende feestelicheit als daer toebehoert ter presencie van abden religeusen clerken ende grote menichte van volke ... Expl. MEn mach op elc jaer beseffen ende weten hoe dat dese heleghe martelare sente lieuin bi ziere verdiente bedinghe ende mirakelen tuolc menichsins bewarende es ende al de mirakelen die hii binnen .vijc. jaren ghedaen heeft ne waren om de grote menichte niet wel scriuelic al warse te clarer kennessen comen SEnte lieuins leuen passie verheffen toecomst ende translacie waren aldus ghetrocken huten latine ter eeren vanden helegghen martelare ende ter salicheit vanden volcke Jnt .jaer. ons heeren .M. CCCC. ende .xxxij.

Lat. comp., blz. 77-81 : *Sequitur alia translatio sancti liuini* PREcessere hunc translationis diem preces et vota fidelium... Tornacensis episcopus...

Het verhaal eindigt met een mirakel :

ecce puer vnus cum ydoneis testibus in populo presentatur quem asserebant in aquis fluminis legie certissime suffocatum et ad inuocationem beatissimi liuini saluti celerime donatum

Men presenteerde daer een kint met notabelen orconden de welke seiden dat tkint in de leye seker verdroncken wesende ten anroepene van sente lieuine wart haestellic weder leuende

Uitg. *BHL* 4963⁴⁶.

f. Fol. 52r^o-54r^o [Gebed tot de H. Livinus] Hier volghet een bedinghe anden helegghen martelare sente lieuin Inc. O Helich erdsbisscop ende martelare sente lieuin hemelsche bloeme licht des lants bider gracie ons heeren ghehelicht in huwer moeder lichame ... Expl. Ende haerlieder bede bider verdiente ende hulpe van huwen helegghen martelare sente lieuin goedertierlike ontfaen Amen.

45. Cf. M. Coens, *L'auteur de la Passio Livini...*, blz. 290 en voetnoot 2. Een aantal details bewijzen het artificiële karakter van deze tekst : cf. *ibid.*, blz. 290-297.

46. Hier wordt naar de Latijnse compilatie van Olivier de Langhe verwezen.

Dit gebed komt in de *Lat. comp.* niet voor.

5. Fol. 55r^o-79r^o. Legende van de H. Landoaldus (7de eeuw - 19 maart).

a. Fol. 55r^o-58r^o [Leven van de H. Landoaldus] *Hier volghet ileuen verheffen toecomst ende mirakelen vanden helegghen confessoer sente landolue ende zinen ghesellen ghetrocken buten latine Jnt jaer ons heeren M CCCC ende xxxiiij twelke leuen verheffen enz. Nodgerus bisscop van maestricht of van ludeke in latine bescreef* Inc. DE heleghe confessoer sente landolf wesende van edelre gheborde was te rome in ziin jonghe daghen neerenstelike leerende naturlike sciencie ende de heleghe scripture... Expl. De heleghe maghet *sente vinciane* ouerleet dese weerelt ende trac ten eeuweghen leuene. Jnt jaer ons heeren .vjc.xliij. ende was van haren broeder sente landolue in de vorseide kerke te wintershoue begrauen.

Lat. comp., blz. 81-82 : *Sequitur de vita translatione aduentu ac eleuatione sancti landoaldi romane ecclesie archipresbiteri legenda scripta nodgerus traiectensis uel leodicensis ecclesie presul* A Summo pontifice martirio dantur beato amando ad annuncianum uerbum dei plures adiutores Jnter quos sanctus landoaldus archipresbiter amantius dyaconus...

Olivier de Langhe verwijst naar de legende die Notgerus, bisschop van Luik, in de 10de eeuw door Herigerus van Lobbes liet schrijven⁴⁷. Uitg. *BHL* 4701. Reeds de titel kondigt aan, dat de mirakelen van de heilige in de *Lat. comp.* niet voorkomen.

b. Fol. 58r^o [Verheffing van de H. Landoaldus] *Hier volghet de eleuacie of verheffen van sente landolue ende zinen ghesellen* Inc. VEle jaren hier na leden *sente florbertus* de derde bisscop wesende van maestricht of van ludeke achter *sente lambrechte* ... Expl. dese heleghe lichamen verheffende op den eersten dach van desembre.

Lat. comp., blz. 82-83 : *Sequitur de translatione sancti landoaldi sociorum-que eius* PLurimis deinde elapsis annorum curriculis sanctus florbertus tercio loco post beatum lambertum...

Deze verheffing maakt eigenlijk deel uit van de bovengenoemde *Vita* en staat in de *Lat. comp.*, met het verhaal van de Noorman-

47. In zijn rubriek schrijft Olivier de Langhe de legende van de H. Landoaldus aan Notgerus toe : men zie over de beroemdste bisschop van Luik (930-1008) o.a. de notitie van G. Kurth in de *Biographie Nationale*, dl. XV, 1899, kol. 901-909, en zijn werk *Notger de Liège et la civilisation au Xe siècle*, 2 dln., Parijs-Brussel-Luik, 1905. Zo doet onze auteur ook in zijn *Lat. comp.* Notgerus heeft de legende niet zelf geschreven, maar heeft die door Herigerus van Lobbes laten maken. Men zie over Herigerus (?-1007) de notitie van G. Kurth in de *Biographie Nationale*, dl. IX, 1886-1887, kol. 245-251, en een recentere bibliografie in *Le Moyen Age*, dl. LXIX, 1963, blz. 121.

nenbedreiging en de tweede verheffing van de H. Landoaldus, onder de titel *Sequitur de translatione...*

c. Fol. 58v^o-60v^o [Enkele mirakelen van de H. Landoaldus] *Hier volghen eeneghe vanden mirakelen ghedaen achter dese heleghe verheffinghe Inc. EEn. edel man ende rike gheheeten lanzo hebbende consent vanden bisscop dede hute deuocien open doen de fiertren vanden santen ... Expl. Twelke zii snuchtens eerstrex volcomende was ende ontfinc volmaecte ghesonde.*

Het gaat hier om vijf van de *miracula in Wintershoven facta*. Uitg. *BHL* 4705⁴⁸. Olivier de Langhe heeft mirakelen in zijn Nederlandse tekst ingelast, wat hij niet deed in zijn Latijnse compilatie.

d. Fol. 60v^o-61r^o [Noormannenbedreiging] Inc. OM dese ende andere grote mirakelen zo boetmen den santen eere ende reuerencie tote dat een vreet volc gheheeten normans ... Expl. zo waren zii van duechdeliken lieden weder in de erde ghestelt.

Lat. comp., blz. 83 : mansit vero honor cultus et reuerentia circa sanctorum corpora quoadusque effera gens norhmannorum...

Deze korte tekst maakt deel uit van de bovenvermelde *Vita*.

e. Fol. 61r^o-62r^o [Tweede verheffing van de H. Landoaldus] *hier volghet de tweste eluacie of verheffen van sente landolue ende zinen ghesellen Inc. ALs dese heleghe lichamen aldus langhe tiit roekeloeslike ende zonder reuerencie hadden in de erde ghestaen So worden zii om de grote menichte van mirakelen die daer gheuilen weder verheuen huter erde... Expl. Cam haesteliic met eenre kerse daerwaert anroepende de hulpe vanden santen twee daghe lanc Ende op den derden dach trasco van daer claerlike siende.*

Lat. comp., blz. 83-84 : Post vero northmannicam expulsionem clarestentibus miraculis...

Na de Noormanneninvallen vond een tweede verheffing plaats. Uitg. *BHL* 4702.

f. Fol. 62r^o-63r^o [Verheffing van de H. Landrada] *hier volghet hoe dat sente landrade verheuen was Inc. INt naervolghende jaer dat dese vorseide heleghe verheuen waren So openbaerde haer snachs in visioene ten tween stonden Sente landrade tote eenre edelre vrounamen ende rike gheheeten sygeburgis... Expl. Ende dese verheffinghe was ghedaen opden .v^{sten}. dach van maerte.*

48. Die mirakelen zijn in de *Acta Sanctorum* (V. Palmé), maart, III, blz. 39-40 uitgegeven. Olivier de Langhe heeft volgende mirakelen bewerkt: nr. 13 (*Lantzo cupiens...*), nr. 14 (*sanatur contractus; daemoniaca liberatur*), nr. 16 (*sacrilegus horrenda morte punitur*) en nr. 15 (*hydropica restituitur*).

Lat. comp., blz. 84-85 : *Sequitur translatio sancte landrade virginis Sigeburgis nobilis femina et diues morbo intercutis grauissime laborans bina visione monetur...*

Een jaar na de verheffing van de H. Landoaldus werd de H. Landrada ook verheven. Uitg. *BHL* 4703.

g. Fol. 63^r°-69^r° [Translatie van de H. Landoaldus en zijn gezellen (dus ook de H. Landrada) van Wintershoven naar Gent in 980] *hier volghet hoe dat dese heleghe lichamen ghebrocht waren van wintershoven inden cloester te sente baefs Inc. OM de grote menichte van mirakelen dewelke bider helicheit ende verdiente van sente landolue ende zinen gheselschepe te wintershoue gheuielen...* Expl. Ontfincse op hare scoudren ende brochse met groter bliscepen ende deuocien in den cloester te *sente* baefs jnt jaer ons heeren .ix^c. ende .lxxx.

Lat. comp., blz. 85-89 : *Sequitur aduentus sancti landoaldi in gandauo UT sanctorum reliquijs maior reuerencia exhiberetur accepto imperatoris priuilegio data insuper auctoritate pape iohannis...*

In zijn Nederlandse tekst heeft Olivier de Langhe het verhaal van twee mirakelen ingelast :

Fol. 66^r°-v° *hier volghen twee speciaal mirakelen Inc. EEn kint was stelende de kersen ende andere ghiften diemen daer met deuocien offerende was Twelke kint wart haesteliic vanden viant beseten...* Expl. Maer de man was de ghifte selue offerende *om* dat niet en was stede noch tiit metten santen daer na te beidene.

Lat. comp., blz. 87 : *quidam puerulus candelas et alia que fideles devote contularent furando auferens...*

Slechts het eerste mirakel wordt in de *Lat. comp.* beschreven. Het maakt inderdaad deel uit van het door Olivier de Langhe bewerkte verhaal van de translatie : uitg. *BHL* 4707 en 4709 (*epitome*)⁴⁹. Het tweede mirakel daarentegen komt uit het tweede boek van Herigerus over de translatie van de relikwieën naar Gent : uitg. *BHL* 4706⁵⁰.

h. Fol. 69^r°-73^v° [Derde verheffing van de H. Landoaldus en zijn gezellen in 982]

Fol. 69^r°-v° [De relikwieën worden in een crypt van de Sint-Baafsabdij geplaatst] Inc. *DEse heleghe santen waren bider vorsienicheit gods ende biden beueelne vanden abdt womarus ghestelt beneden in den crocht te*

49. De tekst die als bron diende bevindt zich in de *Acta Sanctorum*, maart, III, blz. 41-43, na het tweede boek van Herigerus en onder de titel „APPENDIX Repetita Translatio reliquiarum Gandavum”.

50. Dit mirakel staat in de *Acta Sanctorum*, maart, III, blz. 40, nr. 3 : *aegra subito reualescit*.

sente baefs ghewiit ter eeren van onser vrouwen... Expl. Doe cam tuolc van verren ende naer met kersen ende offeranden derwaert ende deden daer eenparliic vor de reliquien beloften in haerlieder noot.

Fol. 69^v-71^v [Elf mirakelen die voor de verheffing gebeurden] *Hier volghen eeneghe speciaal mirakelen vanden belegghen ghendaen eer zii buter crocht verheuen waren* Inc. EEn jonc wiif blent wesende was gheleet voer de santen ende trac van daer claer siende... Expl. EEn wiif hebbende een jaer zo grote pine in haer nieren... Badt om haer lieder hulpe ende ontfinc stappans ghesonde.

Fol. 71^v-73^v [Derde verheffing van de H. Landoaldus en zijn gezellen in 982] *Hier volghet de derde eleuacie of verheffinghe van sente landolue ende zinen ghesellen* Inc. DE abdt van sente baefs gheheten womarus ende eeneghe van den religeusen dese grote mirakelen anmerkende trocken te riemen toten erdschen bisscop... Expl. Dese heleghe verheffinghe gode ende den inghelen ende den lieden ghelieueliic was ghedaen int jaer ons heeren .ix^c. ende .lxxxij. opden xij^{sten}. dach in wedemaent.

In het verhaal van de verheffing, uitg. *BHL* 4708 en 4710 (*epitome*), dat in het eerste en in het derde deel wordt aangetroffen, heeft de auteur een aantal mirakelen ingelast. Reeds in de bewerking van de translatie naar Gent had hij een mirakel uit het tweede boek van Herigerus vertaald, hier bewerkt hij elf mirakelen uit hetzelfde boek⁵¹.

In de *Lat. comp.* komt het verhaal van de verheffing voor, maar er is geen spoor van de mirakelen :

blz. 89-90 : *Sequitur eleuatio sancti landoaldi sociorumque eius SANctorum reliquie posite sunt in crypta sancte marie uirginis honori dedicata...*

blz. 90-92 : *In sanctos tam... miracula... abbas vomarus et fratres sancti bauonis... profecti sunt remis...*

i. Fol. 73^v-79^r [Enkele mirakelen van de H. Landoaldus en zijn gezellen na hun verheffing te Sint-Baafs] *Hier volghen eeneghe vanden mirakelen de welke sente landolf ende zinn gheselscep deden achter dat zii te sente baefs verheuen waren* Inc. EEn mensche zo onmachtich in ziin lede dat hii met handen ende voeten zinen lichame op de erde slepende was... Expl. Twelke helich cleet men droech stappans ter kerken waert ende gaf dit wonderliic mirakel te kennene.

16 mirakelen worden beschreven, die in de *Lat. comp.* niet voorkomen⁵².

6. Fol. 79^r-87^v. Legende van de H. Landrada (8ste eeuw - 8 juli).

51. Die mirakelen worden aangetroffen in de *Acta Sanctorum*, maart, III, blz. 41, nr. 5-9 (*Puella quaedam caeca... ..per Sanctorum merita immensas retulit*).

52. Die mirakelen bevinden zich niet in de *Acta Sanctorum*, maart, III.

a. Fol. 79°-83^v [Leven van de H. Landrada] *hier volghet ileuen vander helegber maghet sente landraden abidesse vanden cloestere te bilsen int bisscopdom van ludeke Inc. DE heleghe maecht sente landrade was vanden edelen gheslachte der coninghen van vranckerike dats te wetene van lotharius den vierden ende vanden coninc pippinus broeder van karlomanus...* Expl. Sente landrade vertroeste die bi haer waren vorseide de huure van haren huutganc ende beual dat men haer halen zoude den helegghen bisscop sente lambrecht Om datsii in de wile van harer doot met hem zoude spreken bi wies rade sii altoes hadde verbliit in haer leuen.

b. Fol. 84^r-87^v [Translatie van de H. Landrada van Bilzen naar Wintershoven] *Hier volghet hoe de heleghe lichame van sente landraden godliic was ghetranslateert of verdreghen van bilsen tote in wintershoue Inc. DE heleghe bisscop sente lambrecht ontfaende de vorseide botschepe bereedde hem darwaert te comene Maer huter crancheit ziere houdde lettende inden wech...* Expl. Sente landrade niet min martelareghe dan maecht ende exempele wesende van duechden liet dese weerelt ende wart gheborn in den hemele op den .vijst^{en}. dach van hoymaent.

Lat. comp., blz. 118-131 : *Sequitur legenda sancte landrade virginis quam scripsit theodericus abbas* EGregie virtutis virgo landrada fuit contra superbie gygantem dyabolum pugnacissima...

Het verhaal van de translatie begint blz. 127 :

accepto tristi nuncio sanctus senex...

Beide teksten van Olivier de Langhe zijn een bewerking van de legende die op het einde van de 11de eeuw door Theodoricus van Sint-Truiden werd geschreven⁵³.

In de *Acta Sanctorum*⁵⁴ is de *Lat. comp.* gepubliceerd (BHL 4712) en niet de door Surius uitgegeven tekst van Theodoricus (BHL 4711). De bollandisten beschouwden inderdaad de tekst van onze auteur als *digniore* *tanquam sinceriore*, *purio* *rem*, *antiquiore* *que*. De afwijkende lezingen in de tekst van Surius hebben ze aan deze laatste toegeschreven, behalve de prologus die ze hernomen hebben. De bollandisten bezaten ook een handschrift uit Korsendonk, dat de Karel-de-Grote episode niet bevat⁵⁵, maar wel de prologus en enkele mirakelen na de *Vita*. De inhoud moest op de tekst van onze auteur lijken, want anders zouden de bollandisten de toevoegsels niet aan Surius hebben toegeschreven⁵⁶. Uit

53. Cf. *supra*, voetnoot 38.

54. Uitg. V. Palmé, juli, II, blz. 625-627.

55. Deze episode bevindt zich wel in de Latijnse compilatie van Olivier de Langhe, blz. 124-127.

56. Cf. D. A. Stracke S.J., *Over de Vita Landradae*, in *Ons Geestelijk Erf*, VII, 1933, blz. 423-434, vooral blz. 428.

de titel van de *Lat. comp.* blijkt in elk geval onmiddellijk dat het geschrift niet als oorspronkelijk mag worden beschouwd⁵⁷. De tekst van de *Acta Sanctorum*, volgens de compilatie van onze auteur en het handschrift van Korsendonk gepubliceerd, is dus wel een samenvatting van de *Vita Antiquior*⁵⁸.

Na het leven van de heilige komt nog in de *Lat. comp.*, blz. 131, een mirakel voor, dat ook in het handschrift van Korsendonk is beschreven :

Sollempnem depositionis beate virginis diem ancilla quedam lantburgis...

c. Fol. 87v° [Verwijzing naar de reeds beschreven translatie van de H. Landrada van Wintershoven naar Gent] Inc. Item in wat manieren de lichame van sente landraden brocht was inden cloestere te sente baefs... Expl. also de preuelegen vander seluer kerken met autentiken beseghelten wel betoghen.

Deze verwijzing hier bouen naar sente landolfs legende⁵⁹ komt in de *Lat. comp.* niet voor.

7. Fol. 87v°-88v°. Legende van de H. Pharaïldis (8ste eeuw - 4 januari).

a. Fol. 87v°-88r° [Translatie van de H. Pharaïldis naar Gent in 754] hier volghet vander helegber maecht sente weerelden Inc Int jaer ons heeren .vijc. ende .liiij. ... Expl. Van egilfridus bisscop wesende van ludeke ende abdt vanden cloestere vorseit.

De auteur begint met de translatie van loreynen inden cloestere te sente baefs, niet met het leven van de heilige.

In de *Lat. comp.* heeft hij die legende niet behandeld. De *BHL* vermeldt drie levens van de H. Pharaïldis (6791, 6792 en 6793), die als bronnen van de latere bewerkingen moeten hebben gediend. De Latijnse tekst die het meest op onze Nederlandse bewerking lijkt, is het in de *Acta Sanctorum* gedrukte verhaal van J. Molanus⁶⁰.

57. Cf. *supra*, inhoud, 2 (prologus). Cf. ook D. A. Stracke, *op. cit.*, blz. 626-629.

58. In de *BHL* hebben de bollandisten hun verkeerde opvatting verbeterd : eerst komt de verwijzing naar de tekst van Theodoricus, door Surius geheel uitgegeven (*BHL* 4711), dan *eiusdem epitome* = *Lat. comp.* (*BHL* 4712).

59. Cf. *supra*, inhoud, 5 g.

60. Deze Latijnse tekst dagtekt uit de 16de eeuw en moet een samenvatting van het oorspronkelijke verhaal zijn. Men zie over J. Molanus (1533-1585) de notitie van A. Wauters in de *Biographie Nationale*, dl. XV, 1899, kol. 48-55. Zijn legende van de H. Pharaïldis is gepubliceerd in de *Acta Sanctorum*, januari, I, blz. 172.

Translatie van 754 : uitg. *Acta Sanctorum*, januari, I, blz. 172, nr. 3.

b. Fol. 88^r-v^o [Leven van de H. Pharaïldis] Inc. DE heleghe maecht *sente* veerelt wesende eens conincx dochtere van loreynen gaf haer jonghe jaren ter leeringhe van sciencien ende te gods dienste... Expl. Als sii omtrent .xc. jaer hout was liet dese weerelt ende ontfinc den eeweghen loen vele mirakelen doende binnen haren leuene ende der naer.

Uitg. *Acta Sanctorum*, januari, I, blz. 172, nr. 1-2.

c. Fol. 88^v [Tweede translatie van de H. Pharaïldis in 1140] Inc. ITem int jaer ons heeren .xi^c. ende .xl. also de corniken van *sente* baefs kerke betoghen ... Expl. Vp dustaen condicie dat de clergit vander kerke vorseit elcx jaers metten seluen reliquien haer pelgrimage werdelic doen souden. in den cloestere te *sente* baefs.

Uitg. *Acta Sanctorum*, januari, I, blz. 172, nr. 4-5.

8. Fol. 89^r-113^v. Legende van de H. Macarius († 1012 - 10 april).

a. Fol. 89^r-98^v [Leven van de H. Macarius] *Hier volcht vleuen ende mirakelen vanden helegghen erdschen bisscop sente macharis also de boeken int latiin verclaren* Inc. DE heleghe vrient gods *sente* machariis van edelre gheborte hute armenien zine jonghe daghen ter leeringhen gheuende met sciencien ende deuchden bouen andren verchiert wart ghecoren erdsbisscop van anthiochen ... Expl. *Sente* machariis ouerleet dese weerelt metten helegghen inghelen op ghenomen ter eewegher glorien Jnt jaer ons heeren .M. ende .xij. op den tiensten dach van april.

Lat. comp., blz. 92-112 : *Sequitur vita sancti macharij antiochie metropolis sirie archiepiscopi* GLoriosus puer macharius nobilissimi generis ex armenia extitit procreatus...

Het uitgangspunt van Olivier de Langhe is de *Vita* van 1067, een lang maar weinig betrouwbaar leven⁶¹ dat op bevel van abt Sigerus door een monnik van Sint-Baafs werd opgesteld. Uitg. *BHL* 5101a.

b. Fol. 98^v-100^v [Verheffing van de H. Macarius in 1067] *hier volghet hoe dat zinn heleghe lichame wart verheuen int jaer ons heeren .M. ende .lxvij.* Inc. ALs *sente* macharis graf met menegherande mirakelen wart verclaert zo begheerde tvolc ende specialic de abdt ende de religeusen dat men zinen helegghen lichame zoude verheffen ... Expl. De religeusen waren

61. Men zie de notitie van H. Pirenne in de *Biographie Nationale*, dl. XIII, 1894-1895, kol. 3-4.

vorden helegghen lichame met tranen ymnen ende loue den nacht leedende zonder slapen Mede werkende de *gracie van onzen behoudere jhesum christum den welken zii glorie lof ende eere in de eewicheit ghedaen amen.*

Lat. comp., blz. 112-117 : *Sequitur de eleuatione* CVM ergo miraculorum preclaris insignibus ille beati macharij clareret sepulcralis locus a populo desideratur eius sacri corporis celeberrima eleuatio maxime jdem affectabatur ab abbate et monachis...

Uitg. BHL 5101c.

Hiermee eindigt de legende van de H. Macarius in de Latijnse compilatie van onze auteur. In *Bg* daarentegen leest men nog twee reeksen mirakelen – 18 die bij het graf van de heilige gebeurden en 27 na de verheffing – en een gebed tot de heilige⁶².

c. Fol. 100v^o-106r^o [Mirakelen bij het graf van de H. Macarius] *hier volghen de mirakelen van sente machariis te zinen graue* Inc. EEn wiif hute groter siecheit onmachtich in haer lede wart van sente macharis snachs in visioene vermaent te visenteerne zii graf ende datse daer soude ontfaen ghesonde... Expl. Dat aerme kint werdende ghesont liet daer zii banxkine Twiif verloes den kurts ende wart ziende.

Uitg. BHL 5101b⁶³.

d. Fol. 106r^o-112r^o [Mirakelen van de H. Macarius na zijn verheffing] *bier volghen eeneghe mirakelen van sente macharis ghedaen achter dat hii verheuen was ghetrocken huten latine int jaer ons heeren .M. CCCC. ende .xxxv.* Inc. VP eenen feesteliken dach dat men sente machariis verhief Eeneghe visschers niet verre van sente baefs cloestere waren met haren netten visschende wel naer alden dach zonder yet te vane... Expl. Vadere ende moedere bouen allen andren zeere verbliit wesende camen met harer dochtere te sente baefs inde octaue vander vorzeder wyinghen Offerden haerlieder dochtere den helegghen vertroestere sente macharis ende gauen dit grote mirakele te kennene.

De Latijnse tekst is in de *Acta Sanctorum* gedeeltelijk gepubliceerd: de bollandisten hebben de door J. Schatteman in 1641

62. Cf. *infra*, respectievelijk c, d en e.

63. In de *Acta Sanctorum*, april, I, blz. 879-880, nr. 47-56, bevinden zich onder de titel *Miracula post obitum S. Macarii ad ejus potissimum sepulcrum patrata* een aantal mirakelen van de heilige. In zijn Nederlandse tekst beschrijft onze auteur meer mirakelen dan we er in de Latijnse uitgave vinden. De eerste zeven (nr. 47-53) komen overeen. Dan komen in de *Acta* nog vier mirakelen, terwijl Olivier de Langhe er nog elf beschrijft.

Wat nu die eerste drie indelingen van de legende betreft, heeft Olivier de Langhe de volgorde van de oorspronkelijke tekst enigszins veranderd: daar komt inderdaad eerst het leven van de heilige, dan de mirakelen bij zijn graf, en eindelijk zijn verheffing.

uitgegeven mirakelen⁶⁴ weer in het Latijn overgebracht⁶⁵. Uitg. BHL 5101d.

e. Fol. 112r^o-113v^o [Een gebed tot de H. Macarius] *hier volgt een bedinghe* Inc. HEllich erdsbisscop *sente macharis die om de minne van onzen behoudere jhesus christus als een aerm pelgheriin jherusalem ende menegherande plaetse van lande met heleghe leuene metten worden ghods ende met mirakelen verchierende...* Expl. Verleent ons bi huwer ghenaden ende ontfarmicheit dat wii bi ziere verdienen ende bedinghen de plaghe vander pestilencien moghen ontghaen werdeghe vruchten van penitencien in dit leuen bi huwer gracie volkommen ende daer naer ontfaen thewelike leuen amen.

Zoals het gebed op het einde van de legende van de H. Livinus, schijnt dit stuk een persoonlijke toevoeging van de auteur te zijn.

9. Fol. 113v^o-114r^o. Slotwoord.

Dit slotwoord is belangrijk, omdat Olivier de Langhe er nuttige gegevens in meedeelt over zijn werk. Ook worden zijn naam en zijn academische titels vermeld.

Aldus zo es bider hulpe ons heeren betocht in vlaemsche tleuen ende mirakelen vanden santen wies principale heleghe lichamen rustende zii in den cloester te sente baefs Item es te wetene dat int jaer ons heeren .ixc. ende .lxxxv. brocht waren van rome in den cloestere te sente baefs de heleghe reliquien van sente pancracius ende sente barbelen met vele helichdomen van andren santen Ende dat bi den eerbaren man eremboldus doe ten tiden religeus ende daer na abdt vanden cloestere vorseit Item noch zii in vele meer helichdomme of reliquien van apostelen martelaren confessoers ende maechden in den cloester te sente baefs Maer niet meer principale heleghe lichamen van santen zii in rustende dan hier voren bescreuen staet Dit boukin was ghetrocken huten latine van meester oliuier de langhe prior vanden cloester te sente baefs meester in aerten ende bacheleer in de heleghe scriture.

Dit slotwoord bevindt zich niet in de *Lat. comp.*, waar het expliciet luidt als volgt :

Explicit legenda sanctorum huius loci. sic breuiter compilata per magistrum oliuerum longi priorem eiusdem cenobij⁶⁶.

64. In *Het leven vanden H. Macarius*, te Gent verschenen.

65. April, I, blz. 882-886. Onze Nederlandse tekst begint met het tweede mirakel : *Ipsa elevati corporis leata die, piscatores...* De bollandisten kenden de door onze auteur in 1435 uit het Latijn vertaalde mirakelen dank zij de gedeeltelijke uitgave van J. Schatteman : *rursum reddimus Latinitati, donec originarius et integer textus miraculorum eruantur e tenebris*. De hier gewenste Latijnse tekst van enkele mirakelen bevindt zich in hs. Saint-Omer, 716 (cf. *infra*, voetnoot 90).

66. We herkennen het schrift van Olivier de Langhe die zelf *sic... cenobij* heeft geschreven (cf. *supra*, het belang van zijn geschriften). In het slotwoord van Bg heeft hij zelf het woordje *boukin* boven de regel bijgeschreven.

LITERATUUR

J. Deschamps, *Microreproductie van belangrijke Middelnederlandse Handschriften*, in *Archief- en Bibliotheekwezen in België*, XXXIX, 1968, blz. 211⁶⁷.

HS. GENT, BIBLIOTHEEK DER RIJSUNIVERSITEIT, 529.

A. Beschrijving van de codex

De codex telt 472 papieren folio's van 292 à 294 × ca. 215 mm en bestaat uit een quintern (blz. 1-20), die oorspronkelijk een sextern was, waarvan het tweede en het tiende blad zonder tekstverlies werden weggesneden en nu als strook voorkomen tussen blz. 2 en 3 en blz. 16 en 17; 38 sexternen (blz. 21-44, 45-68, 69-92, 93-116, 117-140, 141-164, 165, 188, 189-212, 213-236, 237-260, 261-284, 285-308, 309-332, 333-356, 357-380, 381-404, 405-428, 429-452, 453-476, 477-500, 501-524, 523^a-546, 547-570, 571-594, 595-618, 619-642, 643-666, 667-690, 691-712, 713-736, 737-760, 761-784, 785-808, 809-832, 833-856, 857-880, 881-904, 905-928); een diploma (blz. 929-932). Alles samen 468 bladen. Aanschouwelijk voorgesteld in een formule ziet de samenstelling er als volgt uit: 1 V, 38 VI, 1 II. Het handschrift telt 234 dubbele bladen, verdeeld over 40 katernen, die zeer gelijk van samenstelling zijn. Voorin bevinden zich drie moderne schutbladen, waarvan het eerste op de binnenzijde van het voorbord is geplakt; achterin eveneens drie moderne schutbladen, waarvan het laatste op de binnenzijde van het achterbord is geplakt.

De bladen zijn met inkt afgeschreven, maar meestal is de afschrijving haast volledig uitgewist. Er is geen liniëring. Elke bladzijde is beschreven in twee kolommen van 26 à 30 regels. De bladspiegel meet ca. 207 × ca. 145 mm met gemiddeld 20 mm ruimte tussen de twee kolommen. De signaturen zijn met dezelfde inkt als de tekst in de rechterhoek van de onderste marge aangebracht. Elke sextern draagt een letter en elk dubbelblad in de

67. Voor meer bijzonderheden over elke heilige verwijs ik o.a. naar L. Van der Essen, *Etude critique et littéraire sur les Vitae des saints mérovingiens de l'ancienne Belgique*, Leuven, 1907: Bavo, blz. 349-357; Livinus, blz. 368-375; Landoaldus, blz. 357-368; Landrada, blz. 173-177; Pharaïldis, blz. 303-307; Macarius, blz. 371-372; *Vies des saints et des bienheureux par les bénédictins de Paris*, Paris: Bavo, dl. X (1952), blz. 26-28; Livinus, dl. XI (1954), blz. 362-363; Landoaldus, dl. III (1941), blz. 409 en 424-425, Landrada, dl. VII (1949), blz. 175; Pharaïldis, dl. I (1935), blz. 79-80; Macarius, dl. IV (1946), blz. 229-231; *Lexikon für Theologie und Kirche*, Freiburg im Bressgau: Bavo, dl. II (1958), kol. 76; Livinus, dl. VI (1961), kol. 870; Landoaldus, dl. VI (1961), kol. 777-778; Landrada, dl. VI (1961), kol. 778; Pharaïldis, dl. VIII (1963), kol. 437. Cf. ook mijn verhandeling: Bavo, blz. 108-109; Livinus, blz. 117; Landoaldus, blz. 131; Landrada, blz. 139; Pharaïldis, blz. 142; Macarius, blz. 150.

sextern (telkens de eerste zes folio's) een Romeins cijfer. Het begint met de letter *n* tot het einde van het alfabet, dan herbegint het met *a* tot *xi*, *xij*, *xijj*, *xiiij*, *xv*, *xvj* respectievelijk op blz. 761, 763, 765, 767, 769, 771, dan opnieuw *A* tot *Ej*, *Eij*, *Eijj*, *Eiiij*, *Ev*, *Evj* respectievelijk op blz. 905, 907, 909, 911, 913, 915. Er zijn reclamen in de onderste marge op het einde van de quintern en van iedere sextern, dus op blz. 20, 44, enz. Op blz. 712 is door het afsnijden van de marge slechts het bovenste gedeelte van de reclame bewaard gebleven. De dikte van het blok zonder borden is 80 mm.

De moderne potloodpaginering loopt van 1 tot 931 en bestaat uit Arabische cijfers die in de rechter- of linkerbovenhoek (resp. op de recto- of versozijde van een folio) van elke bladzijde zijn aangebracht. De schutbladen zijn ongefolieerd gebleven. Twee folio's zijn als 523-524 en 523a-524a, twee bladzijden als 697 gepagineerd.

Schrift, datering en rubricering.

Geheel het handschrift is door dezelfde hand in een littera cursiva geschreven, die nogal typisch is door het sterk uitkomen van de *s* en de *f*.

In het hier bestudeerde deel van het handschrift komt volgende datum voor :

Sente lieuens leuen passie verheffen Toekomst ende translacien waren aldus ghetrocken hutten latine ter eeren van den helegghen maerthelare ende ter salicheit van den volcke jnt jaer ons heeren *M.CCCC. ende .xxxijj.* (blz. 874 b).

Als watermerk bevindt zich een letter *Y* met omgebogen staart en met een kruis bovenop, gelijkend op Briquet 9183 (1472).

De inkt is bruin.

Rode titels door de kopiist ; rode initialen van twee regels hoog, behalve de initiaal van de inhoudsopgave en die van het begin van het boek, respectievelijk 3 en 4 regels hoog ; rood doorstreepte hoofdletters en rode paragraaftekens. Soms worden een aantal woorden rood onderstreept om een titel aan te duiden. Talrijke persoonsnamen zijn rood onderstreept.

Band.

Het handschrift is gebonden in een negentiende-eeuwse bruin lederen band op zware kartonnen borden. De randen van het voor- en achterplat zijn met een gouden friesje versierd. Vijf ribben.

Tussen de eerste en de tweede rib staat op een strook rood leder in gouden hoofdletters gedrukt: *LEVEN ENDE MYRACULEN DER HEYLIGHEN*. Tussen de derde en de vierde rib staat eveneens op een strook rood leder in gouden hoofdletters: *MS. SAEC. XV*. Zoals de randen van het voor- en achterplat zijn de vijf ribben met een gouden friesje versierd.

Herkomst.

Het handschrift bevat geen eigendomsmerk.

Geschiedenis.

Waarschijnlijk werd de codex in de Sint-Baafsabdij vervaardigd. Na de resularisatie van de abdij door paus Paulus III in 1537⁶⁸ moet het handschrift in het archief van het bisdom hebben berust. Thans wordt het in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Gent bewaard.

B. Inhoud

1. Blz. 822b-852a. *Van sente bawen lxxv*. Inc. Sente Baue was van edelen gheslachte der princhen van vranckerike *ende* oer van den hertoghe van oesterike gheboren jn aspergauwe Sijn vader hiet Eylolphus *ende* zijn moeder Adeltrudis beede duechdelike leuende ... Expl. dat dese heleghe fonteyne *ende* vercorene vate van gracen jn hu ghesloten speciaellick op hu vloyen willen *ende* vruchtbarich maken Jn allen duechden Amen.

2. Blz. 852a-874b. *hier naer volghet dleuen ende de passie van sente lieuine ghetrocken hutten lattine Dwelcke leuen ende passie sente bonefacius erdsch bisscop van mens jn den lattine bescreef ter beden ende ten jngheueene van sente lieuins discipulen ghebeeten foillanus helyas ende kilianus De welcke alle dinck achter latende waren ende volghden den helighen maerthelare omme zine saleghe leeringhe ende duechdelick leuen. Van sente lieuine .lxxvij*. Inc. DE helighe erdsche bisscop *ende* martelare sente lieuen was van edeler gheboorten wiens vader hiet theaginus schotte wesende... Expl. Men mach op elck jaer beseffen *ende* weten hoe dat dese heilighe marthelare sente lieuin bi siner verdienten bedinghen *ende* myraclen dvolc menichseins bewarende es. Ende alle die miraculen die hi binnen .viiij^c. jaren ghedaen heeft en waren om de groete menichte niet wel scriuelick. Al waren sy te clarer kennessen commen Sente lieuens leuen passie verheffen Toecomst *ende* translacien waren aldus ghetrocken hutten latine ter eeren van den helegghen maerthelare *ende* ter salicheit van den volcke jnt jaer ons heeren M. CCCC. *ende* .xxxiiij.

68. Cf. U. Berlière, *Coup d'œil historique sur l'Ordre bénédictin en Belgique dans le passé et dans le présent*, Maredsous, 1930, blz. 77. Men zie over de geschiedenis van het bezit van de Sint-Baafsabdij: A. Van Lokeren, *Histoire...*, Gent, 1855, blz. i en vv.

3. Blz. 874b-895a. *Van sente macharise lxxvij*. Inc. Sente macharis was van edeler gheboorten huut Ermenien sine jonghe daghen ter leeringhen gheuende met sciencien ende duechden bouen anderen verchiert hi wart ghecoren erdschbisscop van Antiochien... Expl. vader ende moeder bouen al seere verblijdt wesende quamen met harer dochter te sente baefs jn de octaue van der voorseider wiehinghen Offerden haerlieder dochter den heleghe vertroestere sente macharis. ende gauen dit groete myracule te kennene.

4. Blz. 895a-920b. *Van sente landolue lxxix*. Inc. DE helighe confessoor sente landolf wesende van Edeler gheboorten was te Roeme jn zine jonghe daghen neerenstelijke leerende natuerlike sciencien ende de helighe scriftuere... Expl. Dwelcke helighe cleet men droucht stappants ter kercken waert. ende gaf dit wonderlic myracule te kennene.

5. Blz. 920b-930b. *Van sente landraden lxxx*. Inc. DE helighe maghet sente landrade was van edelen gheslachte der Coninghen van vranckerike dats te wetene van lotharius den vierden Ende van den Coninc puppijns broedere van karolus magnus... Expl. Alsoe de preuilegien van der seluer kerken met autentiken beseghelten wel betoeghen Jnt jaer ons heeren seuene hondert ende viere ende vichtich so was de helighe lichame van sente veerelden brocht van loreynen jn den cloester te sente baefs van Egilfrido bisscop wesende van ludeke ende Abdt van den cloester voorseit.

6. Blz. 930b-931b. *Van sente pharaelden lxxxj*. Inc. DE helighe maghet sente veerdele wesende eens Conincx dochtere van loreynen gaf haer jonghe jaren ter leeringhen van sciencien ende te gods dienste... Expl. vp dusdaene condicie dat de clergijt. van der kercken voorseit elcx Jaers metten seluen reliquien peelgremage weerdichlike doen souden Jn den Cloestere te sente baefs.

7. Blz. 931b-932a [Slotwoord] Aldus es bi der hulpen ons heeren betoecht jn vlaemsche dleuen ende de myraculen van den santen wies principale heleghe lichamen rustende zijn in den cloestere te sente baefs ... Expl. Maer niet meer principaele lichamen van santten en ziner rustende dan hier voren bescreuen staet.

LITERATUUR

J. A. Walwein de Tervliet, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la Ville de Gand*, Gent, 1816, blz. 45, nr. 209; J. de Saint-Genois, *Catalogue méthodique et raisonné des manuscrits de la Ville et de l'Université de Gand*, Gent, 1849-1852, blz. 180, nr. 165; J. Deschamps, *Mikroreproduktie...*, blz. 216.

HS. BRUSSEL, KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK ALBERT I, 18229-18230

A. Beschrijving van de codex

De codex telt 19 papieren folio's van ongeveer 283 × 204 mm en bestaat uit een quatern (fol. 1-8) en een quintern (fol. 9-15),

waarvan het eerste blad zonder tekstverlies werd weggesneden en zich nu als een strook voordoet, die op fol. 9r° is geplakt. Alles samen 17 bladen. Aanschouwelijk voorgesteld in een formule ziet de samenstelling er als volgt uit : IV, V. De codex telt 8 dubbele bladen en een enkel blad, dat oorspronkelijk tot een dubbelblad behoorde. Voorin bevinden zich een modern schutblad, dat op de binnenzijde van het voorbord is geplakt, en een oud schutblad ; achterin twee moderne schutbladen, waarvan het laatste op de binnenzijde van het achterbord is geplakt.

De bladen zijn met inkt of met loodstift afgeschreven. Meestal is de afschrijving haast volledig uitgewist. Prikken zijn nog aanwezig. Er is geen liniëring. Elke bladzijde is beschreven in twee kolommen van 35 à 40 regels, behalve fol. 17r°b dat 41 regels telt. De bladspiegel meet ca. 205 × ca. 160 mm met gemiddeld 18 mm ruimte tussen de twee kolommen. Signaturen en reclamen worden in het handschrift niet aangetroffen. De dikte van het blok zonder borden is 4 mm.

De moderne inktfoliëring loopt van 1 tot 17 en bestaat uit Arabische cijfers die in de rechterbovenhoek van elke rectozijde zijn aangebracht. De schutbladen zijn ongefolieerd gebleven.

Schrift, datering en rubricering.

Geheel het handschrift is door dezelfde hand in een littera cursiva geschreven.

Het handschrift is tweemaal gedateerd⁶⁹ :

Sinte baefs leuen ouerliden verheffen mirakelen ende translacien waren aldus ghetrocken vten latine ter eeren vanden heleghe[n] sant ende ter zalicheyt vanden volcke jnt jaer ons heeren *M.CCCC. ende xxxiiij* (fol. 10r°a).

Sente lieuens leuen passie verheffen toecomst ende translacie waren aldus ghetrocken vten latine ter eeren vanden heleghe[n] maertelare ende ter zalicheyt vanden volcke jnt jaer ons heeren *.M.CCCC. ende .xxxiiij*. Amen. (fol. 17r°a).

Als watermerk komt een letter P voor, gelijkend op Briquet 8531 (1481).

De inkt is bruin.

Rode initialen van 2 regels hoog ; rood doorstreepte hoofdletters in geheel het handschrift telkens om het begin van een nieuwe zin aan te duiden ; rood doorstreepte kleinletters om een korte rust aan te duiden, waar men nu een komma zou plaatsens of om de

69. De data komen overeen in de verschillende handschriften.

eerste letter van een persoonsnaam te doen uitkomen ; rode puntjes om een datum of de afkorting van *sente* aan te duiden ; soms worden dan ook zwarte puntjes rood overgedaan ; rood doorstreepte woorden om een verkeerd woord door te halen ; rode streepjes als leestekens : meestal gaat het om bruine streepjes rood overgedaan ; twee rode streepjes om een nieuwe paragraaf aan te duiden. Soms dienen een aantal rood onderstreepte woorden als titel.

Band.

Het handschrift is gebonden in een negentiende-eeuwse kartonnen band. Midden op het voorplat bevindt zich een wit etiket, waarop staat geschreven : *Leven Van Ste Bauo* ⁷⁰ *MM^t flamand.* In de linkerbovenhoek zijn twee etiketten geplakt met de signatuur van de codex : 18229-18230.

Herkomst.

In het handschrift worden verschillende stempels aangetroffen : „BIBLIOTHEQUE DE BOURGOGNE” op fol. 1r^o en 17v^o, „BIBLIOTHEQUE ROYALE” op fol. 1r^o-v^o en 17v^o.

Geschiedenis.

Blijkens de aantekening van Baron F. de Reiffenberg ⁷¹ op het schutblad dat op de binnenzijde van het voorbord is geplakt, werd het handschrift door de Koninklijke Bibliotheek in 1839 gekocht op de veiling-P. Ph. C. Lammens ⁷² :

Acheté à la seconde vente de feu M. Lammens, à Gand, en octobre, 1839, N° 25 du Catal. des MSS, prix fr. 90-00 frais 13-50 total 103-50. Ce MS contient 25 feuillets sur papier et a été écrit au XVe Siècle.

De codex is dus maar gedeeltelijk bewaard gebleven. Of het handschrift nog andere legenden heeft bevat, is niet meer uit te maken.

70. Slechts wordt naar één aspect van de inhoud verwezen : vgl. inhoud *Bg*, 1.

71. Cf. J. Van den Gheyn, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque royale de Belgique*, dl. V, Brussel, 1905, blz. 372, nr. 3388. Men zie over Baron F. de Reiffenberg (1795-1850) : F. Remy, *Le personnel scientifique de la Bibliothèque royale de Belgique (1837-1962)*, *Répertoire bio-bibliographique*, Brussel, 1962, blz. 96-97.

72. Men zie over P. Ph. C. Lammens (1762-1836) de notitie van P. Bergmans in de *Biographie Nationale*, dl. XI, Brussel, 1890-1891, kol. 220-221.

B. Inhoud

1. Fol. 1r^a-10r^a. Legende van de H. Bavo.

Inc. Sjn̄te baue was vanden edelen gheslachte der princen van vranckerijcke ende hoer vanden hertoghe van oesterike gheboren in aspergouwen ende van dien lande die edelste wies vader hiet eylolfus *ende* zijn moeder adeltrudis beide duechdelijke leuende ... Expl. dat dese heleghe fonteynen ende vercoren vate van gracen in hu besloten specialic op hu vloyen willen. *ende* vruchtbarich maken in allen duechden Amen Sinte baefs leuen ouerliden verheffen mirakelen *ende* translacien waren aldus ghetrocken vten latine ter eeren vanden heleghe~~n~~ sant *ende* ter zalicheyt vanden volcke jnt jaer ons heeren M. CCCC. *ende* xxxiiij.

2. Fol. 10r^a-17v^b. Legende van de H. Livinus.

a. Fol. 10r^a-13r^a [Leven van de H. Livinus] Inc. hier volghet tleuen *ende* de passie van *sinte* lieūene ghetrocken vten latine twelcke leūen *ende* passie *sinte* bonifacius erdsbisscop van mens in latine bescreef ter bede van *sinte* lieueins discipule DE heleghe erdsbisscop *ende* maertelare *sinte* lieuin was van edelre gheboerte wies vader hiet teagniūs scotte wesende ... Expl. omuertallic volc van mans *ende* wiuen quamen met haren sieken toete hem *ende* ontfinghen ghesonde ter zielen *ende* ten lichame.

b. Fol. 13r^a-17r^a [Passie, verheffing en translacies van de H. Livinus] *hier beghint de passie of maertelaerscap van sente lieuene* Inc. Als dese leerare daghelicx tvolc was instruerende *ende* lerende eeneghe ontfinghen zijn heleghe vermaninghe andere warensē wederstaende... Expl. Men mach vp elc iaer beseffen *ende* weten hoe dat dese heleghe maertelare *sinte* lieuin bi ziere verdiente bedinghe *ende* mirakelen tuolc menichsins bewarende es *ende* al de mirakelen die hij binnen viij^c jaren ghedaen heeft ne waren om de grote menichte niet wel scriuelic al waerse te clarer kennessen comen Sente lieuins leuen passie verheffen toecomst *ende* translacie waren aldus ghetrocken vten latine ter eeren vanden heleghe~~n~~ maertelare *ende* ter zalicheyt vanden volcke jnt jaer ons heeren .M. CCCC. *ende* .xxxiiij. Amen.

c. Fol. 17r^b-17v^b [Gebet tot de H. Livinus] *Hier volcht een bedinghe aenden heleghe~~n~~ maertelare sinte lieuin* Inc. O helich erdsbisscop *ende* maertelare *sinte* lieuin hemelsche bloeme licht des lants bider gracen ons heeren ghehelicht in uwer moeder lichame ... Expl. Ende haerlieder bede bider verdienten *ende* hulpe van uwen heleghe~~n~~ maertelare *sinte* lieuin goedertierlike ontfaen Amen.

LITERATUUR

J. Van den Gheyn, *Catalogue...*, dl. V, Brussel, 1905, blz. 372, nr. 3388.

HS. WENEN, ÖSTERREICHISCHE NATIONALBIBLIOTHEK, 13655

A. Beschrijving van de codex ⁷³

De codex telt 228 papieren en 4 perkamenten folio's (fol. 1, 6, 7 en 12) van 206×135 mm en bestaat uit twee oorspronkelijke schutbladen, die geen diploma uitmaken (fol. I-II); twee dubbelbladen (fol. III-VI); zeven sexternen (fol. 1-12, 13-24, 25-36, 37-48, 49-60, 61-72, 73-84): tussen fol. 28 en 29 is een strookje perkament met potlood 28^a gefolieerd; vijf quaternen (fol. 85-92, 93-100, 101-108, 109-116, 117-124); een sextern (fol. 125-136); vier quaternen (fol. 137-144, 145-152, 153-160, 161-168); een septern (fol. 169-182); vijf quaternen (fol. 183-190, 191-198, 199-206, 207-213, 214-221): het zevende blad van de vierde quatern werd weggesneden. Alles samen 227 bladen. Aanschouwelijk voorgesteld in een formule ziet de samenstelling er als volgt uit: 2, 2 II, 7 VI, 5 IV, 1 VI, 4 IV, 1 VII, 5 IV. Het handschrift telt 112 dubbele bladen, verdeeld over 23 katernen. Voorin bevinden zich vier moderne schutbladen, waarvan het eerste op de binnenzijde van het voorbord is geplakt (fol. I*-III*); achterin drie moderne schutbladen, waarvan het laatste op de binnenzijde van het achterbord is geplakt (fol. Ia*-IIa*).

De bladzijden zijn beschreven in een kolom van 24 à 31 regels. Fol. VI^r-v^o, 79^r-84^v, 124^v-125^v, 136^r-v^o, 182^r-v^o, 196^v-198^v zijn onbeschreven. De bladspiegel meet 140 à 162 × 95 à 105 mm. Signaturen en reclamen worden in het handschrift niet aangetroffen. De dikte van het blok zonder borden is 37 mm.

Het handschrift bevat een oude en een moderne foliëring, maar geen van beide is doorlopend. De foliëring van de drie moderne schutbladen voorin, de twee volgende oude schutbladen en de eerste vier folio's bestaat uit Romeinse cijfers (I*-III*, dan I-VI) die met potlood in de rechterbovenhoek van elke rectozijde zijn aangebracht. Die van de volgende 92 folio's is oud en bestaat uit Romeinse cijfers die met rode inkt midden in de bovenste marge zijn aangebracht (j tot xcij); het volgende folio is op dezelfde plaats met zwarte Romeinse cijfers gefolieerd (xcij). Nadien is de foliëring modern en bestaat uit Romeinse cijfers die met rood potlood midden in de bovenste marge van elke rectozijde zijn aangebracht (xciiij-CCxxj); fol. 125 en 126 waren oorspronkelijk met zwarte inkt Cxxiiij en Cxxv gefolieerd, maar de moderne folieerder

73. Dit handschrift heb ik zelf niet kunnen raadplegen. Wel beschikte ik over reproducties van de legende van de H. Bavo. Ik stel er prijs op mijn welgemeende dank aan Dr. J. Deschamps te betuigen, die mij zijn beschrijving van het handschrift ter inzage gaf.

plaatste er in beide gevallen een beentje bij met rood potlood; hetzelfde voor fol. 136 en 137, oorspronkelijk met zwarte inkt Cxxxiiij en Cxxxv, waaraan twee beentjes met rood potlood werden bijgevoegd; fol. 170, 176 en 183, oorspronkelijk met zwarte inkt respectievelijk Clvij, Clxiiij en Clxx, werden door de moderne folieerder met rood potlood doorgehaald en eveneens met rood potlood ernaast geschreven, respectievelijk CLXX, CLXXVI en CLXXXIII. De twee moderne schutbladen achterin, zoals trouwens de moderne schutbladen voorin, werden met potlood gefolieerd (Ia*-II*).

Schrift, datering en rubricering.

De codex werd door verschillende handen geschreven. Het schrift van de tekst over de H. Bavo (fol. 170^r-176^r) is een littera cursiva⁷⁴.

Het handschrift behoort tot het laatste kwart van de 15de eeuw. W. de Vreese dagtekent het omstreeks 1500⁷⁵. De codex bestaat uit verschillende delen die niet gelijktijdig zijn ontstaan, maar later werden samengebonden⁷⁶. De inhoudsopgave – na het samenbinden van de afzonderlijke delen geschreven – omvat geheel de codex, maakt geen deel uit van de eerste sextern en werd door een hand uit de eerste helft van de 16de eeuw geschreven, die elders in de codex niet voorkomt.

Rode titels telkens door de betreffende kopiist. Overal rode initialen, behalve op fol. 93^r, waar de *H* waarmee de legende van de H. Rombaut begint, rood en blauw is: het lichaam is rood en de versiering blauw. Hoofdletters rood doorstreept.

Band.

Het handschrift is gebonden in een negentiende-eeuwse kartonnen band met perkamenten rug en hoeken. Op de rug bevinden zich bovenaan het keizerlijke wapen (tweehoofdige arend) in goud

74. Een goed erop lijkend schrift hebben we in de *Scriptura Gothica Libraria* van Joachim Kirchner (cf. *supra*, voetnoot 30): *Tab. 57a. an. 1446 scr. in Bavaria. Cursiva currens.*

75. Cf. *Miscellanea Augustiana*. Uitgegeven door de PP. Augustijnen der Nederlandsche Provincie, (Rotterdam), 1930, blz. 360, nr. 21; herdruk in W. de Vreese, *Over handschriften en handschriftenkunde. Tien codicologische studiën*. Bijgebracht, ingeleid en toegelicht door P. J. H. Vermeeren, Zwolle, 1962, blz. 103, nr. 21 (*Zwolse Reeks van taal- en letterkundige Studies*, XI).

76. In het handschrift komen zes verschillende watermerken voor: een slottoren, een anker, de H. Stoel, een Gotische *P* met gevorkte staart en met een vierdelig klaverblad bovenop, een ossekop met een stang en een Sint-Andrieskruis, een schild. Het aftekenen van de watermerken levert moeilijkheden op, daar ze gedeeltelijk in de vouw verborgen zitten.

en een met een gouden motief omrand etiket, waarop met gouden letters staat geschreven : *LEGENDAE SS. BELGICAE*.

Herkomst.

Op de binnenkant van het voorbord is er in de linkerbovenhoek een papieren etiket waarop met inkt is geschreven : 13655 : *Suppl.* 2666 : .

Op fol. I heeft een latere hand met zwarte inkt *Liberije vanden Refter* geschreven.

Op fol. Iiv^o is een perkamenten etiketje geplakt met een rood doorstreepte *D*, waaronder •189• met rode inkt is omhaald : het is misschien wel de plaats van de codex in de bibliotheek van de refter. Men ziet dezelfde *D* met zwarte inkt midden op de bovenste snede.

Geschiedenis.

Op fol. 169°, een overigens blanco blad, staat in dikke zwarte letters langs de rechterzijmarge geschreven :

Dyt salmen geven te sente lijsbetten te Bruessele.

De codex heeft dus deel uitgemaakt van de bibliotheek van het Sint-Elisabethklooster te Brussel, gezegd van Sion, een klooster van reguliere kanunnikessen van de H. Augustinus ⁷⁷.

B. I n h o u d

Fol. 170°-176° [Leven en verheffing van de H. Bavo] *Hier volghet tleuen vanden belegghen confessoer sente baue also de boucken int latiin verclaren Inc. SEnte baue was vanden edelen gheslachte der princhen van vranckerike ende hoer vanden hertoghen van oesteriken gheboren in aspergouwen ende van dien lande de edelste wies vader hiet eylolphus ende ziin moeder adeltrudis beede duechdelijc leuende ... Expl. Verheuen uter eerden met alder werdicheit ende reuerentien Van sente loye bisscop wesende van noyoen of van dornike inden tijt vanden abdt wilfridus etc etc etc etc.*

77. Het klooster werd op 6 mei 1783 opgeheven. Op 22 januari 1790 namen de zusters het echter opnieuw in bezit, totdat een jaar later de Franse troepen de gebouwen in beslag namen en ze in een kazerne herschiepen. Cf. A. d'Hoop, *Inventaire général des archives ecclésiastiques du Brabant*, dl. IV (*Couvents et prieurés, béguinages, commanderies*), Brussel, 1929, blz. 124. Men zie ook over het Sint-Elisabethklooster : A. Tollebeek, *Een klooster te Brussel onder de invloed der Devotie Moderna, Sint-Eisabeth van de Berg Sion (1432-1500)*, in *Eigen Schoon en De Brabander*, XLII, 1959, blz. 241-258, 413-420 ; XLIII, 1960, blz. 90-97, 355-375, 484-495.

LITERATUUR

Tabula codicum manu scriptorum praeter graecos et orientales in Bibliotheca Palatina Vindobonensi asservatorum, uitgegeven door de *Academia Caesarea Vindobonensis*, dl. VII (cod. 11501-14000), Wenen, 1875, blz. 245-246; C. G. N. De Vooy, *Middelnederlandse stichtelijke exempelen*, in *Zwolse Drukken en Herdrukken voor de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden*, nr. 1, 1953, blz. 114-117; J. Deschamps, *Fragmenten van twee Middelnederlandse levens van Sint-Trudo*, in *Handelingen der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, XVI, 1962, blz. 223.

III. DE LEGENDEN DER HEILIGEN VAN DE SINT-BAAFSABDIJ IN HET LATIJN

In de prologus van zijn Nederlandse bewerking⁷⁸ verwijst de auteur naar het bestaan van twee Latijnse teksten. Het kan wel een verwijzing zijn naar zijn Latijnse compilatie en naar de oorspronkelijke versie die als basis ervan diende. In elk geval verdient de verhouding tussen zijn beide werken verder te worden bestudeerd. Ook hebben we handschriften opgespoord, die hij als uitgangspunt zou hebben kunnen gebruiken.

1. *Verhouding tussen de Latijnse compilatie en de Middelnederlandse legenden*

In de inleiding van zijn Nederlandse tekst preciseert Olivier de Langhe, dat sommige dingen anders worden gezegd dan in de Latijnse teksten⁷⁸.

Bijgevoegd zijn in het Middelnederlandse werk een inleiding en een slotwoord, een aantal mirakelen in de legenden van de HH. Landoaldus en Macarius⁷⁹, een gebed op het einde van de legenden van de HH. Livinus en Macarius, de data van de bewerking, de legende van de H. Pharaildis.

Weggelaten zijn de tekst over de bewaarplaats van de relikwieën van de H. Bavo⁸⁰, een paar mirakelen van de H. Bavo en een mirakel van de H. Landrada⁸¹.

78. Cf. *supra*, hoe Olivier de Langhe te werk gaat: uitgave van de prologus van *Bg*.

79. Wat de H. Landoaldus betreft, gaat het om de mirakelen na de 1ste verheffing (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 5 c), en voor en na de 3de verheffing (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 5 h tweede deel en i).

Wat de H. Macarius betreft, de mirakelen bij het graf en na de verheffing (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 8 c en d).

80. In de plaats hiervan komen in de Nederlandse bewerking enkele regels voor over de verheffing van de H. Bavo (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 3 b).

81. Terwijl in de Latijnse legenden van de HH. Landoaldus en Macarius de mirakelen niet hernomen zijn, werden de mirakelen van de H. Bavo uitvoerig beschreven. Bijna al die mirakelen zijn in *Bg* bewerkt: cf. *supra*, inhoud *Bg*, 3 (vanaf c).

De volgorde van de legenden is enigszins verschillend⁸² en de stof wordt door een groter aantal titels ingedeeld.

Sommige delen van de Latijnse tekst zijn in het Nederlands samengevat⁸³, andere uitvoeriger behandeld⁸⁴.

Uit dit alles vloeit voort dat Olivier de Langhe zijn Latijnse compilatie als model heeft gebruikt, hoewel hij ook andere bronnen heeft geraadpleegd om zijn tekst in het Nederlands op te stellen⁸⁵.

Wat de inhoud betreft, is *Bg* geen eenvoudige kopie van het **Latijn**: de bewerking brengt iets nieuws, vooral op het gebied van de mirakelen. Het is geen woordelijke vertaling: de auteur heeft trouwens zelf verklaard dat hij niet zozeer naar de Latijnse woorden keek, maar naar de betekenis die erachter schuilt⁸⁶.

2. Andere bronnen

Met de woorden *ad hystoriam originalem recurrat* in de titel van zijn Latijnse compilatie bedoelde Olivier de Langhe wel het ene of het andere handschrift waarover hij beschikte.

In hs. Gent, Bibliotheek der Rijksuniversiteit, 308, hebben de monniken van Sint-Baafs verschillende verhalen over de heiligen van hun abdij verzameld⁸⁷. Sommige hier niet opgetekende teksten bevinden zich in hs. Brugge, Stadsbibliotheek, 404⁸⁸.

In de plaats van het verhaal van een mirakel wordt op het einde van de legende van de H. Landrada naar de translatie van deze heilige naar Gent verwezen (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 6 einde ab en c).

82. De legende van de H. Macarius wordt na de legende van de H. Landrada behandeld. Er is ertussen sprake van de legende van de H. Pharaïldis.

83. Dit is b.v. het geval voor de mirakelen die in de Latijnse tekst na de 2de translatie van de H. Bavo zijn beschreven en waarop in de Nederlandse bewerking alleen maar wordt gezinspeeld (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 3 f).

84. B.v. wat het begin van het leven van de H. Landoaldus betreft of zijn translatie naar Gent (cf. *supra*, inhoud *Bg*, 5 a en g).

85. Uit de analyse van de inhoud van *Bg* is gebleken dat een aantal passages zich in de Latijnse compilatie niet bevinden.

86. Cf. *supra*, hoe Olivier de Langhe te werk gaat: de inleiding van zijn drie belangrijkste Middelnederlandse werken.

87. Het handschrift werd meermaals beschreven: cf. J. A. Walwein de Tervliet, *Catalogue des manuscrits...*, blz. 46, nr. 210; J. de Saint-Genois, *Catalogue méthodique...*, blz. 164-167, nr. 150; *Analecta Bollandiana*, III, 1884, blz. 188-191; *Neues Archiv*, X, 1884, blz. 369-374; cf. ook W. Levison, in *Monumenta Germaniae Historica, Scriptores rerum Merovingicarum*, VII, 1920, blz. 591. Het door verschillende handen geschreven handschrift zou voor de meeste delen uit de 10de eeuw dagtekenen (cf. *Analecta Bollandiana*, IV, 1885, blz. 192-194) en omvat, maar ditmaal uitvoerig, delen uit de hier behandelde legenden. M. Coens, *Translations et Miracles de S. Bavon*, in *Analecta Bollandiana*, LXXXVI, 1968, blz. 40, dagtekent het handschrift uit de 11de eeuw.

88. Het handschrift is afkomstig uit de cisterciënserabdij van Ter Doest te Lissewege, zoals blijkt uit het woord *Tbozan* op de binnenzijde van het voorbord. De abdij van Ter Doest – en de bibliotheek – werd in 1624 door de abdij Ter Duinen opgenomen. Men zie over Ter Doest: Dom N. Huyghebaert, in *Monasticon belge*, dl. III, II, Luik, 1966, blz. 317-51 en 353-445. De codex dagtekent uit de 13de eeuw en werd eerst beschreven in *Analecta Bollandiana*, X,

In de volgende tabel geven we een algemeen overzicht van de stukken die als bron kunnen hebben gediend, telkens met verwijzing naar het betreffende nummer van de *BHL*.

	<i>BHL</i>	hs. Gent	hs. Brugge
<i>Bavo</i>			
Leven door Theodoricus	1051	—	114r ^o -120r ^o
Mirakelen	1054	23r ^o -58r ^o	106r ^o -111r ^o
1ste translatie (1010)	1055	167v ^o -171r ^o	
	1056		111r ^o -114r ^o
2de translatie (1058)	1057	—	"
Mirakelen (11de eeuw)	1059	—	"
<i>Livinus</i>			
Leven en passie	4960	135v ^o -165r ^o	—
<i>Landoaldus</i>			
Leven (+ 1ste verheffing)	4700	98v ^o -116r ^o	
	4701		120r ^o -121r ^o
2de verheffing	4702	"	121r ^o -122r ^o
Verheffing van de H. Landrada	4703	"	122r ^o
Translatie naar Gent (980)			
door Herigerus	4706	119v ^o -132r ^o	—
Translatie naar Gent (980)	4707	86r ^o -94r ^o	—
<i>Epitome</i>	4709	—	122r ^o -123v ^o
3de verheffing (982)	4708		—
<i>Epitome</i>	4710	—	123v ^o -124v ^o
<i>Landrada</i>			
Leven	4711	—	103r ^o -106r ^o
	4712		
Translatie van Bilzen naar Wintershoven	4704	116r ^o -119v ^o	—
<i>Macarius</i>			
Leven	5101a		
	5101	176r ^o -184v ^o	124v ^o -134r ^o

De mirakelen van de H. Macarius, die Olivier de Langhe in 1435 uit het Latijn in het Middelnederlands heeft vertaald⁸⁹,

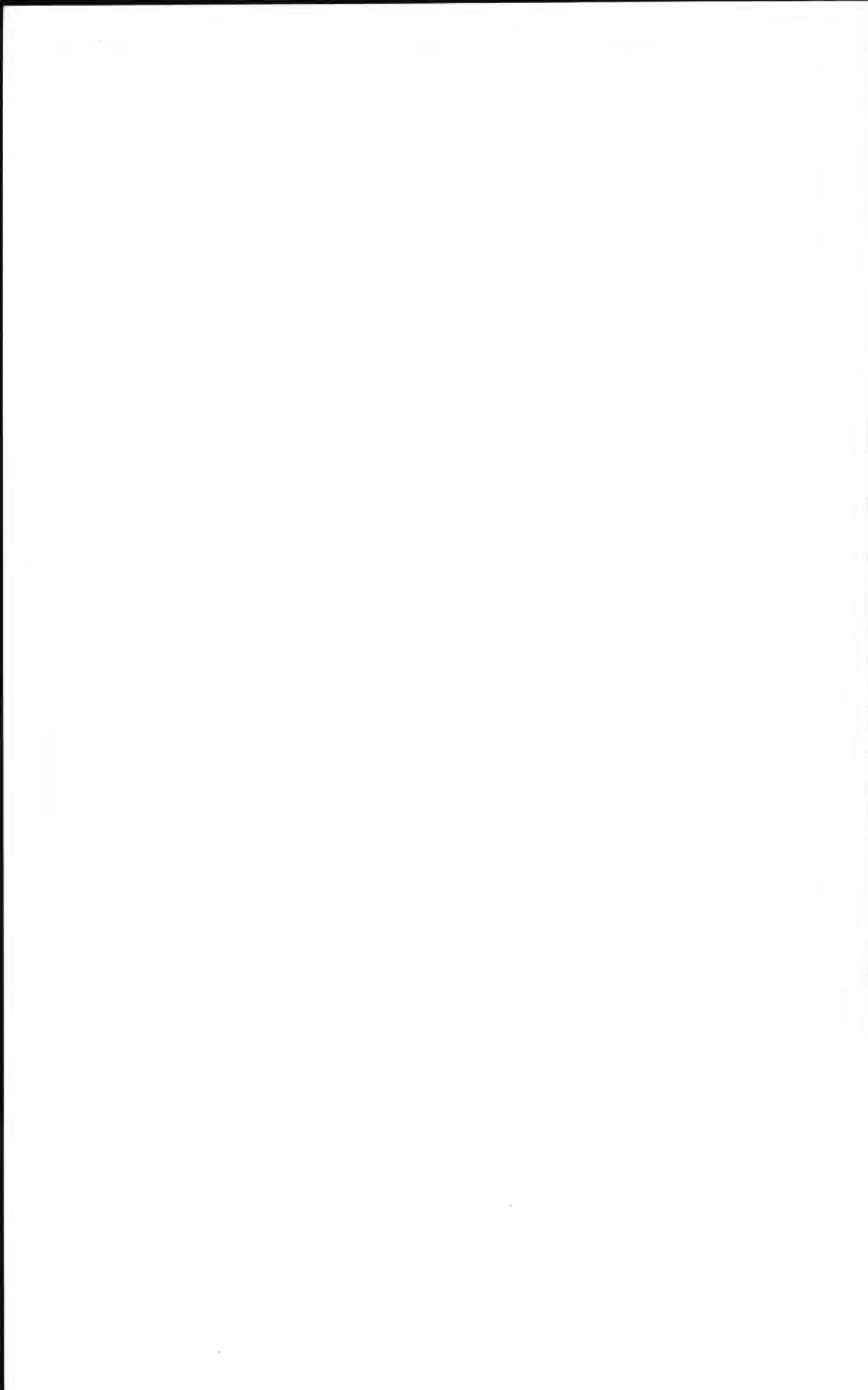
1891, blz. 461-465. Cf. ook A. De Poorter, *Catalogue des manuscrits de la Bibliothèque publique de la Ville de Bruges*, Gembloux-Paris, 1934, blz. 455, en M. Coens, *Translations et Miracles de S. Bavon*, in *Analecta Bollandiana*, LXXVI, 1968, blz. 40.

89. Cf. *supra*, inhoud Bg, 8 d.

komen in geen van beide handschriften voor. Enkele ervan bevinden zich in hs. Saint-Omer, 716, fol. 197v^o-198r^o 90.

Vooraleer de legenden van de HH. Bavo, Livinus, Landoaldus, Landrada, Pharaïldis en Macarius in het Middelnederlands over te brengen, heeft Olivier de Langhe de stof ernstig overdacht om er de belangrijkste elementen van in het licht te stellen. Hij heeft zijn Latijnse compilatie over hetzelfde onderwerp vrij vertaald en heeft ook andere bronnen geraadpleegd. De Nederlandse bewerking van onze auteur geeft over het algemeen een vollediger overzicht van de toen bestaande legenden dan zijn Latijnse tekst. Olivier de Langhe heeft talrijke mirakelen in zijn Middelnederlandse heiligenlevens ingevoegd, wat erop wijst dat de bovengenoemde heiligen in de 15de eeuw te Gent intens werden vereerd.

90. Cf. *Analecta Bollandiana*, XLIX, 1931, blz. 102 vv., waar er sprake is van de *Catalogus codicum hagiographicorum bibliothecae Audomaropolitanae*. Met de woorden *horum quaedam stylo flandrigo anno 1435 ab Oliverio de Langhe succinte concepta* wordt naar onze Nederlandse tekst van Olivier de Langhe verwezen. De handschriften van de bibliotheek van Saint-Omer werden een eerste maal beschreven door M. Michelant, *Manuscripts de la bibliothèque de Saint-Omer*, in *Catalogue général des manuscrits des bibliothèques publiques des départements*, dl. III, Parijs, 1861, blz. 1-386. Handschriften uit die bibliotheek werden ook beschreven in *Analecta Bollandiana*, XLVII, 1929, blz. 241-306: men zie hs. 716, nr. 37. De codex komt ook voor in de handschriften van Saint-Omer, die W. Levison in *Monumenta Germaniae historica, Scriptorum rerum Merovingicarum*, VII, blz. 672-677, vermeldt.

Vlaanderens Zuidafrikaanse droom (1875-1908)

door

DR. W. E. HEGMAN

Op 31 mei 1902 werd op Melrose House, in de Jacob Maréstraat te Pretoria, de vrede van Vereeniging getekend. De beide Boerenrepublieken, Transvaal en Oranje-Vrijstaat, hadden opgehouden te bestaan. De heldhaftige strijd van een handvol Dietse Afrikaners tegen de Engelse overmacht, die aan het bestand was voorafgegaan, is voldoende bekend. Wellicht minder bekend zijn de reacties van de Vlaamsgezinden op hetgeen zich onder het zuiderkruis heeft afgespeeld. Nochtans hebben wij de indruk, dat een analyse van deze reacties instructief zou kunnen zijn én voor de historiografie van de Vlaamse Beweging én voor wat men zou kunnen noemen de „Afrika-Rezeption” bij ons, die door het levenswerk van koning Leopold II als het ware aan de natie was opgedrongen¹. Omdat het de tijd aan onze lezing voorbehouden ver zou overschrijden, is het geenszins onze bedoeling een systematische uiteenzetting te geven van al hetgeen in Vlaanderen in het laatste kwart van de 19e en in de eerste jaren van de 20e eeuw over Zuid-Afrika werd gedacht en geschreven. Wij bepalen ons tot enkele betekenisvolle bijdragen en stellen daarbij als grens 1875, het jaar waarin het Genootschap van Regte Afrikaners werd opgericht, en 1908, wanneer de Kongolese Vrijstaat tot Belgische kolonie werd geproclameerd.

Op de in Vlaanderen vrijwel onbekende Boeren² werd voor het eerst de aandacht gevestigd door een referaat van H. A. L. Hamel-

1. Leopold II is in 1885 soeverein geworden van de Kongolese Vrijstaat; van 1891 dateert de stichting van de Union Minière du Haut-Katanga, die de uitbating van de Katangese kopermijnen zou ter harte nemen en een pion zou worden van de Belgische koloniale politiek. Over het Kongolese vraagstuk en de openbare mening in België cfr. Th. Luykx, *Politieke geschiedenis van België*, Amsterdam-Brussel 1969², passim.

2. In Noord-Nederland, waar er steeds betrekkingen waren blijven bestaan met de oude nederzetting van de Oostindische Compagnie, was de toestand gunstiger; men bleef er min of meer bekend met de Zuidafrikaanse problematiek. Onder de eersten die er ijverden voor toenadering tot Zuid-Afrika moet worden vermeld Ulrich Gerhard Lauts (1787-1865), die enige tijd leraar is geweest aan het Atheneum te Brussel en naar wie (als ik mij niet vergis) een straat in Pretoria is genoemd. Hij heeft pogingen in het werk gesteld om onderwijzers en predikanten naar Transvaal te zenden en handelsrelaties aan te knopen. Hij schreef onder meer *De Kaapsche landverhuizers, of Neerlands afstammelingen in Zuid-Afrika* (Leiden

berg uit Arnhem, die op 24 augustus 1875 tijdens de eerste zitting van de afdeling geschiedenis van het XIVE Nederlands Taal- en Letterkundig Congres te Maastricht een beroep deed op de aanwezigen om betrekkingen aan te knopen met Transvaal en Oranje-Vrijstaat. Sindsdien heeft de belangstelling van de Vlaamsgezinden voor het broedervolk onder de evenaar zich in vijf grote golvingen ontwikkeld, die telkens samenvallen met een crisismoment in de geschiedenis van Diets Zuid-Afrika: 1881 de Eerste Vrijheidsoorlog; 1884 het bezoek van het Transvaalse driemanschap Kruger, Du Toit en Smit aan Europa; 1896 de Jamesonraid; 1900 de Tweede Vrijheidsoorlog; 1902 het triomfantelijk onthaal van de generaals Botha, De Wet en De la Rey in Antwerpen, Brussel en Gent.

De tussenkomst van H. A. L. Hamelberg op het XIVE Nederlands Taal- en Letterkundig Congres te Maastricht werd met gemengde gevoelens onthaald. Prof. Brill van Utrecht sloeg voor, dat het congresbestuur een motie zou aannemen, waarin het betuigde van oordeel te zijn dat de handhaving van het Nederlands element in de Afrikaanse republieken wenselijk is; voorts wees hij erop, dat Nederland als zodanig waardeert wat er daarginds geschiedt door eraan te herinneren dat de senaat van de Utrechtse hogeschool niet heeft gearzeld president Burgers van de Z.A.R. tot doctor honoris causa te benoemen „uitsluitend omdat men belang stelt in het Hollandse karakter, daar door hem vertegenwoordigd”³. Heel wat terughoudender was Dr. J. van Vloten uit Bloemendaal, die de zaak voorlopig naar de letterkundige afdeling wilde doen verwijzen, omdat hij er niet gaarne „ene staatkundige tint” aan zag gegeven⁴. Bijna had hij zijn slag thuis gehaald, ware het niet dat Paul Fredericq, toen nog leraar te Aarlen, voor Hamelberg in de bres was gesprongen met de bedenking dat het eerste gedeelte van zijn lezing, waarbij Van Vloten niet aanwezig was geweest, wel degelijk van geschiedkundige aard was en dat het slechts als curiositeit was geweest, dat hij in het tweede gedeelte ervan een paar staaltjes van het „Zuidafrikaans dialect” had voor-gelezen⁵. In de tweede zitting van de historische sectie, op 25 aug. 1875, verzocht Fredericq Hamelberg om verdere uitleg over drukpers, staatkundige partijen, geestelijk leven en intellectueel verkeer in de Zuidafrikaanse republieken. Uit het antwoord van Hamelberg

1847), alsmede een *Geschiedenis van de Kaap de Goede Hoop 1652-1806* (Amsterdam 1854). Of zijn kortstondig verblijf in het zuiden invloed heeft gehad op Vlaanderens belangstelling voor de Boerenrepublieken, is ons nergens gebleken.

3. *Handelingen van het XIV Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*, Maastricht 1876, p. 97.

4. *Ibid.*, p. 97.

5. *Ibid.*, p. 98.

leren wij dat de dagbladen, die op dat ogenblik in Zuid-Afrika verschijnen, grotendeels tweetalig zijn, met uitzondering van een enkele Nederlandse „ten behoeve van de Boeren, die klaagden dat zij ten volle moesten betalen voor ene courant, welke zij slechts gedeeltelijk verstonden”⁶. Toch vormt de taalkwestie niet het belangrijkste geschilpunt in zuidelijk Afrika : de meeste wrijvingen spruiten voort uit het Engelse imperialisme, dat uitsluitend aan economische motieven gehoorzaamt. Hetgeen gebeurd is met de diamantvelden levert daarvan het bewijs. Zolang er geen diamanten gevonden waren, bemoeide zich niemand met die gronden ; maar nauwelijks waren zij ontdekt, of het hele gebied werd door de Britse autoriteiten, schijnbaar ten behoeve van het Griekwa opperhoofd Waterboer, opgeëst en kort daarna tot Brits grondgebied verklaard. Arbitrage omtrent dit punt kon niet tot stand komen, door de moeilijkheden in de weg gelegd door de Engelse regering, die de vorst der Nederlanden als scheidsrechter had gewraakt⁷. Uiteindelijk is het imperialisme, waartegen de Boeren te strijden hebben gehad, niet een ongeluk, maar een zegen voor hen geweest, omdat zij zich daardoor aaneengesloten hebben en hun macht hebben leren kennen⁸.

Het was tenslotte Paul Fredericq die, namens de afdeling geschiedenis, op de algemene vergadering van 26 augustus een motie voorstelde, die met applaus werd aanvaard en die ertoe strekte alles te bevorderen wat „de eigenaardige banden... tussen de beide delen Nederlands ter eenre en de Zuidafrikaanse Republiek en den Oranjevrijstaat ter andere zijde” kon verstevigen⁹. Tevens werd beslist een commissie te benoemen, om te onderzoeken welke middelen daartoe dienden aangewend. Deze commissie heeft blijkbaar weinig kunnen tot stand brengen. Haar werkzaamheden bleven beperkt tot het zenden van boeken naar Zuid-Afrika, vrijwel steeds door bemiddeling van het Willemsfonds¹⁰.

Het Nederlands Congres van 1875 viel samen met het bezoek van president Thomas François Burgers aan Europa, die er de zaak van de Boeren kwam bepleiten. Te Antwerpen legde hij de grondslag van de latere sympathie voor Transvaal. August Michiels, voorzitter van de plaatselijke afdeling van het Willemsfonds, werd tot consul van de Z.A.R. aangesteld. Daarenboven werd Burgers tot tweemaal toe door Leopold II in audiëntie ontvangen. De eerste besprekingen leidden tot een handelsakkoord, dat ge-

6. *Ibid.*, p. 195.

7. *Ibid.*, p. 197-198.

8. *Ibid.*, p. 200.

9. *Ibid.*, p. 360.

10. N. Mansvelt, *De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika*, Utrecht 1902, p. 179.

sloten werd op 3 februari 1876; de tweede hadden tot gevolg dat pres. Burgers de order voor de spoorweg, die hij van Delagoabaai naar Pretoria wilde laten aanleggen, bij Cockerill plaatste. Ook benoemde koning Leopold II, die goede relaties wenste met Transvaal met het oog op zijn Kongolese politiek, baron de Sélvs de Fanson, die later de zijde van Shepstone zou kiezen, tot consul aldaar¹¹.

De eerste uitgebreide studie over Zuid-Afrika in Vlaanderen verscheen, zonder naam van de auteur, maar ongetwijfeld van de hand van Paul Fredericq, in het Jaarboek voor 1877 van het Willemsfonds¹². Het is een met kennis van zaken opgesteld stuk, dat omwille van talrijke historische, geografische, taalkundige en zelfs anekdotische bijzonderheden de hedendaagse lezer nog kan boeien. Fredericq ziet de oorzaak van de Grote Trek vooral in de bekommering van de Boeren om de slavernij ten noorden van de Oranjerivier te kunnen blijven handhaven na de goedkeuring van de Abolition Act door het Britse Parlement in 1833¹³. Voorts weet hij te vertellen, dat de Afrikaners streng godsdienstig zijn en vasthouden aan de oud-gereformeerde letterlijke verklaring van de Schrift: zij beschouwen zich zelf als Gods uitverkoren volk op weg naar het Beloofde Land¹⁴. Omdat zij maar weinig onderwijs hebben kunnen genieten, zijn zij gewoonlijk zeer onwetend; meestal kunnen zij nauwelijks lezen en schrijven, niet rekenen, terwijl er bijna nooit sprake is van enige aardrijkskundige of geschiedkundige kennis¹⁵. Zwarte dienstboden worden over het algemeen slecht behandeld en tegenover hen is alles geoorloofd: ruwe woorden, slagen en vloeken zijn hun dagelijks brood¹⁶. Fredericq maakt er zich trouwens vrolijk over, dat de Boer zich een „mens” noemt, waar de niet-blanken voor hem „schepsels” zijn of „volk”¹⁷. Toch is hij ervan overtuigd, dat de Zuidafrikaanse Boeren van Nederlandse oorsprong, „deze bevolking van blanke inboorlingen, die hun vaderland hartstochtelijk liefhebben en het nooit zullen verlaten..., de echte grondzuil (vormt) van de be-

11. Dom A. Smits, *Betrekkingen tussen Vlaanderen en Zuid-Afrika*, Brugge 1943, p. 52-53. De benoeming van een Noordnederlandse consul bleef uit tot 1887, toen Bergsma in deze functie werd aangesteld.

12. *De Nederlanders in Zuid-Afrika*, Jaarboek van het Willems-Fonds voor 1877, Gent 1876, p. 158-165 (met een kaartje). Herdrukt in P. Fredericq, *Zuid-Afrika, Verspreide Schetsen*, Gent 1913.

13. *Ibid.*, p. 145.

14. *Ibid.*, p. 153.

15. *Ibid.*, p. 152.

16. *Ibid.*, pp. 152-153.

17. *Ibid.*, p. 151. Dit is zo gebleven tot in het hedendaagse spraakgebruik. Van een druk bezochte vergadering van blanken heet het: „daar was baie mense” (nooit: baie volk). Cfr. nog het bekende volksliedje *Vanaand gaan die volkies koring sny* (volkies = kleurlingen).

schaving, die zich uit het zuiden van Afrika over alle delen van het binnenland zal uitbreiden" ¹⁸. Daarom wijst hij op de verplichting van Engeland, dat met zoveel verontwaardiging opstaat tegen de onderdrukking der christenen door de Turken in de Balkan, opdat het „ook wel een meedogend oog (zou) slaan op de blanke Boeren der Zuidafrikaanse republieken, die in weerwil hunner gebreken, vooral in het onderdrukken der zwarten, toch niet verdienen, dat zij door Engelse ambtenaars aan de Kaffers worden prijsgegeven" ¹⁹.

Een zeer afwijkende visie op de Afrikaanse toestanden werd nog in hetzelfde jaar 1877 gegeven door A. Prayon van Zuylen in Heremans' Nederlandsch Museum ²⁰. Ons is nergens gebleken, dat deze vooraanstaande Gentse advocaat van liberalen huize ook maar enige instemming heeft geogst met zijn bijdrage, zodat ze gevoelig als een alleenstaand geval mag worden beschouwd ²¹. Merkwaardig is alvast het motto, dat boven het stuk is geplaatst en dat is ontleend aan een essay van de befaamde jurist G. Rolin-Jacquemyns ²². De Aufklärungsgeest die het ademt, is typisch voor het uitgangspunt dat Prayon van Zuylen zal innemen. Het zelfbeschikkingsrecht der volkeren is geen onveranderlijke regel en het is billijk, dat aan een volk voor enige tijd zijn rechten geheel of gedeeltelijk worden ontzegd, als het belang van de mensheid en de uitbreiding der beschaving zulks vereisen: „daar de aarde de gemeenschappelijke eigendom van het mensdom is, en het algemeen belang ontegensprekelijk vordert, dat... de beschaving overal doordringe, zo zal men aan ieder verlicht volk, welk voor die taak opgewassen is, het recht toekennen om stammen, die in enen toestand van halve of volslagene barbaarsheid voortsukkelen, voorlopig van hunne vrijheid te beroven, hun grondgebied in beslag te nemen en ze door gepaste middelen op den weg der beschaving te leiden. Dat er op praktisch gebied misbruiken zullen voorkomen, ... is onvermijdelijk; maar liever nog die misbruiken,

18. *Ibid.*, p. 159.

19. *Ibid.*, p. 164.

20. *Het recht van Engeland op Zuid-Afrika*, Nederlandsch Museum 1877, II, pp. 1-18.

21. Paul Fredericq, vrijdenker en lid van de vrijmetselaarsloge, behoorde insgelijks tot de liberale partij; vooral in zijn jeugd dacht hij echter vaak meer nationaal dan liberaal. Het feit, dat hij op 10 maart 1876 tot het protestantisme was overgegaan, heeft misschien zijn waarderende belangstelling voor de orthodoxe Boeren versterkt.

22. „Le droit international condamne avec raison l'intervention dans le gouvernement ou l'administration d'un Etat. Seulement il faut, nous paraît-il, que l'Etat en question soit réellement digne de ce nom, c'est-à-dire qu'il réponde à la conception rationnelle d'un tout harmonique, embrassant tous les peuples qui forment un même territoire, et qu'il ne soit pas la domination organisée d'une nation sur une ou plusieurs autres. Il faut aussi que l'Etat en question soit capable de vivre, et qu'il ne soit pas simplement un cadavre politique en décomposition" (*Le droit international et la question d'Orient*, p. 81).

hoe stuitend ook, dan de drie vierden der aarde voor lange eeuwen, voor altijd misschien aan enige dungezaaide wilde stammen over te laten : de verovering van Amerika, het aanleggen der Europese volksplantingen in Afrika, in Australië en elders heeft stellig menige sombere bladzijde in de geschiedenis van het mensdom geleverd ; maar wie zou den verkregen uitslag durven betreuren ²³." Deze redenering gaat voor Zuid-Afrika evenwel niet op. Sedert onheuglijke tijden was de streek, die men nu Transvaal noemt, in het bezit van de Betsjoeanen, die uitmunten door een zeldzame aanleg voor beschaving. Toen in de eerste helft van de 19e eeuw de Boeren naar het binnenland de wijk namen, niet, zoals men zegt, omdat men de Engelse taal in alle zaken van bestuur wilde invoeren, maar omdat de Britse regering de slavernij verbood, kwamen zij in botsing met deze Betsjoeanen, die zij uitmoordden of in lijfeigenschap dompelden. Daaruit blijkt genoeg, dat zij zich zonder de minste schijn van recht het Transvaalse grondgebied hebben toegeëigend ²⁴. Zij kunnen daarenboven niet beweren, dat zij aldus hebben gehandeld om de Europese beschaving uit te breiden, vermits zij daartoe de macht en de bevoegdheid ontberen en zelf te woest en te onwetend zijn ²⁵. Dit betekent nochtans niet, dat Zuid-Afrika voor eeuwig aan de barbaarsheid moet worden overgelaten. Als er in de wereld één volk bestaat, dat in staat is om de beschaving voort te planten, dan zijn het de Angelsaksers, die hiervan al vroeger het bewijs hebben geleverd ²⁶. Derhalve is de naasting van de Z.A.R. door Th. Shepstone op 12 april 1877 een nuttige en nodige onderneming geweest, aangezien zij voor de toekomst van het land noodzakelijk was geworden en de goedkeuring heeft weggedragen van de enige wettige eigenaars van dit land, de Betsjoeanen ²⁷. Dat Engeland daarbij zijn eigen belang heeft nagestreefd, is niet te loochenen, maar omdat „in deze zaak de belangen van Engeland en die van de beschaving dezelfde zijn, vermits het doel der Engelsen... juist de uitbreiding is van onze Europese cultuur, zien wij niet in met welk recht men zulks verkeerd zou vinden ²⁸."

Het einde van de Zuidafrikaanse Republiek, verhaast door de opstand van de negerkoning Sekoekoeni, heeft tot gevolg gehad

23. *Het recht van Engeland op Zuid-Afrika*, Ned. Museum 1877, II, p. 4.

24. *Ibid.*, p. 7. Dit schijnt flagrant in tegenstelling met de feiten ; de Boeren zouden een maagdelijk gebied zijn binnengetrokken, waar de autochtone bevolking was uitgemoord door de uit het noorden oprukkende Bantoes. Niet Transvaal, maar het westelijk daarvan gelegen Botswana vormt het oorspronkelijk stamland van de Betsjoeanen.

25. *Ibid.*, p. 11.

26. *Ibid.*, p. 11 e.v.

27. *Ibid.*, p. 17.

28. *Ibid.*, p. 18.

dat het Zuidafrikaanse vraagstuk van een brandende actualiteit werd voor Noord en Zuid. Julius de Geyter publiceerde reeds op 25 augustus 1878 in het Brugse maandblad *De Halletoren* een gedicht ter verheerlijking van de Oranje-Vrijstaat, getoonzet door Peter Benoit²⁹. Naar aanleiding van de Eerste Vrijheidsoorlog, die in 1880 in Transvaal losbrak tegen de annexatie van 1877, hadden in Vlaanderen verschillende manifestaties plaats ten gunste van de Boeren. Alweer De Geyter verspreidde in januari 1881 een *Manifest van de Vlamingen aan het volk van Engeland*, dat door meer dan drieduizend personen was ondertekend en waarin een beroep werd gedaan op de Britten om verder bloedvergieten te voorkomen, maar dat niet veel zou uitrichten³⁰. Kort daarop, in februari van hetzelfde jaar, stuurde een groep Belgische liberalen, meest allen Vlaamsgezinden, een verzoekschrift aan koning Leopold II, om hem te vragen zijn bemiddeling aan te bieden: „De Transvalers, Sire, evenals de bewoners van den Oranje-Vrijstaat, spreken de taal onzer vaders (en) die mogen niet verloren gaan! Werden zij rustig in 't bezit gelaten van hunnen grond en hun onafhankelijk bestaan, Zuid- en Midden-Afrika zouden eens bevolkt zijn met Vlaams- en Nederlandssprekende burgers, evenzeer als Amerika met Engelssprekenden is bevolkt. Dat zou niet de minst schitterende steen in uwe kroon, niet de geringste trots uwer afstammelingen wezen, Sire. Dat zou ook niet weinig de toekomst vergroten voor de nazaten der 3 000 000 Vlamingen, die deel uitmaken van uw Rijk³¹.” Ofschoon de petitie was onderschreven door vooraanstaanden als Em. de Laveye, Leo Vanderkindere, P. Fredericq, Jan van Beers, Jan van Rijswijck, Max Rooses, graaf Goblet d'Alviella, Karel Buls, Emmanuel Hiel, Julius Hoste, J. F. J. Heremans, Julius Vuylsteke, Willem Rogghé e.a., heeft het kabinet van de koning niet het minste receptis van zijnentwege aan een van de ondertekenaars laten toekomen.

Wanneer dan in april 1884 een Transvaalse delegatie, samengesteld uit Paul Kruger, generaal N. J. Smit en ds. S. J. du Toit, naar Europa afreist, wordt zij te Brussel en te Antwerpen met geestdrift door het volk ontvangen. In een door Odilon Périer, ondervoorzitter van de Brusselse regelingscommissie, gehouden toespraak worden Kruger, Smit en Du Toit vergeleken met Artevelde, Breydel en De Coninck³². Een audiëntie bij Leopold II schijnt niet veel resultaat te hebben opgeleverd; de koning was blijkbaar minder in de zaak geïnteresseerd dan negen jaar geleden.

29. Het lied is echter gedagtekend okt. 1878.

30. De tekst hiervan in *Het Volksbelang*, 15 jan. 1881.

31. *Het Volksbelang*, 12 febr. en 2 apr. 1881.

32. Dom. A. Smits, *a.w.*, p. 89.

Nog in 1884, tijdens het XIXe Nederlands Taal- en Letterkundig Congres te Brugge (24-27 augustus), spreekt Jul. de Geyter op een receptie, aangeboden door burgemeester A. Visart, een groet uit namens de Transvalers, „die misschien, in een niet verwijderde toekomst, een nieuw Amerika zullen stichten, een Nederlands Amerika ³³ !” Naast de Nederlandse en de Belgische vlag wapperde de vierkleur van Transvaal aan de gevel van het stadhuis ³⁴ en onder de liederen, die op de Grote Markt onder de leiding van Peter Benoit werden uitgevoerd, was er een op tekst van Julius Sabbe, „opgedragen door Diets-Nederland aan Diets-Afrika” :

Een levensdroom, Diets Afrika,
Treed met uw vlag vooruit :
Dat heel de stam eens weerbaar sta,
Rond haar, in Noord en Zuid ³⁵.

Het was trouwens op voorstel van Sabbe, dat door het Congres een motie werd aangenomen, ertoe strekkende de emigratie naar Zuid-Afrika te bevorderen, opdat de talrijke uitwijkelingen die zich tot dan toe bij voorkeur naar Amerika en Australië hadden gericht, naar het Dietse Transvaal zouden worden afgeleid, „waar zij voor het behoud van den stam en den voorspoed van 't moederland... dienstig kunnen zijn ³⁶.” In dezelfde zin had A. E. Pauwels er al op gewezen, dat Vlamingen en Nederlanders „liever naar Transvaal (zouden moeten gaan) dan naar de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Dáár tenminste zouden zij onder de blanke bevolking bijna niemand ontdekken die hunne taal niet spreekt... En dáár vooral zouden zij het Dietse volksbestanddeel gaan versterken, terwijl ze tot nu toe zonder enig nut voor onzen Nederduitsen stam zich met vreemde rassen gingen versmelten om er eindelijk taal en zeden en vaderlandse gebruiken te verliezen ³⁷.”

Ook Julius de Geyter heeft van zijn kant op ditzelfde congres de Boerenrepublieken met vuur verdedigd. Nadat hij er had aan herinnerd, dat Afrika als een gezegend land open ligt voor de Europese mogendheden, poneerde hij de vraag aan wie dit onmetelijk werelddeel eens werkelijk zou toebehoren. En zijn antwoord luidt ondubbelzinnig : „noch Engeland, noch Frankrijk, noch Duitsland, noch Holland, noch België. Afrika zal den Afrikanen beho-

33. *Handelingen van het XIXe Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*, Brugge 1887, p. LV.

34. *Ibid.*, t.a.p.

35. *Ibid.*, pp. LVIII-LIX.

36. *Ibid.*, pp. 332-334, 353-354.

37. A. E. Pauwels, *lets over Zuid-Afrika en de Transvalers*, Leuven 1884, p. 17.

ren, net als Amerika niet meer Engeland, maar zichzelf toebehoort. Gene koloniën zal men van Afrika maken, om door Europa te worden uitgebuit; vrijheid zal er heersen; onafhankelijk zal het bestaan... Stellen wij de vraag dus juister: welke stam zal zich op Afrikaans bodem voortplanten, welke taal zal men er spreken? Op die vraag kan alleen de toekomst een stellig antwoord brengen; maar 't is niet verwaand te voorzegggen dat het hoofdzakelijk *onze* taal zijn zal, zo *wij* het willen. De kans staat voor het schoonste³⁸.” Daarom bezweert De Geyter koning Leopold II alles wat hij ginds opricht in onze taal te willen stichten en in 't leven houden, opdat Transvaal en Kongoland elkaar broederlijk zouden naderen, zodat „taalgenoten elkander de hand (zouden) toereiken over een afstand van honderden mijlen heen³⁹.” Het is merkwaardig, hoe de Vlaamse Beweging, op het ogenblik dat zij nog haar eerste substantiële successen moest behalen in eigen land, reeds dacht aan de expansie van het Nederlands op het zwarte continent.

De gewapende inval van Jameson in Transvaal, naar aanleiding van het vraagstuk der uitlanders, wist de openbare mening in Vlaanderen voor het Zuidafrikaanse vraagstuk opnieuw te sensibiliseren. Op een vergadering van het Algemeen Nederlands Verbond te Gent (27 januari 1896) vergeleek de voorzitter, baron Aug. de Maere d'Aertrycke, Kruger met een tweede Claudius Civilis, die strijdt tegen het onrecht in Zuid-Afrika en derhalve aan de Vlamingen tot voorbeeld mag worden gesteld⁴⁰. Toch was er van een werkelijke volksbeweging op dat ogenblik geen sprake meer: Vlaanderens aandacht was op zichzelf gericht en de krachten, die normaliter vrij hadden kunnen komen om zich geheel aan Transvaal te wijden, waren nu nodig op eigen terrein⁴¹. Eerst met het uitbreken van de Tweede Vrijheidsoorlog zou hierin verandering komen.

De gebeurtenissen van 1899-1902 zijn er inderdaad oorzaak van geweest, dat er in Vlaanderen voor de strijd van de Boeren een brede belangstelling is ontstaan, die alle lagen van de bevolking heeft aangesproken. Tijdens de maanden van spanning, die aan de oorlog zijn voorafgegaan, had te Gent het XXVe Nederlands Jubelcongres plaats (augustus 1899), waar op voorstel van Max Rooses een motie werd aangenomen, waarin een beroep werd gedaan op de vrijheidszin van het Engelse volk en de hoop werd uitgesproken „dat het dien vrijheidszin ook zal eerbiedigen tegen-

38. *Handelingen van het XIXe Nederlandsch Taal- en Letterkundig Congres*, Brugge 1887, pp. 263-264.

39. *Ibid.*, p. 265.

40. Dom. A. Smits, *a.w.*, p. 113.

41. *Ibid.*, p. 94.

over de beide Afrikaanse republieken, en dat de onafhankelijke ontwikkeling dezer gemenebesten niet zal worden gestoord⁴²." Toen de oorlog eenmaal een feit was, openden *Het Laatste Nieuws* en *Le Petit Bleu* van Brussel inschrijvingslijsten om fondsen te verzamelen ten behoeve van het Boerenleger. Overal werden bussen geplaatst, men hield collecten van huis tot huis⁴³. Tot zelfs in Zuid-Vlaanderen ontstond er een beweging ten gunste van de Dietse Afrikaners; te Duinkerke en te Hazebroek werden comités opgericht, respectievelijk onder het voorzitterschap van dr. Delbecque en abbé Jules Lemire. Het bijeengebrachte geld zou door Georges Cambron, rondreizend missionaris van het aartsbisdom Kamerijk, persoonlijk naar Zuid-Afrika worden gebracht, doch de nodige paspoorten werden hem door de Franse regering geweigerd⁴⁴. Ook de Belgische regering stond vrij afwijzend tegenover de zaak van de Boeren. In de kamer werd een motie te hunnen voordele zonder moeite gestemd, maar in de senaat werd zij op 21 mei 1901 verworpen met 31 stemmen tegen 22. Een interpellatie van de socialist Vander Velde over het lot der 60.000 vrouwen en kinderen in de gedwongen concentratiekampen en over het stelselmatig verbranden van 634 hoeven op achttien maanden tijd gaf aanleiding tot een roerend debat (12 en 19 aug. 1901), dat werd besloten met de eenvoudige dagorde dat België, „doordrongen van de plichten... door zijne onzijdigheid opgelegd", in deze materie niet kon tussenkomen⁴⁵.

Dit alles heeft niet belet, dat er in Vlaanderen doeltreffend werk is verricht ten voordele van de Boeren. Iedereen die geholpen had, kreeg vanwege het Hulpcomité voor Oranjevrijstaatse en Transvaalse gewonden een fraai diploma aangeboden ter herinnering aan zijn inspanningen⁴⁶. Belangrijker is evenwel, dat einde 1899 uit Antwerpen een Vlaams-Duitse ambulance per s.s. Hertzog kon vertrekken naar Zuid-Afrika, met aan boord een paar geneesheren, een apotheker en een twintigtal verplegers en verpleegsters, w.o. Mter Maurits Josson (1855-1927), een kundig Vlaams jurist, die reeds voordien een tijd lang in Pretoria had verbleven en er een *Schets van het recht van de Zuid-Afrikaansche Republiek* had opgesteld (Gent 1877, 938 blzz.). Deze ambulance werd bij haar vertrek uit Antwerpen door burgemeester Jan van Rijswijk be-

42. P. Fredericq, *Schets eener geschiedenis der Vlaamsche Beweging* II, Gent 1908, p. 300.

43. P. Fredericq, t.a.p.; Dom A. Smits, *a.w.*, p. 121.

44. Dom. A. Smits, *a.w.*, p. 147.

45. P. Fredericq, *a.w.*, pp. 304 e.v.

46. Wij bezitten een dergelijk diploma, ondertekend door baron de Maere d'Aertycke en Hippoliet Meert, afgeleverd aan de Maatschappij Kunst en Kennis te Gent. Wij nemen ons voor dit dokument, na voltooiing van deze bijdrage, over te maken aan het Paul Kruger-Museum te Pretoria.

groet. De officiële instanties hielden zich echter afzijdig: het Belgische en Nederlandse Rode Kruis weigerden ze onder hun bescherming te nemen en ook het Duitse Rode Kruis bewaarde een voorzichtige neutraliteit⁴⁷.

Wanneer dan in 1902 de Boerenrepublieken hun nederlaag moesten toegeven, nadat koningin Wilhelmina de moed had opgebracht om de kruiser Gelderland naar Lourenço-Marques te sturen ten einde er de oude, vergrijsde Kruger op te halen, verbreidde een roes van geestdrift voor de zaak van de Boeren zich over geheel Europa. Op het XXVIIe Nederlands Taal- en Letterkundig Congres te Kortrijk (1902) waren de aanwezigheid van Dietse Afrikaners en de opschudding gewekt door de oorlog de gelegenheid om een afdeling op te richten voor de stambelangen, welke afdeling op het XIXe Congres te Brussel (1906) volop in de belangstelling zou komen te staan⁴⁸. Intussen gaf het bezoek van de Boerengeneraals aan Europa aanleiding tot massale volksvergaderingen in Antwerpen, Brussel en Gent. Overal werden zij uitbundig toegejuicht en op de 600e verjaardag van de Slag der Gulden Sporen te Kortrijk vergeleek de liberale senator De Ridder de helden van Zuid-Afrika met de Vlamingen van 1302⁴⁹. Hoezeer de gewone man heeft meegeleefd met de gebeurtenissen van die tijd, blijkt uit de vele individuele reacties die er vallen te noteren. Ene A. Cassiers heeft grootmoedig zijn villa „Weltevreden” te Melle bij Gent ter beschikking gesteld van generaal Louis Botha. Diens privésecretaris zegt hem per missive van 8 september 1902 dank voor zijn goede bedoelingen en „voor de grote sympathie welke (hij) den generaal en daardoor ook het Zuidafrikaanse volk betoont”; tegelijk wijst hij erop, dat van het vriendelijk aanbod geen gebruik zal worden gemaakt, aangezien „de generaal voortdurend op reis zal moeten zijn”⁵⁰. De Boerofilie is voortaan een vaste waarde geworden in de Vlaamse Beweging en eerst na de tweede wereldoorlog zal de waardering voor Zuid-Afrika enigszins tanen, vooral in Vlaamsgezinde linkse milieus, waar men zich niet opgetogen kan tonen over de z.g. apartheidspolitiek. Dit heeft de culturele toenadering niet in de weg gestaan: sedert oktober 1903 zendt Zuid-Afrika geregeld studenten naar de Gentse Rijksuniversiteit, terwijl de Republiek sinds ruim twee decennia elk jaar een aantal studiebeurzen ter beschikking stelt van jonge Belgische (lees: Vlaamse) geleerden. In 1904 werd prof. dr. A. Lodewijckx,

47. H. J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte* IV, Antwerpen 1965, p. 322.

48. *Ibid.*, IV, p. 291.

49. P. Fredericq, *a.w.*, p. 324.

50. Van deze brief bezitten wij een fotokopie, die wij insgelijks zullen overmaken aan het Paul Kruger-Museum te Pretoria.

oud-medewerker aan het W.N.T. te Leiden, benoemd tot docent aan het Victoria College, de Zuidafrikaanse hogeschool te Stellenbosch, die sindsdien tot een volwaardige universiteit is uitgegroeid, waar o.m. prof. dr. A. Vlerick herhaaldelijk als gastdocent is opgetreden. Prof. dr. W. de Pauw heeft na de Kongolese débâcle gedurende jaren de Nederlandse letterkunde onderwezen aan de Universiteit van Suid-Afrika. Een autoriteit op het gebied van de Afrikaanse literatuur was de nog niet zo lang overleden Vlaming Rob. Antonissen, vice-rector van de Rhodes-Universiteit te Grahamstown. Dit zijn slechts enkele grepen uit een uitermate rijk dossier.

Van zijn kant heeft ook het Algemeen Nederlands Verbond, dat in 1908 meer dan tienduizend leden telde, van bij zijn stichting door Hippoliet Meert op 27 april 1895 in niet geringe mate bijgedragen tot meer belangstelling voor hetgeen er in Zuid-Afrika geschiedde. Het steunde een uitstekend perskantoor te Dordrecht, dat in zijn bedrijvigste tijd een twintigtal journalisten in dienst had, die tot taak hadden „de leugens en de lastertaal van het Engelse imperialisme in de buitenlandse dagbladen aan de kaak te stellen ⁵¹.”

Zoals gezegd, vormt de overname van de Kongolese Vrijstaat door de Belgische regering (20 augustus 1908) de „terminus ad quem” van onze beschouwingen. In dat jaar schreef Cyriel Verschaeve een zeldzaam stuk 1830-1908, dat ons door de piëteit van een vriend is bewaard en dat door Lodewijk Dosfel tijdens de eerste wereldoorlog in bezet gebied is gepubliceerd onder de schuilnaam Willem van Saeftinge ⁵². Van dit moeilijk samen te vatten opstel heeft H. J. Elias een verhelderende analyse gegeven in het vierde deel van zijn *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte* ⁵³. Ons interesseert alleen het zevende en laatste hoofdstuk, getiteld: Slotwoord, misschien slotdroom ⁵⁴. Waar gaat België heen, vraagt Verschaeve zich af. En zijn antwoord luidt beslist: naar een prachtige toekomst. Voorwaarde daartoe is evenwel, dat de staat de twee volkeren die er leven hun vrije groei zou gunnen en zou ophouden de vooruitgang van het Frans met alle middelen te steunen. Eerst dan zullen de Vlamingen opnieuw (zoals in het verleden) de leidende kracht worden in die staat en een macht naar buiten; eerst dan zal de band met Nederland weer kunnen worden aangehaald en worden wij weer groot, bij de twintig miljoen in getal, sterk door onze eenheid, roemrijk door onze

51. P. Fredericq, *a.w.*, p. 168.

52. C. Verschaeve, *Verzameld Werk* VII (1959).

53. *A.w.*, IV, pp. 90 e.v.

54. C. Verschaeve, *a.w.*, VII, pp. 46 e.v.

wetenschap en kunst. Insulinde en Kongo mogen dan volwassen worden en zich afscheuren van het land dat hen beschaafde, er blijft „het onmetelijk land dat uitloopt in de Kaap de Goede Hoop, waarop Nederlanders het Nederlandse, Vlamingen het Vlaamse, maar beiden het Afrikaanse lied zullen zingen, omdat ze gezamenlijk dit land bevolkt... en gewonnen zullen hebben⁵⁵.” Had Leopold II dit willen inzien in het jaar 1881, toen hij zijn Kongo-politiek begon, had hij met Paul Kruger onderhandeld met het oog op een doelbewuste uitwijking naar Zuid-Afrika, dan waren de Boeren dubbel zo sterk geweest en meester in hun land gebleven. Er wordt roofofbouw gepleegd op ons volk. Het verstroit zich doelloos over de wereld, om zedelijk en nationaal voor ons verloren te gaan : in Amerika wordt het opgeslorpt door de Angelsaksische massa en de duizenden die naar Kongo zijn getrokken mogen wij voor onze stam afschrijven. „Door de geschiedenis vertroeteld, hebben zij, Vlamingen, Nederlanders, (nochtans) een kolonie waar wij ons volk gerust mogen naartoe zenden, zonder scheidingsmart, waar geen enkele druppel van ons bloed verloren gaat, maar in een stroom valt waar al de erfelijke deugden van ons ras nog in de eerste kracht stromen, in dien stroom namelijk die voortschoot uit al den glans en de macht, uit de hoogste mannenjarige sterkte van onze 17e eeuw en er nog al de levensgrootheid van heeft⁵⁶.” Daarom verzoekt Verschaeve Leopold II, dat hij vooralsnog de strijd met Engeland zou aanbinden om emigratie van ons volk naar Transvaal en Oranje-Vrijstaat op grote schaal mogelijk te maken. Tot Mgr. Mercier richt hij de bede, dat hij een Vlaams-Hollands gezelschap van missionarissen voor Zuid-Afrika zou in het leven roepen, opdat de kerk, „onder de barbaren bezweken in Noord-Afrika, ... in een geweldige tegenmarche, langs het zuiden het werelddeel (zou) aanvallen dat te lang en te vol met de kleur der duisternis getekend stond⁵⁷.” Want daar in het zuiden, en daar alléén, wacht ons „een land als een wereld zo groot... en die wereld zou heel Afrika leiden naar de Goede Hoop ; alles wat wij 't meest beminnen, ons volk en onze godsdienst, zou daar in onafzienbare afmetingen groeien, een zee van Afrikaanders, Nederlands en katholiek !”⁵⁸.

Het is verbazend, hoe onkritisch Verschaeve hier staat tegenover de realiteit en het is voor de lezer geen prettige ervaring een nochtans ontwikkeld man verblind te zien geraken door een hersen-

55. *Ibid.*, p. 47.

56. *Ibid.*, p. 49.

57. *Ibid.*, pp. 50-51.

58. *Ibid.*, p. 50.

schim, zó verblind dat hij de feiten geweld aan doet om ze in zijn toekomstvisie in te passen. Deze onkritische houding zal gedeeltelijk wel zijn te verklaren uit Verschaeves onvoldoende bekendheid met de Zuidafrikaanse toestanden. Anderzijds is zij zonder twijfel een uitvloeisel van zijn onstuimig-hartstochtelijke natuur en zijn apolitieke gerichtheid, waardoor hij bij herhaling alle voeling met de werkelijkheid verloor. Zijn slotdroom is tenslotte niet veel meer dan een wensdroom.

De utopische journalistiek als reactie op de inertie van de Noordnederlandse pers (1814-1820)

door

DR. JOAN HEMELS

I

Het komt mij voor, dat de Noordnederlandse kranteman in de periode van 1814 tot 1830 een energiek persoon was. Met „kranteman” bedoel ik dan niet de courantier die de krant als produkt van een nog ambachtelijk bedrijfje redigeerde en drukte, maar de *bezorger*. In het produktie- en verspreidingsproces van de krant neemt hij zelfs nu nog een sleutelpositie in, ook al wordt hij niet als zodanig betaald¹.

In de negentiende eeuw was de kranteman, zoals hij genoemd werd, een attent iemand die op bijzondere wijze streefde naar het onderhouden van goede relaties met zijn afnemers, de lezers, die de krant in eigendom of voor een bepaalde tijdsduur in huur ontvingen. Evenals de lantaarnopsteker en de omroeper – wie doet nog zo nadrukkelijk met zoveel inspanning tegen de geringste kosten kond in een massacommunicatieproces? – evenals de genoemde beroepsbeoefenaren, kwam de kranteman aan de deur om kermiswensen te doen. Ook vergat hij niet bij gelegenheid van Nieuwjaar de beste wensen uit te spreken en een gedrukt vers, al of niet met een prent, aan te bieden².

Slechts een handjevol journalisten en uitgevers was zo opvallend actief in de hier te behandelen jaren na de Franse tijd en voor de Belgische Omwenteling. Zelfs de lezers komen er bij een tijdgenoot, de auteur van de nog steeds gelezen *Camera Obscura*, slecht af.

Een van de figuren in dit boek van Hildebrand, Pieter Stastok sr., liet de partij oortjesband die hij nog op zolder had liggen, liever verrotten dan ze op de markt te verkopen. „Hij behoorde,” zo luidt de tekst, „alzo tot die mensen, die hun zaken aan kant

1. Volgens het jaarverslag 1971 van De Nederlandse Dagbladpers bestaat het bezorgersbestand thans voor meer dan de helft – in grote steden praktisch geheel – uit scholieren.

2. Zie o.m. J. W. Kirchner, *Nederlanders door Nederlanders geschetst*, Amsterdam, 1842, blz. 83.

gedaan hebben en, het uitzicht op verdere winsten opgevend, zich met een vrij aardig inkomen, een onverzettelijke afkeer van stoommachines en de Haarlemse courant³ tevreden stellen.”⁴ Nee, het verhaal van de Noordnederlandse geschiedenis tussen 1814 en 1830 is verre van imposant. De Nijmeegse historicus Rogier heeft het zonder omhaal van woorden als volgt uitgedrukt: „Het is een duffe tijd van dommelige meelzakken en Jan Salies.” Desalniettemin gaf koning Willem I, door Jan Salies omringd, volgens dezelfde auteur lessen in kloeke gezonde durf⁵. Dat er in het hofje van de Stastoks en Jan Salies nog lichtpunten waren, ontkent Rogier elders niet, maar: „Terwijl in de Zuidelijke Nederlanden het liberalisme de koning en minister Van Maanen tot nachtmerrie werd, bleef in het noorden de rust van de huiskamer heersen bij de lucht van dove kolen en Goudse pijpen.”⁶

Vanuit de sociaal-economische geschiedschrijving komt men tot een aantal factoren van sociale, economische, demografische en meer psychologische aard die tezamen misschien een bruikbare verklaring geven voor de inertie die Noordnederland aankleefde.

De industriële revolutie, die de structuur van Engeland tussen 1760 en 1830 volkomen wijzigde, is te beschouwen als de overgang van het vroegkapitalisme naar het moderne kapitalisme. Op het vasteland van Europa kwam deze ontwikkeling later op gang. In het gebied dat België zou gaan heten, speelde de industriële revolutie zich ongeveer tussen 1800 en 1830 af. In Noordnederland was voor het midden van de vorige eeuw van een economische en sociale omwenteling nog geen sprake; de periode van het vroegkapitalisme sleepte zich hier voort tot 1850. Tot dan toe is ook nauwelijks iets te bespeuren van een arbeidende klasse die bewust streeft naar verbetering van haar materiële en ideële positie en een arbeiderspers probeert op te zetten⁷. De kapitalistische mentaliteit, gekenmerkt door een rationalistisch winststreven, was nog ver te zoeken. Het gebrek aan initiatief, durf en voortvarendheid stond ook in schrille tegenstelling tot de juichende bewoordingen waarin de proclamatie gesteld was die op 17 november 1813 verscheen in de *'s-Gravenhaagsche Courant*. Tijdgenoten zochten de oorzaak van het uitblijven van een economische herleving al te

3. Bedoeld is de *Oprechte Haarlemsche Courant*, een krant die in de vorige eeuw veel gelezen werd vanwege de familieberichten in de advertentiekolommen.

4. *Camera Obscura*, Utrecht-Antwerpen, z.j., blz. 56.

5. L. J. Rogier, *De eerste twee koningen uit het huis Oranje*. In: *Terugblik en uitzicht*, dl. II, Hilversum-Antwerpen, 1965, blz. 133-163, hier blz. 141.

6. L. J. Rogier, *Nederland van 1813 tot 1963*. In: *idem*, dl. I, 1964, blz. 263-289, hier blz. 264.

7. Zie voor de geschiedenis van de Westeuropese pers van 1815 tot 1830: Th. Luyckx, *Overzicht van de ontwikkeling der communicatiemediã*, Brussel (1970), blz. 88 e.v.

eenzijdig in de protectionistische politiek. Latere auteurs legden – soms ook te eenzijdig – de nadruk op de lauwhartigheid, aangeduid als „de algemene geestesgesteldheid” of nog verhullender uitgedrukt. Colenbrander schreef honend over het land waar de aansprekers thuis hoorden, de Goudse pijpen en de natte voeten⁸. Als positief resultaat van de revolutiejaren 1795 tot 1813 noemt Brugmans de groei van een eenheid in alle opzichten⁹. Eenheid met de zuiderburen was echter een fictie. Op het Congres van Wenen (1814-1815) richtten de Grote Mogendheden het Koninkrijk der Nederlanden op zonder zich hierom te bekommeren. Toch was de samenvoeging – mede dankzij koopman-koning Willem I – in het economische vlak althans voor de industriële bourgeoisie in de grote steden van het Zuiden niet onvruchtbaar.

De „Belgen” waren hun tijd vooruit. Zij zagen bijv. dat de stapelmarkt geen economische functie meer vervulde in het internationale handelsverkeer. Zij waren ook in liberale staatsrechtelijke begrippen vooruit. Van hen kwam het tweekamerstelsel, de vrijheid van drukpers en de openbaarheid van beraadslaging in althans één der delen van de volksvertegenwoordiging. De grondwet van 1815 ademde daardoor een heel andere geest dan die van 1814 waarin over de vrijheid van drukpers en de openbaarheid van beraadslaging werd gezwegen¹⁰.

De waarschijnlijk als eerste liberaal in Noordnederland te betitelen voorzitter van de grondwetscommissie, G. K. van Hogendorp, moet niet zonder sympathie de met succes bekroonde poging van de „Belg” O. Leclerc gevolgd hebben om in het drukpersartikel de toevoeging op te laten nemen, dat de drukpers een doelmatig middel tot uitbreiding van kennis en voortgang van verlichting is. Voor minister Cornelis Felix van Maanen was de pers echter nu eens een werktuig van de overheid, een politiek machtsmiddel, dan weer een kwaad dat zoveel mogelijk bestreden moest worden. Van een voorspoedige kwalitatieve en kwantitatieve ontwikkeling van de Noordnederlandse pers kon na de bevrijding van de Franse overheersing geen sprake zijn.

De schone leuzen na de val van Napoleon in november 1813: „herleving van ons zelfstandig volksbestaan”, „het afwerpen van

8. Geciteerd bij I. J. Brugmans, *Paardekracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, 's-Gravenhage, 1969², blz. 66-67. Zie voor bedoelde periode ook: C. H. E. de Wit, *De strijd tussen aristocratie en democratie in Nederland, 1780-1848. Kritisch onderzoek van een historisch beeld en herwaardering van een periode*, Haarlem, 1965.

9. Zie Brugmans, *a.w.*, hoofdstuk I.

10. N. Cramer, *Parlement en pers in verhouding tot de overheid*, Leiden, 1958, blz. 48 en J. M. H. J. Hemels, *Op de bres voor de pers. De strijd voor de klassieke persvrijheid*, Assen, 1969, blz. 16.

de couranten belemmerende kluisters", „het nieuwe tijdperk" etc. bleken holle kreten. De belastingen op kranten in de vorm van het berucht geworden dagbladzegel – sinds 1 januari 1812 geheven – werd gehandhaafd bij proclamatie in het Staatsblad no. 4 d.d. 21 november 1813¹¹. De wetgeving op de drukpers mocht dan geen censuur kennen, de strafrechtelijke verantwoordelijkheid bleef bestaan en liet kwaadwillige ministers van Justitie speelruimte om de rechten van de pers te beknotten.

Voor de pers liggen de cesuren van de negentiende eeuw in de jaartallen 1848 en 1869. In het eerste jaar verwierven de kranten de lang bevochten en toch nog plotseling bereikte ideële, zo men wil: juridische persvrijheid, die meer was dan uit een vaag en primitief geredigeerd grondwetsartikel op het eerste gezicht bleek. De mentaliteit was echter veranderd ten opzichte van 1815. De jurisprudentie van na 1848 garandeert een stelsel van vrijheden en waarborgen voor de pers, dat nu nog functioneert. De afschaffing van het dagbladzegel in 1869 bracht de nog hardnekkiger bevochten economische persvrijheid. Ook hierin liep Nederland achter. Teruggedrongen naar de achterhoede in de jaren na 1813, duurde het ook na het midden van de eeuw nog lang, voordat zowel in economisch als in cultureel opzicht de meest opvallende achterstand was weggewerkt.

Aangezien krachten uit een nabij en verder verwijderd verleden in de pers van na 1813 bleven doorwerken, is genoemd jaartal voor de periodisering in de persgeschiedenis minder gelukkig¹².

Een andere dan een pragmatische reden is er niet dat wij in het onderstaande de draad oppakken op het tijdstip dat Willem Souverein Vorst werd.

II

Onder het kopje „Royaume des Pays-Bas" schreef Bourson in 1875 o.m.: „L'histoire du Directoire et de l'empire est le martyrologe de la presse; celle du royaume des Pays-Bas ne l'est pas moins."¹³ Een martelgang in het Zuiden en een lijdensgeschiedenis in het Noorden? Deze aanduiding is in ieder geval voor Noordnederland juist. Wie vanaf 1 januari 1814 in koffiehuis of herberg een blik op de leestafel wierp, zag daar – ongeacht het dorp of de

11. Zie hiervoor Hemels, *a.w.*, blz. 31 e.v.

12. I.t.t. W. P. Sautijn Kluit en R. van der Meulen, twee oudere pershistorici, kiest M. Schneider voor 1798 i.p.v. 1813 als afsluiting van het tweede tijdvak van de Nederlandse persgeschiedenis. Zie: M. Schneider, *De Nederlandse krant. Van 'nieuwstydinghe' tot dagbladconcentratie*, Amsterdam, 1968, blz. 134.

13. Ph. Bourson, *Histoire de la presse*. In: *Belgique morale et intellectuelle*, Bruxelles, 1875, blz. 357-382, hier blz. 372.

stad waar hij zich bevond – de Nederlandsche Staatscourant liggen. De overheid beconcurrerde de toch al zwakke kranten met een eigen medium, dat toen nog geen blad met enkel de officiële besluiten etc. was, maar dat ook rubrieken buitenlands nieuws, binnenland met later vooral parlementaire verslaggeving, beursberichten etc. bevatte. Ingevolge de besluiten van de Souverein Vorst d.d. 18 december 1813, nrs. 5 en 6, moesten alle stukken van het gouvernement door middel van het Staats Blad en de Staats-Courant gepubliceerd worden.

De lagere overheid zocht ook naar een publikatiemogelijkheid en vond die. Zo maakte de commissaris-generaal van het Departement van de Boven-IJssel in het eerste nummer van de *Arnhemse Courant* van 1 januari 1814 bekend, dat alle bekendmakingen etc. van het bestuur van het departement door middel van genoemde krant ter kennis van de heren burgemeesters en de ingezetenen gebracht zouden worden „teneinde te strekken tot derzelve informatie, of om zich daar na te gedragen”. De burgemeesters in zowel steden als dorpen werd daarom opgedragen op kosten van de gemeente een abonnement te nemen¹⁴.

Deze relatie tussen provincie en uitgever (sinds 1 februari 1816 C. A. Thieme) werd op 1 november 1837 door het provinciaal bestuur verbroken. Voorts werden de lopende abonnementen opgezegd en de drukorders ingetrokken, omdat het bestuur het zeer oneens was met de dan duidelijk liberale koers van de krant en haar niet zelden vrijmoedige toon tegenover de overheid.

De *Arnhemse Courant* heeft in de literatuur de eer verworven de eerste politiserende krant in de negentiende eeuw te zijn¹⁵. Men dient echter wel te bedenken, dat haar oppositie tegen het regeringssysteem van Willem I slechts langzaam vorm kreeg en eerst een hoogtepunt bereikte in de veertiger jaren¹⁶. Het jaar 1830 met de gebeurtenissen in Brussel verleidde de krant zelfs nog tot een tijdelijk patriotisme. Aangezien de *Arnhemse Courant* tot 10 april 1854 slechts vijf keer per week verscheen, bestond voor 1830 in Noordnederland formeel geen enkel dagblad.

De krant verscheen op zondag, dinsdag, woensdag, donderdag en zaterdag, maar het zondagsnummer werd op maandag bij de abonnees bezorgd. Inhoudelijk had zij alles van een dagblad. Men

14. Facsimilé van het eerste nummer van de *Arnhemse Courant* bij artikel van M. Schneider, *Arnhemse Courant, gebaat, gevreesd, geëerd*, in het jubileumnummer van deze krant van maart 1964.

15. E. Th. Waaldijk, *Die Rolle der niederländischen Publizistik bei der Meinungsbildung hinsichtlich der Aufhebung der Sklaverei in den Westindischen Kolonien*, Münster, 1959, blz. 31 e.v.

16. De vijf bekende processen tegen Thieme werden gevoerd in 1823, 1839, 1842, 1843 en 1845.

moet de rol van de pers als politiek instrument voor 1840 niet overschatten; vlugschriften speelden – met name in de kwestie van de vrije meningsuiting is dat duidelijk – een publicistisch belangrijker rol. Zij zijn te beschouwen als spiegels én instrumenten van politieke praxis. Politiek was nog zo'n individuele onderneming, dat ook publicistische activiteiten op het terrein van de politiek meer privaat werden bedreven.

De Belgische Omwenteling heeft de bestaande pers niet zozeer uit een apathische houding gerukt als wel aanleiding gegeven tot het oprichten van nieuwe bladen pro en contra het regeringsbeleid. Een voorbode was de *Éclaireur politique*. Journal d'opposition, die van 1827 tot 1831 te Maastricht werd uitgegeven. Op 1 april 1829 verscheen het eerste nummer van *De Noord-Brabander* te 's-Hertogenbosch; tijdens de status quo (1830-1839) stond zij onder strenge censuur. Slechts kort bestonden de opiniebladen van de conservatieve mr. F. A. van Hall (*De Noordstar*, 1829) en de liberale mr. D. Donker Curtius (*De Standaard*, 1830)¹⁷.

Verontrust door het dreigende conflict met het Zuiden, liet mr. G. Groen van Prinsterer op 2 oktober 1829 in een oplage van 600 exemplaren het eerste nummer van het tijdschrift *Nederlandsche Gedachten* verschijnen. Tot 6 mei 1832 bestreed Groen de revolutiegeest. Begin 1829 had hij geschreven: „De kracht der journalen is in ons land bijna alleen van hare verderfelijke zijde bekend: waarom niet eene poging gewaagd, om ook de gunstige uitwerkselen daarvan te doen ondervinden?”¹⁸ De poging werd een falikante mislukking. Een regeringsspreekbuis was de in 1830 opgerichte *Journal de la Haye*.

Het *Algemeen Handelsblad* neemt een bijzondere plaats in. Opggericht op 5 januari 1828 door de katholieke Jacob Willem van den Biesen als twee keer per week verschijnend blad, kreeg het spoedig een politiek karakter. Toen Van den Biesen ook minder gunstige berichten over de gang van zaken in het Zuiden afdruckte en voor afscheiding pleitte, werd hij op 29 oktober 1830 van de Amsterdamse beurs verjaagd. Na het aftreden van Willem I werd officieus bekend gemaakt, dat het *Algemeen Handelsblad* de gewraakte berichten van een hooggeplaatste ambtenaar in Den Haag had betrokken. Op 1 oktober, juist met het oog op de Belgische troebelen dagblad geworden, was het *Algemeen Handelsblad* de eerste zes keer per week verschijnende krant¹⁹.

17. Genoemd in Cramer, *a.w.*, blz. 108.

18. *Groen van Prinsterer als journalist I*. In: *De Journalist*, jrg. I (1950) nr. 1, blz. 28. Ten onrechte schrijft Cramer, *a.w.*, blz. 108 over *De Nederlander*: hij bedoelt o.i. *Nederlandsche Gedachten*.

19. Zie verder o.m. Hemels, *a.w.*, blz. 19 e.v. en Schneider, *a.w.*, 148 e.v.

Hoe de overige kranten die in de verschillende steden werden uitgegeven, uitblonken door „grootte onbeduidendheid van inhoud” blijkt uit een anekdote die Van der Meulen opdist²⁰. „Wegens gebrek aan belangrijk politiek nieuws, door den kalmen staatkundigen toestand, die een reeks van jaren van beroering was opgevolgd, werden allerlei berichten, aardigheden, ongerijmdheden zelfs, zonder voorbehoud, rijp en groen, ter opname ingezonden, gretig geplaatst,” zo beweert hij omstreeks 1885. Het *Algemeen Nederlandsch Nieuws- en Advertentieblad* zou zijn oudere concurrent, de *'s-Gravenhaagsche Courant*, met „Moniteur der Wollennaasters” plegen te betitelen. Dit naar aanleiding van een incident dat in 1820 plaats vond. De *'s-Gravenhaagsche Courant* zou op 20 juni een bericht van overlijden van een zekere Archibald Hope geplaatst hebben. Wat bleek nu? De man was kerngezond gesignaleerd. Reden voor het nieuws- en advertentieblad om een vinnig commentaar als volgt te besluiten: „Nu zouden wij gaarne nog eens weten, waartoe de Haagsche moniteur nog goed is, indien men zelfs aan zijne doodberigten geen geloof mag slaan? Men zal dan niet meer weten, wie er leeft of sterft, en of de stad al of niet in den rouw gedompeld zij! En op zoodanige ontrustende valsche tijdingen, wordt het zegel van het burgemeesterlijk wapen gedrukt! Zij vliegen door de geleerde wereld, op de vlerken van den Oijevaar! o tijden! o zeden!” Het „stads”-wapen van Den Haag bestaat uit een ooievaar die in de kop van de krant was afgedrukt.

Het elkaar op deze wijze hinderlijk volgen was voor alle met de stedelijke overheid al dan niet gelieerde kranten kennelijk journalistiek het neusje van de zalm. Plaatselijke politiek komt voor het midden van de eeuw niet in de krantenkolommen voor, niet, omdat ze niet bestond – zoals Van der Meulen min of meer doet voorkomen –, maar omdat de journalisten voor het merendeel de slaapmuts diep over de oren en ogen trokken. Dit tot groot genoegen van de plaatselijke en/of provinciale overheden die bereid waren hun wapens af te staan, al of niet tegen betaling – zoals vóór 1795 – of diensten. De kranten van dit type zijn: de *Provinciale Noord-Brabantsche en 's-Hertogenbossche Courant* (Den Bosch), *Le Courrier de la Meuse* (Maastricht), de *Middelburgsche Courant* (Middelburg), de *Leeuwarder Courant* (Leeuwarden), de *Nieuwe Groninger Courant* en de *Provinciale Groninger Courant* (Groningen), de *Provinciale Drentsche en Asser Courant* (Assen), de *Overijsselsche Courant* (Zwolle), de *Utrechtsche Courant*

20. R. van der Meulen, *De courant. Geschiedkundig en vergelijkend overzicht der nieuwsbladen van alle landen. Naar in- en uitheemsche bronnen bewerkt*, Leiden (1885), blz. 103-104.

(Utrecht), de *Dordrechtsche Courant* (Dordrecht), de *Leidsche Courant* (Leiden), de reeds genoemde *'s-Gravenhaagsche Courant* (Den Haag), de *Rotterdamsche Courant* (Rotterdam), de *Opregte Haarlemsche Courant* (Haarlem) en de *Amsterdamsche Courant* (Amsterdam).

De *Arnhemse Courant* en haar opmerkelijke ontwikkeling hebben wij hierboven reeds besproken. In tegenstelling tot deze krant hebben de anderen voor het merendeel hun wortels in de achttiende eeuw, de *Opregte Haarlemsche* zelfs in de zeventiende eeuw.

III

Het verhaal van de Noordnederlandse pers zou na de laatste alinea's gevoeglijk beëindigd kunnen worden, ware het niet, dat er utopische kranten verschenen zijn die tot dusverre nauwelijks opgemerkt zijn. Robijns heeft in zijn rijke en uitstekend bewerkte dissertatie aangetoond, dat een „volkspers” na 1780 ten onzent slechts een kort leven beschoren was en dat eerst na 1840 onder enigszins verwante omstandigheden ten tweede male volksblaadjes ontstonden. Zoals reeds in de eerste paragraaf uiteengezet is: buiten Frankrijk en Engeland was er vóór 1830 in West- en Midden-Europa nog vrijwel niets van een democratische stroming te bespeuren. Dat Duitsland op politiek en sociaal-economisch gebied een grote achterstand had in te halen, is volgens Robijns minder bevreemdend dan dat in het noorden van het nieuwe koninkrijk der Nederlanden van opgewekt politiek leven nauwelijks gesproken kan worden. „Noord-Nederland had,” aldus Robijns, „in de tweede helft van de achttiende eeuw immers een belangrijke rol gespeeld in de politieke meningsvorming. Hier moest men in politiek opzicht onder het verlichte despotisme van Willem I eigenlijk weer geheel opnieuw beginnen. Het leek, alsof de patriotten die na 1795 zo krachtig naar centralisatie hadden gestreefd, er zich nu tevreden mee stelden, dat althans dit programma-punt verwezenlijkt was, en daaraan hun democratische desiderata opofferden. Teleurstelling over de resultaten van de partijstrijd in de Bataafse tijd en economische uitputting hadden de bereidheid doen ontstaan zich toe te vertrouwen aan een vaderlijk bewind.”²¹ Evenals iemand als Louis de Potter in het Zuiden echter al vóór 1830 aanhanger van democratische beginselen was en daarvan luidruchtig blij gaf, was de niet door Robijns opgemerkte utopische pers in het Noorden – met Jean Baptiste Didier Wibmer als

21. M. J. F. Robijns, *Radicalen in Nederland (1840-1851)*, Leiden, 1967, blz. 33.

exponent – een vorm van verdrukte protestjournalistiek die gretig aftrek vond.

In de door Robijns behandelde periode van 1840 tot 1850 kon de kritiek op plaatselijke en landelijke personen en toestanden iets directer en opener geuit worden. Dat gebeurde eerst in Frankrijk en daarna in Nederland o.m. door middel van fysiologieën, kortere of langere schetsen, waarin allerlei levenssituaties beschreven werden. Het kon niet missen, of er kwamen ook maatschappelijke wantoestanden in ter sprake²².

Voor 1830 was zelfs iedere vorm van bedekte kritiek moeilijker. Dit heeft o.i. de utopische journalistiek van de jaren 1819 en 1825 in het leven geroepen²³. „Gesellschaft” aldus prof. dr. H. J. Prakke in een voorwoord op het onderzoek van Ilse Modelmog naar utopische communicatie, „bildet sich in öffentlicher Kommunikation, wie andererseits die jeweils historische Gestalt dieser Kommunikation von der Gesellschaft bestimmt wird. Auch utopische Gesellschaften sind kommunizierende Gesellschaften ; und das öffentliche Zwiegespräch ist der Indikator für ihre innere Verfassung.”²⁴ Dr. Modelmog geeft een nauwkeurige analyse van het verschijnsel (sociale) utopie en van de utopist. Slechts één citaat moge volstaan in het beknopte bestek van dit opstel : „Die Utopie ist also in der Wirklichkeit ihrer Entstehungszeit verankert. Sie entwirft ein Gegenbild oder verlängert vorhandene Tendenzen in die Zukunft, um ihre segensreichen oder verhängnisvollen Konsequenzen aufzuzeigen. Der Utopist ist deshalb auch in gewissem

22. „Men wilde alle activiteiten van de menselijke samenleving beschrijven, evenals in de wetenschap der fysiologie de levensverrichtingen van menselijke, dierlijke en plantaardige organismen worden bestudeerd.” Robijns, *a.w.*, blz. 49, noor 259.

23. Van der Meulen, *a.w.*, blz. 104 noemt als „dwaze couranten” de nummers van de Narrensteinsche Courant, een vrolijk en geestig Leesblad uit 1811. Bestaande toestanden, zeden, gewoonten en personen (onder gefingeerde namen) werden hierin gehekeld. Redacteur was Fokke Simonsz, uitgever H. Moolenijzer te Amsterdam. De laatste gaf acht jaar later ook de Utopiaansche Courant uit.

In het Nederlands Persmuseum te Amsterdam bevinden zich van de Utopiaansche Courant (opgericht in 1819) de nrs. 1 t.m. 8 en 10 t.m. 12 plus een „Brief aan den schrijver der Utopiaansche Courant etc. etc. etc. Door een' Inwoner van Utopia. Geschreven aldaar. In den Focquenbrochiaanschen Schrijfstijl”, Amsterdam, z.j. (Inv. nr. 1825).

Van het Utopiaansch Weekblad (anno 1819) zijn aanwezig de nrs. 1 t.m. 9 en 11 t.m. 12. (Inv. nr. 1826).

Volgens Van der Meulen, *a.w.*, blz. 105 zou Wibmer ook de redactie gevoerd hebben van de Liliputsche Courant.

Van de Liliputsche Courant (anno 1825) zijn in het Nederlands Persmuseum bewaard gebleven de nrs. 3, 6 en 8 t.m. 10. (Inv. nr. 802).

Zie ook : W. P. Sautijn Kluit, *De Narrensteinsche, Utopiaansche en Liliputsche Couranten*. Overdruk uit *Nederlandsche Spectator*, 1872 (Nederlandse Persbibliotheek).

24. In : Ilse Modelmog, *Die andere Zukunft. Zur utopischen Kommunikation* (Düsseldorf, 1970), blz. 9.

Sinne Historiker, er ist ein Zeitgeschichtler seiner Epoche, der aber nicht nur Geschichte aufschreiben will, sondern der immer im Begriff ist, Geschichte zu machen." 25

Gezien de laatste regels van het begin van een brief van „medeutopiaan N.N.“, geschreven aan de redacteur van de *Utopiaansche Courant* te „Utopia den 48. van Rijmmaand des Poëtenjaars 1984” was één vurige medestander nog niet zo doordrongen van het „geschiedenis maken” van de utopiaanse journalistiek: „Mijnheer de Utopiaan ! Heer en vriend ! Deze dient, Om alhier, Op 't papier, U in 't breed, Dat ge 't weet ! Te doen zien, Kan 't geschien. Dat gij nooit, Hoe gij 't plooit, Hoe gij 't schikt, Weegt en wikt, Hoe gij 't mikt, Hoe gij 't stelt, Hoe gij 't meldt, Hoe gij 't doet, Heel veel goed, Of gerijf, Voor uw lijf, En uw wijf, Door 't geschrijf, Met verstand, Van uw krant, Meer gewint, Goede vrind ! – Want arlêe, Hier in steê, Veegt men 't gat, Dat ge 't vat ! Aan uw blad, Als men lost, Vuile kost, Op 't secreet ; Dat ge 't weet ! 't Doet mij leed, Maar het is, Waar en wis. – (...)” Het gehele „vers” is tien keer zo lang 26.

De plaatsnamen in de *Utopiaansche Courant* beantwoorden vaak nauwgezet aan het gezegde „nomen est omen”. Om een greep te doen uit een aantal nummers : Waarom dat ?, Natvloer, Klaagoord, Komiekoord, Dwaasoord, Vreemdoord, Worsthoek, Forbia, Zotoord, Plumpudding, Vrijheidsoord, Utopia zelve, Aux Bains, Wolland, Domhoek, Strafoord, IJsoord, Moroord, Wijsoord, Verlichtingoord etc. De aanduidingen van de maanden harmoniëren treffend met de plaatsnamen : Droefenismaand, 't Is niet anders, Keerweer, Zotmaand, Ontevredenheid, Fopmaand, Helaas, Kabaalmaand, Vrijmoedigheid, Bedrogmaand, Knormaand, Ongewoonheid, Verwarring, Raakwat, Vrees etc.

De eerste nummers hebben advertenties – ook dwars gedrukt in de marge – die de lezers o.m. informeren over de uitgaansmogelijkheden („Kattentrouw”, een „lamertabel Treurspel in elf Bedrijven”) en vooral familieberichten, waaronder deze in nr. 1 : „Heden werd ons ouderhart, door den gevoeligsten slag, getroffen, onze eenige dochter, onze hoop, en de lust van ons leven, raakte zoo verliefd, op een' saletjonker, die haar voor het lapje hield, en, ten laatste, met eene andere, ging strijken, dat zij, van minnennijd, is ijlhoofdig geworden.

N.B. Is in de bedstede No. o van achteraf, in het gekkenhuis ; verzoeken die haar komen bezoeken, om haar een *taaitaai* vrijertje mede te brengen, waarmede zich de ongelukkige, bij gebrek aan een' beteren, amuzeert.”

25. *Idem*, blz. 11-12.

26. Zie voor de brief noot 23.

Onder „Onbekend Zuiden” wordt het volgende bericht gegeven: „Waarom dat? 19. Droefenismaand. Z.M. is uit deszelfs bed, opgestaan, is begonnen, met deszelfs voeten op het *parquet* te zetten, heeft zich, vervolgens, laten aankleeden, heeft ettelijke malen gegaapt en zich de oogen gewreven; heeft toen gedejeuneerd, met deszelfs Zuster, Mevrouw de regerende Prinses van *Liliput*, en, wat later, twee minuten, in het kabinet, met deszelfs Ministers gearbeid. Wij konden niet nalaten om onzer Courant waarde en belangrijkheid bij te zetten, door het mededeelen van deze belangvolle tijding.”

Uit het land „Koude Grond”, plaats „Natvloer”, wordt in nr. 1 bericht dat de tijding verspreid is, dat er oorlog op komst is. „Er wordt sterk gerekruteerd, en de jonge lieden, ter deeg voornemen, om een goed heenkomen te zoeken, wanneer zij kruid van al te nabij ruiken, haasten zich om de 10 penningen handgeld binnen te halen, ten einde, met het uniform, zich provisioneel, in de kroegen en herbergen te vertoonen, met meisjes te dansen, *er ging een patertje langs den kant*, en dergelijke smakelijke dansen meer; de meisjes op brandewijn en suiker te trakteren, den halsdoek hoog op te halen; twist te zoeken, te vloeken, razen en tieren, en eindelijk, om te toonen, wat zij, in het veld, zullen doen, menschen, welke niet willen vechten, blaauwe oogen te slaan, beschonken naar huis te keeren, uit te slapen, het verspild geld betreuren; de naakte tafel, droevig aan te staren; zonder dralen, wat plunjes naar een' vriendelijken oom te brengen, die geld geeft, en een *koupon* daarbij. Dat alles hopen zij te vergoeden, in de aanstaande *campagne*, wanneer zij, als helden, hunne landgenooten zullen uitplunderen, om den vijand den pas af te schijden.”

De schrijver van deze en andere „fraaiigheden” was de jeugdige Wibmer, geboren in 1792 te Amsterdam. Op 28 oktober, toen zes nummers (telkens twee pagina's folio beslaande) verschenen waren, werd hij gearresteerd en beschuldigd van het veroorzaken van onenigheid, twist, tweespalt, verdeeldheid en wantrouwen onder de ingezetenen van het koninkrijk alsmede het verwekken van volksbewegingen, „combustie” en wanorde in de maatschappij. De drukker (Brouwer) en uitgever (H. Moolenijzer) werden ook enige maanden gevangen gehouden en weer vrijgelaten. De laatste was eerder reeds veroordeeld tot honderd gulden boete, aangezien hij niet behoorlijk gepatenteerd zou zijn. Dit had tot het volgende commentaar in de *Utopiaansche Courant* nr. 4 aanleiding gegeven: „Ons voegt het niet, om over zulken maatregel oordeel te vellen; genoeg dat wij beseffen, hoe smertelijk het een' man moet vallen, die open beenen heeft en wiens wederhelft op het punt is om moeder te worden, zoo de ingewonnen berigten niet onecht zijn.

Basta !” De auteur hiervan, Wibmer, werd – onder luide toejuichingen van de publieke tribune – na drie maanden in de kerker gezeten te hebben, vrijgesproken.

De *Utopiaansche Courant* verscheen vanaf nr. 7 (20 februari 1820) bij A. Vink, omdat Moolenijzer het na vier maanden gevangenschap niet meer aandurfde. „Nee, de Koning heeft het niet geweten, dat hij geen stuk brood voor zijn kind mogt verdienen”, aldus de *Utopiaansche Courant* nr. 7. Uitgever Vink gaf ook het *Utopiaansch Weekblad* uit. Het vignet in de kop van dit blaadje (waarin voornamelijk samenspraken van „mijnheer” met „Hans”) bestond uit een letterlijk bij de pakken neerzittende en dommelende god Mercurius, met op de achtergrond een zeilschip op de rede en de tekst: „Hoe lang zult gij nog slapen?”. Het behoeft geen betoog, dat mijnheer en Hans veel over de handel en politieke wandel converseerden. Vink verving het vignet van de *Utopiaansche Courant* na de overname ook. De utopiaanse wereldbol en utopist met kijker werden vervangen door het plaatje van een man met een gekroond hoofd, staande naast een groot rad dat door de hand van een hooggeplaatst dienaar in beweging wordt gebracht. Voor wie mocht denken op plastische wijze tot uitdrukking te zien gebracht dat Van Maanen Willem I een rad voor de ogen draaide, gold de tekst boven het vignet „Alles Utopiaansch” en wel anno 1984.

De redacteur sprak zich moed in met een „Welaan ! de kagchel gepookt ; tweemaal gesnoven ; eenmaal de zandlooper, als koster Sybrand, omgekeerd, en een Artikel geschreven...”. Het produkt van zijn journalistieke zwoegen ging voor 2 1/2 stuiver per nummer (incl. 5 penningen zegel) van de hand. „Een feit is,” aldus Sautijn Kluit, „dat het blad met graagte ontvangen en gretig gelezen werd ; en geen wonder : blauwboekjes en schotschriften waarin het openbaar en bijzonder leven van bekende persoonlijkheden aan de kaak wordt gesteld, waren in Nederland altijd goede speculaties. En van dat gehalte was de *Utopiaansche Courant*.”²⁷ Gezien de graad van moeilijkheid, zal slechts een betrekkelijk gering gedeelte, het verlichte deel, der natie hebben kunnen volgen dat een correspondentie over de voor- en nadelen van de snorwagen boven de diligence als openbaar vervoermiddel kritiek op de contemporaine situatie bevatte. Sautijn Kluit en anderen wilden in de protest-journalistiek eigenlijk alleen de geldelijke speculatie onderkennen. Het harde en snelle ingrijpen van de justitie doet vermoeden, dat

27. Sautijn Kluit, *a.w.*, blz. 7.

toch voldoende tijdgenoten feeling hadden voor het tussen de regels door lezen en nog meer²⁸.

De *Liliputsche Courant* uit 1825 („anno 356,740 3/4”) had eerst als vignet een hooiberg met de woorden „Pas op brand!” en later een zeilschip met de tekst „Pas op de klippen”. Was de eerste tekst misschien voor de lezers bedoeld, de tweede is meer van toepassing op de uitgever en redacteur²⁹.

De pleitrede die Wibmer met veel succes voor de rechter hield, is in druk verschenen. Centraal stelt hij, dat het de palen van dwingelandij te buiten gaat om iemands *gedachten* te willen raden en beknotten. De vrijheid van denken komt z.i. aan iedere Nederlander toe: „Ik pleit voor den zuigeling, die onder het wiegkleed sluimert; ik pleit voor den grijsaard, die leunende op zijn staf, naar het graf daarhenen wankelt. Ik pleit voor hem, wien lompen dekken, die tot de liefde eene bevende hand uitstrekt; ik pleit voor hem, die, door schuimende rossen getrokken, naar de plaats des vermaaks zich henen spoedt.”³⁰

Omgang met een wufte natie, heeft mij iets van haar geest doen overnemen, zo houdt Wibmer de rechters voor. Ernstige werken genieten weinig aftrek; men vraagt niet naar kwarto's en folianten, maar naar brochures en romans: „Om nu het brood, vaak met eene traan besproeid, te verkrijgen, moet ik schrijven naar den hedendaagschen smaak van mijne landgenooten.”³¹ De neerslachtigheid, allerwegen zo duidelijk, zou hij willen tegengaan: „Ik wil eene Courant schrijven, zoo zot, zoo koddig als ooit onder de zon is verschenen. Ik wil raadselachtig wezen: des te langer houdt die de lezers bezig; des te minder hebben zij tijd tot klagen en morren. Het Gouvernement zal, zeer zeker, het doel begrijpen, en mij dank weten.”³² Uit het voorwoord op de pleitrede blijkt, dat Wibmers oogmerken wel degelijk van maatschappijkritische aard waren. Zoals in het economisch leven mensen als Roentgen, Van Vlissingen e.a. uitzonderingen waren die met kop en schouders boven de Stastokken uitstaken, zo wilde Wibmer als nar vermomd leven brengen in de overigens teutige journalistiek van de periode 1814

28. Zie voor dit optreden n.a.v. de kwestie met het Rotterdamse blad *Arlequin* in 1823: Relas en bijlagen, betreffende de procedures in zake van A. May van Vollenhoven, door het publiek ministerie te Rotterdam aangeklaagd als schrijver van zeker tijdschrift genaamd *Arlequin* en deswegens crimineel vervolgd, Rotterdam, 1823 en W. P. Sautijn Kluit, *Arlequin*. Overdruk uit *Nederlandsche Spectator* 1884, nr. 13.

29. Zie noot 23.

30. Pleitrede van den schrijver der *Utopiaansche Courant*, Amsterdam, 1819, blz.

66. Op de titelpagina staat een schaduwportret van Wibmer met de regels:

„Dit is Wibmer, die, hoe snoed gelasterd en gesmaald,
Op nieuw bewezen heeft, dat de onschuld zegepraalt.”

31. *Idem*, blz. 6-7.

32. *Idem*, blz. XI.

tot 1830. Zijn geestverwanten van de jaren daarna schonken schuimende kelken klare wijn die even gretig gedronken werd als het in aardewerk verscholen vocht dat Wibmer de kenners aanbood.

Farrar heeft gelijk : „Journalism's past, like the country's, is full of ambiguities, contradictions, and moments of soaring greatness. It is a past which must be continually ordered, examined, learned from”³³. Misschien heeft een actueel fenomeen van de massacommunicatie, de underground-pers, ons de ogen geopend voor een stukje onvermoede marginale journalistiek met beperkte draagwijdte, maar een buitengewone felheid die in een later tijdperk bredere lagen van de bevolking bereikte en een bewustwordingsproces op gang bracht³⁴.

33. Ronald T. Farrar, *Mass communications history: a myriad of approaches*. In : Farrar/John Stevens, *Mass media and the national experience. Essays in communications history*, New York etc. (1971), blz. 1-13, hier blz. 13.

34. Cfr. Joan Hemels, *De underground press als factor van verandering in de geïndustrialiseerde samenleving*. In : *Kernvraag*, febr. 1972, nr. 27, blz. 17-23.

Huygens' op de dood van sterre

OF droom ick, en is 't nacht, of is mijn' Sterr verdweenen ?
Ick waeck, en 't is hoogh dagh, en sie mijn' Sterre niet.
O Hemelen, die my haer aengesicht verbiedt,
Spreeckt menschen-tael, en seght, waer is mijn' Sterre henen :

⁵ Den Hemel slaet geluyt, ick hoor hem door mijn' stenen,
En seght, mijn' Sterre staet in 't heilige gebied
Daer sy de Godheit, daer de Godheit haer besiet,
En, voeght het lachen daer, belacht mijn ydel weenen.
Nu, Dood, nu snick, met een verschenen en verby,

¹⁰ Nu doorgangh van een' steen, van een gesteên ten leven,
Dun schutsel, staet naer by ; 'k sal 't u te danck vergeven ;
Komt, Dood, en maect my korts van dese Cortsen vry :
'k Verlangh in 't ewigh licht te samen te sien sweven
Mijn Heil, mijn Lief, mijn lijf, mijn' God, mijn' Sterr, en my. *

* Deze tekst is ontleend aan F. L. Zwaan, *Voet-maet, rijm en reden. Bloemlezing uit Huygens's gedichten*. Zwolle 1969, p. 33-34.

I. Repliek

door

F. L. ZWAAN

In Handelingen XXVI der Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis, p. 325-333, geeft R. Lievens onder de titel *Huygens' Op de dood van Sterre* aanvulling en critiek op Mevr. Witsteins bespreking van dit sonnet in haar dissertatie en mijn commentaar erbij in mijn *Voet-maet*. Hij was zo vriendelijk mij een overdruk van zijn opstel toe te zenden waarvoor ik hem gaarne dank. Inderdaad „is de interpretatie van een belangrijk gedicht nooit voltooid en zal zij verder gaan zolang er een Nederlandse filologie bestaat.” Het was voor mij een verrassing en een geestelijk genot kennis te nemen van Lievens' scherpzinnig betoog, dat zich op drie punten van het gedicht richt, waarvan het tweede de grootste aandacht krijgt. Ik wil in het onderstaande Lievens belangwekkende beschouwing op de voet volgen.

A. *Cupio dissolvi*. L. geeft een welkome aanvulling omtrent de eeuwenoude oorsprong van het citaat in deze vorm.

B. *Nu doorgangh van een' steen, van een gesteên ten leven...*

Hier komt L. tot een verrassende, van de mijne geheel afwijkende interpretatie van dit 10e vs, „waarin H. de vlugheid van het stervensmoment weergeeft”. Daar ben ik het helemaal mee eens. Ik merk nog op dat dit reeds expliciet was geschied in vs 9 *Nu, Dood, nu snick, met een verschenen en verby* en dat hetzelfde nogmaals (weer impliciet) wordt uitgedrukt in vs 11 *Dun schutsel, ...* en (wederom expliciet) in vs 12 *maeckt mij kort s van dese Cortsen vry*. Het is duidelijk dat de korthed van het sterven, waar de dichter hartstochtelijk naar verlangt omdat het hem ten eeuwigen leven en zo bij Sterre zal brengen, in deze vss met grote kracht, o.a. door herhaling, wordt uitgedrukt.

L. citeert vervolgens volledig mijn interpretatie van vs 10 en oppert de volgende bezwaren die ik na zorgvuldige overweging niet kan delen.

a. *Slechts een grafsteen*, zeg ik „verwonderlijkerwijze”. Inderdaad *slechts*. In de gang der vss valt, zoals reeds gezegd, alle nadruk op de korthed van het sterven. Dat doortrekt ook vs 10,

dat zich geheel aansluit bij vs 9 : de dood is een snik, een laatste ademtocht, in hetzelfde ogenblik (*met een*) aanwezig (*verschijnen*) en voorbij (*ver by*). L. verstaat mij verkeerd als hij hier denkt aan een zware grafsteen, en vraagt of „men zich een zwaardere hinderenis (kan) voorstellen”. Ik heb geen ogenblik bedoeld dat de mens (i.c. Huygens) door een grafsteen heen ten leven moest gaan. Om maar meteen de hoofdoorzaak van ons interpretatieverschil te noemen : in *doorgangh van een steen* betekent *van* niet door... heen (vanuit) ; *van een steen* is nabepaling van identiteit bij *doorgangh* ; de *doorgangh* is *een steen*, slechts een steen, een grafsteen, een, met lengte en breedte vergeleken, dunne grafsteen, hier beeld voor de korte dood, het snelle sterven. *Doorgangh van een steen* = korte doorgang des stervens (waarin wederom de doorgang het sterven is) = stervensdoorgang, zoals bijv. in de poort van de dood de poort de dood is en niet de poort vanuit de dood (naar...). Er is hier een identificatie van het beeld *doorgangh* en het beeld *steen*, zoals er in poort des doods identificatie is van het beeld poort en het verbeelde dood. Zo is die doorgang ook *een gesteên*, een (kort) stervensgekreun, stervensgejammer (identificatie van het beeld *doorgangh* en het verbeelde *gesteên*. *Ten leven* is bepaling bij *doorgangh van een steen*, (*doorgangh*) *van een gesteên*. Wanneer wij alleen het beeld *doorgangh* handhaven zegt H. dus : de dood is een korte, smartelijke doorgang ten (eeuwigen) leven. Zo zegt de Heidelbergse Catechismus, de meest gebruikte, aan iedere gereformeerde door en door bekende samenvatting van de gereformeerde leer, het in het antwoord op vraag 42 : „Onze dood is... een doorgang tot het eeuwige leven”. Daaraan denkt de gereformeerde Huygens, daarop geeft hij een variatie, de doorgang d.m.v. identiteitsnabepalingen karakteriserend als kort, snel. Van een vertrekpunt is evenals in de catechismusuitspraak geen sprake. Dat was duidelijk genoeg : dit aardse leven, gebrekkig, smartelijk, bovenal zondig, eigenlijk „een gestadige dood” zoals het oude gereformeerde doopsformulier dat H. wel ongeveer uit het hoofd zal hebben gekend, het formuleerde. Bij deze opvatting van vs 10 is er ook geen tegenstelling tot *Dun schutsel* uit vs 11, dat slechts een nieuw beeld is voor de korte dood, dun scherm tussen het aardse leven en het eeuwige.

b. Ten onrechte ziet L. een chronologische orde in vs 10, waarbij dan een proteron husteron zou moeten worden aangenomen van *gesteên* en (graf)*steen*. Beide zijn aanduidingen van de dood, het korte sterven.

c. Er is geen „gruwelijke gedachte” aan het graf, integendeel : de gedachte aan het sterven is heerlijk ! Het voert hem snel in „t heilige gebied” bij zijn God en zijn Sterre.

d. Het gaat niet over een absurde doorgang van de ziel over het graf naar het eeuwige leven (vgl. b). H. spreekt ook niet van *ziel*, hij denkt daar niet aan. Hijzelf in zijn totaliteit wil sterven en bij God en Sterre zijn. De dood is doorgang, wat door die doorgang gaat wordt in het gedicht niet uitgedrukt.

e. Ik ben het geheel met L. eens dat de vocatieven in de vss 9-11 „verbonden zijn met de imperatief ... *staet naer by*” en H. derhalve „niet een toestand of een proces bedoelt, maar wel het stervensmoment”.

f. Men kan niet zeggen „De voorzetsels *van* en *te*, die *doorgangh* vergezellen, moeten *normaal* (mijn cursivering) betrekking hebben op het begin- en eindpunt van het doorgaan”. Immers *van* treedt ook op in een identiteitsnabepaling (zie boven). Voorbeelden daarvan zijn passim te vinden bij Huygens en Hooft en de constructie is ook nu nog levend. Bij deze opvatting van *van* vervalt het bezwaar onder f genoemd : „de doodsnik ligt niet op het traject van het graf naar het hiernamaals, maar een drietal dagreizen ervóór.”

Nu volgt het positieve deel van Lievens' betoog, zijn interpretatie van vs 10. Ik ben het met L. eens dat H. het „sleutelwoord” *doorgangh* „zeker zo maar niet gebruikt”. Hij ontleent het aan de Heidelbergse Catechismus en zal het ook wel kennen uit verschillende bronnen die L. noemt (o.a. kerkvaders). De dood was een transitus. Zo kwam de term ook in de Heidelberger, een veel direkter bron voor de reformatorische christen. *De dood* „een doorgang niet van het graf maar van het aardse leven uit”, zeggen „alle getuigen”. Ik zeg het ook en Huygens zegt het eveneens. Zie boven onder a. Huygens noemt het vertrekpunt niet, alleen het eindpunt waar het op aankomt. Dat hij daar slechts *leven* zegt, niet eeuwig leven wordt duidelijk bij de visie op het aardse leven als een gestadige dood !

L. komt nu met zijn verklaring van *steen* als kerker, gevangenis (van de ziel), na de betekenissen grafsteen en herenhuis te hebben verworpen. Huygens zou bij het creëren van het sonnet op dit archaïsme (want dat is het ongetwijfeld in het Nederlands van de 17e eeuw, zeker in het noorden, vgl. WNT) gekomen zijn en het hebben gebruikt. De suggestieve schildering van de wijze waarop dit kan zijn geschied, heeft echter geen enkele bewijskracht. Het wil er bij mij niet in dat Huygens in een gedicht, waar het er zo

op aankwam, in een zo wezenlijk vs van dat gedicht met alle kans op misverstand het in deze betekenis volstrekt in ongebruik geraakte woord *steen* zou hebben gehanteerd. Ik zou ook geen ander voorbeeld bij hem weten van zulk archaïstisch woordgebruik in een context waar ieder woord er een is. Lievens wordt als het ware tot het aannemen van dit archaïsme gedwongen omdat hij een vertrekpunt wil hebben : van een steen is vanuit een steen, door een steen heen. De consequentie hiervan is weer dat hij niet alleen dit archaïsme aannemelijk moet maken, maar ook de heidense, Platonische opvatting van het lichaam als kerker der ziel ! En dat bij Huygens ! Dit lijkt mij nog onwaarschijnlijker dan het gebruik van een archaïsme op zichzelf hier reeds zou zijn. Ik acht het uitgesloten, dat H., op en top zoon van de reformatie, in dit door en door christelijke gedicht, in het spoor van Plato en andere heidense wijsgeren het lichaam als kerker van de ziel zou hebben gezien. Ik heb die gedachte ook nooit elders bij hem aangetroffen. Hij wist wel beter. Het lichaam kende hij als „tempel van de Heilige Geest” (1 Cor. 6:19), als een wonderbaarlijk, kostbaar, door God geschapen instrument, dat wij zuiver hebben te bewaren, en dat, na als een zaad in de aarde gevallen te zijn, eens in heerlijkheid herrijzen zal in de jongste dag om eeuwig verenigd te zijn met de geest. Ik heb bezwaar tegen de kwalificatie „de humanist Huygens”, die misverstand zou kunnen wekken. H. kent de klassieken, waardeert het schone, edele, diepzinnige van hun gedachten en geschriften, maar schift christelijk-critisch. Hetzelfde geldt m.i. ten aanzien van „vele eksegeten” die bijbelteksten in platonische zin ombogen. Een dwaze, heidense exegese als die van Ps. 141:8 (Statenvertaling : Voer mijn ziel uit de gevangenis, om uwen naam te loven...) : Voer mijn ziel uit de kerker van het menselijk lichaam, kan hij niet hebben aangehangen (alleen al in de context van de Psalm is deze verklaring onmogelijk !), laat staan die van Rom. 7:24 (Statenvertaling : Wie zal mij verlossen uit het lichaam dezes doods ?) waarin de eenvoudigste protestant niets van de lichaamskerker zou kunnen vinden. Dat H. de gedachte van het lichaam als kerker van de ziel bij Augustinus en Boethius heeft kunnen aantreffen, bewijst niets voor zijn overnemen van deze gedachte op deze plaats.

Doordat Lievens als vertrekpunt van de ziel de kerker van het lichaam heeft aangenomen, is hij enigszins verlegen met het tweede vertrekpunt : *van een gesteên*. Dit wordt dan ook gesubsumeerd onder het eerste, enige : „een gevangenis waar de ziel verzucht”. Naar mijn mening wordt hiermee de tekst geweld aangedaan. In mijn opvatting waar van een vertrekpunt geen sprake is, staan de

twee stervensomschrijvingen : *doorgangh van een steen, doorgangh van een gesteên* rustig naast elkaar, is geen versmelting nodig.

Het zal duidelijk zijn dat ik met alle waardering voor Lievens' knappe, gedocumenteerde betoog zijn interpretatie van vs 10 : „Kom nu naderbij, dood, overgang uit een kerker, waar mijn ziel wegwijnt, naar het leven.” verwerp.

C. *Mijn Heil, mijn Lief, mijn lijf, mijn' God, mijn' Sterr, en my.*

L. wil in deze groepering in tweemaal drie „dezelfde dualiteit tussen ziel en lichaam” zien als in vs 10. Ik geloof dat ze hier *evenmin als in vs 10* aanwezig is. Ik zie hier een volkomen parallelie. De drie van groep 1, keren terug met andere benaming. *Mijn Heil is mijn' God* enz.

Samenvattend meen ik dat ons interpretatieverschil te herleiden is tot een verschil van opvatting omtrent de inhoud van *doorgangh van een steen*. Ik vergelijk dit met : de doorgang is een steen, L. met : de doorgang heeft plaats door een steen heen. Dit dwingt hem tot het aannemen van het archaïsme *steen* en een heidense gedachtegang bij Huygens. Ik stel het zonder archaïsme en treed niet buiten de christelijk-reformatorische, bijbelse opvatting van het sterven : korte doorgang tot het eeuwige leven.
Amsterdam.

II. Huygens en Petrarca

door

S. F. WITSTEIN

Het cruciale verschil tussen dr. Lievens en dr. Zwaan waar het Huygens' sonnet *Op de dood van Sterre* betreft, is gelegen in de interpretatie van de eerste terzine, r. 10 en r. 11a :

*Nu doorgangh van een' steen, van een gesteèn ten leven,
Dun schutsel, staet naer by.....*

De zeer originele verklaring van deze verzen door Lievens, resulteert, zoals men in de *Handelingen* kan lezen, in de volgende weergave : „Kom nu naderbij, dood, overgang uit een kerker, waar mijn ziel wegwijnt, naar het leven”¹. Interpreteert Lievens *doorgangh van een' steen* als „overgang – naar het eeuwige leven – uit een kerker”, Zwaan blijft vasthouden aan zijn eigen in *Voetmaet, rijm en reden* gelanceerde opvatting : „steen = grafsteen”², waarbij hij thans de toelichting geeft dat de „doorgang – naar het eeuwige leven – bestaat uit de grafsteen, de doorgang is de grafsteen”. M.a.w. waar Lievens *van een' steen* begrijpt als een bepaling met separatieve betekenis (uit de lichaamskerker weg), begrijpt Zwaan *van een' steen* als een identiteitsbepaling. Beide interpretaties zijn zozeer verschillend dat men voortaan bij de behandeling van *Op de dood van Sterre* niet meer om het gesignaleerde probleem heen zal kunnen – tot een Salomo's oordeel zal zijn uitgesproken. Ik ben de laatste die mij hiertoe in staat voel, maar wel lijkt het me aantrekkelijk de taak van de a.s. Salomo nog wat te verzwaren ! En ik meen dat dit inderdaad mogelijk is.

In haar bekende studie over *Petrarca in de Nederlandse letterkunde* (Amsterdam 1934) wijdt dr. C. Ypes enkele bladzijden aan de invloed die Huygens na het sterven van zijn vrouw heeft ondergaan van Petrarca's *Canzoniere*. „Men voelt”, schrijft mevr. Ypes, „dat hij in dezelfde sfeer leeft als Petrarca na Laura's dood. Ook treffen ons verschillende overeenkomstige beelden en voorstellingen bij Huygens en Petrarca”³. Van die beïnvloeding door Petrarca worden ons ruimschoots voorbeelden geleverd, maar een

1. *Handelingen van de Zuidnederlandse Maatschappij van Taal- en Letterkunde en Geschiedenis* XXVI (1972), p. 333.

2. *Voetmaet* (Zwolle 1962), p. 33 ad r. 10.

3. P. 121.

interessante parallel is niet in het materiaal opgenomen. Ik doel hier op een sonnet in de *Rime*, afdeling *In morte die Madonna Laura* dat begint met de regel *E' mi par d'or in ora udire il messo*⁴. Het lijkt mij nu toe dat in het thans ter discussie staande sextet van *Op de dood van Sterre* zulke sterke reminiscenties zijn verwerkt aan het sextet van genoemd sonnet dat men van een *imitatio* kan spreken.

In het Italiaanse gedicht schildert Petrarca zijn melancholische gemoedsgesteldheid door de dood van Laura teweeggebracht. Hij is vervreemd van al zijn vroegere levenservaringen en vraagt zich alleen nog maar af wanneer hij eindelijk dit bestaan zal mogen verlaten. En dan volgt het sextet

*Oh felice quel dì che, del terreno
Carcere uscendo, lasci rotta e sparta
Questa mia grave e frate e mortal gonna;
E da sì folte tenebre mi parta,
Volando tanto su nel bel sereno
Ch'ì veggia il mio Signore e la mia donna!*⁵

In de door Huygens gebruikte editie van Petrarca's gedichten, *Il Petrarca, con l'espositione d'Alessandro Vellutello*..... (Vinegia 1550)⁶ wordt op p. 197 bij het sextet aangetekend dat Petrarca hier een *imitatio* leverde van een plaats in Cicero's *De senectute*. Verlangend ziet Cicero uit naar de dag waarop hij zal wegreizen naar het gezelschap der goddelijke zielen en zal scheiden uit het aardse tumult en slijk⁷. Dan immers zal hij vertrekken naar de door hem zo bewonderde Cato⁸. Petrarca heeft het verlangen van de heidense filosoof naar de hemelse zielengemeenschap en Cato, omgezet in het verlangen van de Christen en de minnaar naar God en Laura. Beiden te aanschouwen terwijl hij zweeft in de reine aether, is het troostend toekomstvisioen van de naar de dood hunkerende dichter.

4. Francesco Petrarca, *Le rime*. Ed. G. Carducci e S. Ferrari. Nuova pres. G. Contini (Firenze 1957), nr. CCCXLIX (CCCLI), pp. 483-484.

5. O gelukkige dag waarop ik de aardse kerker verlatend, dit zware, breekbare en sterfelijke omhulsel afgeleefd en zonder samenhang achterlaat; en wegtrekkend uit deze duisternis, opzwevend in de zuivere hemel, mijn Heer en mijn vrouwe zal zien.

6. Ypes, *Petrarca*, p. 122, noot 3.

7. *Ibid.*, „O felicem et praclarum diem, cum ad illud divinatorum animorum concilium coetumque proficiscar, cum ex hac turba et colluvione discedam”.

8. „Proficiscar enim ad Catonem meum”. Dit vervolg van het citaat wordt vermeld in *Sonetti, Canzoni, e Triomphi*..... di Messer Francesco Petrarca con la spositione di Bernardino Daniello (Vinegia 1541), p. 244. — *Il Petrarca con l'espositione di Andrea Gesvaldo* (Vinegia 1574), p. 332 geeft weliswaar niet het vervolg van het Latijnse citaat, maar incorporeert toch de inhoud ervan in de Italiaanse commentaar.

In Huygens' *Op de dood van Sterre* wordt in het sextet precies dezelfde thematiek gehanteerd. Ook daar spreekt de dichter zijn sterk verlangen uit naar de dood en ook daar is dat verlangen gebaseerd op de wens in de hemel God en de geliefde vrouw beiden te mogen aanschouwen en met hen samen te zijn. Vooral in de laatste twee regels heeft Huygens door zeer dicht aan te sluiten bij het slot van Petrarca's sonnet met

'k Verlangh in 't eeuwich licht te samen te sien sweven
Mijn Heil, mijn Lief, mijn lijf, mijn' God, mijn' Sterr, en my

iedere twijfel m.i. weggenomen omtrent de door hem gebruikte Vorlage. Duidelijk heeft hij zijn tijdgenoten-lezers hiermee te verstaan gegeven dat hij op zijn beurt een *imitatio Petrarcae* wilde leveren, zoals Petrarca zijnerzijds een *Cicero-imitatio* had gegeven.

De karakteristiek die mevr. Ypes schetst van de verzen op Sterre's dood, geldt volledig voor het onderhavige sextet. Huygens identificeert zijn eigen psychische situatie met die van de grote Italiaanse lyricus, en daarmee kreeg het sterven van Suzanna dezelfde betekenis als het sterven van Laura.

Wanneer men aanvaardt dat de regels *Oh felice quel di... la mia donna* model hebben gestaan voor Huygens' sextet, wordt Lievens interpretatie van *steen* in de zin van „kerker” in niet geringe mate ondersteund. Sterker gezegd, Lievens' gelijk schijnt „objectief” te worden bevestigd daar men immers in het Petrarcaanse sextet leest dat de dichter ernaar verlangt zijn sterfelijk omhulsel achter te laten *del terreno / Carcere uscendo*.

Toch zou men kunnen weigeren een directe betekenisrelatie tussen Petrarca's *carcere* en Huygens' *steen* te accepteren. Men kan zich afvragen waarom Huygens niet een term meer passend in het betekenisveld van „uit-gaan” heeft gekozen wanneer hij inderdaad een gangbaar Nederlands equivalent wilde aanbieden van *del terreno carcere uscendo*. En Zwaans bezwaren zowel tegen het gebruik van het archaïstische *steen* (= kerker) als tegen de veronderstelling dat de calvinistische Huygens in het spoor van de Klassieken het lichaam als een kerker der ziel zou hebben opgevat, blijven uiterst viget.

Wanneer men deze contraposities wil honoreren, kan, naar mijn mening, de volgende hypothese wel zinvol genoemd worden: Huygens heeft in het zo ongebruikelijke *steen* (= gevangenis), Petrarca's *carcere* slechts willen laten doorklinken, het bij de lezer willen evoceren, zonder echter de betekenis ervan over te nemen. Wellicht een gecompliceerde redenering, maar wel passend in de context van de regels 10 en 11 die de meest gemaniëerde zijn

van het hele sonnet. En vooral ook passend in de *imitatio*conceptie waarvan de kern is aan het bekende een nieuwe gestalte te verlenen. Huygens nu zou ongetwijfeld aan het bekende *carcere* een nieuwe verrassende gestalte hebben verleend wanneer hij in de term *steen*, tegen de verwachting van de met Petrarca's sonnet vertrouwde lezer, de betekenis „kerker” zou hebben geëlimineerd ten gunste van de betekenis „(graf)steen”. Hij zou dan slechts in het woordbeeld aansluiting gezocht hebben bij de Petrarcaans-klassieke „(lichaams)kerker” terwijl hij in de woordbetekenis zijn reformatorische overtuiging niet behoefde te forceren. Met andere woorden waar „kerker” werd gesuggereerd, werd „grafsteen” geëffectueerd. Daarmee zou Huygens' *doorgangh van een' steen* (r. 10) tot de schoolvoorbeelden van maniëristische *imitatio* gerekend kunnen worden, waarbij het woordbeeld refereert aan het geïmiteerde model maar de woordbetekenis een nieuw, eigen perspectief schept. Men zou zelfs nog een stap verder kunnen gaan en de *steen* in de zin van „grafsteen” beschouwen als een aemulerende vondst van Huygens, een vondst waarmee hij zijn model wilde overtroeven – in christelijke orthodoxie. Het voordeel van deze hypothese is overigens dat er een poeticalere oplossing mee wordt gewaagd voor de moeilijkheid van de plotseling in Huygens' sextet opdoemende (graf)*steen*. Petrarca's *carcere* kan er het mogelijke vertrekpunt van zijn geweest.

Maar terug tot de harde feiten : Lievens interpretatie van *steen* als „kerker” ondervindt de ijzeren steun van extern bewijsmateriaal. Huygens' sextet blijkt een *imitatio* te zijn van Petrarca's sextet in *E'mi par d'or* en daarin fungeert het lichaam als de gevangenis van de ziel.

III. Naschrift

door

R. LIEVENS

Misschien mag ik erg in het kort nog mijn mening zeggen over de vriendelijke maar kordate repliek van Dr. F. L. Zwaan en over de substantiële ruggesteun en het kompromisvoorstel van Mevr. Dr. S. F. Witstein.

Aangezien Zwaan het met mijn A (de herkomst van het motto) eens is en hij mijn C (de hemelvaart van de tweede trits uit de laatste regel) zonder bewijsvoering verwerpt, kan ik me in mijn verweer beperken tot B (dat handelt over vers 10), en meer bepaald tot de twee argumenten, die volgens Witstein „uiterst vigent” blijven, nl. het archaïsme *steen* en het oncalvinistische lichaam = kerker.

1. Wat de parallelplaatsen van lichaam = kerker betreft heb ik veel te ver naar de oorsprong toe gezocht. Nu blijkt uit het opstel van Witstein dat H. na de dood van Suzanne met een vernieuwde belangstelling Petrarca is gaan lezen, die eenzelfde lot had ondergaan, is voor mij de zaak rond. Zoals het bijwoord *korts* in v. 12 het vreemde *Cortsen* te voorschijn riep, zo kon H., zoekend naar een ekwivalent voor *del terreno Carcere*¹, er gewoon niet aan weerstaan de lijn van *stenen* (jammeren) uit v. 5 verder door te trekken naar *steen* = kerker. Dat deze betekenis toen wellicht licht-verouderd of zuidelijk getint was zal hem wel geen bezwaar zijn geweest; want we mogen het archaïsch karakter zeker niet overdrijven, wanneer we bedenken dat Breero het woord nog kon gebruiken voor zijn lachend schouwburgpubliek.

2. Zeer ernstig vind ik Zwaans bewaar dat de gedachte aan het lichaam als kerker een zoon van de reformatie niet zou passen. Witstein steunt dit en spreekt zelfs van christelijke orthodoxie. Ik ben daarom eens gaan lezen in Calvijns *Institutio religionis christianae* (1559) – bron en grondslag van de calvinistische geloofsleer – en in zijn *Psychopannychia* (1534, gedrukt 1542)². In de twee

1. Zie boven het opstel van Witstein. Het lichaam als kerker der ziel komt ook voor in sonnet 38 en 84; vergelijk ook voor een analoge beeldspraak sonnet 19 en 45.

2. Ik gebruik het *Corpus Reformatorum* (Brunsvigae), resp. volumen 30 (1864) en 33 (1866).

werken is invloed van Plato duidelijk aantoonbaar³. Ik citeer hier enkele relevante passages en wijs erop dat b) en d), net als H.'s gedicht, verbonden zijn met het *cupio dissolvi*:

- a) donec in carcere corporis nostri habitabimus (CR 30, 450, § 20)
- b) Si migratio e mundo est in vitam ingressus, quid aliud mundus quam sepulcrum?... Si liberari a corpore, est asseri in solidam libertatem, quid aliud est corpus quam carcer?... Deflet quidem sortem suam Paulus (Rom. 7,24 = quis me liberabit de corpore mortis hujus?)⁴, quod voto suo diutius corporis vinculis alligatus teneatur, et suspirat ardenti redemptionis desiderio; nihilominus, ut Dei imperio pareat, paratum se ad utrumque profitebatur (Phil. 1,23 = desiderium habens dissolvi) (CR 30, 526, § 4)
- c) Quamdiu certe habitamus in hoc carcere luteo (= lemen), speramus quae non videmus (CR 33, 213)
- d) Si corpus animae est carcer, si terrena habitatio, compedes sunt: quid anima soluta hoc carcere, exuta his vinculis? nonne sibi redditur, et quasi se colligit?⁵ (ook hier volgt wat verder in dezelfde paragraaf het citaat uit Phil. 1,23: desiderat apostolus dissolvi) (CR 33, 196)

Ik geloof dat we hier heel dicht cirkelen rond H.'s tiende versregel. Nemen we b.v. de volgende uitspraak: „electi Dei, qui ex hac vita ad Deum suum transierunt” (CR 33, 189). Wanneer we daarin het werkwoord door een substantief vervangen (transitus) en de substantieven door ekwivalenten uit de bovengenoemde citaten, dan komen we precies tot wat H. bedoelt: transitus ex carcere ad vitam.

Uit dit alles blijkt wel overduidelijk dat Calvijn niet altijd het lichaam waardeerde als een tempel van de H. Geest. Alles hangt af van het standpunt. Sub specie aeternitatis deprecieert hij het als een ergastulum (tuchthuis; CR 30, 135 § 2, 136 § 2 en 729 § 1; 33, 195) of met een opstapeling van adjektieven als een instabile, vitiosum, corruptibile, caducum, emarcidum, putre tabernaculum (CR 30, 527). Indien Zwaan in de heiden Plato niet gelooft, dat hij dan tenminste Calvijns gezag aanvaarde.

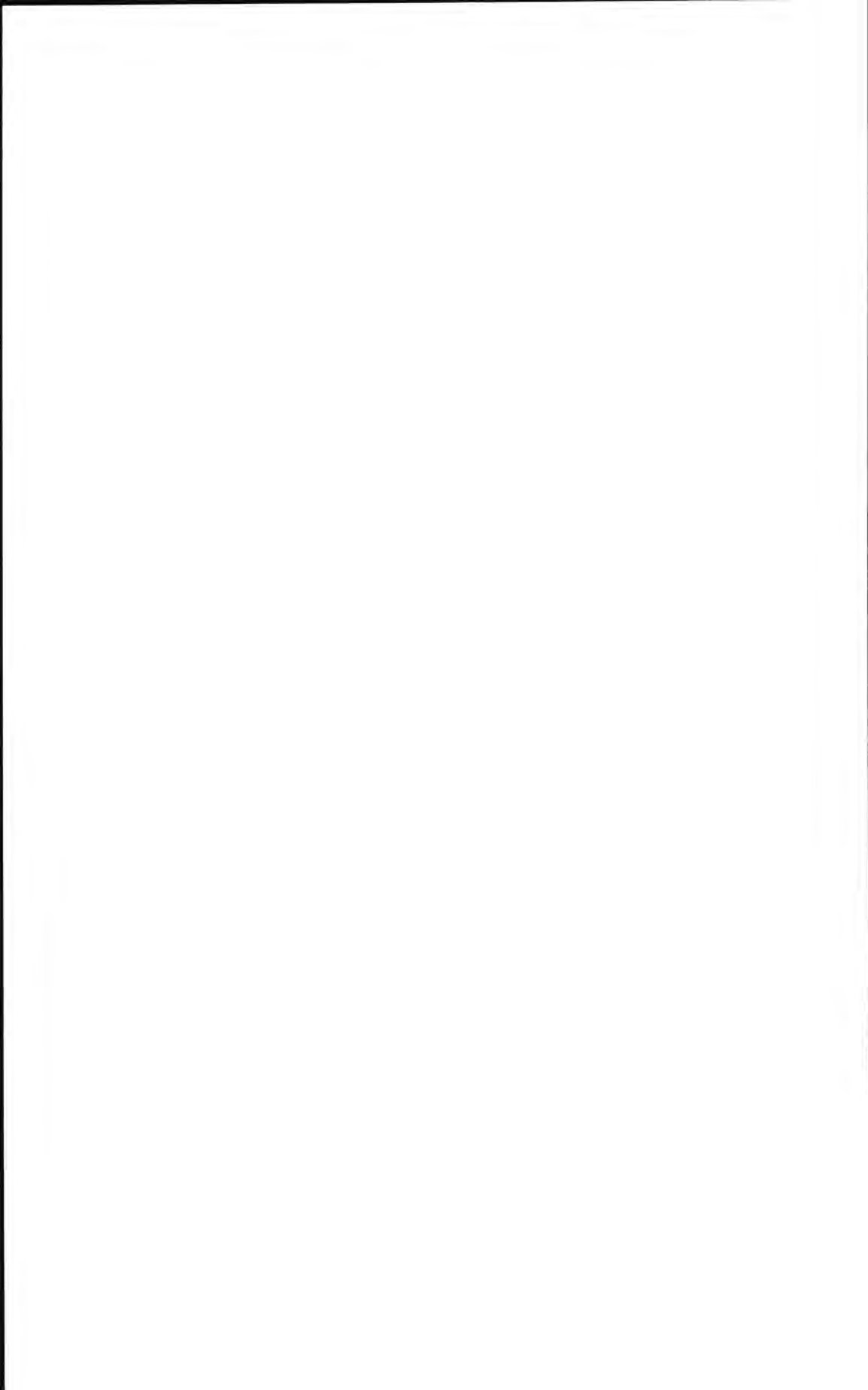
3. Zie b.v. Martin Schulze, *Meditatio futurae vitae. Ihr Begriff und ihre herrschende Stellung im System Calvins. Ein Beitrag zum Verständnis von dessen Institutio*. Leipzig, 1901, p. 76.

4. Volgens Zwaan (B, f) „een dwaze, heidense exegese” van deze bijbeltekst.

5. Deze passage vertoont veel gelijkenis met Platoons Phaidon 67 c-d.

3. Is het thans nog nodig, na Petrarca's *del terreno carcere* en na de aanhalingen uit Calvijn, nog in te gaan op Zwaans *van* = identiteitsnabepaling? Ik geloof het niet. Ik moet me hier nog alleen verdedigen tegen het adjektief *ingenieuze* (*interpretatie*) van professor A. L. Sötemann in NTg. 66, 251. *Zwaan* verbreekt de voor de hand liggende korrelatie tussen *van* en *te* (bij *door-gangh*), *Zwaan* maakt een kronkel; ik laat me gewoon meedrijven met de stroom van de traditie.

Dit zijn vele bladzijden over één vers, het weze dan nog zo „klassiek”. Maar ze hebben zeker vrucht afgeworpen en ik durf zelfs hopen dat we nu een *consensus omnium* kunnen bereiken.

Een minder bekende Antwerpse humanist : Joachim Sterck van Ringelberg

door

LUC INDESTEGE

De naam Joachim Sterck van Ringelberg, of Joachim Fortius Ringelbergius, ontmoeten we niet zo vaak in de geschriften der geleerden die zich met het 16de-eeuwse humanisme bezighouden ; en voor zijn werk lijkt al evenmin veel belangstelling te bestaan. Misschien ligt de verklaring daarvoor in het feit dat hij een tweederangsfiguur is geweest ; misschien ook in de omstandigheid dat hij tijdens zijn kort en jachtig bestaan – hij is maar nauwelijks dertig geworden – de gelegenheid niet heeft gehad om duurzame bekendheid te verwerven¹.

Wanneer hij volgens berekeningen waarvoor hij zelf ons de sleutel aan de hand doet, in het jaar 1499 te Antwerpen geboren wordt, is het humanisme voor onze gewesten al lang geen vaag begrip meer, maar niets schijnt er op te wijzen dat het later voor dit kind een levensdoel zal worden. Niet in de zin weliswaar van een Erasmus b.v., die als exegeet van klassieke teksten, als vertaler van de Schrift, als schepper van oorspronkelijke werken, zoals *Moriae Encomium* en de *Colloquia*, de westerse beschaving zo diep zou beïnvloeden, maar wel als verspreider van kennis en wetenschap via een systeem door hem overdacht en waarvan de uitwerking volop in gang was toen de dood zijn plannen kwam vrijdelen. Ik meen dat wij Ringelberg moeten zien als een zoeker en een zaaier ; als een man die de wetenschap wil dienen en naar middelen en mogelijkheden zoekt om die wetenschap voor anderen toegankelijk te maken.

Om die doelstelling te verwezenlijken, schreef hij een aantal traktaten die hij voor een humanistisch-wetenschappelijke opleiding onontbeerlijk achtte en hij schreef ze in het Latijn, dat hij in al zijn klassieke zuiverheid wilde gehandhaafd zien.

1. Zie over R., J. N. Paquot, *Mémoires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays Bas...* (Leuven, 1763-70, 18 delen), deel iv, p. 440-448. – *Biographie nationale de Belgique*, xix, kol. 346-359 (artikel H. Bosmans). – J. Overmann, Inaugural-Dissertation, Erlangen 1903 : *J. Ringelberg : ein humanistischer Pädagoge des 16. Jahrhunderts*. – H. De Vocht wijdt in zijn vierdelige *History of the foundation and the rise of the Collegium trilingue lovaniense, 1517-1550* (Leuven 1951-1955) enkele bladzijden aan 'the famous wandering, but short-lived, Humanist of our provinces...' (deel 11, p. 192-195).

Ringelbergs humanisme neemt geen genoegen met eruditio en sapientia alleen. Zijn belangstelling is niet beperkt tot het domein van de klassieke talen en de fraaie letteren, maar hij wil ook de natuurwetenschappen, de wiskunde, de cosmografie, enz., inschakelen in zijn pedagogisch systeem; het studieprogramma dat hij op het oog heeft, krijgt daardoor een encyclopedisch karakter. Of hij tegen die taak is opgewassen, zal de toekomst uitwijzen.

Een houtsnede in twee uitvoeringen en een penning met het jaartal 1529 hebben ons de gelaatstrekken van de dertigjarige bewaard. Ze geven het profielbeeld weer van een jonge man die peinzend voor zich uit blikte alsof hij mijmert over onopgeloste problemen².

Wel zegt Ringelberg dat hij in Antwerpen het levenslicht heeft aanschouwd, maar vertelt ons verder niets over afkomst of familie. Of Ringelberg een plaatsnaam is, of een geslachtsnaam, is onbekend. De familienaam Sterck kwam in de 16de eeuw wel in Antwerpen voor³ en is overigens in onze tijd niet uitgestorven⁴. In het traktaat over de opvoedkunde, *De ratione studii*, dat als zijn hoofdwerk geldt, deelt hij losjesweg enkele feitjes uit zijn leven mede. Het blijkt dat hij, ongeveer twaalf jaar oud, naar het Hof van Keizer Maximiliaan werd gezonden om er te worden opgevoed, maar een vijftal jaren later, toen hij dus ongeveer zeventien was, het Hof weer verliet om in Leuven te gaan studeren. Pas in januari 1519 vinden we zijn naam in het register van de universiteit⁵. Hij bekwaamt er zich in de *Dialectica* en de *Physica*, onder de leiding van Petrus Curtius, die hij noemt: „in omni literarum genere apprime eruditum”. Wat later kreeg hij plezier in de schrijfkunst. Hij had een herinnering bewaard aan de oefeningen in de calligrafie tijdens zijn verblijf aan het Hof van de Keizer, aan die kunstig gevormde, fraaie en gevarieerde letters, zodat hij een verzameling aanlei van een vijftiental verschillende soorten. Daar liet hij het niet bij, want hij wilde ook graag tekenen en schilderen. Een interessante mededeling is verder dat hij er zich op toegelegd had om kopergravures te maken, waarbij hij de verschillende bewerkingen beknopt aangeeft: het graveren (met een burijn) in de gepolijste koperplaat, het inkten en het afdrukken onder de pers: „artificium caelandi picturas in aere levigato

2. Zie mijn artikel *Joachim Sterck van Ringelberg, Humanist en encyclopedische geest*, in *Versl. en Meded. der Kon. Acad. voor Nederl. Taal- en Letterkunde*, 1972, blz. 73-97 en daarbij de reproductie van een zestiende-eeuwse houtsnede die Ringelberg voorstelt.

3. Zie H. De Vocht, *op. cit.*, II, 368-69.

4. J. F. M. Sterck, *Onder Amsterdamsche Humanisten*, Amsterdam, 1934, zegt, p. 55: 'wellicht behoorde hij (Fortius) tot mijn voorvaderen!'

5. *Matricule de l'Université de Louvain* (ed. A. Schillings), III, p. 598.

conversa in imaginis forma, ut appposito atramento eadem in charris multis premi possit" (*Opera*, p. 39).

En lustig babbelt hij verder over zijn jarenlange studietijd in Leuven, over zijn doceren van de wiskunde, de astronomie en het Grieks; over zijn bezorgdheid om het Latijn zo zuiver mogelijk te spreken en te schrijven, over het verlangen om zijn werk dat tot dusverre uit 21 delen bestaat, tot een aantal van honderd op te voeren. Maar terwijl hij over zijn werk spreekt, moet hij plotseling denken aan de mogelijkheid van een vroegtijdige dood; al is hij slechts dertig, hij wordt gekweld door galstenen: „Tametsi annum nunc solum trigesimum ago, spem tamen ademit calculi morbus, qui sollicitudine assidua ac dolore adfcicit mentem" (*Opera*, p. 46).

De duur van zijn verblijf te Leuven kan op nagenoeg tien jaren worden geschat. Hij heeft er hard gewerkt en er kennis gemaakt met humanisten en wetenschapsmensen. Buiten Petrus Curtius, noemt hij evenwel geen namen. Hij woonde er in het college 'De Lelie', hij had er gelegenheid om Erasmus te zien, om Vives te ontmoeten, maar een mededeling daaromtrent, die wij zo graag zouden te horen hebben gekregen, blijft achterwege. Dat Erasmus later, toen hij Leuven al lang verlaten had, wel waardering voor Ringelberg betoonde, blijkt uit een epigram dat hij hem in oktober 1528 opdroeg. In de herfst van dat jaar was Ringelberg op zijn zwerftochten in Basel aangeland en had er met Erasmus contact gezocht⁶.

Die tien jaren: van 1517 tot 1527 waren uiterst belangrijk voor de Leuvense universiteit⁷. In 1517 werd het Collegium Trilingue gesticht en datzelfde jaar, in de herfst, kwam Erasmus naar Leuven met de bedoeling er zich te vestigen. Zijn verblijf in de Dijlestad zou, met korte onderbrekingen, tot oktober 1521 duren. Door sommige theologen van Lutherse gezindheid verdacht, week hij uit naar een neutraal gebied.

In 1527, of ten laatste in 1528, komt aan Ringelbergs vast verblijf in de universiteitsstad een einde. Hij wenst zijn wetenschap aan de man te brengen. De gelukkigste maar ook de hardste tijd van zijn leven neemt daarmee een aanvang. Zoals al de humanisten, houdt hij van reizen en trekken. Zijn eerste reisdoel is Keulen en van daaruit trekt hij, na een drietal maanden, naar Mainz. Hij

6. Het epigram is te vinden in de *Opera*, p. 682. Voor de titelopgave van die *Opera* zie voetnoot 9. Het werd uitgegeven door C. Reedijk, in *The Poems of Desiderius Erasmus*, Leiden 1956, p. 340.

7. Cf. H. De Vocht, *op. cit.*, I, 231: 'The development which the study and teaching of Language and Literature had reached in Louvain in the second decennium of the xvth century, can be gauged from the history of the intellectual evolution of John Louis Vives, who, about 1525, was considered to form with Erasmus and Budé the literary triumvirate that dominated the first half of that century...'

keert voor korte tijd weer naar Keulen terug, de stad die geregeerd wordt door Johan von Rheidt, die bevriend is met Erasmus. Aan deze Johan von Rheidt zal Ringelberg later zijn *Institutiones Astronomicae* opdragen. Een volgende tocht brengt hem naar Heidelberg en van daaruit begeeft hij zich naar Basel, waar hij door Erasmus ontvangen wordt⁸. Over Freiburg trekt hij dan naar Straatsburg, van daar uit naar Mainz en Keulen, terug naar Antwerpen waar hij aankomt in het voorjaar van 1529. Hij toeft er evenwel niet lang want reeds in september van datzelfde jaar begeeft hij zich naar Parijs, waar hij de Ieperling Hyperius onder zijn leerlingen telt. Van Parijs gaat het verder naar Orléans, daarna naar Bourges, uiteindelijk ook naar Lyon. In al die plaatsen vindt hij een geestdriftig gehoor. In 1531 worden zijn verzamelde werken, een boekdeel van 687 pagina's, bij de Lyonese drukker Sebastianus Gryphius op de pers gelegd⁹. Merkwaardig genoeg vernemen we verder niets meer over zijn tochten. Ringelberg verdwijnt uit de circulatie en het vermoeden is gegrond dat hij datzelfde jaar 1531, of kort daarna, aan de kwaal waarover hij reeds vroeger had geklaagd, gestorven is.

In de zoëven geciteerde Lyonese editie van de *Opera*, zijn 27 verschillende traktaten van ongelijke omvang samengebracht. Daarin wordt gehandeld over taalkunde en filosofie, over wiskunde en cosmografie, benevens een aantal andere disciplines, zoals astrologie, geomantie, enz. Een afzonderlijke vermelding verdient het opvoedkundig traktaat *De ratione studii*, het belangrijkste en het meest bekende van Ringelbergs geschriften.

Wat allereerst opvalt in het opus van deze dertigjarige, is het aantal en de diversiteit van de behandelde onderwerpen. Ringelbergs interesse lijkt mateloos, maar bij nader toezien is het in overeenstemming met bepaalde tijdsstromingen en met de verzuchtingen, door velen gekoesterd, om de geheimen van de cosmos ontsluitend te zien. Deze opvattingen zijn kenmerkend voor de renaissance. Ringelberg is een kind van zijn tijd en hij gelooft in de mogelijkheden die de kennis en de verspreiding van wat wij de universele wetenschap zouden noemen, voor de ontwikkeling biedt van het individu.

Aldus is het te verklaren dat de literaire wetenschappen hem niet nader aan het hart liggen dan de exacte. Hij is er evenwel diep van overtuigd, dat een grondige talenkennis – die van het

8. P. S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, vii, 2058. In een brief van 1 oktober 1528 aan J. von Rheidt, zegt Erasmus, sprekende over Ringelberg: 'Joachimus mihi vehementer placet... Vocabo hominem ad convivium...'

9. *Ioachimi Fortii Ringelbergij Andouerpiani opera, quae proxima pagina enumerantur*. Apud Gryphivm Lvgdvni, anno M.D.XXXI.

Latijn en het Grieks – daarbij de dialectiek en de rhetoriek, bij de studie en de verklaring van de wetenschappelijke problemen onmisbaar zijn.

Ringelberg is een enthousiaste natuur. Hij raakt in vervoering als hij naar de besterde hemel kijkt¹⁰ en hij legt een verband tussen die vervoering en de kennis van de hemellichamen die hij tijdens een jarenlange studie, getoetst aan de praktijk van het lesgeven, heeft opgedaan. Het is wel typisch dat hij er op uit is een verklaring te verstrekken voor de gevoelens die hem bezielen¹¹.

De navorsingen van sommigen van zijn tijdgenoten hebben hem natuurlijk niet onberoerd gelaten en hij vertelt dat hij zijn licht heeft opgestoken bij de Duitsers, de Fransen, de Italianen en de Hebreuwen. Eigenaardig genoeg, spreekt hij niet over zijn geleerde tijdgenoten, over mannen zoals b.v. Baersius en Gemma Frisius, die hij te Leuven aan het werk kan hebben gezien, of over wier activiteit hij berichten kan hebben vernomen¹².

Een speling van het toeval was het, dat Ringelberg die zo sterk in de evolutie van de wetenschap geloofde, zich op de drempel van het Kopernikiaanse tijdvak, nog als een Ptolemeër betoonde en als zijn rotsvaste overtuiging te kennen gaf: „Terram in orbis medio consistere experimentis haud dubiis constat”¹³.

De theorieën die hij uiteenzet in zijn traktaten over de astronomie, de astrologie, de cosmografie enz., hebben sinds lang hun waarde en betekenis verloren, maar voor zijn tijdgenoten zijn zijn inzichten en opmerkingen ongetwijfeld van belang geweest. In nog sterkere mate wellicht is dit het geval geweest met geschriften zoals de *Horoscopus*, *Geomantia*, *de Urina non visa*, *de Interpretatione somniorum* en *Experimenta*. Ongetwijfeld zijn die bij een ruim publiek in de smaak gevallen. Het experimenteren met gegevens die aan de realiteit ontsnappen, of die in de sfeer van het geheimzinnige op onthulling wachten, heeft de mensen in de Renaissancetijd sterk aangetrokken. Zoals alles trouwens wat verband houdt met toverij en magie.

10. 'Nihil me pertraxit ad altiora, nisi sola coelestium rerum cognitio' (*Opera*, p. 342).

11. 'Multi forsitam iisdem studijs sunt dediti, qui tantum gaudium non sentiunt, sed fortasse coeli motus et pulchritudo non similiter illis impressa est ac mihi, qui eam semper in pectore servo, qui per multos annos in ijs rebus versatus sum. Id vere possum dicere me hanc artem plus centies et quinquagies docuisse, nec eam dimittam quoad vivam' (*Opera*, p. 344).

12. Baersius, alias Vekenstyl, is de auteur van het in 1528 te Leuven gepubliceerde werk: *Tabule perpetue longitudinum ac latitudinum planetarum noviter copulate ad meridiem alme universitatis lovaniensis...* Van Gemma Frisius verschenen *De Principiis Astronomiae & Cosmographiae*, te Leuven en te Antwerpen, in 1530.

13. *Opera*, p. 427.

De magie heeft de hele Middeleeuwen door, maar vooral tijdens de Renaissance een grote rol gespeeld. Het magisch principe wordt volgens Giordano Bruno in verband gebracht met de wijsheid: „Magus significat hominem sapientem cum virtute agendi”¹⁴. De Magus is dus een wijze die weet hoe hij handelen moet. De wetenschap is een macht waarin de krachten der natuur besloten zijn en het komt er op aan die krachten tot ontwikkeling te brengen. Cornelius Agrippa en Theophrastes Paracelsus hebben aan de magie grote krachten toegekend, maar ook de geneesheer en mathematicus Hieronimus Cardanus is voortdurend bezig met het proberen van nieuwe experimenten, of het stellen van wiskundige problemen. Het onderscheid tussen die onrustige geesten en hun tijdgenoot Ringelberg, ligt in het feit dat de Antwerpse humanist eerder een ordenende geest is, een man die de gegevens rangschikt in plaats van zich met direkte navorsing bezig te houden.

Het vorsingswerk zelf maakt zich in vele gevallen de experimentele ervaringen ten nutte van de antieke schrijvers. Dat antieke en ook middeleeuwse auteurs geëxcerpeerd werden door de beoefenaars van de natuurwetenschap tijdens de Renaissance, ligt voor de hand en het is lang niet makkelijk om de oorspronkelijke visies van de overgenomen opvattingen te onderscheiden. Een zo veelzijdig begaafd man en kunstenaar als Leonardo da Vinci schijnt b.v. heel wat meer te hebben overgenomen en ontleend aan oudere schrijvers dan tot in vrij recente tijd werd aangenomen¹⁵. Men dient dan ook uiterst voorzichtig te werk te gaan als het er op aankomst een oordeel te formuleren over de ‘oorspronkelijkheid’ van een auteur uit de Renaissance.

In verscheidene van Ringelbergs traktaten treffen we opmerkingen en beschouwingen aan van zeer uiteenlopende aard, waarvan men zonder overdrijving zeggen kan dat letterlijk iedereen er wat aan hebben kon. Iedereen die zich de moeite getroost het geschrift in handen te nemen.

Laten we ter illustratie even zijn traktaatje *Experimenta* ter hand nemen en van naderbij bekijken. Het telt slechts negen bladzijden, formaat in-8°, maar deze *nugae*, zoals Ringelberg ze noemt, bevatten een verzameling wenken en voorschriften, kunstgrepen en huismiddeltjes naast spelletjes en experimenten klaarblijkelijk door de auteur zelf ondernomen of gewoon afgekeken.

14. In Eugenio Garin, *Medioevo e Rinascimento*, Bari 1954, leze men daarover het hoofdstuk *Magia e astrologia nella cultura del Rinascimento*, p. 150 e.v., inzonderheid p. 152-53.

15. Zie b.v. E. J. Dijksterhuis, *Renaissance en Natuurwetenschap*, in *Mededelingen der Kon. Ned. Akademie voor Wetenschappen*, afd. Letterkunde, Amsterdam 1956, p. 186.

Aldus zet Ringelberg zijn *Experimenta* in met een huismiddeltje tegen het neusbloeden en eindigt met vernuftige letterspelletjes. Maar daartussen in maken we kennis met stukjes als de volgende : als de buik van een vrouw bij zwangerschap links welft, is dat een teken dat er een meisje verwekt werd ; welft hij rechts, dan kan men een jongen verwachten. Hij heeft het even verder over een soort van zout dat ammoniak wordt genoemd ; als men dit met water vermengt maakt het de zwarte letters wit, zodat er geen verschil bestaat in kleur met het papier. Verder : wat met aluinpoeder geschreven wordt is niet leesbaar, tenzij men het beschreven blad in het water dompelt. Bij sommige experimenten noteert hij dat hij ze van horen zeggen kent. Dit is nl. het geval voor een bepaalde soort hazelnoot, waaruit een slang kan worden geteeld. In die hazelnoten zegt hij, zit een worm. De noot wordt gekraakt met een ijzer maar zo dat de worm ongedeerd blijft. Samen met de noot wordt hij dan in schapemelk gelegd en aan de zon blootgesteld, eerst in een klein kommetje dat voor het grootste gedeelte is afgedekt. Dit moet dagen lang worden volgehouden en ten slotte merkt men hoe de slang in haar ware gedaante en afmetingen tot ontwikkeling komt ¹⁶.

In de *Experimenta* zit meer stof dan in het bestek van deze lezing kan worden behandeld. Er zou een interessant artikel aan gewijd kunnen worden. Maar intussen moeten wij onze uiteenzetting verder zetten. Het valt op dat Ringelberg zijn betoog vaak staaft met verhaaltjes en anekdoten. Hij is bedacht op een levendige betoogtrant. Hij spreekt niet ex cathedra. Hij zondert zich niet af in een ivoren toren. Hij is niet mensenschuw en bewijst graag een dienst, als hij er tenminste op rekenen kan dat men zijn uiteenzetting aanhoort.

Het komt voor dat hij een reeks uiteenlopende thema's behandelt in een en hetzelfde werk, zoals in het traktaat dat hij de titel *Chaos* geeft, zinspelend daarbij op de Latijnse definitie van het woord : Quaedam rerum omnium sine ulla forma confusio. Deze *Chaos* mag niet verward worden met zijn *Chaos Mathematicum*. Vergeleken met zijn beknopt traktaatje over de *Arithmetica*, waarin de elementaire bewerkingen zoals optelling, aftrekking, vermenigvuldiging en deling worden behandeld, brengt de *Chaos Mathematicum* wél iets nieuws, dat door de wetenschapsmensen van zijn tijd gretig aanvaard en bediscussieerd werd ¹⁷.

16. Het traktaatje *Experimenta* beslaat in *Opera*, pagina's 606 tot 615.

17. Dit wordt aangetoond door de Duitse geleerde Moritz Cantor, in zijn *Vorlesungen über die Geschichte der Mathematik*, Leipzig, 1894-1901.

Een aantal kleinere geschriften moet hier buiten beschouwing blijven maar wij blijven even stil staan bij twee werken, nl. *De Homine* en het reeds meer vermelde *De ratione studii*.

Bij een titel als *De Homine*, is onze aandacht gespannen. De mens 'humanior', beschaafder, bewuster van zijn conditie, met een woord 'menselijker' doen worden, of pogingen daartoe te ondernemen, is het ideaal waarnaar al de humanisten van het eerste uur hebben gestreefd. Maar de mens een hogere status toekennen, onderstelt dat men van zijn waarde, van zijn uitzonderlijke positie op deze aarde overtuigd is. Nu is die overtuiging vrij laat in de geesten doorgedrongen en het is voor een groot deel te danken aan de filosofie van de Renaissance in Italië, dat een nieuwe visie op de mens langzaam veld kon winnen. Hoe daarbij niet te denken aan Marsilio Ficino en zijn hoofdwerk: *Theologia Platonica*; en aan Pico della Mirandola en diens *De Hominis Dignitate*.

Ringelbergs traktaatje zet in met een aantal algemene definities die uitsluitend betrekking hebben op het fysiologische aspekt: conceptie, geboorte, groei en verval, aangevuld met enkele beschouwingen over de broosheid van het leven. De mens is een wezen dat door „de grote Bouwmeester van het Helal”, is geschapen en begiftigd met een lichaam en een ziel. De onderscheiden begrippen: geest en rede, gedachte en herinnering zijn aanleiding tot korte digressies. Over de plaats waar de ziel in het lichaam huist worden spitsvondige verklaringen gegeven. Zoals de meeste humanisten van zijn tijd, heeft ook Ringelberg de invloed ondergaan van het Neo-Platonisme. Duidelijk spreekt dit b.v. uit het paragraafje „De summo Bono”, waarin hij een aantal filosofen en moralisten uit de Oudheid citeert zonder een eigen opinie naar voren te brengen. De definitie van de Schoonheid neemt hij tekstueel van het Neo-Platonisme over: „Pulchritudo nihil aliud quam summi boni splendor est, fulgens in ijs, quae oculis, auribus, mente percipiuntur; perque illa ad bonum ipsum, visum, auditum, mentemque convertens”. En aan deze definitie wordt verder de verhouding gekoppeld die er tussen Schoonheid en Deugd moet bestaan: „Quo fit ut, ut pulchritudo circulus quidam lucis divinae sit, a bono manans, in bono residens: per bonum et ad bonum perpetue reflexus”¹⁸.

De Homine gunt ons een blik in Ringelbergs geestelijke wereld. Het is een fysiologisch traktaat met filosofische inslag. Onwillekeurig denken wij hierbij aan een geschrift van een tijdgenoot van Ringelberg, de sprankelende *Fabula de Homine*, van Vives. Het is wel eigenaardig dat Ringelberg en Vives tweemaal hetzelfde thema

18. Beide citaten zijn genomen uit de *Opera*, p. 642.

hebben behandeld. Naast *De Homine*, van de Antwerpse humanist, staat Vives' *Fabula de Homine*; naast Ringelbergs *De ratione studii*, bezitten we van Vives' hand een *De ratione puerilis*. Dit laatste werkje dateert van 1523, zodat mag verondersteld worden dat Ringelberg er kennis van genomen heeft. J. Overmann heeft die veronderstelling tot zekerheid gemaakt, zoals verder zal worden aangetoond. De *Fabula De Homine* moet Vives geschreven hebben omstreeks 1518, toen hij te Leuven verbleef. Het lijkt niet aanemelijk, dat Ringelberg deze tekst niet zou hebben gekend.

Vergelijkt men de twee traktaten, die de mens als onderwerp hebben, dan wordt men spoedig gekonfronteerd met het creatieve, speelse element van Vives' *Fabula*. Daarop duidt reeds de aanhef van het geestig stukje dat aldus inzet: „Libet mihi a ludis fabulisque auspicari hanc meam de homine dissertationem, quoniam et homo ipse ludus ac fabula est” en dat in een mythologische aankleding de waarde en de betekenis van de mens op aarde in het licht stelt. Dit speelse element ontbreekt bij Ringelberg nagenoeg geheel. Vanzelfsprekend verschilt zijn opzet van die van Vives, hij laat de fantasie achterwege, hij wil enkel de wetenschap dienen.

In de opdracht van *De Homine*, gedateerd juni 1529, en gericht aan de Antwerpse Stadsmagistraat, vermeldt Ringelberg even zijn Antwerpse afkomst en opvoeding¹⁹. En verder laat hij zich verleiden tot een uitbundige lofspraak ten aanzien van zijn vaderstad die naar zijn opinie, al de andere steden die hij op zijn reizen heeft bezocht, wel verre overtreft. Hij noemt zich „civis et alumnus” van Antwerpen, poorter en kwekeling dus van de Scheldestad en uit zijn slotwoord is op te maken dat hij zijn boekje graag in de handen zou zien van de „adolescentes et liberi vestri”²⁰.

Of deze verzuchting weerklank heeft gevonden, is niet bekend. Of de Antwerpse onderwijswereld van de tijd, met een werkje als het hier behandelde, iets kon aanvangen, blijft een open vraag. Het is trouwens helemaal niet zeker of de jonge Ringelberg, door mannen als Buscodicensis, Grapheus en Petrus Aegidius zelf, die het in de jaren twintig der 16de eeuw te Antwerpen voor het zeggen hadden, ernstig werd opgenomen²¹. Ringelberg treedt maar de drie of vier laatste jaren van zijn leven buiten de muren van zijn studeerocel. Wellicht leek hij in 1529, voor de oudere collega's, een man die bliksemsnel carrière wenste te maken. Misschien kwam zijn werk en streven hen niet erg overtuigend voor. Hoe dan ook,

19. '... quae me in lucem aedidit atque educavit' (*Opera*, p. 622).

20. *Opera*, p. 623.

21. Zie b.v. Fl. Prims, *Het Ontluiken van het Humanisme te Antwerpen*, in *Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterkunde*, 1938, p. 523-551.

over een tegemoetkoming van de stad Antwerpen, over enige aanmoediging of waardering ten overstaan van Ringelberg, is niets bekend.

De humanisten die bij de antieke schrijvers der Oudheid het voedsel voor hun geest hadden gevonden en er op uit waren om hun tijdgenoten daarin te laten delen, moesten noodzakelijkerwijze de bodem voorbereiden waarin het goede zaad kon worden uitgestrooid. Hun taak bestond er voor een goed deel in dit ideaal via opvoeding en onderwijs naderbij te komen. Pas als het onderwijs in nieuwe banen kon worden geleid, kon men denken aan een hervorming van de maatschappij.

Ringelberg heeft ongetwijfeld die opvatting, dat ideaal tot het zijne gemaakt. Een aanloop tot de vernieuwing van de studiemethode vinden we in zijn *De ratione studii*, het traktaat dat reeds meer ter sprake is gekomen. Dit werkje bevat inderdaad een leer- en levensprogramma en biedt de lezer meer dan de titel laat veronderstellen. We mogen het als een synthese beschouwen van Ringelbergs streven naar het volbrengen van iets groots, iets nieuws op het terrein van de opvoedkunde en het onderwijs. Hij heeft niet het voorrecht gehad, zoals Erasmus, Vives en tal van anderen, aangezocht te worden door een vorst of een prins, tot het schrijven van een traktaat over opvoedkunde. Hij heeft niet de kans gekregen om met pedagogische theorieën uit te pakken, ten behoeve van koningskinderen of erfprinsen. Heeft men het hem misschien kwalijk genomen dat hij zelf zijn vroege opleiding aan het Hof van de Keizer had genoten maar daar weg was gegaan zonder er grote kennis te hebben vergaard? Hij is, zwaar bepakt, door vele landen getrokken en voelde zich maar gelukkig wanneer hij mensen aantrof, jonge mensen in de eerste plaats, die bereid waren naar zijn woord te luisteren.

Het werk, dat ingedeeld is in 39 kapittels van ongelijke lengte, begint met de noodzakelijkheid te onderstrepen een bepaalde doelstelling voor ogen te houden en zich daarnaar te richten. Drie graden onderscheidt hij in het verwerven van de kennis: de normale, de meer dan gewone en ten slotte, de hogere kennis die de normale grenzen overstijgt en het geniale benadert. Zijn voorkeur gaat naar de derde graad. Hij droomt van een leerschool voor het genie!

Grote aandacht wordt in zijn traktaat besteed aan de morele kwaliteiten van de studerenden, aan een uitgelezen programma, aan een praktische levensinrichting en aan de manier om lichaam en geest te harden. De pedagoog stelt hoge eisen aan zichzelf en aan de anderen. Wat moeten de leergierigen zich niet alles eigen maken! Om te beginnen, de zeven kunsten, de Artes met Gram-

matica, Dialectica, Rhetorica, enzovoort. Hij geeft hierbij de auteurs op die voor elk van die vakken dienen gelezen. Overwegend antieke schrijvers natuurlijk, toch ook eigentijdse zoals een Lorenzo Valla, de man wiens *Elegantiae* vele jaren vroeger Erasmus hadden bekoord ²².

De aspirant-geleerden moeten eveneens de Wetten en het Recht bestuderen, want die liggen aan de basis van het Staatsbestel. Ze dienen iets af te weten over de Geneeskunde en natuurlijk moeten ze ook een theologische scholing doormaken. Daarbij dienen ze in het oog te houden dat de beste manier om zijn geloof te beleven, die is welke er in bestaat een goed leven te leiden ²³.

Het nieuwe licht echter niet zozeer in de leervakken zelf, maar wel in de opvattingen en methodes bij het onderricht en bij de zelfstudie. Wie kennis wil vergaren, zegt Ringelberg, moet vrij zijn en niet gehinderd. Hij moet graag studeren, graag doceren en graag schrijven. Voor onze auteur is het beste middel om zich in de leerstof in te werken, het doceren van die stof. Er mag dan ook geen gelegenheid verzuimd worden om als lesgever op te treden.

Ook het schrijven is uiterst belangrijk. Door schrijven dient te worden verstaan : de geestesinspanning, de materiële bezigheid en ten slotte de uitgave van het geschrevene. Nu bestaat er volgens de schrijver van *De ratione studii*, bij sommige studerende en zekere afkeer van het schrijven, aan de grond waarvan een gevoel van verveling ligt, van tegenzin om naar de pen te grijpen.

In een apart paragraafje : „Qua ratione vitare possis in scibendo taedium”, doet hij een beroep op de wilskracht van de student. Maak het met uzelf uit, zegt hij, dat ge u het avondmaal zult ontzeggen indien ge niet het aantal pagina's en het aantal verzen hebt geschreven die ge u had voorgenomen te schrijven ²⁴.

Hij geeft toe dat het schrijven moeilijk is, dat het zwaar valt en maar weinigen gegeven wordt. Maar precies daarom, betoogt hij, moet je er op uit zijn. Wat moeilijk is moet als een spoorslag werken.

In dit verband vertelt hij een en ander over zijn experimenteren met de calligrafie en herinnert zich weer de kanselarijstijl, waarmede hij in zijn jeugd aan het Hof van de Keizer vertrouwd werd gemaakt. Ook hierin weer toont hij zich een kind van zijn tijd,

22. Voor de grammatica zijn dat : Diomedes, Perottus en Valla ; voor de dialectica : Aristoteles ; voor de rhetorica : Cicero en Fabius ; voor de astronomie : Proclus en Aratus, voor de astrologie : Julius Firmicus ; voor de cosmografie : Ptolemeus ; voor de geografie : Pomponius Mela en voor de geometrie : Euclides.

23. 'Optime heic officio fungi suo videtur, qui studet bene vivere' (*Opera*, p. 26).

24. 'Statue ac nove voluntate firma te eo die non coenaturum, quo non tot paginas, non tot versus ut decreveras, scripseris' (*Opera*, p. 37).

want te beginnen met de eerste jaren der 16de eeuw, vinden de calligrafische Schriftmodellen en Schrijfboeken een grote verspreiding²⁵. Het ligt evenwel niet in Ringelbergs plannen om als schrijfmeester te fungeren; hij interesseert zich alleen voor het mooi-gevormde geschrift en voor het decoreren van grote initialen²⁶, zoals hij zich trouwens ook voor het graveren en schilderen interesseerde en daarmee niet alleen stond, want het is bekend dat b.v. ook Erasmus zich daarin tijdens zijn jeugdjaren schijnt verlustigd te hebben²⁷.

Het kapittel over het schrijven kan worden besloten met even aandacht te besteden aan de manier waarop Ringelberg zijn boeken schreef. Een naar onze moderne opvattingen, ongetwijfeld originele manier die in de 16de eeuw efficient kan hebben gewerkt maar die op onze dagen maar matig succes zou hebben.

We laten onze auteur even aan het woord: „Vertel de drukker, zegt hij, dat je hem een boek te drukken zal geven, ook al is daar nog geen enkele bladzij van geschreven. Het schrijven is makkelijker als het met kleine beetjes gebeurt en als de drukker je iedere dag om zijn vellen vraagt”²⁸. Ringelberg zorgt er evenwel voor dat hij het hele corpus van het werk van te voren in zijn hoofd heeft. Daarna noteert hij de verschillende kapitels op een groot, houten bord en gaat na of ze goed samenhangen. Acht hij het nodig hier of daar wat aan toe te voegen, iets te schrappen of iets te wijzigen, dan doet hij dat. Terwijl zijn geest nog fris is, begint hij de titels van de verschillende hoofdstukken op afzonderlijke bladen uit te werken. Dan worden de bladen op het houten bord gerangschikt en de titels in heel groot formaat geschreven, zodat hij op die manier het plan van zijn werk met één blik kan over-schouwen.

Het is tijdens de laatste jaren van zijn leven, van zijn zwerversbestaan, dat hij zijn werken op de hier aangegeven manier heeft gecomponeerd. Aan rustig werken heeft hij wel niet gedacht. Onophoudelijk trekt hij van de ene plaats naar de andere. Zijn

25. A. S. Osley, *A check-list of xvith and xviiith century writingbooks*, in *Philobiblon*, 1971, p. 183-206.

26. Hij vertelt (*Opera*, p. 38-39) dat hij een grote initiaal A heeft versierd, drie of vier palmen hoog en zo gecomponeerd, dat er in het rechter gedeelte veelkleurig loofwerk werd aangebracht, terwijl links een boom te zien is, uit wiens holte, even onder de kruin, een kind zich klaar maakt om een dier dat op de grond ligt met een speer te doorboren.

27. In een brief aan zijn vriend Sasboud, vermoedelijk uit 1488, schrijft de jonge Erasmus o.a.: 'Ut autem serio loquar, quos flosculos dixeris non video; nisi forte libellum illum, in quo quosdam tibi flores, cum una essemus, depinxeram' (Zie P. S. Allen, *Opus Epistolarum...*, I, 16).

28. Dic chalcographis parent sese, librum te dare velle excudendum, etiam si ne paginam quidem paraveris... Facillime scribo pedetentim dum quotidie typographus suas exigit chartas' (*Opera*, p. 40).

stelregel is dat men nooit lang op dezelfde plaats mag blijven. Hij wil nieuwe gezichten om zich heen zien, hij wil telkens weer met andere toehoorders van gedachten kunnen wisselen. Daarvandaan ook die eigenaardige trek, die we zelden of nooit bij de humanisten aantreffen, namelijk zijn afkeer voor de „lectio solitaria”. Daartegenover biedt de studie in gemeenschap zo vele voordelen, want de aanwezigheid van anderen wekt op tot een juister begrip.

Zijn dieet is zeer sober. Hij gunt zich slechts enkele uren nachtrust, neemt op zijn tochten genoeg met een bed van planken en stenen, om zijn lichaam te harden. Het gebeurt vaak dat hij twaalf uren aan een stuk les geeft, en, met die prestatie nog niet tevreden, stopt hij loden staafjes in zijn wambuis, zodat hij met moeite rechtop kan lopen²⁹. Deze spartaanse levenswijze heeft ongetwijfeld een nefaste invloed gehad op zijn gestel en zijn gezondheid voortijdig ondermijnd. .

Ringelberg is afkerig van geld en bezittingen. Geleerdheid en rijkdom zijn volgens hem maar moeilijk met elkaar te verzoenen³⁰. Hij neemt slechts weinig bagage op zijn tochten mee. Misschien kan daaruit de hebbelijkheid worden verklaard (maar moeilijk goedgepraat) om de teksten die hem in een bepaald boek interesseren er gewoon uit te halen en de resterende folio's te verkopen! Wie zich voor het verhaal daarvan interesseert, kan het nalezen op p. 58 van de *Opera*.

Er is iets jachtigs in hem, dat misschien alleen te verklaren is door de wil die hem drijft om zoveel nuttige arbeid te verrichten als maar enigszins doenlijk is. Hij doet soms denken aan de reeds meer genoemde Hieronimus Cardanus, die op zijn vijfenzeventigste levensjaar zijn autobiografie schrijft, een werk dat enkel met het sprankelende levensverhaal van Benvenuto Cellini kan vergeleken worden. Ook Cardanus' leven is er een van ontbering, tegenspoed en rampen allerhande, maar het wordt vrijgekocht door de geniale vondsten en ontdekkingen, door het rusteloos ijveren van de geest die niet kon bedwongen worden.

Ook in Ringelbergs karakter en optreden zijn er van die geniale flitsen. Hij wil al het wetenswaardige, uit de meest verscheiden disciplines, in een vorm samenvatten die overzichtelijk is. Hij wil de oude denknormen aanpassen aan een nieuw systeem, een encyclopedisch systeem waarvan hij de hoogste verwachtingen koestert. De opvatting en de indeling van zijn werk duidt in die richting, evenals het plan om een zo groot mogelijk aantal thema's op systematische wijze te behandelen. In die zin is het, dat de titel

29. 'In vestibus interioribus aliquando consuo plumbum dissectum in minutas laminas, tanti ponderis, ut utraque manu universam levare molem vix possim. Has induo mane, has robur corporis commode sustentat' (*Opera*, p. 52).

van zijn volledig werk, in Basel uitgegeven, dient te worden begrepen. Die titel luidt : *Ioachimi Fortii Ringelbergij Andoverpiani lucubrationes vel potius kuklopaideia...* Basileae apud Bartholomeum Westhemerum, anno M.D.XLI.

Het is het lot geweest van tal van geleerden uit de Renaissance, dat hun werk en streven pas veel later, eeuwen later soms, erkenning en waardering vond. Ongetwijfeld heeft het oeuvre van de Antwerpse humanist velen tot de studie van de wetenschap aangespoord, anderen bepaalde thema's in de hand gespeeld die zij in hun geschriften verder hebben ontwikkeld.

Ringelberg heeft immers een zij het ook kleine kring van bewonderaars en vrienden gehad, die gretig zijn woorden in zich opnamen. Over een van hen, de geboren Ieperling Andreas Gheeraerds, meer bekend onder zijn verlatijnste naam Andreas Hyperius, dient iets meer te worden gezegd³⁰. Geboren te Ieper in 1511, was hij in 1528 naar Parijs gegaan om er aan het Collège Calvi te studeren. Daar was hij een jaar of wat later in de gelegenheid om Ringelberg aan het woord te horen. De Antwerpse humanist schijnt grote indruk op de jonge Ieperling te hebben gemaakt, zoals blijkt uit een *laudatio* die Hyperius over Ringelberg gehouden heeft voor de Parijse Senaat (en die is opgenomen in de *Opera*, p. 672-681). Op die *laudatio* heeft Hyperius een epigram laten volgen dat ik hier overneem³¹ :

Delicium terrae gens Battava laudet Erasmum,
Agricolam Phrysius cantet, in astra ferat,
Barlandos referat nunc clara Zelandia doctos,
Dorpius & magnum sit decus usque suis,
Longolium sequitur iam Ringelbergius autor,
Aedidit hunc nobis terra Brabanta virum,
Pierides vestrum decus hoc redamate sorores
Pieridum decus hoc, vos redamata viri.

Het is een interessant stukje omdat de voornaamste vertegenwoordigers van de humanistische wetenschap in onze gewesten, te beginnen met Erasmus, Agricola, Barlandus, Dorpius en Longolius tot en met onze Ringelberg, er in worden vernoemd.

Wat verder Hyperius betreft, ook hij was een onrustige geest, een humanist in de echte zin van het woord, die na lange zwerftochten zijn leven beëindigde als professor in de theologie te Marburg, waar hij in 1564 overleed. Hij schreef een groot aantal werken en ging tijdens zijn verblijf in Duitsland tot het protestantisme over.

30. Zie over Hyperius, J. N. Paquot, *Mémoires...*, deel xvii, p. 185-201.

31. *Opera*, p. 682.

Een woord nog over de invloed die Ringelberg ongetwijfeld heeft ondergaan bij het redigeren van zijn *De ratione studii*.

J. Overmann heeft, zoals reeds werd gezegd, een aantal punten in Vives' traktaat over de opvoeding van de kinderen aangestipt die overeenkomst vertonen met bepaalde punten in Ringelbergs traktaat³².

Waar echter tot dusverre nog niet op gewezen werd, is een mogelijke beïnvloeding door de dialoog van Erasmus over de juiste uitspraak van het Grieks en het Latijn. Dit werk verscheen in 1528 en Ringelberg zal het vermoedelijk wel gekend hebben. Het is mij b.v. opgevallen dat de twee gesprekspartners uit Erasmus' dialoog, Leo en Ursus, er opvoedkundige principes op nahouden die in de richting wijzen door Ringelberg gepreconiseerd. Ik verwijs hierbij naar mijn artikel in de Verslagen en Mededelingen van de Kon. Acad. voor Nederl. Taal- en Letterkunde, 1972, waar ik ter illustratie van deze stelling een passus uit de *Dialogus de recta Latini Graecique sermonis pronuntiatione*, in Nederlandse vertaling meedeel (p. 95-96).

Ringelbergs verzamelde werken die voor het eerst in Lyon het licht hebben gezien, schijnen in de geleerde wereld wel ophef te hebben gemaakt. In een onlangs verschenen artikel van de Engelse professor K. H. Francis³³ wordt Ringelbergs werk als een mogelijke bron beschouwd van Rabelais' *Pantagruel*. Rabelais, die als een van de grootste letterdieven doorgaat³⁴ zou volgens Francis bepaalde ideeën en voorstellingen uit Ringelbergs *Experimenta*, en zelfs uit diens *Chaos Mathematicum* alsmede uit *De Ratione studii*, hebben overgenomen. Francis citeert enkele parallele plaatsen in de werken van onze auteur en in *Pantagruel*, zonder evenwel het thema volledig uit te diepen.

Nadat het werk van Ringelberg vooral dan zijn traktaat *De Ratione studii*, tot een eind in de 17de eeuw lezers had gevonden, trad in de daarop volgende eeuwen de stilte in.

In Nederland treffen we in de jaren twintig van de zeventiende eeuw, een enthousiaste uitgever aan van *De ratione studii*, nl. Thomas Erpenius, die in de inleiding tot de nieuwe editie die hij van dat werk bezorgt (Leiden, I. Maire, 1622), omstandig verhaalt hoe hij als jonge man, vijandig had gestaan tegenover de studie en

32. J. Overmann, *op. cit.*, p. 18, 19, 21, 22, 25, 35, 36...

33. K. H. Francis, *Some popular scientific myths in Rabelais: a possible source*. - *Offprints from Studies in French Literature* presented to H. W. Lawton. Manchester University Press, 1968, p. 121-134.

34. Vgl. de in dit artikel geciteerde uitspraak van de Rabelais-kenner W. F. Smith, daterend van 1914: 'I am working at certain points in the great Man, and detecting more borrowings, so that there will not be left much that is original soon'.

dank zij de lektuur van Ringelbergs traktaat, tot betere gevoelens werd bekeerd.

Van een soortgelijke, postume waardering in Zuid-Nederland, is voor zoverre wij weten, niets bekend.

Het ware te wensen dat dit anders werd. Ringelberg blijft immers een uiterst aantrekkelijke figuur, waarvan het werk vooral met het oog op de groeiende belangstelling voor de geschiedenis van de wetenschap, verdient weer te worden bestudeerd³⁵. Het heeft, naar het mij voorkomt, nog lang niet al zijn geheimen prijsgegeven.

35. Originele edities van Ringelbergs werken behoren tot de grote zeldzaamheden. Kort geleden werd een facsimile-editie van de Lyonese uitgave der *Opera* in de handel gebracht. Een initiatief dat kan worden toegejuicht. Het werk verscheen als vol. 3 in de reeks *Monumenta humanistica Belgica*, bij B. De Graaf, Nieuwkoop, 1967.

Een bijdrage tot de benadering van een zelfde optiek : Erasmus en Lipsius over christendom en verdraagzaamheid

door

DR. J. KLUYSKENS

De Zuidnederlandse humanist Justus Lipsius¹ verzuchtte naar de verzoening der verscheidene confessies in de verscheurde christenheid. Voor de verwezenlijking van deze levensdroom heeft hij voeling gehad met of invloeden ondergaan van talrijke humanisten van de zestiende eeuw, Georgius Cassander², Philipp Melancthon³, Michel de Montaigne⁴, Jean Bodin⁵, Johann Althaus⁶. Geen enkele humanist nochtans heeft in dezelfde mate zijn stempel gedrukt op Lipsius' gedachtenwereld als Desiderius Erasmus.

Erasmus' en Lipsius' benadering van de religieuze problemen vertoont een opvallend parallellisme. Voor beiden hoorde de geloofsovertuiging uit te monden op vrede en eendracht. Rust en orde immers waren in een gemeenschap het voornaamste bestaansrecht van het geloof.

Uiterst gevat verwoordde Erasmus zijn visie omtrent de godsdienst in een brief van 5 januari 1523 aan Jean Carondelet⁷: „de

1. Justus Lipsius (Joost Lips) (1547-1606). Na zijn studies te Keulen en te Leuven vertrok hij naar Rome, in dienst van Granvelle. In 1572 werd hij professor aan de Lutherse universiteit te Jena, en in 1578 aan de Calvinistische universiteit te Leiden. Hij verliet deze stad in 1591. In september 1592 werd hij te Leuven benoemd tot professor in de geschiedenis en in november tot professor in het Latijn.

2. Georgius Cassander (Kadzander, Van Cadsant), in 1513 te Pittem geboren, studeerde aan de universiteit te Leuven, waar hij in 1533 tot magister artium promoveerde. In 1541 werd hij professor te Brugge, tot in 1544. Zijn irenisme bezorgde hem vele moeilijkheden; hij verbleef achtereenvolgens te Rome, Straatsburg, Parijs, tenslotte te Keulen, waar hij in 1566 overleed.

3. Philipp Melancthon (Schwarzerd) (1497-1560), vriend van M. Luther. Hij was de wetenschappelijke verdediger der Hervorming. Hij doceerde Grieks te Wittenberg.

4. Michel de Montaigne (1533-1592), Frans essayist en opvoedkundige.

5. Jean Bodin (Joannes Bodinus) (1530-1596). Advocaat te Toulouse en later bij het Parlement te Parijs. Verdedigde de absolute monarchie als de beste staatsvorm, was voorstander van de gelijkheid van alle godsdiensten.

6. Johann Althaus (Joannes Althusius) (1557-1638), Duits rechtsgeleerde, studeerde in Marburg, Keulen, Basel en Genève. Sinds 1588 hoogleraar te Herborn, waar hij zijn hoofdwerk, *Politica methodice digesta* (1603) publiceerde.

7. Jean Carondelet (1469-1545), aartsbisschop van Palermo, voorzitter van de Raad van State en hoofd van de Geheime Raad onder Karel V.

kern van onze godsdienst is vrede en eensgezindheid”⁸. Lipsius zijnerzijds schreef in dezelfde gedachtengang even bondig in 1593, in zijn *De Cruce libri III ad sacram profanamque historiam utiles. Una cum notis*⁹, dat hij als christen een priester van de vrede was¹⁰. Nog in Leiden verblijvend, was hij, in 1590, in zijn *De una Religione adversus Dialogistam liber, in quo tria capita libri quarti Politicorum explicatur*¹¹, van oordeel dat de eenheid van geest in een gemeenschap van liefde tot elke prijs moest worden behouden¹².

Voor beiden was deze eenheid de vrucht én van een humanistische én van een theologische houding. Voor een humanistische zienswijze was de aanvaarding van een vrije oordeelsvorming ongetwijfeld primordiaal. Erasmus' ondubbelzinnig standpunt terzake, treffen wij aan in de boven aangehaalde brief, waarin hij aan J. Carondelet schreef dat de eendracht dan slechts mogelijk zijn zal, wanneer men ieder vrij laat in zijn oordeelsvorming¹³.

Deze gewaagde stelling die de deur opende voor de aanvaarding van een vorm van pluralisme in de geloofsovertuiging, werd door Lipsius omzichtig bijgetreden. Hetzelfde probleem van de vrijheid benaderde hij echter van een ruimer standpunt. De beoefening der wijsbegeerte maakt een mens waarlijk vrij, schreef hij, in 1604, in zijn *Manuductionis ad Stoicam Philosophiam libri tres: L. Annae Senecae, aliisque scriptoribus illustrandis*¹⁴.

Ter verduidelijking moeten wij de vraag verleggen naar de voor Lipsius geldende inhoudsbepaling van de 'philosophia'. Hierover heeft hij zich trouwens in hetzelfde werk nader verklaard. In

8. P. S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterdomani*, V, Oxford, 1924, p. 177, ep. 1334, r. 217: „Summa nostrae religionis pax et unanimitas” (hierna afgekort als *Opus epistolarum*).

9. J. Lipsius, *De Cruce; Opera Omnia*, III, Antwerpen, 1637, p. 637-686.

10. *Ibid.*, p. 677: „Christianum me commemini, id est, Sacerdotem pacis”.

11. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 149-168.

12. *Ibid.*, p. 158a: „Ego quidem, et sani sanctique homines mecum ita sentiunt. Quid magis animos alliget, quam unus dominus, una fides, unum baptisma? Hic amor, hic caritas: et hi tales solliciti servare unitatem spiritus in vinculo pacis” (cfr., *Ad Ephesios*, 4, 3: „Solliciti servare unitatem Spiritus in vinculo pacis”; *ibid.*, 4, 5: „Unus Dominus, una fides, unum baptisma”). Lipsius gaf aan het woord 'spiritus' de betekenis van 'gezindheid', wanneer het woord bij Paulus de betekenis heeft van 'Geest van God' (cfr. P. Delatte, *Les Epîtres de Saint Paul, replacées dans le milieu historique des Actes des Apôtres*, Parijs-Leuven, 1929, p. 114).

13. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 177, ep. 1334, r. 217-219: „Ea (unanimitas) vix constare poterit, nisi de quam potest paucissimis definiamus, et in multis liberum relinquamus suum cuique iudicium...” (in deze bekende brief betreurt Erasmus de menigvuldigheid van de dogma's; cfr. R. Crahay, *De l'Humanisme réformiste à la Réforme radicale*, in *Revue de l'Université de Bruxelles*, n.s., 19, 1967, p. 305).

14. J. Lipsius, *Manuductio; Opera Omnia*, IV, p. 510a: „Philosophiae servias oportet, ut tibi contingat vera Libertas”.

omstreden vragen gaat Lipsius echter gebruikelijk schuil achter zijn schutsheer Lucius Annaeus Seneca, die hij bijzonder hoog aanschreef¹⁵. In het kiese probleem van de menselijke vrijheid verkoos hij dan ook Seneca's visie, als een dekmantel, voorop te stellen. Met de Stoïcijnse wijsgeer ziet hij dus de filosofie als de liefde voor en het streven naar de Wijsheid¹⁶. De wijsbegeerte brengt daarenboven de mens een inzicht bij van de goddelijke en van de menselijke zaken¹⁷. Zij is derhalve een studie die de mensen werkelijk tot vrijheid opleidt¹⁸. Nog steeds met Seneca specificieerde Lipsius zijn visie op deze wijsheid: zij geeft een juist inzicht in het wezen van de hele en van haar eigen natuur; zij openbaart wat en hoe de goden zijn¹⁹. In zijn *De Constantia libri duo, qui alloquium praecipue continent in publicis malis*, van 1584, had Lipsius reeds duidelijk gemaakt dat een diep aanvoelen van het wezen der Wijsheid, de mens het besef bijbracht dat God moet worden vereerd door een deugdzaam leven, en de deugd op haar beurt betracht langs de weg der Rede, want zij is de bron van rust en orde. De Rede immers leidt tot het ideaal van evenwicht, tot de standvastigheid²⁰. Indien de mens de Rede als leidraad van zijn leven genomen heeft, zal hij gelijkenis hebben met de godheid²¹. Kortom, de Rede openbaart de ware zin van het bestaan. Daarom ook, moet de mens niet gaan vitten op het bijkomstige; van waarachtig belang is het einddoel van zijn leven duidelijk voor

15. *Ibid.*, p. 454b-455a: „O pura, et caelo digna mens, et ad caelum alios subducens! Miramur te, et sequimur: quisquis cum attentione tamen legit... Felix calor, rarus calor, et quem, audacter dicam, vix in alio reperias, e Graecis Romanisque... Non Senecam, exemplar proponimus, sed Scripta eius, doctrinam”. Ter vergelijking, Erasmus' lof, in een brief van 7 maart 1515 aan Thomas Ruthall, secretaris van Hendrik VIII: „Solus hic (Seneca) animum advocat ad res coelestes, erigit ad rerum vulgarium contemptum, inserit odium turpitudinis, inflammat ad amorem honesti...” (P. S. Allen, *Opus epistolarum*, II, Oxford, 1910, p. 53, ep. 325, r. 77-79).

16. *Ibid.*, p. 465b: „Philosophia, Sapientiae amor et affectatio” (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 89, 4).

17. *Ibid.*, p. 466a: „Sapientia est, nosse divina et humana, et eorum causas” (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 89, 5).

18. *Ibid.*, „Nec quidquam aliud est Philosophia, praeter studium Sapientiae... Sapientia est liberale studium, quod vere liberos facit” (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 88, 2).

19. J. Lipsius, *Manuductio; Opera Omnia*, IV, p. 466b: „Ita enim Seneca: 'Sapientia totius naturae notitiam ac suae tradit, quid sint Dii, qualesque, declarat...'” (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 90, 28).

20. J. Lipsius, *De Constantia; Opera Omnia*, IV, p. 379b: „Constantiam hinc appello, rectum et immotum animi robur, non elati externis aut fortuitis, non depressi. Robur dixi; et intellego firmitudinem insitam animo, non ab Opinione, sed a iudicio et recta Ratione... Est autem recta Ratio non aliud, quam de rebus humanis divinisque (quatenus tamen eae ad nos spectant) verum iudicium ac sensus”.

21. *Ibid.*, p. 380a-380b: „Rationi origo a caelo, imo a deo est... Sic Ratio ad deum obversa est... Deus per hanc sui imaginem ad nos venit, imo quod propius est, in nos...”.

ogen te houden en het goede evenwichtig als streefdoel te hebben²².

Bij een louter humanistische en rationele levensvisie, zonder een godsdienstig perspectief, laat Lipsius het nochtans niet: met klem komt hij op, in navolging van Erasmus, voor de verwezenlijking van de verbinding 'pietas' en 'eruditio'. Beide humanisten konden die twee verbonden zien, omdat voor hen het christen-zijn in het verlengde lag van het mens-zijn. Voor beiden was het humanisme waarlijk een aanloop tot het echt christen-zijn. In hun behartigen der 'Litterae' ligt het accent trouwens op de geestelijke vorming van de mens. Met het opzet de schone letteren dienstbaar te maken aan de vroomheid heeft hij zijn *Enchiridion militis christiani geschreven*²³, vertrouwde Erasmus toe in een brief van augustus 1535 aan Johann Choler²⁴. Ook Lipsius hechtte dezelfde betekenis aan de geestelijke vorming van de mens door de voor hem hoogst wenselijke studie der letteren²⁵.

Daar het probleem van de meningsvrijheid die hij voorstond, in nauw verband stond met de omstreden vraag omtrent de vrije keuze van een bepaalde geloofsovertuiging, moest Lipsius zijn stelling verleggen door duidelijk te maken dat de geloofsdaad geenszins kon worden opgelegd. Hij stelde dan ook, dat het geloof moest worden aanbevolen, doch niet worden opgedrongen²⁶.

Het aansluiten bij de aanvaarding van de meningsvrijheid zou, naar Erasmus en Lipsius' mening, vervolgens de weg banen tot het bijtreden van de divergerende standpunten en de verzoening tussen christenen van verschillende confessies in de hand werken. In deze geestesgesteldenis had Erasmus op 14 april 1519 aan hertog Frederik van Saksen²⁷ geschreven dat men iedere vergissing niet onmiddellijk als ketterij moest gaan brandmerken²⁸. Met geweld tegen andermans visie willen optreden, is tevens een verkeerde

22. J. Lipsius, *Manuductio; Opera Omnia*, IV, p. 473a: „Ideo peccamus, quia de partibus vitae omnes deliberamus, de tota nemo. Scire debet quid petat ille, qui sagittam vult mittere et tunc dirigere, et moderari manu telum” (cfr. L. A. Seneca, *Epistolae morales*, 71, 2).

23. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, XI, Oxford, 1963, p. 183, ep. 3032, r. 467-468: „Ut autem bonae literae servirent pietati, scripsi *Enchiridion militis Christiani*...”. Het traktaat verscheen te Antwerpen in 1503.

24. Johann Choler, vriend van Anton Fugger. In 1529 werd hij tot vicaris-generaal van de bisschop van Augsburg aangesteld.

25. J. Lipsius, *Ad libros Politicorum Breves Notae; Opera Omnia*, IV, p. 136a: „De his talibus (litteris) ipsa Sapientia loquitur: 'Ego Sapientia habito in consilio, et eruditus intersum cogitationibus'” (cfr. *Liber Proverbiorum*, 8, 12).

26. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 48a: „Fides suadenda est, non imperanda”.

27. Frederik van Saksen (1463-1525), vriend van Luther en ijverige promotor van de Hervorming.

28. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, III, Oxford, 1923, p. 530, ep. 939, r. 81-82: „Non statim quivis error haeresis est...”.

methode, zal Erasmus nog duidelijker stellen in een persoonlijke brief²⁹ van 22 maart 1523 aan zijn vroegere leermeester te Leuven, toen Adriaan VI³⁰. Lipsius leunde bij Erasmus' standpunt aan, toen hij, in zijn *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex, qui ad principatum maxime spectant*, oordeelde dat een overhaastig optreden tegen andermans afwijkende gezindheid doorgaans een vergissing is, daar het samenleven met de anderen soms verkieselijk is, boven ontijdig olie in het vuur te gieten³¹. Bondig had Lipsius vroeger reeds in een brief van 7 september 1586 aan Theodorus Leeuwius³² zijn grondige afkeer voor de rampzalige twistzucht in religieuze problemen uitgedrukt. Daarom, vervolgde hij, had Tertullianus' woord zijn volledige instemming: „Het is geen bewijs van godsdienstigheid de godsdienst te willen afdwingen”³³.

Lipsius bleef voorstander der godsdienstvrijheid, al was hij zich wel bewust dat deze de aanleiding van onenigheid en van onrustwekkende verdeeldheid kon worden, en dat het gevaar groot was dat ten gevolge van de tolerantie de Staat ten onder ging. Daarom opteerde hij voor de feitelijke toestand van één religie in één Staat, in afwachting dat de gemoederen rijp waren voor een vreedzame coëxistentie, die slechts mogelijk zou zijn in een staat, waar orde en rust zouden heersen³⁴. In zijn *De una Religione* heeft hij zich over zijn optie nader verklaard. De politieke toestand in talrijke Westeuropese staten was immers dermate geëvolueerd, dat wie in de staatsgemeenschap de vrijheid losse teugels liet, onvermijdelijk hierdoor de grootste wanorde in de hand werkte, en meteen het teloorgaan van de godsdienstvrijheid bewerkte³⁵.

Het nijpend probleem voor de staat was toen: het handhaven of het herstellen van rust en orde. Een sterk gezag was derhalve hiervoor het geschiktste middel. Omdat de religieuze problemen

29. *Ibid.*, V, p. 257, ep. 1352, r. 22-23: „Nemo mortalium leget hanc epistolam nisi nos duo”.

30. Adriaan VI (1459-1523), werd in 1522 in opvolging van Leo X tot paus gekozen. Hij vroeg Erasmus naar Rome te komen om de strijd tegen Luther te leiden. Erasmus vergenoegde zich hem een plan te zenden, om bij te dragen tot de hereniging van de verscheurde Kerk.

31. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 47b: „Tu iterumque vide, an non convivere interdum melius, quam 'intempestivis remediis, delicta accendere'” (cfr. C. Tacitus, *Annales*, XII, 54).

32. Theodorus Leeuwius (Diderik van Leeuwen), was student van Lipsius te Leiden en later diens intieme vriend (P. Burman, *Sylloges epistolarum a viris illustribus scriptarum*, I, Leiden, 1727, p. 27-48). Hierna afgekort als *Sylloge*.

33. *Ibid.*, p. 43, nr. 40: „... verissimum illud Tertulliani censeo. 'Religionis non esse religionem cogere'” (cfr. Q. Tertullianus, *Ad Scapulam*, 2, 2).

34. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 162a: „Unam religionem in uno regno servari. In regno, inquam, bono et composito, et quale formamus atque optamus. Nam priora illa nostra, bono tranquilloque statui sunt: haec quae sequuntur, turbido. Illa perpetua; haec temporaria, atque utinam numquam eorum usus!”.

35. *Ibid.*, p. 153b: „Religionem evertit, quisquis libertatem hanc Religionum inducit: ex qua confusio, ex qua contemptus”.

echter zo nauw met politieke kwesties verbonden waren, was een stevige samenwerking geboden. Het probleem van de ideologische verdraagzaamheid moet men dus plaatsen tegen de achtergrond van de crisis van de tweede helft van de zestiende eeuw. Uit praktische overweging waren derhalve invloedrijke theoretici het erover eens dat de religieuze eenheid, de rust in de staat kon verzekeren. Om de vrede te beveiligen was het ideaal in de zestiende eeuw dan ook: „één rijk, één vorst, één religie”³⁶. In het Noorden werd Lipsius’ standpunt trouwens eveneens door anderen gedeeld. Zo stelde Adriaan van der Mijle³⁷, een vriend van Oldenbarneveld, die zich meer dan eens een voorstander van de verdraagzaamheid heeft betoond, het staatsbelang primair³⁸.

In de benadering van Lipsius’ gedachtenwereld inzake godsdienstvrijheid dient, naar het ons voorkomt, een duidelijk onderscheid gemaakt worden tussen zijn ideologisch standpunt en zijn hem door politieke overwegingen ingegeven stelling. Het recht op individuele godsdienstvrijheid heeft hij immers, naast zijn staatkundige visie, in de *Politica* onomwonden verdedigd. „Wie kan mij immers”, schreef hij, „de noodzakelijkheid opleggen van te geloven wat ik niet wens, of van niet te geloven wat ik wens?”³⁹ Kernachtig beklemtoonde hij vervolgens de rol van de persoonlijke vrijheid in geloofszaken, toen hij in hetzelfde werk oordeelde dat niets zozeer aan de vrije wil is overgelaten als het geloof⁴⁰. Meteen had Lipsius duidelijk geopteerd voor de verzoeningsgezindheid en tevens voor de verdraagzaamheid. Het beeld van het verscheurde Europa had hem tot deze principiële houding gebracht⁴¹. Inderdaad de kennismaking van de droevige nasleep der onenigheid had hem ertoe geleid tot de volstrekte nutteloosheid van de geloofsdwang te besluiten, alsmede de zin van het geweld te ont-

36. H. Wansink, *De Tolerantiegedachte in de politiek*, in *Tolerantie in de 16e eeuw*, Den Haag, 1966, p. 33: „Om slechts twee namen te noemen: Lipsius en Bodin waren er beiden van overtuigd dat alleen een machtig gezag rust en eenheid kon waarborgen”; M. Venard, *Les débuts du Monde Moderne (XVIe et XVIIe siècles)*, V, Parijs, 1967, p. 136: „Dans une Europe qui ne résonne que de bruits de guerre, les citoyens de la République des Lettres sont d’abord et avant tout des militants de la paix. La paix, la paix surtout entre les chrétiens, c’est le thème majeur de toute la carrière d’Erasmé”.

37. Adriaan van der Mijle (1538-1590), Nederlands diplomaat. In 1583 werd hij voorzitter van het Hof van Holland en in 1587 lid van de Raad van State.

38. Cfr. H. Wansink, *op. cit.*, p. 34.

39. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*, Leiden, 1589, p. 112: „Quis enim imponat mihi necessitatem vel credendi quod nolim, vel quod velim non credendi?”. Als gewoonlijk zocht hij voor gewaagde standpunten dekking bij een gezahebbend schrijver. Lactantius’ woord werd ter staving van zijn thesis gewijzigd; „Quis imponat mihi necessitatem vel colendi quod nolim, vel quod velim, non colendi?” (C. F. Lactantius, *Divinarum Institutionum libri VII*, 5, 14).

40. *Ibid.*: „Nihil tam voluntarium, quam Religio...”.

41. *Ibid.*, p. 113: „Europam hanc cogitatione peragra. Videbis acerbis istis iudiciis vastari magis civitates, quam corrigi”.

zenuwen⁴⁹. Na Erasmus die, in een brief van 9 juni 1529 aan Christoffel Schydlowyetz⁴⁸, de vorsten gewezen had op hun plichten de vrede⁴⁴ en de geloofseenheid⁴⁵ te behartigen, ontmaskerde Lipsius de christelijke vorsten, die onder het mom van religiositeit, politieke doeleinden nastreefden⁴⁶. De scheiding van Kerk en Staat was dus wel Lipsius' ideaal, ten einde tot een ware godsdienstvrijheid in het openbare leven te geraken⁴⁷.

Ter verwezenlijking van een vreedzame coëxistentie der verscheidene confessies waren twee voorwaarden te vervullen: een geordende staat waar godsdienst en politiek niet interfereerden, en vervolgens de erkenning van ieders recht op persoonlijke godsdienstvrijheid. Lipsius oordeelde dan ook dat ter bevordering van de gewenste godsdienstenheid andersdenkenden slechts een beroep mochten doen op een gezonde overreding die ieders meningsvrijheid eerbiedigde⁴⁸. Waar deze laatste immers aanvaard wordt, is een gezonde gedachtenwisseling tussen bevoegden⁴⁹ mogelijk om tot een vergelijk tussen partijen te komen en hoopvolle vooruitzichten voor de eendracht der christenen te openen.

Na duidelijk te hebben gesteld dat de theologische scherp van de politieke problemen te scheiden waren, daar de christenen slechts één opdracht hebben gekregen, nl. de vrede⁵⁰, oordeelden

42. *Ibid.*, *Opera Omnia*, IV, p. 47a: „Colliduntur inter se Christianae reipublicae capita, et milleni aliquot homines perierunt per speciem Pietatis. Quis hoc silebit? Non ego...”.

43. Christoffel Schydlowyetz († 1532), Pools staatsman, vertrouwensman van koning Sigismund I (1506-1548).

44. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VIII, Oxford, 1934, p. 193, ep. 2177, r. 20-21: „Nulla res principi deberet plus adferre voluptatis quam reipublicae tranquillitas...”.

45. *Ibid.*, p. 194, r. 76-78: „Utinam spiritus Domini repleat orbem terrarum, ac principes Christiani nominis in unitatem fidei congregent” (cfr. *Liber Sapientiae*, I, 7). Vier jaren later heeft hij die gedachte uitgewerkt in zijn *Liber de sarcienda ecclesiae concordia* (Bazel, 1533).

46. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 47a: „O melior mundi pars, quae dissidiorum faces religio tibi accendit!”.

47. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 48a: „Tolluntur 16. Jahrbunderts, in *Historische Studien*, nr. 403, Lübeck-Hamburg, 1968, p. 101.

47. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 48a: „Tolluntur haec talia quae sensibus insident, docendo magis quam iubendo, monendo quam minando”.

49. J. Lipsius, *De una Religione*; *Opera Omnia*, IV, p. 165b: „Disputationes ergo damno? Non: si in loco, si inter idoneos, si cum modo usurpatae. Locum censeo, Scholas, Academas, Collegia. Idoneos, rerum sacrarum et Philosophiae item peritos”; P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, Oxford, 1922, p. 336, ep. 1139, r. 71-78.

50. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 361, ep. 1400, r. 381-387: „... itaque demum fiat ut Evangelica pietas inter nos bene constituta, quam latissime propagetur, non invadendis aut diripiendis aliorum regionibus — sic enim pauperiores redduntur, non meliores —, sed Evangelica philosophia synceriter per viros Evangelico spiritu praeditos ubique praedicanda; atque ita vivendo ut nostrae pietatis fragrantia plurimos alliciat ad eiusdem instituti professionem”; J. Lipsius, *Politicorum...*

Erasmus en Lipsius, dat theologische kwesties het volk niet mochten toegeworpen worden. Wanneer een voorzichtig econoom de werkelijkheid niet ongelegen en slechts oordeelkundig aan wie haar dragen kan, bekend maakt, gooit een Luther de netelige kwesties, die aan bevoegden moeten worden voorbehouden of voorzichtig behandeld, met zijn pamfletten overhaastig op de markt⁵¹. Hetgeen aanleiding tot een controverser zijn kan, moet integendeel aan het volk niet worden meegedeeld, doch slechts hetgeen noodzakelijk bij het geloof hoort, om het tot een deugdzaam leven aan te zetten⁵². Lipsius van zijn kant nam het zijn tegenstrever Dirk Coornhert⁵³ kwalijk, dat hij een hekeldicht tegen zijn *Politica* verbreidde, waarin hij zijn standpunt inzake de godsdienstkwestie in het Nederlands meende te moeten bestrijden. Zo werden immers theologische problemen voorgelegd aan het volk, dat zijn werken, in het Latijn geschreven, noch las noch verstond⁵⁴. Lipsius' stelregel was trouwens steeds geweest: delicate problemen bij bevoegden ter sprake brengen⁵⁵. Het is geoorloofd de waarheid te zeggen, oordeelde hij, maar niet aan iedereen zonder onderscheid te allen tijde of in iedere vorm. Het toewerpen aan het volk van gecontroverseerde problemen, noemde hij een grove dwaasheid.

libri VI; Opera Omnia, IV, p. 106b: „Hominibus suasi hactenus. Nunc ad te, o aeternum Numen, qui 'non Deus es dissensionis, sed Pacis' ... 'Cogita super nos cogitationes pacis, et non afflictionis, ut des nobis finem et patientiam, et invocabimus te, et vivemus'” (cfr. Paulus, *1a ad Corinthios*, 14, 33; *Prophetia Ieremiae*, XXIX, II).

51. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, p. 487-488, ep. 1202, r. 56-62: „Porro quum prudentis oeconomi sit dispensare veritatem, hoc est promere cum res postulat, et promere quod satis est, et cuique promere quod sit accomodum, ille (Luther) tot libellis praecipitatis simul effudit omnia, nihil non evulgans, ac cerdonibus etiam communia faciens quae solent inter eruditos *ceu μυσικὰ καὶ ἀπόρητα* tractari: ac frequenter impetu quodam immoderato, mea quidem sententia, fertur ultra iustum” (brief van 10 mei 1521 aan Jodocus Jonas (1493-1555)). Hij werd in 1521 professor te Wittenberg, alwaar hij twintig jaren verbleef. Hij was bevriend met Luther, Melanchthon en Erasmus).

52. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VII, Oxford, 1928, p. 363, ep. 1976, r. 67-68: „... nihil autem tradatur populo nisi quod et indubitatum est, et ad fidei negotium necessarium, et ad pie vivendum conducibile” (brief van 19 maart 1528 aan Herman van Wied, aartsbisschop van Keulen, van 1515 tot 1547).

53. Dirk Coornhert (Volkertszoon) (1522-1590), als voorstander van godsdienstvrijheid werd hij door katholieken en gereformeerden vervolgd. Door het spiritualisme gegrepen, werd hij afkerig van de geïnstitueerde kerken. Zijn hoofdwerk: *Zedekunst dat is Wellevenkunst* (1586).

54. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites de Juste Lipse concernant ses relations avec les hommes d'état des Provinces-Unies des Pays-Bas, principalement pendant les années 1580-1597*, Amsterdam, 1858, p. 49, nr. 20: „Audistin' Cornhartium (credo notum tibi hominem turbatorem) scribere et vulgare librum in *Politica* nostra et praesertim eam partem quae de Religione est? Acerbe et calumniose agit, ut audio. Quod fero: sed illud aegre est, quod caumniatur me belgica lingua apud plebem, quae mea ista nec legit nec capit. Nam de iis qui sententiam nostram videre possunt et intelligere, securus sum...” (brief van 29 september 1590 aan C. Aerssens).

55. Cfr. J. Lipsius, *De Constantia; Opera Omnia*, IV, p. 390b.

Zo aarzelde hij niet, op 3 september 1590, aan Cornelius Aerssens⁵⁶ te schrijven dat het bij zijn roem hoorde door het gewone volk niet te worden gewaardeerd; door een dergelijke afkeuring voelde hij zich noch gekwetst noch beledigd⁵⁷. Zijn standpunt hieromtrent verwoordde hij scherp in zijn *De una Religione*: „Alle disputaties in het openbaar en bij het volk kan ik sterk afkeuren. Vooreerst omdat hierdoor velen tot nieuwigheden worden opgedreven en erdoor in de war zijn”⁵⁸.

En toch waren theologische problemen als het ketterdoden gemeengoed gemaakt. Deze omstrede kwestie van de bestraffing der ketters, die in de zestiende eeuw in de branding stond, konden Erasmus en Lipsius dan ook niet voorbijlopen. De ijver voor het geloof dreef de verscheidene christelijke confessies tot onverdraagzaamheid. Allen wisten zich trouwens gesteund door de gezagdragers die hiermee gemakkelijk gelegenheid vonden het scherpe zwaard te trekken ter verdediging van hun politieke belangen. Altijd weer laaiden de hartstochten op, zowel van de zijde der vervolgers als van die der vervolgdgen, al hielden de humanisten ook niet op, de gemoederen tot matiging aan te sporen⁵⁹. Het klinkt paradoxaal, maar de tolerantie was de erkenning van het feit dat de ene partij de andere niet kon onderwerpen⁶⁰.

Al werden Erasmus en Lipsius door de betrokken partijen tot een ondubbelzinnig kleur bekennen aangezocht, zij bleven, in vrijheid van geest, steeds ijveren voor de verzoening van de christelijke wereld, want tweedracht en wapengeweld waren een zinloos gruwel. Daar Erasmus de toestand, waardoor een christen tegen een medechristen werd ingezet, voor volslagen onzinnig hield, zal hij op volle kracht werken aan het bevorderen van de eendracht⁶¹. Het stomme vee immers voert geen oorlog, terwijl de mensen, om maar te zwijgen over de christenen, uit eerzucht, twistziekte, wellust of een andere kranke gemoedstoestand elkaar afslachten. Des

56. Cornelius Aerssens (1543-1627), was eerst raadpensionaris van Brussel, en vanaf 1585 greffier van de Staten-Generaal der Verenigde Provinciën.

57. G. H. M. Delprat, *Lettres inédites*, p. 49-50, nr. 21: „Hoc quoque in parte laudis nostrae censuerim, vulgo displicere. Ad summam, certo scito nec laedi me istis nec offendi: etsi unum hoc vellem, ageret mecum ac lingua qua scripsi, et apud eos quibus scripsi. Nam quid haec ad plebem?”.

58. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 166a: „Sed in publico et in populo disputationes omnes valde improbem. Primum, quia per eas excitantur ad novitates multi et pruriant”.

59. Vermelden wij, bij de katholieke vredestitchers, George Witzel (1501-1573) en Georgius Cassander (1513-1566), bij de hervormden, Sebastiaan Castellio (1515-1563) en Sebastiaan Franck (1499-1542).

60. Cfr. H. Wansink, *op. cit.*, p. 35.

61. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 128-129, 1313, r. 104-106: „Ego quantum aetas, ingenium, vires et otium patientur, non deero causae fidei et concordiae Christianae; quod hactenus quoque pro mea virili feci” (brief van 3 september 1522 aan de hertog George van Saksen (1471-1539)).

te pijnlijker is deze onzin, daar Christus de mensheid de zachtmoedigheid heeft geleerd en getoond ⁶².

Begrijpelijk is het dan ook dat Erasmus herhaaldelijk wijst op de dringende noodzakelijkheid in vele zaken ieder in zijn oordeelsvorming vrij te laten, want hoe meer men de liefde zal laten verkillen, hoe meer plaats voor dwang en dreigementen ⁶³. Zinloos is meteen de ziekelijke toestand in de christenheid, waardoor men steeds maar onderzoeken instelt om ketters op te sporen, wanneer het volstaat vrede te nemen met de zuiver evangelische leer, die tot begrip en naastenliefde oproept ⁶⁴.

Hoe tolerant Erasmus ook was, toch oordeelde hij van zijn ideologie te moeten afwijken inzake de bestraffing der Anabaptisten ⁶⁵. Van de gezagdragers verwachtte hij dat zij onverbiddelijk tegen deze onruststokers zouden optreden. Naar zijn mening kon hun optreden echter niet worden geduld op grond van de voorschriften der Apostelen, want deze ketters verkondigden openlijk de ongehoorzaamheid aan de gevestigde machten ⁶⁶.

Wellicht kon Erasmus zich niet loswerken uit de alom heersende

62. *Ibid.*, I, p. 552, ep. 288, r. 24-32: „Non belligerantur quaelibet bruta, ... uti nos, ... nostra bella pleraque vel ab ambitione vel ab iracundia vel a libidine similive animi morbo proficiscuntur: denique non tot milibus conglobatis, sicuti nos, in mutuum instruuntur exitium. Nobis qui Christi gloriamur cognomine, qui nihil nisi mansuetudinem et docuit et exhibuit...” (brief van 14 maart 1514 aan Antonius van Bergen (1455-ca. 1532), abt van de abdij te St.-Truiden).

63. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, III, p. 530, ep. 939, r. 79-81: „Quo invisius est hereseos nomen auribus Christianis, hoc minus committendum est ut temere in quenquam impingatur” (brief van 14 april 1519 aan Frederik van Saksen); *ibid.*, V, p. 177-178, ep. 1334, r. 219-223: „... quod ingens sit rerum plurimarum obscuritas, et hoc morbi fere innatum sit hominum ingeniis, ut cedere nesciant simul atque res in contentionem vocata est: quae postquam incaluit, hoc cuique videtur verissimum quod temere tuendum suscepit”; *ibid.*, p. 181, r. 375-381: „Hinc deventum est ad terrores ac minas. Quumque vita nos destituat, quum fides sit in ore magis quam in animo, quum solida illa sacrarum literarum cognitio nos deficiat; tamen terroribus huc adigimus homines, ut credant quod non credunt, ut ament quod non amant, et intelligant quod non intelligunt. Non potest esse syncerum quod couctum est, nec Christo gratum est nisi quod voluntarium” (brief van 22 december 1517 aan Albrecht van Brandenburg (1490-1545), aartsbisschop van Mainz).

64. *Ibid.*, V, p. 288, ep. 1365, r. 98-107: „Qui concionantur apud populum, sermonem Evangelicum pure syncereque tractent, nulli quidem assentantes, sed interim quantum fieri potest temperantes ab his quae spectant ad seditionem magis quam ad aedificationem. Absit adversus proximum aut etiam iniquum iudicium. Sic unusquisque de scriptis alienis pronunciet ut vellet pronunciarum de suis. Caeterum eorum quae necessario cogantur omnes credere, definitio contrahatur ad paucissima; quod quidem licebit salva synceritate professionis Christianae. Reliqua vel prohibeantur inquiri, vel suo cuiusque iudicio relinquuntur” (brief van 1 juni 1523 aan dezelfde correspondent).

65. *Ibid.*, X, Oxford, 1941, p. 283, ep. 2853, r. 42-43: „Anabaptistae nullo modo ferendi sunt”.

66. *Ibid.*, r. 43-44: „Apostoli iubent nos obedire magistratibus, et isti gravantur obedire Principibus Christianis”.

mentaliteit van de zestiende eeuw⁶⁷. De schrik voor de Wederopers bestond inderdaad even goed bij de roomsen als bij de protestanten. Voor beide partijen waren zij geduchte tegenstrevers⁶⁸, omdat zij uiterst intolerant waren⁶⁹. Alles dus, wat de vrede en de eendracht verstoorde en de staatsveiligheid bedreigde, was voor Erasmus verwerpelijk. Getrouw aan zijn verzoeningsopdracht, die hij zich tot levensdroom had gesteld, gaf hij dan ook geen gehoor aan Jan Cochlaeus⁷⁰, die hem had verzocht met een publikatie tegen de Anabaptisten in het strijdperk te treden⁷¹.

Pacifist, afkerig van nutteloze controversen, was Erasmus beslist gekant tegen het ketterdoden, uit hoofde van zijn humanistische visie én van zijn theologische houding. Zijn humanistisch standpunt verwoorde hij, in een brief van 6 december 1520, aan Lorenzo Campezio⁷². Hoe Luther ook moge geweest zijn, schreef hij, toch hoorde men, uit menselijk standpunt, hem eerder tot andere gedachten te brengen dan hem ten gronde te richten⁷³, want een gewelddadige onderdrukking die met de verdiensten noch met het recht rekening houdt, is afkeurenswaard⁷⁴. Zich anderzijds beroepend op zijn theologisch denkbeeld, schreef hij, op 10 oktober 1519, aan Albrecht van Brandenburg, dat men Luther die enkele schitterende vonken van de evangelische leer bezat, niet moest afsmakken, maar hem, na terechtwijzing, ertoe roepen de glorie

67. Cfr. L. E. Halkin & A. L. E. Verheyden, in *Algemene geschiedenis der Nederlanden*, IV, Utrecht-Antwerpen, 1952, p. 257: „Hun leerstellingen kent men slecht, maar de repressie aarzelden niet. De eerste Anabaptisten werden reeds in 1531 terechtgesteld. De plakkaten troffen tegen die gevaarlijke kettters bijzonder strenge maatregelen”.

68. Cfr. J. Lecler, *Histoire de la tolérance au siècle de la Réforme*, I, Parijs, 1955, p. 215: „Les anabaptistes ont été traqués, pendant tout le XVIIe siècle, aussi bien par les protestants que par les catholiques. Il importait peu qu'ils fussent pacifiques ou révolutionnaires, l'intolérance à leur égard était extrême, tant ils paraissaient redoutables”.

69. H. Bornkamm, *Das Jahrhundert der Reformation, Gestalten und Kräfte*, Göttingen, 1961, p. 281: „Aus seinem (Thomas Müntzer) radikal-eschatologischen Enthusiasmus, der das Gottesreich im Sturm, wenn nötig mit Gewalt, herbeizwingen wollte, ergab sich keine Duldung der Andersdenkenden oder der Schwachen”.

70. Jan Cochlaeus (Dobneck) (1479-1552), studeerde te Keulen en Rome, hofkapelaan van hertog George van Saksen. Hij was een hevige tegenstander van Luther.

71. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VII, p. 288, ep. 1928, r. 21-23: „Rogo igitur, optime Erasme, ac obscuro te propter Deum et sanctam Ecclesiam, ut parvum aliquem libellum scribas contra hanc diram sectam...”.

72. Lorenzo Campegio (1472-1539), bisschop van Bologna en pauselijk gezant bij Hendrik VIII.

73. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, p. 407, ep. 1167, r. 306-307: „Qualis qualis erat Lutherus, certe humanius erat sanare quam extinguere”.

74. *Ibid.*, p. 408, r. 365-367: „Hoc igitur meum consilium hactenus modo favit Luthero, ne praeter meritum, ne praeter ius, ne per tumultum, ne magno orbis tumultu opprimeretur”. (cfr. J. M. Todd, *Maarten Luther*, Roermond-Maaseik, 1965, p. 86: „Luther, met zijn diep godsdienstig temperament, werd verontrust, welhaast geobsedeerd, door zijn persoonlijke verhouding tot Christus”).

van Christus te verkondigen. Verder deelde Erasmus aan zijn correspondent de optie mee, waaraan hij zijn leven lang trouw bleef. „En nooit zal ik bewust een dwaalleraar of onruststoker zijn; ik zal liever alles dulden dan tweedracht te zaaien”⁷⁵.

Van zijn irenisme week hij nooit af, om in de geest van verdraagzaamheid elkaar te ontmoeten en te leren waarderen. Erasmus kon inderdaad niet begrijpen dat de gemoederen der christenen zo waren afgestompt, dat zij de oorlogen en hun droevige nasleep niet als het ergste kwaad aanzagen⁷⁶, want, „kan er voor ons op de wereld iets zo belangrijks zijn, dat het tot oorlog uitlokt? Een oorlog is iets zo verderfelijks, zo monsterachtigs, dat geen deugdzzaam mens hem, moge hij nog zo rechtvaardig zijn, kan billijken”⁷⁷.

Op grond van zijn pacifisme, dat de vervolging en het doden van kettters laakte, keurde Erasmus, al ontwaakte overal in Europa een nieuwe geestdrift voor een vastberaden geloofsstrijd⁷⁸, de Turkenkruistocht af⁷⁹. Niet met geweld, maar wel in een bestrijding der Turken door middel van de uitstraling van de evangelische leer, moet de christenheid redding zoeken, schreef hij op 21 mei 1515 aan paus Leo X⁸⁰. Toch heeft Erasmus later geen afstand van de tijdgeest kunnen nemen. Zo schijnt zijn brief van 2 september 1532 aan Peter Tomiczki⁸¹ te pleiten voor de Turken-

75. *Ibid.*, p. 107, ep. 1033, r. 258-260: „Nec unquam sciens ero vel magister erroris vel author tumultus; omnia passurus citius quam seditionem excitaturus”.

76. *Ibid.*, VIII, p. 383, ep. 2285, rr. 9-20: „Nec satis admirari possum unde tantus stupor Christianorum animos occuparit... Bellis, latrocinii, civilibus tumultibus, factionibus, expilationibus, pestilentiiis, penuriae, fami in tantum assuevimus ut iam pro malis non habeantur” (brief van 17 maart 1530 aan Jan Rinck, professor te Keulen).

77. *Ibid.*, I, Oxford, 1906, p. 552, ep. 288, r. 36-38: „... potestne ulla huius mundi res esse tanti ut ad bellum provocet? Rem adeo perniciosam, adeo tetram ut etiam cum iustissimum est, tamen nulli vere bono placeat” (brief van 14 maart 1514 aan Antoon van Bergen).

78. Cfr. G. Schnürer, *De Katholieke Kerk en de beschaving tijdens de Barok*, Haarlem, 1951, p. 69.

79. Cfr. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, III, p. 364, ep. 858, r. 78-103.

80. *Tbid.*, II, p. 85, ep. 335, r. 177-182: „Et haud scio an, quemadmodum ipse Christus una cum suis Apostolis ac Martyribus beneficentia, patientia, sancta doctrina sibi subegit universum orbem, ita rectius Turcas vitae pietate subacturi simus quam armis; ut iisdem rationibus vindicetur Christianum imperium quibus olim paratum esse constat”. Hetzelfde standpunt nam hij in, de 14de augustus 1518, in zijn brief aan Paul Volz (1480-1544), abt van Hügshofen: „Efficacissima Turcas expugnandi ratio fuerit si conspexerint in nobis elucere quod docuit et expressit Christus; si senserint nos non ipsorum inhiare imperiis, non sitire aurum, non ambire possessiones, sed praeter eorum salutem et Christi gloriam nihil omnino quaerere” (*ibid.*, III, p. 364, ep. 858, r. 103-107).

81. Peter Tomiczki (ca. 1465-1535), bisschop van Krakau.

oorlog⁸², doch als laatste mogelijkheid, na de mislukking van de wapenstilstand⁸³.

Even goed in de bestraffing der ketters als in de bestrijding der Turken bleef derhalve Erasmus' uitdrukkelijk voorkeur: toestanden saneren met inachtneming der voorzichtigheid die de christenen paste, naar het voorbeeld der christelijke gemeenschap der eerste eeuwen, die de ketterij bestreed met vrome geleerdheid⁸⁴. Onwrikbaar staat het voor hem vast, liever verscheurd te worden dan tweedracht in de hand te werken, vooral in religieuze aangelegenheden⁸⁵, vertrouwde hij openhartig toe, op 13 augustus 1521, aan Peter Barbirius⁸⁶.

Zijn methodologie, om als bemiddelaar in de twist tussen de christenen te kunnen optreden, bleef hij derhalve steeds trouw volgen: vasthouden aan de fundamentele geloofspunten, die duidelijk uit de Schrift af te lezen zijn. Herhaaldelijk heeft hij dan ook in zijn werken, de theologen de raad gegeven bij de Schrift en tevens bij de traditie, door de kerkvaders uitgedrukt, aan te sluiten⁸⁷.

Met het welzijn van velen voor ogen, heeft de Rotterdamse humanist tot het laatste toe gedroomd van verdraagzaamheid, en verzucht naar het herstel van vrede en eendracht in de christelijke wereld. Begrijpelijk, bleef hij derhalve ijveren zowel voor een politieke als voor een godsdienstige vrede.

82. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, X, p. 91, ep. 2713, r. 6-12: „Cesar cum Germaniae principibus auctore Pontifice orditur hic telam, quomodo finiendam nescio. Expeditiones ille cruciate frequenter nobis male cesserunt; et si hoc bellum suscipitur cum tota ditione Turcarum pro universo nomine Christiano, oportebat omnium Christianorum regum consensu suscipi: quod factum esse negant”.

83. *Ibid.*, IV, p. 189, ep. 2452, r. 29-37; „Cum Turca sperantur induciae, quod quidem existimo non tantum ad reipublicae commoda, verum etiam ad Christi religionem propagandam esse conducibilius... Tot iam diu flagellis afflicti sumus, bellis, tumultibus, pestilentis subinde spetiem mutantibus, summa charitate rerum atque etiam penuria, nec solet dominus irasci in finem, sed in ira recordari misericordiae” (brief van 15 maart 1531 aan George van Saksen).

84. *Ibid.*, VII, p. 466, ep. 2037, r. 260-263: „Si quid corrigendum est, adhibeatur ea moderatio quae Christianos decet, quamque praestitisse videmus priscos illos, quorum erudita pietas cum tot haereseon cuneis feliciter depugnavit” (brief van 1 september 1528 aan Jan Longlond (1473-1547), bisschop van Lincoln in 1521, kanselier van Oxford in 1532). Cfr. G. Chantraine, „Mystère” et „Philosophie du Christ” selon Erasme. *Etude de la lettre à P. Volz et de la „Ratio verae theologiae”*, Gembloux, 1971, p. 107-111.

85. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, p. 559-560, ep. 1295, r. 186-187: „At mihi stat semperque stabit sententia vel membratim discerpi potius quam fovere discordiam; praesertim in negotio fidei”.

86. Petrus Barbirius, werd in 1529 deken van het kapittel der kathedraal van Doornik.

87. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VII, p. 76, ep. 1828, r. 33-35: „In libris meis nonnumquam admoneo theologos, ut omissis quaestionibus sophisticis adeant fontes Scripturarum, evolvant sanctos Ecclesiae doctores” (brief van ca. 26 mei 1527 aan Willem Warham (ca. 1450-1532), aartsbisschop van Canterbury).

Om de gedroomde verzoening in de verscheurde christelijke wereld dan ook te bereiken, liet Erasmus de religieuze en de politieke factoren doorheen spelen, daar de godsdienstige problemen nauw verbonden waren met sociaal-economische en politieke kwesties⁸⁸. Erasmus is er immers diep van overtuigd dat de Kerk het niet zonder rust en orde kan stellen, en dat derhalve de wereldlijke vorsten op hun wijze Christus moeten dienen door de openbare orde te handhaven⁸⁹. In hun opdracht moeten de vorsten zich derhalve aan de goddelijke rechtvaardigheid spiegelen⁹⁰.

Als vurig voorstander van de vrede en zich diep bewust van de interferentie der religieuze en politieke problemen, ontplooid Erasmus in 1530 een grote activiteit gedurende de hele periode van de Rijksdag van Augsburg, waar men een overeenstemming zeer nabij waande. Steeds opnieuw schreef hij aan de invloedrijken en maande hij hen aan een vredelievende en verzoenende houding aan te nemen. Zo schreef hij onomwonden aan Bernard van Cles⁹¹, de voornaamste raadgever van keizer Ferdinand, dat oorlog voeren en doden volstrekt geen bewijzen van grootmoedigheid voor een vorst zijn, maar wel woelige tijden te kunnen keren door voorzichtige raadgevingen⁹².

Zo Erasmus zich wel bewust was dat in vele omstandigheden de politieke en religieuze problemen interfereerden, Lipsius van zijn kant, al bleef hij op het ideologische standpunt van het irenisme, wist al te goed dat tal van godsdienstige kwesties sterk afhankelijk waren van politieke omstandigheden. Al trachtte hij het schone humanistische droombeeld van de verdraagzaamheid te redden, toch had hij in het diepst van zijn gemoed ervaren dat zij dikwijls werd misbruikt om de broederstrijd te verantwoorden. Zo kwam hij ertoe, in zijn *Politica*, voor het benaderen van de in zijn tijd nog even zeer omstreden probleem van de bestraffing der ketters, een disjunctie aan te brengen. Tegen de enkeling die er een andere overtuiging op nahoudt, maar rustig blijft, dient geen ge-

88. Cfr. H. Wansink, *op. cit.*, p. 33.

89. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, III, p. 369, ep. 858, r. 277-281: „Ne protinus igitur horum quae geruntur a principibus aut prophanis magistratibus, Christianum faciamus autorem, aut, ut nunc loquuntur, iuri divino asseramus. Crassa quaedam ab illis tractantur, nec omnino Christianae puritatis, sed quae tamen insectanda non sint, utpote necessaria ad rerum ordinem tuendum” (brief van 14 augustus 1518 aan P. Volz).

90. *Ibid.*, r. 285-288: „Honorandi sunt ubi suo funguntur officio... Sublucet enim in his quoque imago vel umbra verius divinae iustitiae...”.

91. Bernard van Cles (1485-1539), werd op 12 juni 1514 bisschop van Trente, voorzitter van de Geheime Raad in 1526 en opperkanselier in 1528. Clemens VII benoemde hem tot kardinaal in 1530.

92. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IX, p. 47, ep. 2383, r. 39-42: „Armīs saepenumero deterrimi superiores sunt, nec magni ingenii est occidere; verum turbulentissimam tempestatem prudentibus consiliis ad quietem redigere, id demum facinus est summo Principe dignum”.

weld gebruikt. Maar tegen hen die hun afwijkende meningen aan anderen willen opdringen, vooral tegen hen die oproer verwekken, moet hardhandig worden opgetreden. In dergelijke gevallen is toegevendheid misplaatst: het is immers beter dat één lid omkome, dan dat het hele lichaam ten gronde gaat⁹³. Heeft Lipsius met zijn subtiele indeling der ketters in twee categorieën het ketterdoden willen goedpraten? „Het is de humanist en de individualist die hier spreekt”, oordeelde H. F. Bouchery, „Lipsius blijft, ook in den beruchten passus, zijn eigen leer getrouw”⁹⁴. Bedenken wij echter bij de beoordeling van de betwiste woorden, ‘ure’, ‘seca’, dat Lipsius bij het aanhalen van Cicero’s woorden zich diens argumentatie ten nutte maakte. Deze laatste immers wettigde door het zelfverdedigingsrecht van de gemeenschap, dat op het natuurrecht steunde, een dergelijk optreden tegen wie de samenleving in haar bestaansrecht bedreigde⁹⁵. Dat Lipsius zich derhalve op deze bewijsvoering beriep, kunnen wij uit de gedachtengang opmaken. Voor hem immers, is een vergrijp tegen de godsdienst een schending van de rechten van de gemeenschap⁹⁶. Heeft Lipsius anderzijds ook niet gedacht aan het bijbelse standpunt, waar de apostel Johannes het woord van de hogepriester Kaïfas aanhaald: „Beseft gij dan niet, dat het goed voor u is, dat één mens sterft voor het heil van het volk, en niet het hele volk te gronde gaat?”⁹⁷. Deze hypothese wordt bekrachtigd door Lipsius’ antwoord van 1 april

93. J. Lipsius, *Politiorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 47a-47b: „... duo genera eorum facio qui in Religione peccant: qui Publice, et qui Privatim. Publice peccare dico, qui et ipsi male de Deo receptisque sacris sentiunt, et alios ad sentiendum per turbas impellunt. Privatim, qui pariter male sentiunt, sed sibi. De primis primo quaeritur, an talibus esse debeat impune? Nego. Puniantur a te, ne tu pro illis puniaris. Maxime si turbant. Melius enim est, ut pereat unus, quam ut pereat unitas. Violatarum religionum aliubi atque aliubi diversa poena est, sed ubique aliqua. Clementiae non hic locus. Une, seca, ut membrorum potius aliquod, quam totum corpus intreat”. Cfr. M. T. Cicero, *In M. Antonium Philippica octava*, 15: „In corpore si quid eius modi est quod reliquo corpori noceat, id uri secarique patimur, ut membrum aliquod potius quam totum corpus intreat: sic in rei publicae corpore, ut totum salvum sit, quicquid est pestiferum amputetur”.

94. H. F. Bouchery, *Waarom Justus Lipsius gevierd?*, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België. Klasse der Letteren*, nr. 8, Brussel, 1949, p. 33.

95. Cfr. E. Remy, *Trois Philippiques de Cicéron*, II, Leuven, 1941, p. 202: „Cicéron s'appuie, en outre, sur la loi naturelle... L'exécution immédiate, sans recours aux formes légales de procédure et de jugement lui paraît une mesure de défense sociale”.

96. J. Lipsius, *Politiorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 47b: „Nam quod in religionem divinam committitur, in omnium fertur in iniuriam”.

97. *Joha.*, 2, 50: „Nec cogitatis quia expedit vobis ut unus moriatur homo pro populo, et non tota gens pereat”.

1590 aan Coornhert, waarin hij als getuige van zijn stelling, de apostelen Petrus⁹⁸ en Johannes oproept⁹⁹.

Voor Lipsius is de godsdienstvrijheid slechts aanvaardbaar onder de uitdrukkelijke grondvoorwaarde, dat de vrijheid der anderen meteen wordt erkend. De vrijheid van mening verwerpt Lipsius derhalve niet¹⁰⁰, maar als een twistzieke minderheid die vrijheid misbruikt, dwarsboomt zij daardoor de vrijheid der anderen, en dreigt zij op haar beurt een tirannie te worden. Voor hem is vrijheid derhalve geen ongebondenheid, die de onenigheid in de hand werkt, maar een onderwerping aan een waarde¹⁰¹.

Deze beruchte passus van het 'ure' en 'seca' moeten wij situeren in het verloop van Lipsius' gedachtenwereld en zijn evolutie in de laatste jaren van zijn verblijf te Leiden.

Met de twee grote werken uit zijn Leidse periode, zijn *De Constantia* en zijn *Politica*, zocht Lipsius naar verbetering voor de kwalen van zijn tijd¹⁰². Hij stelde vooreerst een bittere diagnose van een eeuw, rijk aan godsdienstvormen, maar arm aan ware godsvrucht. Wat bereikte men met al die twisten, subtiliteiten en strijd, dan met de Socrates van Aristophanes op de wolken te wandelen?¹⁰³ Aanleunend bij de stoïcijnse wijsbegeerte, evolueerde Lipsius naar het oorspronkelijke, het evangelische christendom. Zijn doelstelling heeft hij trouwens zeer duidelijk in een brief van 5 april 1584 verwoord aan Laevinus Torrentinus¹⁰⁴. „De filosofie van de Oudheid”, schreef hij, „heb ik immers aan de christelijke

98. Cfr. *2 Petr.*, 2, 4: „Si enim Deus angelis peccantibus non pepercit, sed rudentibus inferni detractos in tartarum tradidit cruciandos, in iudicium reservari”.

99. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 153b: „Scilicet qui probam religionem oppugnant sunt Iohannes et Petrus”.

100. Fr. De Nave oordeelt echter in haar voortreffelijke studie, dat met deze indeling der ketteren, Lipsius bewijst dat hij de godsdienstvrijheid totaal verwierp, maar toch de gewetensvrijheid aanvaardde volgens het argument dat het geloof zich niet laat dwingen (Fr. De Nave, *De polemiek tussen Justus Lipsius en Dirck Volckerisz. Coornbert (1590): Hoofdoorzaak van Lipsius' vertrek uit Leiden (1591), De Gulden Passer*, XLVIII, 1970, Antwerpen, 1971, p. 6).

101. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 114a: „Assidue cogita: 'quanto libertate discordi servientibus sit utilius, unum esse cui serviant'” (cfr. C. Plinius, *Panegyricus Traiano Augusto dictus*, 32).

102. J. Lipsius, *De Constantia; Opera Omnia*, IV, p. 371: „Solatia malis publicis quaesivi”.

103. *Ibid.*, p. 368: „Nec saeculum hoc satis mihi placet, (audebo dicere) quo nullum umquam feracius religionum fuit, sterilius pietatis. Quae contentiones ubique? Quae rixae? Et cum omnia fecerint, cum caelum et terram subtilis ingenii ala pervolarint; quid aliud, quam, cum Aristophaeno Socrate, ἀεροβατοῦσι?” (cfr. Aristophanes, *Nubes*, 225).

104. Laevinus Torrentinus (van der Beken) (1525-1595), studeerde letteren en rechtswetenschappen te Leuven en Bologna. In 1557 werd hij raadsman van Robert de Berghes. Gedurende eenendertig jaar verbleef hij in het prinsbisdom Luik. Op 29 juni 1576 werd hij tot bisschop van Antwerpen benoemd. Pas in 1587, gelet op de politieke en financiële moeilijkheden, kon hij het bestuur van het hem toegewezen bisdom in handen nemen.

waarheid willen aanpassen" ¹⁰⁵. Net als Erasmus ¹⁰⁶, liep hij derhalve om zijn doel te bereiken, in het spoor der kerkvaders, want de synthese van theologie en klassieke beschaving meende hij te moeten vinden bij de 'patres' van de Kerk. Het teruggrijpen naar de visie van de kerkvaders is echter geen historische belangstelling zonder meer. Veel meer, het is bij hem de stelligste overtuiging, dat er bij de kerkvaders een synthese te vinden is, waaraan de wereld behoefte heeft ¹⁰⁷.

Lipsius evolueerde dus naar het oorspronkelijk christendom ¹⁰⁸, en hij nam geen aanstoot aan het feit dat toen straffen werden opgelegd, in verhouding met de zwaarte van het misdrijf ¹⁰⁹. Anderzijds was hij zich steeds meer bewust dat een te lakse houding van de gezagdragers de onenigheid in de christelijke wereld in de hand zou werken. Bewijs hiervan, zijn visie op de gezagsuitoefening, verwoord in de *Politica*. „Hij (de vorst) moet zich aan één godsdienst houden en deze dan ook verdedigen" ¹¹⁰. Deze verdediging motiveerde hij uitdrukkelijk: de religie waarborgt de veiligheid en het bestaan van de Staat ¹¹¹. Vandaar dat een te toegevende

105. M. Delcourt & J. Hoyoux, *Laevinus Torrentius. Correspondance*, I, *Période Liégeoise 1583-1587*, Parijs, 1950, p. 138, nr. 65bis: „Aptare enim veterem philosophiam ad Christianam veritatem volui..." (cfr. J. Kluyskens, *Laevinus Torrentius als humanist, wegwijzer van Justus Lipsius*, in *Bijdragen tot de Geschiedenis*, 19, Antwerpen, 1972, p. 77-88).

106. Cfr. C. Augustijn, *Erasmus, vernieuwer van kerk en theologie*, Baarn, 1967, p. 67: „Het beeld van de gouden stroom van de patres in tegenstelling tot de magere beekjes van de scholastiek betreft hij in feite ook op de kerk als zodanig. Toen leefde de kerk nog dicht bij de bron, bij Christus. Hoezeer is zij thans van de grote meester afgeweken!"; J. Coppens, *Erasmus' laatste bijdragen tot de bereniging der christenen*, in *Mededelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor Wetenschappen, Letteren en Schone Kunsten van België, Klasse der Letteren*, XXIV, 3, Brussel, 1962, p. 15-16: „Naast de Schriftuur treedt thans uitdrukkelijk en herhaaldelijk de traditie naar voren. Verder wordt aan de tradities van de Kerk van Rome een ererang gegund..."

107. J. Lipsius, *De Constantia*, Leiden, 1589, p. 1-4: „Augustini consilium esse scio, quae a Philosophia scripta sunt colligere, et 'in usum nostrum vindicare possessoribus illis iniustus erepta'. Hoc sequi volui... Priscos illos potius patres vide, Graecos Latinosque. Denso agmine a nobis omnes stant, et modestum Philosophiae studium non ferunt in Christiano solum, sed inculcant et suadent, quorum auctoritatis scuto, satis me putem sine alia ulla ratione contra gigantes istos tectum".

108. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 46b: „Et tenenda (religio) ex ritu veteri".

109. J. Lipsius, *De una Religione; ibid.*, p. 153b: „Ut criminum gradus sunt, ita poenarum: et quosdam Pecunia, alios Exsilio, raros aliquos Morte ego multem. In prisca Ecclesia nonne semper factum?" (brief van 1 april 1590 aan D. Coornhert).

110. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; ibid.*, p. 46a: „Unam religionem retinendam ei, et defendendam".

111. J. Lipsius, *Ad libros Politicorum Breves Notae; ibid.*, p. 122a: „Serio cogitare debet Princeps, Religio neglecta aut prolapsa, trahit semper rempublicam secum, et trahet. Vates ille haud vanus:

„Di multa neglecti dederunt

Hesperiae mala luctuosae" (cfr. Q. F. Horatius, 3, *Carmina*, 6, 7-8. Lipsius' standpunt treffen wij ook aan bij J. Bodin, *Les six livres de la République*, Parijs,

tolerantie, in de tweede helft van de zestiende eeuw, algemeen voor gevaarlijk werd gehouden. De verdraagzaamheidspolitiek werd zelfs door haar vroegere voorstanders als Willem van Oranje veroordeeld¹¹². Na jaren zoeken was Lipsius tot de slotsom gekomen dat een ordelijke Staat de onontbeerlijke garantie bood voor de door alle confessies zo gewenste godsdienstvrede. In het slotgebed van het vijfde boek van zijn *Politica* verzuchtte hij derhalve naar een vrede, voorwaarde en tevens vrucht van een verstandhouding tussen de partijen. Moge God de mensen heil brengen, een eind maken aan de rampen. Dat er tevens een eind come aan de broederstrijd en Gods vrede over de mensen neerdale¹¹³.

Lipsius vatte zijn zienswijze samen over een wijs bestuur dat noch op een te grote vrijheid noch op een te nauwgezette onderdanigheid aanstuurt, met een nuchtere vaststelling uit de geschiedenis. „De mensen zijn van nature zó dat zij noch een volledige onderwerping, noch een volledige vrijheid kunnen dragen: onderworpen moeten zij zijn, om te gehoorzamen, maar niet om slaven te zijn”¹¹⁴.

Na een scherpe diagnose van de kwalen van zijn tijd te hebben gesteld, zocht hij naar een aangewezen therapie om de christenen tot verstandhouding op te leiden. Na zich akkoord te hebben verklaard over de noodzakelijkheid van een geordende staat, moeten de christenen opzien naar het oorspronkelijke christendom, waar, in zijn ogen, eensgezindheid heerste, een tijd waarin theologische disputen geen onenigheid teweegbrachten¹¹⁶.

1576, p. III: „Polybe gouverneur et lieutenant de Scipion l'Africain, estimé le plus sage politique de son aage, ores qu'il fust droit Athéiste, neantmoins il recommande la religion sur toutes choses, comme le fondement principal de toutes Républiques...” (Cfr. P. Mesnard, *L'essor de la Philosophie politique au XVIIe siècle*, Parijs, 1952, p. 542: „Bodin... assigne à la religion un rôle considérable dans l'édifice politique: non seulement elle est le ciment indissoluble et l'Etat... mais l'éducation du futur citoyen, la surveillance de la moralité publique est sous son administration directe...”).

112. G. Güldner, *op. cit.*, p. 60: „Die Vertreter der Toleranz mussten zur Einsicht kommen, dass ihr Ideal zur Zeit nicht zu verwirklichen sei... Oranien musste einsehen, dass seine Toleranzpolitik unrealistisch war...”, Cfr. C. Boer, *Hofpredikers van Prins Willem van Oranje*, 's-Gravenhage, 1952, p. 107.

113. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 106b: „Brevés, sed calidas preces converto. O macro Domini, quousque non requiesces? Ingredere in vaginam tuam, refrigerare, et sile. Cogita super nos cogitationes pacis et non afflictionis, ut des nobis finem et patientiam, et invocabimus, et vivemus” (Cfr. *Prophetia Ieremiae*, 47, 6).

114. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 52b: „Hoc ex ingenio hominum est: qui nec totam servitutem pati possunt, nec totam libertatem: domiti ut pareant, non ut serviant” (Cfr. C. Tacitus, *Historiae*, I, 16).

115. Lipsius heeft zich ongetwijfeld het beeld van de eerste christenheid wat geïdealiseerd of romantisch voorgesteld, hij voerde een moeilijke strijd op een ogenblik dat de kloof tussen de verscheidene confessies reeds diep was (Cfr. H. F. Bouchery, *op. cit.*, p. 37: „God eren door deugdzaam te leven, en de deugd be-

Al evolueerde Lipsius naar het besef van de noodzakelijkheid van een gedirigeerde vrijheid, toch bleef hij stellig houden aan de erkenning van de vrijheid van mening. Als een agressieve groep echter, die vrijheid bespot, vernietigt zij daardoor de vrijheid der anderen, en vervalt zij onvermijdelijk in een tirannie. Opvallend is derhalve in Lipsius' gedachtenwereld de constante afschuw van de tirannie die zowel de gemeenschap als de dagelijkse verhoudingen bedreigt, indien de vrijheid niet voortdurend wordt beschermd. Wij beklagen ons over de dwingelandij, had hij reeds in zijn *De Constantia* geschreven, maar dragen haar kiemen in ons hart omsloten. Indien wij ervoor niet durven uitkomen, ligt het doorgaans niet aan onze wil, maar eerder aan de omstandigheden. Voorbeelden, vervolgde hij, liggen voor het grijpen in het dagelijkse leven: een te streng optreden van een vader tegen zijn zonen, een meester tegen zijn slaven, een leermeester tegen zijn leerlingen¹¹⁶.

Dezelfde afkeer van de tirannie, die de menings- en godsdienstvrijheid kon knellen, treffen wij ook aan in de *Politica*: noch vorsten, noch individuen mogen naar goeddunken hun religieuze overtuiging aan de anderen opleggen¹¹⁷. Wij mogen dus besluiten dat Lipsius' ideaal is gebleven, de verdraagzaamheid¹¹⁸. De vrijheid, en meer bepaald, de godsdienstvrijheid diende beschermd. Zich hiervan wel bewust mocht Lipsius aan Coornhert op 1 april 1590 schrijven dat zijn tegenstrever niet de vrijheid maar de ongebondenheid verdedigde¹¹⁹.

trachten langs den weg der Rede, bron van rust en orde, evenwicht en juiste maat, van bezinning, verdraagzaamheid en vredig geluk: dat is het ideaal waarvoor Lipsius moedig heeft gestreden. Het is de tragedie van zijn leven geweest dat de strijd, dien hij daarvoor voerde, naar hij wel besepte, een hopeloze strijd was, in een tijd die geheel van dat humanistisch ideaal was vervreemd". Hij volgde hierin Erasmus' voorbeeld, die ook een zeer geïdealiseerd beeld van de vroege christenheid had (cfr. C. Augustijn, *op. cit.*, p. 66).

116. J. Lipsius, *De Constantia...*; *Opera Omnia*, IV, p. 416a: „Nos illiipsi qui de tyrannide querimur, semina tyrannidis inclusa in pectore gestamus: nec voluntas plerisque ea efferendi deest, sed facultas... Exemplum in cottidiana ista vita. Vide mihi patrem illum saevientem in filios, dominum in servos, praeceptorem in discipulos”.

117. J. Lipsius, *De una Religione*; *Opera Omnia*, IV, p. 167b: „Quod si regum non est religiones pro arbitrio imponere: quanto minus privatorum?”.

118. *Ibid.*, p. 68b: „Nam 'libertas iuxta bonis et malis, strenuis et ignavis optabilis est'...” (cfr. C. Sallustius, *Epistola Ia ad Caesarem*, II). Maar wie de rechten van de vrijheid niet wil erkennen, moet op grond van deze vrijheid zelf uit de gemeenschap gehaald; *ibid.*, p. 107a: „Nec privatos focos, nec publicas leges, nec libertatis iura cara habere potest, quem discordiae, quem caedes civium, quem bellum civile delectat. Eumque ex numero hominum eiiciendum, ex finibus humanae naturae exterminandum puto” (cfr. M. T. Cicero, *In M. Antonium Phillipica tertiadecima*, I).

119. J. Lipsius, *Epistolarum (quae in Centuriis non extant) decades XXIX*, Harderwijk, 1621, p. 8: „Acriter tu causam hanc non Libertatis sed Licentiae agis...”.

Voegen wij eraan toe dat Lipsius de uitdrukking van het 'ure' en 'seca' betreurd heeft. In de *De una Religione* heeft hij zijn standpunt over de bestraffing der ketters toegelicht en geoordeeld zijn zegswijze, en meteen zijn gestrengheid te moeten afronden¹²⁰. Ook had hij spijt van zijn vinnige polemieek met Coornhert. Getuige zijn brief van 4 maart 1591 aan Hendrick Laurensz Spiegelhel¹²¹. „'t Mis haeght my dat ick met D[irk] V[olckerts] C[oorhert] ghetwist hebbe. Indien ick 't wederom soude beginnen, mijn schrift soude matiger zijn: Maer de wind der hertztochten verruckt ons altemet. En ick sie hoe wanckelbaer ick stae op den wegh van onse standvastigheid”¹²². Des te pijnlijker immers was deze bitsige twist daar, naar Güldner terecht opmerkte, hij eerder een droevig misverstand was dan een onoverkomelijk meningsverschil. Coornhert verlangde een volledige scheiding van Kerk en Staat, en begreep niet dat Lipsius hetzelfde doel nastreefde, maar vanuit een ander gezichtspunt. Coornhert verwierp alle invloed van de wereldlijke macht in religieuze aangelegenheden, terwijl Lipsius van zijn kant de tussenkomst van theologen in de politiek afwees. Coornhert rukte het 'ure' en 'seca' uit het tekstverband, aldus Güldner, en hierdoor verdacht hij Lipsius een voorvechter van de terechtstelling der ketters te zijn. Het is duidelijk, besluit schrijver, dat hij Lipsius verkeerd heeft verstaan¹²³.

Lipsius stelde inderdaad in zijn *Politica* de verstandhouding met de verscheidene christelijke confessies als het hoogste ideaal. Zoals, wanneer in een snarenspeel disharmonie ontstaat, men het niet onmiddellijk gaat onderbreken, maar het geleidelijk tot harmonie

120. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 164a: „O verba nata in turbas! periissent illa, et calamus, cum scripsi. Et tamen ratione si diiudicamus, quid peccant? A veteris medicinae ritu sumptus sermo, qui in ulcere aut vulnere secabant, et deinde sistendo sanguini urebant” (cfr. M. T. Cicero, *In M. Antonium Philippica octava*, 15).

121. Hendrick Laurensz Spiegelhel (1549-1612), koopman, humanistisch dichter. Hij bleef het rooms-katholicisme trouw, doch had afkeer van theologisch getwist en stond buiten de partijen. Hij was met Lipsius en met Coornhert bevriend.

122. Cfr. D. V. Coornhert, *Ethica, Zedekunst*, 1630, f. [A6].

123. G. Güldner, *op. cit.*, p. 101-102: „Coornhert wollte eine völlige Trennung von Staat und Kirche, und er erkannte nicht, dass Lipsius das gleiche wollte, nur unter einem anderen Gesichtspunkt. Coornhert wollte jeglichen Einfluss der weltlichen Obrigkeit aus dem religiösen Bereich fernhalten und Lipsius umgekehrt jeden Einfluss der Theologen auf die Politik verhindern, nur wagte er das in seiner „Politica” nicht so ausdrücklich zu formulieren. Aus dieser von Coornhert nicht erkannten grundsätzlichen anderen Position erklären sich die Missverständnisse. Coornhert sah in Lipsius' Religionskapiteln einmal nur den Einfluss, den Lipsius seiner Meinung nach dem Fürsten in religiösen Dingen zubilligte, und zum anderen das „ure, seca”, mit dem Lipsius für ihn ein Verfechter der Ketzerhinrichtung war, ohne dass er die weiteren Formulierungen des 3. und vor allem des 4. Kapitels mit hinzug. Es ist deutlich, dass er damit Lipsius falsch verstand...”.

tracht te brengen, zo ook moet het gebeuren met het geloof ¹²⁴. De coëxistentie was dus Lipsius' droom en wens.

Om het vredig samenleven der christenen mogelijk te maken, oordeelden Erasmus en Lipsius dat de gelovigen zich niet aan twistvragen en subtiliteiten moesten vergrijpen, maar vrede moesten nemen met het voorhouden van algemene richtlijnen, waarmee alle partijen zich akkoord konden verklaren ¹²⁵. Derhalve moet de vraag worden behandeld of beide humanisten zich in hun werken of in hun briefwisseling nader hebben verklaard over dat essentiële. Staan zij achter bepaalde opties? Hebben zij uit de Openbaring of uit de Traditie geëxcerpeerd om de geschillen die onder de christenen waren gerezen, met gezag te beslechten? De relativiteit van de cultusvormen beseffend, spanden zij zich in, aansluitend bij de bronnen, om ongeschonden het geloof aan de christenen door te geven. In zijn brief van 5 januari 1523 aan J. Carondelet bepaalde Erasmus kernachtig doel en grenzen van de theologie. De Schrift geldt als enige bron; zij alleen moet worden doorgegeven ¹²⁶. Doch hier is een kentering ingetreden; hij verwijst in de latere jaren steeds meer naar de kerkvaders. In zijn brief van 13 augustus 1527 aan Jan Lasky, primaat van Polen, geeft hij een ereplaats aan Ambrosius ¹²⁷. Begrijpelijk, want deze kerkvader was de grote voorvechter enerzijds van de onafhankelijkheid van de Kerk, en anderzijds van haar eenheid. Voor hem immers moeten Kerk en Staat gescheiden zijn, doch aan de Staat komt een beschermingsrecht toe ¹²⁸.

Niet onbelangrijk is tevens Erasmus' verklaring twee jaren later aan Louis Ber ¹²⁹ in een brief van 30 maart 1529, waarin hij hem een synthesebeeld van zijn levenswerk geeft. Zijn filologische en

124. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 48a: „In fidibus siquid discrepat, non abruptis statim, sed paulatim reducis ad concentum: in Fide cur non idem fit?”.

125. Cfr. D. Erasmus, *Opera Omnia*, Leiden, 1703-1706, 500 D-E: „De verbis nulla sit digladiatio, modo de re conveniat”; J. Lipsius, *Politicorum... libri VI*; *Opera Omnia*, IV, p. 10: „Nec enim ad disputationes aut amoenitates me diffudi... ideoque nec ad tenuium rerum monitiunculas abii, contentus Communia quaedam praecepta dedisse, et velut decreta”; *ibid.*, p. 19a: „In verbis etiam aut quaestiuiculus ne nimium mihi pruri”.

126. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 178, ep. 1334, r. 229-231: „Imo hoc demum est eruditionis theologicae, nihil ultra quam sacris literis proditum est, definire; verum id quod proditum est, bona fide dispensare”.

127. *Ibid.*, VII, p. 120, ep. 1855, r. 18-20: „Inter priscos autem Ecclesiae doctores Latinos, vix alium arbitror esse digniorem cuius extent integrae lucubrationes, quamdivum Ambrosium”.

128. Cfr. F. Cayré, *Patrologie et Histoire de la Théologie*, I, Parijs-Doornik-Rome, 1931, p. 522-525.

129. Louis Ber (1479-1554), theoloog, rector van de universiteit te Basel in 1514 en 1520. Na de doorbraak van de Hervorming te Basel verliet hij de stad en vestigde zich te Freiburg tot aan zijn dood.

zijn literaire studies stonden in dienst van de theologie¹³⁰. Daarom achtte Erasmus zich gemachtigd de theologen op hun plichten te wijzen. Minder belangrijke problemen moeten zij achteloos voorbijlopen. Met dergelijke twistvragen beogen zij trouwens meer uiterlijk vertoon dan echte godsvrucht. De theologen zullen zich echter toeleggen op een terugkeer tot de bronnen, de Schrift en de kerkvaders¹³¹. Zo heeft Erasmus zich ingezet voor een vernieuwing der theologie, die een terugkeer was. In de navolging van de kerkvaders beoogde hij niet zozeer een historische interesse, dan wel van deze oude meesters een beeld te geven, waaraan zijn tijd behoefte had¹³². De Schrift blijft echter hoofdzaak in het leven der christenen, want de vrede van het Evangelie verzoent hen met God en verbindt hen tevens in onderlinge eendracht¹³³.

Het ideaal van een hervorming der Kerk naar de maatstaf van de vroegchristelijke gemeente lokte ook Lipsius aan. Naar zijn mening konden de twistpunten der verscheidene confessies door een terugkeer tot de geest der eerste eeuwen van het christendom worden overbrugd. Vooreerst zal een teruggrijpen naar de bronnen duidelijk aantonen dat de Kerk enig is¹³⁴. De Schrift bepaalt vooral de norm van de echte godsdienst¹³⁵.

Voor Erasmus en voor Lipsius is de Schriftuur dus de ware sleutelpositie, waaraan de christenen van welke confessie ook, zich te houden hebben. Zo kon Erasmus in de boven aangehaalde brief aan J. Carondelet besluiten dat de eerste christenen wijs deden door zich slechts duidelijk te durven uitspreken over de in de Schrift ondubbelzinnig afgekondigde waarheden¹³⁶. Beide humanisten zagen derhalve in een terugkeer tot de bron, de redplank

130. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VIII, p. 120, ep. 2136, r. 186-187: „Provexi linguas ac politiores litteras, magno rei theologicae bono...”.

131. *Ibid.*, r. 190-192: „Adhortatus sum theologos ut omissis questiunculis quae plus habent ostentationis quam pietatis, conferrent sese ad ipsos Scripturarum fontes et ad veteres Ecclesiae doctores”.

132. Cfr. C. Augustijn, *op. cit.*, p. 64-66.

133. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 171, ep. 1333, r. 339-340: „Pacis Evangelium dicitur primum Deo nos reconcilians, deinde nos inter nos mutua concordia copulans” (brief van 5 januari 1523 geadresseerd aan Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564), broer van Karel V).

134. J. Lipsius, *Cent. ad Italos et Hispanos*, p. 10, ep. II: „Prima et summa opinio est, nihil hic sapere praeter id quod Ecclesia prisca, id est nostra. Nam qui aliquid libavit e Patribus aut Conciliis (nos fecimus) scit illam esse unam” (brief van 20 augustus 1593 aan Franciscus Bencius, lid van de jesuïetenorde) (Wij citeren volgens de derde uitgave, Antwerpen, 1613).

135. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 160b: „Nulla religio alia nisi unius Dei tenenda est. Quae haec est? Christiana. Unde petimus? E libris sacris...”.

136. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 176, ep. 1334, r. 142-145: „Veteres autem parcissime de rebus divinis philosophabantur; neque quicquam audebant de his pronunciare, quod non esset aperte proditum in literis quarum autoritas nobis est sacrosancta”.

voor hun tijd, want al te zeer was de theologie vervallen in een twistzieke scholastiek. Deze was afweken van de oorspronkelijke bronnen, zodat zij voor de humanisten als wetenschap onaanvaardbaar werd¹³⁷.

Begrijpelijk dan ook dat beiden tegenover de ziekelijke neiging, theologische twistvragen als geloofsartikelen vast te leggen, een oproep deden tot een dieper zedelijk leven, en dat zij het accent verlegden naar de morele gedraging van de christen. Derhalve formuleerde Erasmus kernachtig zijn mening terzake, in zijn brief van 1 december 1523 aan de Franse koning Frans I, waarin hij betoogde dat hij de christenen niet wilde beoordelen naar de geloofspunten waarvoor zij uitkwamen, maar wel naar hun gedraging¹³⁸. Lipsius anderzijds hield er in zijn *Politica* dezelfde mening op na, door erop te wijzen dat de godsdienst der christenen met een smetteloos leven samenvalt¹³⁹.

Voor Erasmus en voor Lipsius was het dogma dus minder belangrijk dan het leven der christenen. Niet naar het dogma maar naar de zeden, naar het gedrag meten beiden de mens af. De meningsverschillen over tal van geloofsartikelen zullen trouwens ongetwijfeld worden bijgelegd, indien de christenen het Evangelie indachtig, vergevensgezind worden. Geweld immers is even onzinnig als vruchteloos¹⁴⁰. Beslist verwerpt Lipsius derhalve iedere ongelegen en gewelddadige inmenging die het persoonlijk inzicht een vorm van dwang zou kunnen opleggen. Delicate problemen pleegt Lipsius met een beeld te verduidelijken of voorzichtig te omschrijven. „Voor ons”, aldus Lipsius terzake in zijn *Politica*, „bestaat er geen groter gevaar dan een geneesmiddel dat te vroeg wordt toegediend”¹⁴¹. Al zijn voor hem de Staat en de godsdienst feitelijk op elkaar aangewezen¹⁴², daar de geloofsleer het geschikt-

137. Cfr. J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 159b: „Ego in haec penetralia Theologiae non abeo...”; P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VI, p. 328, ep. 1700, r. 37-39: „Theologiam scholasticam, nimium prolapsam ad sophisticas argutias, ad fontes divinatorum voluminum et ad veterum orthodoxorum lectionem revocavi...” (brief van 29 april 1526 aan kanselier Mercurino Gattinara (1465-1530)). De scholastiek bekeek hij uit hetzelfde standpunt in zijn brief van mei 1515 aan Martin Dorp (1485-1525), professor aan de theologische Faculteit te Leuven (*ibid.*, II, p. 101-102, ep. 337, r. 414-429).

138. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, V, p. 360, ep. 1400, r. 330-331: „Non enim iam aestimo Christianos ex articulis quos ex ore profitemur; ex moribus aestimo”.

139. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 19a: „Aureum tibi dictum imprimo: 'Optimus animus, pulcherrimus dei cultus est' ... Ad facta abi: quia 'Christianorum omnis religio sine scelere et sine macula vivere'”.

140. *Ibid.*, p. 48a: „Ingenia nostra, ut nobiles et generosi equi, melius facili fraeno reguntur'. Et 'errantem per agros ignorantia viae, melius est ad rectum iter admonere, quam expellere'” (cfr. L. A. Seneca, *De clementia*, I, 24; *De ira*, I, 14).

141. *Ibid.*, Leiden, 1589, p. III: „In nobis nihil est magis periculosum, quam immaturata medicina”.

142. *Ibid.*; *Opera Omnia*, IV, p. 46a: „Iam vero publice, quæ salvi simus nisi illa (religio) salva?”; *De una Religione; ibid.*, p. 156b: „... Nec umquam aut

ste middel is om in de gemeenschap de orde te handhaven¹⁴³, toch aanziet Lipsius een gewelddadige staatsstussenkomst in de religieuze aangelegenheden voor een grove vergissing. Geweld immers baart geweld¹⁴⁴.

Concluderend zal men kunnen zeggen dat Erasmus' en Lipsius' gedachtenwereld over christendom en verdraagzaamheid, in een opvallend parallellisme kan worden benaderd. Het streven van hun leven situeert zich in dezelfde optiek. Beide humanisten verzochten naar de eendracht in de verscheurde christenheid. Tevens namen beiden hun toevlucht tot dezelfde methode: het begrip van andermans standpunt moet een christen brengen tot het aanvaarden van een diversiteit in de geloofsovertuiging. Wars van geweld en van onverdraagzaamheid opteerden Erasmus en Lipsius voor een menings- en gewetensvrijheid, met inachtneming van één grondvoorwaarde: het nauw aansluiten bij de waarheden in de Schrift geopenbaard. Het voorbeeld van de eerste kerk, die met de evangelische waarheden vrede nam, en van de eerste christenen, die door een onbesproken morele houding bewondering afdwongen, moet de christenen van de zestiende eeuw hierin behulpzaam zijn. Beide humanisten hebben tevens een zelfde evolutie in hun gedachten-gang meegemaakt. In 1524 was Erasmus in het strijdperk tegen Luther getreden met zijn *De libero Arbitrio*. Vanaf die tijd verzwakte zijn irenisme en oriënteerde hij zich naar de roomse kerk¹⁴⁵. Zo ook evolueerde Lipsius, in zijn Leuvense periode (1591-1606) naar de roomsen¹⁴⁶, al bleef hij zijn verzoeningsideaal immer trouw. Hij verlangde immers geen uitsluiting van één der christelijke confessies uit de kerk, die hij als een universele gemeen-

usquam respublica stetit, sine specie aliqua religionis"; *Monita et exempla politica; ibid.*, p. 176a: „Ut autem qui domum moliantur, a fundamentis: sic nos qui Rempublicam, a fulcro et velut basi eius, Religione ordiri debemus. Sine ea, non Princeps officium suum, non Subditi facient: sine ea, societas non erit”.

143. J. Lipsius, *Politicorum... libri VI; Opera Omnia*, IV, p. 46a-46b: „Religio, et amor dei solus est, qui custodit hominum inter se societatem”.

144. *Ibid.*, p. 47b: „... nonne re vidimus, arma armis irritari”.

145. Cfr. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IX, p. 92, ep. 2411, r. 42-44: „Si quid acciderit tumultus, ero inter primas victimas Zvinglianorum et Luteranorum; quamquam hoc citius patiar, quam ut divellar a castris Ecclesiae Catholicae” (brief van 1530 aan L. Campegio); J. Coppens, *op. cit.*, p. 24: „Hij (Erasmus) bepleitte de terugkeer tot de Roomse Kerk minder op grond van haar taak van middelares van de waarheid dan op grond van de noodzakelijkheid om de 'concordia' onder de christenen niet te verbreken”.

146. Cfr. P. Burman, *Sylloge*, I, p. 475, nr. 449: „... amolitus me sum e locis, in quibus non ego, non vos me esse volebatis... Atqui revera in animo et sensu de Religione boni purique semper fuimus, et magis palam erimus deinceps” (brief van 1 juni 1591 aan Torrentius); J. Lipsius, *De Cruce; Opera Omnia*, III, p. 640: „... et tibi adhaereo Statu felix Ecclesia, cui totam doctrinam Apostoli Petrus et Paulus cum sanguine suo profuderunt”.

schap aanzag¹⁴⁷; Erasmus' voorbeeld derhalve steeds indachtig¹⁴⁸. Tevens hebben beiden een voorbehoud van hun irenisme gemaakt, door de staatsorde primair te stellen, in de overtuiging dat de staatsveiligheid de vrije uitoefening van de godsdienst waarborgde.

Wars van geweld, hebben Erasmus en Lipsius steeds gehoopt dat de uitstraling van de evangelische leer, in haar fundamentele zuiverheid beleefd, de volkeren naar de Kerk zou oriënteren¹⁴⁹. Beiden hebben helder en onomwonden hun toekomstdroom verwoord. Aan Willem Warham, aartsbisschop van Canterbury schreef Erasmus, ca. 26 mei 1527, dat het wereldtoneel binnen afzienbare tijd een keer zou nemen, en dat de theologen de weg van de gematigdheid, die hij steeds in zijn werken had gevolgd, zouden inslaan¹⁵⁰. Lipsius op zijn beurt schreef op 27 augustus 1591 aan Dionysius Villerius¹⁵¹, dat hij zijn krijgsdienst niet roemloos noch onvruchtbaar achtte, zo hij erin geslaagd was, als een klaroerblazer, anderen met zijn pen en met zijn woord tot de Deugd en de Wijsheid aan te zetten¹⁵².

Erasmus' en Lipsius' visie blijft in de geestesgeschiedenis van Europa een kracht vormen. Binnen zeer verschillende stromingen blijven beiden een sterke invloed uitoefenen. Beide humanisten beoogden trouwens de problematiek van hun tijd te transcende-

147. In zijn *De una Religione*, heet de katholieke leer de ware te zijn, naar Lactantius' woord (J. Lipsius, *De una Religione; Opera Omnia*, IV, p. 160b: „... idque pro Ecclesiae Catholicae sensu. Nam hic est fons veritatis, ait Lactantius...”. Cfr. Lactantius, *Divinae Institutiones*, 4, 30, II. De kerkvaders gebruikten het woord 'catholica ecclesia' steeds in de betekenis van 'universalis ecclesia'. Cfr. H. De Moreau, *Dictionnaire de Théologie catholique*, II, Parijs, 1910, kol. 1999-2001).

148. Cfr. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VI, p. 399, ep. 1743, r. 50-52: „Certe pro meis quantuliscunque viribus non deero Catholicae concordiae, cui et vitam debeo” (brief van 2 september 1526 aan Hertog George van Saksen).

149. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, IV, p. 118, ep. 1039, r. 219-223: „Quin et illud, mea sententia, complures populos conciliaret Ecclesiae Romanae, in quam nunc velut in caput quoddam colliguntur omnes, si non passim quaelibet sic definiantur ut velimus ad fidei negotium pertinere; sed ea duntaxat quae evidenter expressa sunt in sacris litteris...” (brief van 1 november 1519 aan Jan Slechta, secretaris van Ladislav, koning van Hongarije en Bohemen); J. Lipsius, *De Cruce; Opera Omnia*, III, p. 651b: „Considerate omnia quae in mundo sunt, an sine signo hoc Crucis gubernentur, aut possint praebere sui usum”.

150. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, VII, p. 76, ep. 1828, r. 41-43: „Sed intra paucos annos videbis scenam rerum humanarum inversam; et eam moderationem quam perpetuo sequutus sum in scriptis meis amplectentur”.

151. Dionysius Villerius (1546-1620), kanunnik te Doornik, en Lipsius' intieme vriend.

152. J. Lipsius, *Cent. II ad Belg.*, ep. 4: „Nec ingloriam, nec infructuosam eam (militiam) censeam, si velut tubicen saltem excitem alios, stilo et voce, ad Virtutem et Doctrinam”.

ren¹⁵³, door te verwijzen naar de echte en eeuwige waarden van het mens-zijn¹⁵⁴.

153. Cfr. P. S. Allen, *Opus epistolarum*, XI, p. 215, ep. 3048, r. 43-46: „Quod me consolaris commemoratione clari nominis, nec apud posteros unquam intermorituri, non ingratum est amicae voluntatis officium... Unum illud mihi curae cordique est, ut hinc Christo propitio emigrem” (brief van 24 augustus 1535 aan Bartholomeus Latomus (1485-1566), lector Latijn aan het Collège de France); J. Lipsius, *Cent. misc.* II, p. 204, ep. 93: „... pleraque scribimus non huic aevo. In illo ipso opere Politicorum, quam multa parum ad palatum huius illiusve partis!” (brief van 9 oktober 1589 aan Nicolaus Oudartus, secretaris van de Mechelse aartsbisschop J. Hauchin).

154. Cfr. M. A. Nauwelaerts, *Erasmus*, Bussum, 1969, p. III: „Het belangrijke is, dat hij aan de wereld van zijn tijd een nieuw en verruimd inzicht heeft gebracht en dat zijn geest thans meer dan ooit leeft, geest van begrip, tolerantie en vrede-lievendheid, geest van een gulden christelijke middenweg, van de gerichtheid op schoonheid, zuiverheid, eenvoud, waarheid”; H. F. Bouchery, *op. cit.*, p. 37: „Zoals zijn roemrijke voorgangers heeft hij willen dienen, een geestelijk leider zijn, een wijs man die zijn volk leert dat het leven in het teken staan moet niet van een absolute, tyrannieke idee... maar in het teken van den Mens”.

De ontwikkeling van de Vlaamse pers en haar houding tegenover de taalpolitiek van Willem I tijdens het Koninkrijk der Nederlanden (1814-1830)

door

DR. THEO LUYKX

Het jaar 1972 was voor Vlaanderen een herdenkingsjaar van een aantal prominenten uit de Vlaamse Beweging, waaraan ook onze Maatschappij met overtuiging deelnam. Onze plenaire vergadering van 11 maart 1972 stond immers in het teken van Dokter F. A. Snellaert, wiens honderste overlijdensjaar werd herdacht, en van Prof. Dr. August Vermeylen en Dokter Alfons Van de Perre, die honderd jaar geleden het levenslicht aanschouwden. Op 24 augustus 1972 was het tweehonderd jaar geleden dat Willem I, koning der Nederlanden, te Den Haag geboren werd en door een samenloop van politieke omstandigheden de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden tot een eenheidsstaat verenigde. Zijn rijk, dat de huidige Beneluxlanden omvatte, heeft slechts vijftien jaren kunnen standhouden, doch dit belet niet dat Willem I voor Vlaanderen belangrijke resultaten realiseerde, die zonder twijfel een herdenking van de tweehonderdste verjaardag van zijn geboorte wettigen¹.

In deze korte bijdrage willen wij uitsluitend de aandacht wijden aan een facet van zijn taalpolitiek, nl. de invloed van deze politiek op de toestand van de pers in Vlaanderen: een gebied, waar Willem I slechts zeer beperkte resultaten kon boeken. Om dit verschijnsel te verklaren moet uitgegaan worden, enerzijds van de werkelijke situatie in Vlaanderen, en anderzijds van de verschillende componenten van de regeringspolitiek van Willem I, waarvan de taalpolitiek slechts een onderdeel vormde.

1. VLAANDEREN IN HET KONINKRIJK DER NEDERLANDEN

Toen Willem I ingevolge de Acht Artikelen van Londen (21 juni 1814) de Zuidelijke Nederlanden – d.i. de Oostenrijkse Neder-

1. Dit is tekst van een lezing, gehouden op de groepsvergadering „Algemene Geschiedenis”, op 15 oktober 1972. Het was de bedoeling van de auteur onze Zuidnederlandse Maatschappij te betrekken bij de herdenking van de tweehonderdste verjaardag van de geboorte van koning Willem I.

landen en het prinsbisdom Luik – kreeg toebedeeld, kwamen de Vlaamse gewesten uit een periode van twintig jaar intense verfransing, die juist in de laatste fase, nl. in de Napoleontijd, haar hoogtepunt had gekend.

De vlaamstalige pers was op het einde van het Napoleon-regime nagenoeg volledig verdwenen. Het Dekreet van 26 september 1811² van Napoleon had immers bepaald dat in de zg. tweetalige (d.i. Vlaamse) departementen elke krant in het Frans moest verschijnen en dat hoogstens deze Franse tekst van een Nederlandse vertaling mocht vergezeld gaan. In feite sanctioneerde dit Dekreet een toestand, die reeds van vroeger door de prefecten in de Vlaamse departementen was opgelegd. In het departement van de Dijle (Brussel) verscheen helemaal geen Vlaamse krant meer³. In het departement van de Twee Neten (Antwerpen) moest de oude *Gazette van Antwerpen* haar publikatie stopzetten op 6 maart 1804. Wel had een nieuwe Vlaamse krant sedert 8 december 1803 onder de tikel *Antwerpsch Nieuwsblad* haar kansen gewaagd, doch ook zij moest haar activiteiten staken tegen het einde van 1810. Het Keizerlijk Dekreet van 3 augustus 1810⁴ bepaalde immers dat er slechts één enkele algemene informatiekrant per departement mocht bestaan en als dusdanig fungeerde sedert 1 januari 1811 de *Journal du Département des Deux-Nèthes*. In het Schelde-departement (Gent) kreeg ook de oude *Gazette van Gend* spoedig moeilijkheden met de Franse overheid⁵, zodat zij op 13 februari 1809 aan haar lezers moest laten weten, dat zij vanaf 16 februari 1809 in het Frans moest verschijnen, doch gelukkig deze Franse tekst door een Vlaamse vertaling mocht laten gepaard gaan⁶. Alles bij elkaar was het dus op het einde van het Frans regime

2. Tekst in: *Pasinomie ou collection complète des lois...*, 1er série, t. XVI, pp. 16-17.

3. Er is wel een aanvraag geweest van Fr.-X. Zegers om te Brussel voor de fransonkundigen een „Groot Brusselsch Nieuwsblad” uit te geven, doch hiervan kwam niets terecht. – cfr. A. Warzee: *Essai historique et critique sur les journaux belges. Journaux politiques*, Gent-Brussel, 1845, p. 53.

4. Tekst in *Pasinomie ou collection complète des lois...*, 1er série, t. XV, p. 134.

5. Op 6 januari 1806 schreef de prefect van het departement, baron d'Houdetot, aan Napoleons raadshoofd, graaf de Réal, over de Gentse krant: „Elle nuit au progrès de la langue française déjà assez répandue dans ce département, mais qui ne saurait l'être trop. Je désirerais que le rédacteur de cette feuille fût obligé de la publier en français ou qu'il eût la faculté de l'imprimer dans les deux langues, ce qui serait un moyen de plus d'instruire les habitants”. – Cfr. E. de Clercq: *Du régime de la presse en Belgique sous l'Empire*, in *Revue trimestrielle*, Brussel, 1865, p. 57.

6. Op 13 februari 1809 schreef de krant: „Onze geabonneerden worden verwittigd dat by beslissinge van Z.E. den senateur minister van de algemeyne police ons nieuwsblad met den 16 dezer in het fransch moet uitgegeven worden, doch tot voldoening onzer lezers, die deze taele niet kundig zyn, zullen wy de vlaemsche overzetting daer nevens voegen, zonder daerom den prys van dit blad te verhoogen”.

zeer armzalig gesteld met de Vlaamse pers. De meeste Vlaamse kranten waren verdwenen en de enkele die nog overbleven waren tweetalig geworden, in deze zin dat de Nederlandse tekst slechts als een vertaling mocht doorgaan van de originele Franse kopij.

In het Koninkrijk der Nederlanden, dat na de Napoleontische oorlogen tot stand kwam, waren nu voor onze Vlaamse gewesten ongetwijfeld grote mogelijkheden weggelegd. Willem I spande zich immers niet alleen ernstig in voor de materiële welstand van zijn onderdanen, doch zijn onderwijspolitiek zou tevens bijdragen tot de geestelijke verheffing van het achterlijke Vlaanderen. Daarbij wenste hij het Nederlands als „de landstaal” te vestigen in heel het Rijk, inzonderheid in Vlaanderen, dat aan jarenlange verfransing was onderworpen geweest. In het Koninkrijk der Nederlanden behoorden niet minder dan 75 % tot de nederlandsprekende bevolkingsgroep : 4.665.310 op een totale bevolking van 6.235.169 (in 1829). De Vlaamse gewesten telden een bevolking van 2.351.233, dit is meer dan de totale bevolking van het Noorden (nl. 2.314.087), en zij vormden niet minder dan 60 % van de totale bevolking van de Zuidelijke Nederlanden⁷. Het was dus niet zo verwonderlijk dat Willem I het Nederlands tot „landstaal” wilde doen verheffen.

De Vlaamse gewesten, die Willem I terecht als nederlandsprekend taalgebied beschouwde, vertoonden echter onder taalopzicht een eigenaardig beeld : de hogere standen, die ongetwijfeld, ook nog te Brussel, slechts een miniem procent uitmaakten, hadden ingevolge een langdurig verfransingsproces de Franse cultuurtaal aangenomen⁸; de massa sprak Vlaamse, Brabantse en Limburgse dialecten en bezat in feite geen algemene cultuurtaal. Door het feit dat deze massa analfabeet was, was zij in het verleden wel ontsnapt aan de Franse taaldwang, doch als krantenlezers kwam zij niet in aanmerking.

Tussen deze vlaamstalige massa en de franstalige elite bestond echter niet alleen een taal- en sociale kloof, doch in feite ook een politiek-religieuze : de massa was nagenoeg onverdeeld katholiek, terwijl een groot gedeelte van de franstalige elite in Vlaanderen tot de liberale opinierichting behoorde. Dit stelde Willem I voor een haast onoplosbaar dilemma. Voor zijn algemene politiek kon

7. Cfr. C. De Keeverberg : *Du Royaume des Pays-Bas sous le rapport de son développement et de sa crise actuelle*. ('s Gravenhage, 3 dln, 1834), dl. II, p. 290.

8. Uit de volkstelling van 1846, toen de Belgische verfransingspolitiek reeds vijftien jaar actief gewerkt had, blijkt dat de vlaamssprekenden in de Brusselse agglomeratie nog een groot overwicht bezaten. De huidige 19 gemeenten van de Brusselse agglomeratie telden toen een bevolking van 211.634, waarvan 141.070 of 66,65 % vlaamssprekenden en 67.798 of 32,03 % franssprekenden (daarbij nog 2.766 of 1,31 % anderen).

de koning immers alleen maar steun verwachten van deze verfranste liberale bourgeoisie. Zij alleen steunde met overtuiging de godsdienst- en onderwijspolitiek van de vorst, die er essentieel op gericht was een verlichte en gecentraliseerde staat op te bouwen, waarin de burgerlijke maatschappij de Kerk overheerste.

In tegenstelling met de liberalen, die aanvankelijk de steunpilaren vormden van het regime van Willem I, is de katholieke kerk, die de massa in Vlaanderen achter zich had, bijna onafgebroken in botsing gekomen met de politiek van de koning. Reeds rond de stemming van de grondwet van het Koninkrijk in 1815 kwam deze oppositie aan het licht. Vooral onder invloed van bisschop Maurice de Broglie van Gent, die zich verzette tegen de „gelijkstelling van de godsdiensten” in de Zuidelijke Nederlanden, werd in feite de grondwet door de zuidnederlandse notabelen verworpen. Het was slechts door een zg. „telling op zijn Hollands”, waarbij de afwezigen en ook de speciale neen-stemmers („omwille van de godsdienst”) als ja-stemmers werden gerekend, dat Willem I de grondwet als „aanvaard” kon verklaren. Opvallend is alleszins dat de meerderheid van de neen-stemmers, nl. 466 op 796, afkomstig was uit de katholieke Vlaamse gewesten. In sommige Vlaamse arrondissementen was er zelfs nagenoeg eenparigheid van neen-stemmers: Ieper (50 op 50), Kortrijk (71 op 73), Antwerpen (59 op 59), Mechelen (33 op 38), Turnhout (34 op 35). Het conflict rond de grondwet kreeg zelfs een scherper karakter met het vraagstuk van de getrouwheidseed van de katholieke ambtenaren. Slechts na verloop van jaren werd door de aartsbisschop van Mechelen, prins de Méan, een compromisoplossing aanvaard. Hij liet toe dat de katholieken de eed aan de grondwet zouden afleggen, doch onder voorbehoud. Zij mochten aan hun eed geen doctrinale betekenis hechten en enkel de burgerlijke draagkracht ervan aanvaarden.

Toen de grootste spanningen rond de grondwet waren opgeheven, joeg de onderwijs- en godsdienstpolitiek van Willem I de katholieken opnieuw in het harnas. Bij zijn onderwijspolitiek streefde Willem I een staatsmopolie na, dat voor de Kerk onaanvaardbaar was. Niet alleen het onderwijs voor leken maar zelfs de opleiding van de geestelijken meende Willem I persoonlijk ter hand te moeten nemen. Hij was immers een overtuigd aanhanger van het Febronianisme en als dusdanig wenste hij, in het spoor van de Aufklärungspolitik van Jozef II en het gallicanisme van Napoleon, de katholieke kerk in zijn gewesten zoveel mogelijk onafhankelijk van Rome te maken. De sluiting van de bisschoppelijke seminaries en de oprichting van het „Filosofisch College” voor priesteropleiding in 1825 werden aldus de inzet van een ware

schoolstrijd. In 1827 kwam er wel een concordaat met de paus, dat het monopolie van het „Filosofisch College” inzake priesteropleiding afschafte, doch de toepassing van het concordaat werd door de regering verdaagd, wat de oppositie van de katholieken nog verscherpte.

Het is dit aanhoudend conflict tussen kerk en staat dat de vlaamstalige massa verwijderde van het koninkrijk. In die omstandigheden moest ook de taalpolitiek van de vorst, die zulke heilzame gevolgen voor Vlaanderen had kunnen opleveren, op een mislukking uitloopen. De hele politiek van Willem I werd verworpen, inkluis het opdringen van het „Hollands” aan de katholieke „Vlaamse” gewesten. In die omstandigheden kon de Nederlandse perspolitiek in Vlaanderen ook moeilijk belangrijke resultaten boeken, zoals uit onze verdere uiteenzetting zal blijken⁹.

2. DE TAALVERHOUDING BIJ DE REGERINGSPERS IN VLAANDEREN

Er bestaat een werkelijke tegenstrijdigheid tussen de taalpolitiek van Willem I in het algemeen en zijn houding tegenover de bestaande taaltoestanden in de pers in Vlaanderen.

Zoals wij boven schreven stond Willem I van meetaf op het standpunt dat in zijn staat met 75% nederlandsprekenden het Nederlands als de „landstaal” moest gevestigd worden. De grote promotor om een einde te stellen aan de verfransing van Vlaanderen, opgedrongen door „staatkundig geweld”, was de minister van Justitie C. F. Van Maanen, die er niet tegen opzag dit „staatkundig geweld” nu in omgekeerde richting te gebruiken. Op 15 september 1819 werd een Koninklijk Besluit uitgevaardigd dat in Vlaanderen nog taalvrijheid zou laten bestaan tot 1 januari 1823. Daarna zou in de Vlaamse gewesten voor officiële aangelegenheden „geen andere taal dan de taal des lands” meer worden toegelaten. Op 26 oktober 1823 werd het Koninklijk Besluit ook van toepassing verklaard op de arrondissementen Leuven en Brussel¹⁰.

9. Zie over de algemene politiek van Willem I: H. T. Colenbrander: *Willem I, koning der Nederlanden*, 2 dln, Amsterdam, 1931-1934; Ch. Terlinden: *Guillaume Ier, roi des Pays-Bas, et l'Eglise Catholique en Belgique*, 2 dln, Brussel, 1906; F. Van Kalken: *Histoire du Royaume des Pays-Bas et de la Révolution belge de 1830*, Brussel, 1910; P. Geyl: *Eenheid en Tweeheid in de Nederlanden*, Lochem, 1946; P. Harsin: *Essai sur l'opinion publique en Belgique de 1815 à 1830*, Charleroi, 1930; R. Demoulin: *Guillaume Ier et la transformation économique des provinces belges, 1815-1830*, Luik, 1838; A. De Jonghe: *De taalpolitiek van koning Willem I in de Nederlanden (1814-1830)*, Brussel, 1967²; H. J. Elias: *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, dl. 1, Antwerpen, 1963.

10. Cfr. A. De Jonghe, *De taalpolitiek van koning Willem I in de Nederlanden (1814-1830)*, Brussel, 2e uitg. 1967.

Gezien in het raam van de taalpolitiek van Willem I in Vlaanderen is het op zijn minst opvallend dat hij het niet heeft aangedurfd een werkelijk Nederlands dagblad in Vlaanderen te lanceren. De kranten met een dagelijkse periodiciteit, die het regime van Willem I steunden, bleven in Vlaanderen gedurende gans het bestaan van het Koninkrijk der Nederlanden uitsluitend in het Frans verschijnen. Hiervoor bestaat wel een verklaring. Sedert de invoering van het dagbladzegel door de Franse wet van 30 september 1797, waaraan Willem I trouw bleef¹¹, was de dagbladpers zeer duur¹². Alleen de verfranste rijke burgerij in Vlaanderen kon zich de weelde veroorloven zich op een dagelijks verschijnend blad te abonneren. Willem I heeft zich bij deze situatie neergelegd en zelfs de franstalige dagbladen, die in Vlaanderen zijn politiek genegen waren, financiële steun verleend. Een kort overzicht van de bestaande toestanden bij de regeringspers in Vlaanderen maakt dit alles duidelijker.

In de toenmalige nog overwegend vlaamssprekende hoofdstad Brussel bestonden als dagelijks verschijnende regeringskranten de *Journal général des Pays-Bas*¹³ en de *Journal de Bruxelles*¹⁴. Tijdens de crisisjaren na 1828 stichtte de regering te Brussel nog een nieuwe franstalige regeringskrant *Le National*, die startte op 16 mei 1828 onder de redactie van een Fransman met besproken reputatie, graaf Libri-Bagnano.

Te Antwerpen bleef de *Journal du Département des Deux-Nèthes* onder de redactie van de Fransman J. Jouan verder verschijnen als enig dagblad in de Scheldestad. Het veranderde in 1815 alleen maar zijn titel in *Journal de la Province d'Anvers* en sedert 1821 in *Journal d'Anvers et de la Province*¹⁵. Sedert 1 januari 1822 kreeg dit franstalig dagblad te Antwerpen het gezel-

11. De wijziging, die Willem I door de wet van 31 mei 1824 aanbracht op het dagbladzegel, maakte de pers inderdaad niet goedkoper. De belasting op de redactionele tekst bleef ongewijzigd. De belasting op de advertenties werd meer in detail geregeld, terwijl de buitenlandse pers aan een dubbele zegelbelasting werd onderworpen. Dit laatste punt was vooral gericht tegen de pers, die de Zuidelijke Nederlanden vanuit Frankrijk overspoelde. — Tekst in *Pasinomie*, 2e serie, t. VII, pp. 518-522.

12. Cfr. Th. Luykx: *Een halve eeuw zegelbelasting op de Belgische pers* (sept. 1797 - mei 1848), Brussel, 1956.

13. Oorspronkelijk verscheen deze krant sedert 2 juni 1815 onder de titel *Gazette générale des Pays-Bas*, doch op 5 augustus 1818 wijzigde zij haar titel in *Journal général des Pays-Bas*.

14. De *Journal de Bruxelles* verscheen van 1 april 1820 tot 30 september 1820 onder de titel *L'Impartial*. Sedert 1 oktober 1820 wijzigde zij haar titel in *Journal de Bruxelles* en op 1 juli 1827 werd zij de *Gazette des Pays-Bas*. Als regeringskrant nam zij ook artikels op in het Nederlands.

15. Cfr. R. Mercey: *De Antwerpsche pers onder het Vereenigd Koninkrijk*, in *De Gulden Passer*, Antwerpen, 1945, pp. 81-125; H. De Borger: *Bijdrage tot de geschiedenis van de Antwerpse pers. Repertorium, 1794-1914*, Leuven-Parijs, 1968.

schap van een tweede uitgesproken regeringskrant, andermaal in het Frans geredigeerd onder de titel *Journal du Commerce des Pays-Bas*¹⁶.

Te Gent verscheen op 1 januari 1815, voorlopig als enig dagblad, de *Journal de Gand*. Het blad was de spreekbuis van de gematigde liberale opinierichting. In 1825 werd de geldbehoevende uitgever van deze krant, nl. J.-N. Houdin, door de regering omgekocht en sedertdien werd zij de officiële regeringskrant in de Arteveldestad¹⁷.

Te Brugge heeft een werkelijke regeringskrant slechts bestaan tussen 26 augustus 1818 en 27 februari 1820, doch zij werd alweer in het Frans en door een vreemdeling geredigeerd. De *Journal de la Flandre Occidentale* werd inderdaad met de steun van Willem I opgericht en stond onder de redactie van de Portugees Candido d'Almeida Y Sandoval¹⁸.

Als Willem I de mogelijkheid niet ernstig overwogen heeft om een nederlandstalig dagblad in Vlaanderen in het leven te roepen, dan heeft hij wel enkele initiatieven gesteund tot oprichting van nederlandstalige kranten, die een paar maal per week verschenen. Zelfs deze initiatieven behaalden echter geen groot succes, wat ons in de gegeven omstandigheden ook niet hoeft te verwonderen. Zoals wij reeds schreven, beschikten de verfranste hogere standen in Vlaanderen, die een dagblad konden betalen, immers over een franstalige dagbladpers, terwijl de vlaamssprekende massa, voor zover zij lezen kon, genoeg nam met de enkele neutrale of uitgesproken nederlandstalige katholieke kranten, die hoogstens driemaal per week verschenen en geenszins voor regeringspers wensten door te gaan.

Te Antwerpen liepen de pogingen om een in het Nederlands gestelde pers op de markt te brengen op een totale mislukking uit. In december 1814 startten Langestraat en Mortier met een krant onder de „Hollandse” (?) titel *Den Merkuur van Antwerpen*, doch zij ontvingen niet de minste steun van het plaatselijk nog franstalig bestuur, zodat de krant snel moest verdwijnen. Slechts in 1827 werd een tweede poging gewaagd door advocaat

16. Tijdens de Belgische Omwenteling zal de krant op 31 oktober 1830 haar titel wijzigen in *Journal du Commerce d'Anvers* en de spreekbuis worden van de Antwerpse orangisten.

17. De krant bleef onder haar oorspronkelijke titel verschijnen tot na de Belgische Omwenteling en wijzigde op 10 december 1830 haar titel in *Messenger de Gand*. Zij werd de spreekbuis van de Gentse orangisten. — Cfr. Th. Luyckx: *Over de orangistische pers in België*, in *Album-Baschwitz*, Amsterdam, 1956, pp. 12-25.

18. Cfr. F. Simon: *De „Journal de la Flandre Occidentale”. Een regerings- en logekrant te Brugge in de Nederlandse Tijd, 26 augustus 1818 - 27 februari 1820*, in: *Hand. van... Emulation te Brugge*, dl. CII, 1965, pp. 106-124.

Bourceret en boekhandelaar Duverger met hun krant *De Antwerpenaar*. In het prospectus van hun krant schreven zij o.m. „Bijna al de dagbladen worden in de Zuidelijke provinciën des Koninkrijks in het Fransch uitgegeven, en, hetgeen zeer opmerkelijk is, niet een eenig blad in de zuivere Hollandsche taal...”. Met „dagbladen” bedoelde de uitgever dan nog „kranten”, want er was helemaal geen Vlaams dagblad in het Zuiden voorhanden. Deze nieuwe krant, die zesmaal per week verscheen en dus een echt dagblad mocht genoemd worden, kon het maar een paar maanden uithouden (1 juli tot 29 augustus 1827)¹⁹. Men kan zich terecht de vraag stellen waarom dit initiatief geen ruimere materiële steun van Willem I ontving, waar hij toch bereid gevonden werd om geld te spenderen aan de franstalige regeringspers in Vlaanderen.

De pogingen, die te Gent werden ondernomen om een in het Nederlands gestelde pers in het leven te roepen, behaalden al even weinig succes. *Het Letter- en Staatkundig Dagblad*, dat te Gent sedert 1 februari 1820 van de pers kwam, was in feite geen „dagblad”, want het verscheen slechts tweemaal per week, nl. op dinsdag en vrijdag. Het werd gesticht door J. H. Lebrocqy, de broer van de bekende publicist P. Lebrocqy, met de duidelijke bedoeling de taalpolitiek van Willem I in Vlaanderen te ondersteunen²⁰. Aan deze krant werkten bekende Vlaamse en Noordnederlandse publicisten mede: J. Haefkens, P. Lebrocqy, Kesteloot, Schrant e.a. Zij kon het echter maar een half jaar uithouden en verdween op 29 augustus 1820²¹. Als wij P. Lebrocqy mogen geloven, dan was dit verdwijnen te wijten aan de weerstand van de Gentenaars tegen het „Hollands”: „Le nouveau journal ne put vaincre les préventions qui dès ce temps-là règnaient contre le néerlandais, même dans les provinces flamandes”.²² De vraag blijft ook hier bestaan waarom Willem I, die geld overhad voor de franstalige regeringspers in Vlaanderen, dit blad niet in leven hield.

Slechts tegen het einde van het bestaan van het Koninkrijk heeft de regering zich te Gent terdege ingespannen om tegen de steeds sterker wordende oppositie op te treden door het lanceren van een nieuwe krant *Den Landmansvriend*, die echter ook slechts

19. Cfr. R. Merecy: *o.c.*, pp. 97-98 en 111.

20. In haar editoriaal schrijft de krant (1 februari 1820, p. 1): „Nooit schein ons oogenblik gunstiger om, voor zoo veel het onze zwakke middelen toelaten, mede te werken tot het verspreiden en opbouwen onzer taal; om derzelve keurigheid, deftigen aard en welluidendheid aan te toonen; derzelve gebruik onzer Vlamingers gemakkelijker te maken, en de oefening der Nederlandsche Letterkunde bij ons algemeen te doen worden”.

21. Cfr. E. Voordeckers: *Bijdrage tot de geschiedenis van de Gentse pers. Repertorium (1667-1914)*, Leuven-Parijs, 1964, pp. 323-324.

22. Lebrocqy: *Souvenirs d'un ex-journaliste (1820-1841)*, Gent, 1842, p. 2.

tweemaal per week van de pers kwam. Deze krant verscheen sedert 16 oktober 1829, op dezelfde dag, waarop het franstalige oppositieblad *Le Catholique des Pays-Bas* een Vlaams volksblad *Den Vaderlander* voor het gewone volk te Gent en omstreken op de krantenmarkt bracht²³. Bij het doorlezen van *Den Landmansvriend*, die van 16 oktober 1829 tot 29 oktober 1830 tweemaal per week te Gent van de pers kwam, kan men er niet aan twifelen dat deze krant de zaak van Willem I in Vlaanderen in feite niet heeft gediend. Haar hoofdartikels, gericht tot „Braeve Landbouwers”, werden door de overgrote meerderheid van deze landbouwers ongetwijfeld niet geapprecieerd. De krant was bepaald antiklerikaal: de onderpastors, de kapucienen en vooral de Jezuïeten moesten het voortdurend ontgelden²⁴. Tal van artikels handelen over de nefaste rol van de Jezuïeten, die als „ongedierte” worden voorgesteld²⁵. Waar de krant wijst op de goede resultaten die Willem I in zijn strijd tegen het analfabetisme bereikte, heeft zij ongetwijfeld gelijk, doch dit gaat dan dikwijls gepaard met een aanval op de geestelijkheid, die zg. de massa liever dom houdt²⁶. In haar verdediging van het staatsbestel van het Koninkrijk der Nederlanden heeft de krant het niet moeilijk om te bewijzen dat het principe van de volkssoevereiniteit nu veel effectiever wordt toegepast dan ten tijde van de Brabantse Omwenteling (1790)²⁷ of van de Franse overheersing: „Wat was onder het fransch bestuur, het aendeel van België in de souvereiniteit? Het zond een dertigtal afgevaardigden naer de wetgevende kamers; dat was zoo veel als dertig stemmen versmolten en als verloren in een getal

23. In haar editoriaal van 16 oktober 1829 (p. 1, k. 1-2) keert de krant zich tegen *Den Vaderlander*: „Het vlaemsch nieuwsblad, waermede eene schijnheylige en woelige factie het platte land gaet overstroomen, heeft ons de gedachte doen opvatten om de rampspoedige uytwerksels daer van te vernietigen”. Voortaan wordt *Den Vaderlander* door *Den Landmansvriend* betiteld als „*Den Patriot*” of „*Den Landverrader*”. Op 25 december 1829, (p. 1, k. 2) richt de krant zich: „Aan den Catholique en zijn doopkind den Vaderlander”.

24. In haar artikel, getiteld „Waerom zijn de pastors verdraegzamer en min onstuymig dan hunne onderpastors?” schrijft de krant: „Om dat zy in het seminarie maer verkeerd hebben naer dat men de Jesuiten verbannen had, en dat er de onderpastors maer ingekomen zyn naer de zelve weder terug waeren” – *Den Landmansvriend*, 4 december 1829, p. 1, k. 1.

25. Op 2 juli 1830 (p. 1, k. 1) vangt de krant haar hoofdartikel aan als volgt: „In eenen tyd waerin zoo veel geschreven word over de jesuiten en waerin zoo vele gouvernementen alle hunne poogingen aanwenden om zich van dat ongedierte te ontdoen...”.

26. *Den Landmansvriend*, 4 december 1829, p. 1, k. 1.

27. In een hoofdartikel, getiteld „Zamenspraek”, laat de krant een oude vader discussiëren met zijn zoon-priester en legt de vader volgende woorden in de mond: „Ik heb de revolutie van 1790 bijgewoond; ik heb tegen mynen Vorst gediend en dat onder de bevelen van eenen capucyn te paerd, ik weet wat het my en mynen landgenooten gekost heeft; menschen van mynen ouderdom zullen de tweede maal die zottigheyd niet doen” – *Den Landmansvriend*, 20 november 1829, p. 1, k. 3.

van 7 à 800. Tegenwoordig draegt het, voor den helft, tot het vervaerdigen van des zelfs wetten by. Het komt ons voor, dat het beter is met zyns gelyke dan met zyne meesters verbonden te zyn" ²⁸.

Tijdens de Franse Juli-omwenteling, die zo grondig de Belgische Omwenteling heeft beïnvloed, nam de krant een zonderlinge houding aan. Eerst drukt zij haar medelijden uit met het land: „Arm Vrankryk! Zoo vermoeyd van revolutien, en dat zich geslingerd ziet door staetkundige schokken" ²⁹. Weldra juicht zij echter de revolutie toe, want Karel X van Bourbon werd het slachtoffer van een conservatieve „lichtschuwende factie", natuurlijk onder de leiding van de Jezuïeten ³⁰. De krant gelooft echter niet dat de Franse omwenteling enige invloed op België zal uitoefenen: „wy zullen die vryheden door geene omwenteling hebben te zoeken, vermits wy deselve reeds bezitten" ³¹. Hierin heeft de krant zich echter vergist. Dat zij nog tot 29 oktober 1830 als enige pro-Willem I-krant kon blijven verschijnen, was alleen te danken aan het feit dat het na de revolutie te Brussel nog enkele maanden kalm bleef te Gent.

3. DE VLAAMSTALIGE NEUTRALE EN OPPOSITIEPERS

Zoals wij boven reeds schreven, bestond er geen enkel werkelijk Vlaams dagblad in Vlaanderen, doch alleen maar kranten, die hoogstens driemaal per week verschenen. Met uitzondering van de boven behandelde regeringskranten namen de andere ofwel een neutraal standpunt in, ofwel behoorden zij tot de uitgesproken katholieke oppositiepers. De oude vlaamstalige kranten, die uit het Ancien-Regime stamden en tijdens de periode van de Franse overheersing een franstalige titel hadden moeten aannemen, keerden naar hun oude titel terug. Dit was o.m. het geval met de oude *Gazette van Gend* en de *Gazette van Brugge*, die allebei driemaal per week verschenen. Deze kranten namen, in de geest van het Ancien-Regime, een loyale houding aan tegenover de vorst, doch werden geen echte regeringskranten. De andere Vlaamse kranten,

28. *Den Landmansvriend*, 21 mei 1830, p. 1, k. 3.

29. *Den Landmansvriend*, 30 juli 1830, p. 1, k. 1.

30. De krant voegt hieraan toe: „Had onze vorst aen de zelve gehoor gegeven, zou hem misschien het zelve lot beschoren zyn geweest als aen den rampzaligen Karel..." - *Den Landmansvriend*, 10 augustus 1830, p. 1, k. 1.

31. *Den Landmansvriend*, 13 augustus 1830, p. 1, k. 1 - Op 20 augustus 1830 (p. 1, k. 2) moeten *Den Vaderlander*, de Jezuïeten en de Kapucienen het nogmaals ontgelden: „*Den Vaderlander*, den kozak der unie-broeders, is waerlyk zinneloos geworden, hy noemt de oppositie alhier de liberale party van het Zuyden. Schone liberalen voorwaer die anders niet peyzen als aen Jesuiten en domme kapucynen. In Vrankrijk jagen de liberalen de jesuiten als wilde beesten weg, en hier hebben die zoogenoemde liberalen anders niets in den zin als om ons land met dat ongedierte te verpesten".

die meestal tijdens het Koninkrijk der Nederlanden ontstonden, voerden echter als katholieke organen een oppositie, die sedert 1828 zeer scherpe vormen aannam.

In de grote Vlaamse havenstad Antwerpen maakte een nederlandsstalige pers ongetwijfeld de grootste kansen, doch wij onderstreepten boven reeds dat de pogingen tot het oprichten van een Nederlandse regeringspers aldaar mislukten. De katholieken behaalden echter meer succes. Zij beschikten in de Scheldestad uiteindelijk over drie kranten, die zeer getrouw de evolutie van de oppositiestrijd der katholieken weerspiegelen. *Het Antwerpsch Nieuwsblad*, dat opklom tot 1803 doch ingevolg de Napoleontische perspolitiek in 1810 was moeten verdwijnen, kwam sedert 31 mei 1814 opnieuw driemaal in de week van de pers. Het was aanvankelijk een zeer gematigde katholieke krant³², wat echter niet belette dat zij in januari 1822 een veroordeling opliep, omdat zij geschreven had dat de uitgave van de „Theologia Moralis” van de Ligerio bij de Mechelse uitgever Hanicq onjuistheden bevatte³³. Ingevolge de onderwijswetgeving van 1825 zal zij actief in de oppositie treden tegen het regime van Willem I. Met de tweede krant, *Den Postryder ofte Gazette van Antwerpen*, die sedert 4 januari 1819 ook driemaal per week van de pers kwam, verliet het op dezelfde wijze. Het was een zeer gematigde katholieke volkskrant, die aanvankelijk tweemaal en sedert januari 1820 driemaal per week verscheen. Sedert 1825 nam zij stelling tegen de onderwijspolitiek van Willem I en zij zal zich na 1828 kordaat scharen aan de zijde van de katholieke oppositie in de schaduw van de onstuimige oppositiekrant *Den Antwerpenaer*.

Op 1 oktober 1828, toen onder de invloed van de Luikse dagbladen³⁴ de unie tussen de katholieke en liberale oppositie in het zg. „monster-verbond” tot stand was gekomen, lanceerde de agitatorische Antwerpse priester J. H. Buelens³⁵ zijn blad *Den Antwerpenaer*, dat aanvankelijk slechts eenmaal en sedert 4 januari 1829 tweemaal per week van de pers kwam. Deze krant wordt te

32. Aanvankelijk nam deze krant nog veel Franse tekst op. Bij het overlopen van de jaargang 1819 viel het ons op dat mededelingen gedrukt worden van de „Province d'Anvers” (7 mei 1818, p. 2), van „Les Bourgmestre et Echevins d'Anvers” (2 mei 1818, p. 3), van het „Théâtre royal d'Anvers” (7 mei 1818, p. 2). Op 21 april 1818 (p. 2) geeft de krant de proclamatielijst van de leerlingen van de „Academie der beeldende kunsten” in het Frans.

33. Cfr. *Antwerpsch Nieuwsblad* van 8 januari 1822.

34. Van katholieke zijde was dit de *Courrier de la Meuse*. Het is opvallend hoeveel oppositie-artikels van deze krant in vertaling opgenomen worden in *Den Antwerpenaer*.

35. Toen priester Buelens zijn krant stichtte, had hij al gevang gedaan voor zijn aanvallen op het „Collegium Philosophicum” te Leuven. — Cfr. Fl. Prims: *De katholieke dagbladpers te Antwerpen* (Antwerpen, z.j.), pp. 46-62; R. Mercy: *De Antwerpsche pers...* o.c., pp. 116-118.

Antwerpen de kordate voorvechtster van de vrijheden, inzonderheid van de vrijheid van godsdienst en onderwijs³⁶. Om deze te bekomen steunt zij met alle macht de petitiebeweging, die onder de hoede van de Unie der Opposities werd gepropageerd³⁷. Het wantrouwen, dat deze krant gezaaid heeft tegen het regime van Willem I, heeft te Antwerpen zeker diepe sporen geslagen. In haar nummer van 21 januari 1829 (p. 2, k. 2-3) schrijft zij b.v. „... waerom dan is het grootte Nederlandsche huysgezin niet een gelukkig voorbeeld van eendragt voor alle volken der wereld? ... omdat de kinderen van het tweede bed (Zuid-Nederland), die zeven tiende des huysgezins uytmaeken en den godsdienst hunner moeder belijdende, zich verbeelden dat de kinderen van het eerste bed, die oneyndig minder in getal zyn en eenen anderen godsdienst hebben, over hen heerschen willen, niet alleen, maer reeds werkelijk inbreuken op hunne rechten en vryheden hebben gemaekt...”. Willem I gaf zelf aanleiding om dit wantrouwen te cultiveren door de aanstelling van de Italiaanse avonturier Libry-Bagnano voor het opstellen van de Brusselse regeringskrant *Le National*. Dit nieuws wordt door *Den Antwerpnaer* als volgt gecommuniqueerd: „De heer Libry-Bagnano, welke met een *brandmerk*, zoo als men weet, op zynen rug voor eene pasport uyt Frankrijk in ons land is aengekomen” en verder „hy schryft in zynen anti-nationalen „National”³⁸.

De Vlaamstalige neutrale en katholieke oppositiekranen, die te Gent verschenen, kwamen ook hoogstens driemaal per week van de pers. De oude *Gazette van Gend*, die tijdens het Napoleonregime haar titel had moeten wijzigen in „Journal du Département de l'Escaut”, keerde op 21 november 1814 tot haar oude benaming terug en verscheen steeds driemaal per week. Haar traditie getrouw, heeft zij zich zo weinig mogelijk met de politieke strijd ingelaten en zal dan ook het Koninkrijk der Nederlanden nog lange jaren overleven (tot 1940). Op 1 april 1823 kreeg zij het gezelschap van het *Gentsche Nieuwsblad*, dat in zijn editoriaal beloofde „de stelligste onzydigheid, waarheidsliefde en bescheidenheid ten aenzien van alle partyen en stelsels” te bewaren. Zij heeft haar bestaan echter slechts kunnen rekken tot 26 september 1823. Een merkelyk langer bestaan werd beschoren aan het neutrale informatieblad *Den Gentschen Mercurius*, die op 9 maart 1826 startte en het Koninkrijk der Nederlanden lang heeft overleefd (tot 1885).

36. Zie de nieuwjaarswensen in het nummer van 2 januari 1830, p. 1, k. 1.

37. Op 14 januari 1829 (p. 2, k. 2) geeft zij aan *Den Postryder* de raad om zich ook in te spannen voor de „heyl-voorspellende alliantie tusschen de catholyke en liberale oppositie”.

38. *Den Antwerpnaer*, 6 januari 1830, p. 1, k. 1.

Naast deze neutrale kranten heeft Gent echter, evenals Antwerpen, in de laatste jaren van het Koninkrijk een katholieke oppositiekrant aan het werk gezien. *Den Vaderlander* verscheen sedert 16 oktober 1829 driemaal per week als uitgave van het franstalige Gentse katholieke dagblad *Le Catholique des Pays-Bas*³⁹, waaraan de onstuimige journalist Adolphe Bartels zijn medewerking verleende. *Den Vaderlander* voerde als motto „De Belgen zyn getrouwe onderdaenen, maar zy verdraegen geen slaverny” (Karel V). In haar editoriaal schrijft de krant o.m. dat zij „zal toonen hoe het staetsbestier, door schoone beloften en bedrieglyke streken, veertien jaeren lang, de geloovigen van bisschoppen, de borgers van vermindering van lasten, de kiezers van hunnen vryheden... beroofd heeft”; het blad zal de lezers „opwekken tot het verdedigen van het geen den mensch op aerde het meest moet liefhebben, *den Godsdienst*, te weten en het *Vaderland*”. Zoals wij boven reeds schreven, werd op dezelfde 16 oktober 1829, op aansporing van de gouverneur van Oost-Vlaanderen, H. J. Van Doorn, het Vlaamse regeringsblad *Den Landmansvriend* gelanceerd als bijblad van de Gentse regeringskrant, de *Journal de Gand*. Evenals *Den Antwerpenaer* spande *Den Vaderlander* zich actief in voor de petitiebeweging, die onder de leiding van het zg. „monsterverbond”, sedert november 1828 was gestart. In elk nummer bijna brengt de krant verslag uit over de vorderingen bij het ophalen van handtekens, want zij houdt voor „dat de verzoekschriften den kragdaedigsten middel zyn om de vryheyd ganschelyk te herstellen”⁴⁰. Evenals *Den Antwerpenaer* legt de Gentse oppositiekrant de meeste nadruk op de vrijheid van onderwijs en keert zich tegen „de alleenverkoopung der wetenschap”⁴¹ door een overwegend calvinistische regering, die de huisvader het heilige recht ontzegt om aan zijn kinderen het onderwijs van zijn voorkeur te verschaffen⁴². Zij is volledig voor de unie der opposities gewonnen, want zij treedt de liberale eis voor persvrijheid totaal bij: „Zonder de vryheyd van drukpers is de godsdienstige vryheyd, de vryheyd van

39. Het nieuwe blad werd door *Le Catholique des Pays-Bas* op 25 september 1829 aangekondigd als volgt: „Le besoin d'éclairer sur leurs devoirs et leurs droits ceux de nos concitoyens auxquels la langue française n'est pas familière, nous a engagé à déférer aux vœux d'un grand nombre de personnes qui, s'intéressant au bonheur de la Patrie, désiroient vivement la publication d'une nouvelle feuille flamande. Cette feuille paroitra, sous le titre de VADERLANDER, du 1er au 15 octobre suivant, deux fois par semaine”.

40. *Den Vaderlander*, 23 oktober 1829, p. 3, k. 1.

41. *Den Vaderlander*, 23 oktober 1829, p. 3, k. 1.

42. Vooral nam de krant stelling tegen het wetsontwerp op het openbaar onderwijs van 26 november 1829. — Zie de krant van 1, 4 en 7 december 1829.

begrypen, de personele vryheyd gansch weggenomen. Zonder haer zyn wy slaven, met haer zyn wy borgers”⁴³.

Te Brugge was de neutrale vlaamstalige pers vertegenwoordigd door de oude *Gazette van Brugge*. In de Napoleontijd had zij als officiële „Journal du Département de la Lys” gefungeerd. Zij verscheen driemaal per week. Zij bleef loyaal tegenover de regering en wenste geen deel te nemen aan politieke strijdvragen: „Wat de staetkundige nieuwstydinghen belangt, altijd hebben wy dezelve uyt de beste bronnen geput, en vry van alle partyzugt verhandeld, en dat zal te dien opzigte steeds onze handelwyze blyven...”⁴⁴. De eerste Brugse periodieke publikatie, die ernstig met de overheid in botsing kwam, was *Le Spectateur belge*, die op 1 januari 1815 door priester Leo de Foere werd gelanceerd. In 1817 werd immers de stichter, samen met zijn drukker de Moor, als veroorzaker van „onrust, oneenigheid en mistrouwen” op basis van het Kon. Besluit van 20 april 1815 tot 2 jaar gevang veroordeeld en opgesloten in de gevangenis van Vilvoorde⁴⁵. Zijn blad werd echter voortgezet tot in 1824. Nu is het wel opvallend dat deze bekende vlaamsgezinde priester in het Frans publiceerde. Wel nam hij ook artikels op, die in het Nederlands waren gesteld, doch, naar zijn eigen woorden, voelde hij zich verplicht te Brugge het Frans te gebruiken om aldus de hogere standen in Vlaanderen te kunnen bereiken: „La force des circonstances seules m'oblige de prendre ce parti...”. Tijdens het Koninkrijk der Nederlanden kwam te Brugge tenslotte nog een krant tot stand, die een lang bestaan zal kennen. Op 15 februari 1814 verscheen de *Nieuwe Gazette van Brugge*, die als uitgesproken katholieke krant ook oppositie voerde tegen Willem I. Op 20 oktober 1829 wijzigde zij haar titel in *Standaard van Vlaanderen* en werd, in iets gematigder vorm, de strijdmakker van *Den Antwerpenaer* en *Den Vaderlander* van Gent. Ook deze krant, die driemaal per week verscheen, zal de Belgische Omwenteling nog lange jaren (tot 1898) overleven⁴⁶.

4. DE HOUDING VAN DE VLAAMSE KRANTEN TEGENOVER DE TAALPOLITIEK VAN WILLEM I

Het lag voor de hand dat de franstalige oppositiebladen, zowel in Vlaanderen als te Brussel en in Wallonië, stelling namen tegen

43. *Den Vaderlander*, 22 december 1829, p. 1, k. 2. – Zie verder over deze krant: A. Braekman-Devolder: *Het Gentse blad „Den Vaderlander” in oppositie tegen Willem I*, in: *Hand. Mij Geschiedenis en Oudb. Gent*, dl. XXIII, 1969, pp. 63-78.

44. *Brugsche Gazette*, 1 januari 1817.

45. Cfr. W. P. Sautyn-Kluit: *Dagblad-vervolgingen in België, 1815-1830* (Amsterdam, 1891), p. 315.

46. Cfr. R. Van Eenoo: *De pers te Brugge, 1792-1914, Bouwstoffen*, Leuven-Parijs, 1961, pp. 60-68, 113-114, 139-140, 143-147.

de taaldwang van Willem I. De vlaamstalige kranten namen aanvankelijk hieraan geen aanstoot, doch waren van meetaf wel verdeeld rond het probleem of de taal in Vlaanderen al of niet moest trouw blijven aan zijn Brabantse en Vlaamse dialecten, ofwel zich moest afstemmen op het „Hollands”. Daarmede hield vanzelfsprekend het probleem van de spelling verband. Moesten de Vlaamse kranten de spelling-Siegenbeek, die in het Noorden sedert 1804 officieel was aanvaard, overnemen, of moesten zij trouw blijven aan de spelling van Jean des Roches (1740-1787), vastgelegd in zijn *Nieuwe Nederduytsche Spraekkunst* van 1781⁴⁷.

Dat het Nederlands of Vlaams in Vlaanderen als de „landstaal” werd opgedrongen, vond in de Vlaamse kranten aanvankelijk algemene bijval; zij keurden het zelfs goed dat het Frans in Wallonnië tot een tweede rangstaal werd teruggedrongen. Ook priester Leo De Foere, de latere verstokte aanhanger van een Vlaams particularisme, oordeelde aanvankelijk dat het Hollands en Vlaams tot éénzelfde taal behoorden: „beyde die taelen hebben in hunne natuer niets verschillig en koomen onder de gemeene benaeming van Nederduytsche tael”⁴⁸. Hij is aanvankelijk dus volledig partijganger van de vernederlandsing van het Koninkrijk⁴⁹.

De neutrale *Gazette van Gend* stond helemaal aan de zijde van de taalpolitiek van Willem I. In een bijdrage, getiteld „Iets over de vlaemsche ofte nederlandsche taele”⁵⁰ verrechtvaardigt zij „het invoeren der nederlandsche taele in de handelingen van het openbaer bestier”. Het feit dat in een paar provincies in het Zuiden Frans wordt gesproken is voor de krant geen argument, want wie zou durven „beweiren dat het fransch de landstaele van Vrankryk niet is, om dat men in verscheyde deelen van dat ryk eene andere gebruykt?”. Voor de krant bestaat er geen verschil tussen de „vlaemsche” en de „nederlandsche tael”... Ingevolge de lange scheiding van de Nederlanden is de taal in het Zuiden wel verbasterd, „maer dat men omtrent twee eeuwen echterwaerts gae, in de tyden wanneer Hugo de Groot (Grotius), Jacob Cats... hunne

47. In deze schrijfwijze werd geen onderscheid gemaakt tussen nominatief en accusatief, zoals blijkt uit de titels van de Vlaamse kranten „Den Antwerpenaer”, „Den Vaderlander”. De *i* werd *y* gespeld, zoals in „beslyt”. Verder werden twee vormen van lange *e* en *o* gespeld, b.v. *leeren* en *geneezen* of *groot* en *schoólen*.

48. Cfr. H. J. Elias: *Geschiedenis van de Vlaamse Gedachte*, dl. 1, pp. 274-275.

49. Cfr. Eug. De Bock: *Ondergang en Herstel of het begin van de „Vlaamse Beweging”*. (Antwerpen, 1970), pp. 46-47.

50. *Gazette van Gend*, 15 augustus 1816, p. 2, k. 2. — Dit artikel vangt aan als volgt: „Sedert eenigen tyd hebben zommige nieuws- en andere schryvers in Belgien, meest franschmans, hevighlyk durven aenkanten tegen het invoeren der nederlandsche taele in de handelingen van het openbaer bestier, en tegen de verbanning der fransche, die zy den naem geven van *taele der wetenschappen, taele der beschaefde, enz.*, terwijl zy de nederlandsche *eene arme, eene verachterlyke taele* noemen”.

geachte werken schreeven, en men zal zien, dat op dat tydstip het hollandsch en het vlaemsch maer eene en de zelfde taele waeren". De krant drukt de volledige tekst af van het Koninklijk Besluit van 15 september 1819, dat vanaf 1 januari 1823 het Nederlands tot „nationaele taele" in Vlaanderen zal verheffen en luidt deze tekst als volgt in : „Een besluit des konings, den 15 dezer in het kasteel van Laeken gegeven, raekende de *vlaemsche* ofte *nationale* taele, is van het grootste belang voor de zuydelyke provincien des koninkryks" ⁵¹.

De *Gazette van Gend*, die met zulke overtuiging voor de rechten van de Vlaamse taal in Vlaanderen uitkomt⁵², is echter geen partijgangster van de spelling-Siegenbeek. Wel is zij geïnteresseerd aan de eenmaking van onze taal en spelling, doch zij opteert voor de spelling-Behaegel, die in een aantal artikels in de katholieke *Nieuwe Gazette van Brugge* onder de titel „Grondregels der nederduytsche 'Taele'" werd gepubliceerd ⁵³. Bij het verschijnen van het werk in boekvorm schreef de *Gazette van Gend* : „wy wenschen dat dit werk het doelwit van zynen opsteller en den roep der waere Nederlanders bereyke : twee volkeren, de Hollanders en de Belgen, door staet-schikkingen saemengebragt, met de eenheyd van schryfwyze in hun verbintenissen te verenigen". Verder juicht de krant het toe dat de koning zelf inzage nam van het boek ⁵⁴.

Bij de neutrale Vlaamse pers, die in haar geheel in mindere of meerdere mate de taalpolitiek van Willem I gelegen was, is bij ons weten alleen het *Gentsche Nieuwsblad* in de spelling-Siegenbeek gesteld, doch de krant heeft op geen lang bestaan kunnen rekenen (1 april - 26 september 1823). Zij wilde hierdoor konsekwent de taaleenheid tussen Noord- en Zuidnederland onderstrepen. In haar eerste nummer van 1 april 1823 (p. 1) legt zij in dit verband een duidelijke verklaring af : „De hereeniging der gedurende twee eeuwen gescheidene groote afdeelingen van Neder-

51. *Gazette van Gend*, 27 september 1819, p. 2, k. 1-2.

52. Zij onderstreept gaarne de inspanningen, die in Vlaanderen geleverd worden om de „lands-taele" goed aan te leren en zij kondigt de stichting aan van letterkundige verenigingen met dit doel. Op 23 januari 1817 kondigt de krant aan dat de Gentse „societeit tot bevordering van taelkenissen" een prijs heeft uitgelooft en polimiseert met de „Journal de Gand", die dat initiatief had geminimaliseerd (Cfr. 30 januari 1817). Op 7 oktober 1819 (p. 2, k. 1) schrijft de krant uit Brugge : „De rechtbank van eerste instantie alhier, wyzende in correctionele zaeken, heeft verleden zaterdag reeds gebuyk gemaekt van de vlaemsche tael. In onze stad worden verscheyde gezelschappen gemaekt, alwaer men zig uytsluytend zal bezig houden met het beoefenen der lands-taele..."

53. *Nieuwe Gazette van Brugge*, 23 maart, 13 en 27 april, 11 en 18 mei 1820.

54. *Gazette van Gend* (11 maart 1819 ; p. 3, k. 1) schrijft nog : „De belangrykheyd van dit werk heeft de hoogste zelf getroffen : het is ons bekend, dat Zyne Majesteyt, die er tien afdruksels heeft van doen vraegen, aen den schryver uyt-drukkelyke blyken heeft gegeven, dat de onderneming van eene zoo moeyleke taek met zyn welbehaegen vereerlykt is".

land, maakt het algemeene gebruik der aloude gemeenschappelijke taal noodzakelijk. In onze dagen... kan voorzeker niets tot de bereiking van dit doel in die gedeelten des rijks, waar deze taal meer of min door eene vreemde verdrongen is, sterker medewerken, dan een nieuwsblad in dezelve geschreven..."

De meest kordate en ook meest hoogstaande verdediger van de taalpolitiek van Willem I alsook van de Nederlandse spelling-Siegenbeek, was het Gentse regeringsblad *Letter- en Staatkundig Dagblad* (1820). Reeds in zijn prospectus schreef het blad: „De nederlandsche spraak, welke onlangs bij ons in boeijen kwijnde en voor uitheemsche talen genoodzaakt was te wijken, wordt thans aan hare eerste waardigheid wedergegeven...". De krant zal „aan de spelling enige artikelen toewijzen en verklaren waarom wij die van Weiland en Siegebeek onveranderlijk zullen volgen..."⁵⁵. Reeds in zijn tweede nummer neemt de krant een lezersbrief op uit Brugge, waarin stelling genomen wordt voor de spelling-Siegenbeek: „Zeker hebt gij gelijk aan de spelling van Siegenbeek den voorrang te geven over de spelwijze die wij, Vlamingen, van onze schoolmeesters hebben ontvangen..." De auteur neemt verder stelling tegen priester De Foere en zijn „Spectateur Belge", waarin deze ondertussen de spelling-Siegenbeek uit zg. politieke overwegingen had verworpen: „Die Spectator, den neus stekende aan het venster van zijn laag observatorium, ziet overal dwang en politiek, evenals die koster die kloktorens in de maag zag"⁵⁶. Tijdens zijn kort bestaan heeft het blad onafgebroken voor de eenheid van de Nederlandse taal gepleit: „Het is dan eene uitgemaakte zaak, dat de vlaamsche en hollandsche taal eene en dezelfde taal is; en dat het verschil van uitspraak van zommige klinkletters, geen verschillende taal oplevert; maar dit verschil tot de *provincialismen* behoort"⁵⁷. De krant keert zich met overtuiging tegen de Torhoutse „kostschoolhouder" Behaegel, die zijn spelling in Zuidnederland wil doen ingang vinden. In een opeenvolging van artikels wijst zij op het onlogische van deze spelling⁵⁸ en ziet er enkel maar een middel in om „de verbroedering tusschen

55. *Letter- en Staatkundig Dagblad*, 1 februari (Sprokkelmaand) 1820, p. 1, k. 1-2.

56. *Letter- en Staatkundig Dagblad*, 4 februari 1820, p. 2, k. 2.

57. *Letter- en Staatkundig Dagblad*, 18 februari 1820, in artikel „Over het verschil van den Hollandschen stijl met den Vlaamschen".

58. *Letter- en Staatkundig Dagblad*, 28 maart 1820, p. 2, k. 1. — Het artikel van Behaegel verscheen in de *Nieuwe Brugsche Gazette* op 23 maart 1820 en hierbij schrijft de Vlaamse regeringskrant: „Het komt ons voor dat de gazetier die verhandeling bij misverstand te vroeg in zijn nieuwsblad heeft geplaatst, en dat de zelve voor den *eersten april* was geschikt..."

ons en de Bataven te beletten" ⁵⁹. De krant juicht het tenslotte toe dat reeds heel wat letterkundige genootschappen in Vlaanderen voor de spelling Siegenbeek hebben geopteerd ⁶⁰ en dat bijgevolg „zijne stelsels en redeneringen worden omver geblazen”.

De Vlaamse regeringskrant nam hierbij echter haar wensen voor werkelijkheid. Toen haar laatste nummer op 9 augustus 1820 van de pers kwam, was nog alles mogelijk, doch weldra zal de algemene godsdienst- en onderwijspolitiek van Willem I de oorzaak worden dat niet alleen de spelling-Siegenbeek wordt verworpen, maar dat ook de hele taalpolitiek van Willem I, die in Vlaanderen zulke heilzame gevolgen kon hebben, op een mislukking uitliep.

De aanvallen op de eenheid van het „vlaamsch” en het „hollandsch” kwamen uit de hoek van de uitgesproken katholieke oppositiepers, die uit vrees voor het protestantse Noorden een Vlaams-regionalistisch standpunt innam. Reeds vóór het ontstaan van de Unie der Opposities in 1828, die te Antwerpen en Gent nieuwe katholieke vlaamstalige oppositiekranten in het leven riep ⁶¹ en de taalvrijheid op haar programma schreef, namen het *Antwerpsch Nieuwsblad* en de *Postryder* stelling tegen het opdringen van het „Hollands” in Vlaanderen.

In oktober 1820 publiceert de *Postryder* in twee vervolgartikelen een lange bespreking van de „Verhandeling over de Nederduytsche Tael- en Letterkunde” van Jan Frans Willems ⁶². De recensent, H. J. Van den Broeck, keurt het af dat „zynen schryf-styl en zyne denkwijze naer de hollandsche zweemt” en drukt de hoop uit dat „in het stuk van godsdienst zynen vuerigen drift der vaderlandsche tael hem geenszins zal doen hellen naer de vrye geloofsgezindheyd der noordelyke afvallige broederen”. Evenals het *Antwerpsch Nieuwsblad* ⁶³ is de krant van oordeel dat de aanvaarding van het

59. *Letter- en Staatkundig Dagblad*, 9 juni 1820, p. 2-3-4. In het derde artikel tegen Behaegel. De anderen verschenen op 28 maart 1820 (p. 2, k. 1), 23 mei 1820, pp. 3-4, 2 juni 1820, pp. 2-4, 23 juni, pp. 2-4, 14 juli 1820, pp. 2-4; 21 juli, pp. 2-4.

60. Op 21 juli 1820 schreef de krant: „Weet hij (Behaegel) dan niet dat de Letterkundige Genootschappen van Gend, Brugge, Iperen, Dixmuide, Kortrijk, Audenaarde, Ninove, Lokeren enz. de taalwetten van Weiland en Siegenbeek hebben aangenomen en dat dus van al de kanten van onzen Belgischen horizon zijne stelsels en redeneringen worden omver geblazen!”.

61. Nl. *Den Antwerpnaer*, die gelanceerd werd op 1 oktober 1828 en *Den Vaderlander*, die te Gent gelanceerd werd op 16 oktober 1829.

62. *Den Postryder*, 26 oktober 1820, p. 2, k. 1-2; 28 oktober 1820, p. 2. — De recensent neemt o.m. ook aanstoot aan de vreemde woorden in het boek van Willems: „My dunkt, dat Mr. Willems, zoo ervaeren in onze Tael, en die de zelve zoo woordelyk afschildert, met onegtelingen, uyt andere taelen ontleend, zyne Taelkundige Verhandeling doorzaeyt; onegtelingen, gemakkelyk door nederduytsche woorden te herplaetsen. Hy volgt de hollandsche schryvers na, tot in hunne gebreken”. (28 oktober 1820).

„hollandsch” zou kunnen gepaard gaan met een protestantisering van de zuidelijke katholieke gewesten. Zij nemen daarom zelfs stelling tegen de opvoering van toneelstukken in het „hollandsch”. Bij de opvoering b.v. van „Romeo en Julia” in de Antwerpse Schouwburg door de toneelmaatschappij „Liefde en Eendragt” in januari 1823, waar het zg. „zuyver Nederduytsch” werd gebruikt, neemt de *Postryder* opnieuw stelling tegen de „hollandsche tael” : „Waerom ... poogen die leerzuchtige toneeloeffenaeren, sinds eenigen tyd, hunne stukken in de hollandsche tael te vertoonen, waerom mikken zy op een doel, dat nooyt met eenig voordeel kan of zal getroffen worden? Hoedanig eenen Belg zyne tong ook vringe, zyne wezens trekken zelfs misvorme, om zig met geweld de hollandsche uyt spraek aentemaetigen, altyd zal het eenen wan-klank zyn in zynen mond...”⁶⁴

Sommige Vlaamse neutrale kranten en al de oppositiebladen nemen dus reeds vóór 1828 stelling tegen de hollandse schrijfwijze en uitspraak van de „Nederduitsche” taal in het Zuiden, doch zij onthielden zich voorlopig van elke aanval op de zg. taaldwang van Willem I in Vlaanderen. Zij oordeelden inderdaad aanvaardbaar dat het „Nederduitsch” opnieuw als de landstaal in Vlaanderen moest hersteld worden. Hieraan kwam echter een wijziging sedert 1828.

Toen na het ontstaan van de Unie der Opposities in november 1828 de petitiebeweging op gang kwam, waarbij ook de terugkeer naar de taalvrijheid werd geëist, stonden de Vlaamse kranten voor een moeilijk dilemma. Zij waren zeker geen voorstanders van een nieuwe verfransing van Vlaanderen, doch de Vlaamse katholieke kranten hebben, omwille van de godsdienst- en onderwijskwesities, meteen aanvaard dat ook op taalgebied naar de „vrijheid” zou teruggekeerd worden. Toch menen wij dat er een zeker verschil te bespeuren is tussen de oudere katholieke kranten – het *Antwerpsch Nieuwsblad* en de *Postryder* – die zich eerder op de achtergrond hielden, en de nieuwe strijdende katholieke oppositiekranten – *Den Antwerpenaer* en *Den Vaderlander* – die zich volledig achter de petitiebeweging hebben gesteld.

Deze twee laatste hebben hun houding tegenover de taaldwang – een houding die toch de belangen van de kleine lieden in Vlaanderen schaadde – bij hun lezers op twee gronden gemotiveerd : 1. de taaldwang maakt deel uit van een groep van vrijheidsbeperkingen, waaronder voor de katholieken vooral de vrijheid

63. *Antwerpsch Nieuwsblad*, 23 en 30 januari 1819 ; 9 en 16 februari 1819 ; 24 en 26 oktober 1820 ; 2, 9, 16, 20 en 30 januari en 8 en 20 maart 1821.

64. *Postryder*, 25 januari 1823, p. 3, k. 1-2.

van godsdienst en onderwijs belang vertonen ; 2. deze taaldwang ging voor de Vlamingen gepaard met het opdringen van het „hollands”, waarvan Vlaanderen niet horen wil, omdat dit gevaren oplevert voor de katholieke godsdienst.

Den Antwerpenaer en *Den Vaderlander* geven vooreerst toe dat de vrijheid van godsdienst en onderwijs hen veel dichter aan het hart ligt dan de taalvrijheid, doch de taaldwang zit voor hen verstrengeld met andere vrijheidsbependingen. Zo schrijft *Den Antwerpenaer* : „Ook de klagten over het invoeren der hollandsche tael, hebben denzelfden grond. Was de invoering niet gevolgd geworden door het onderwijsmonopolie, door het invoeren van hollandsche schoolboeken, welker anti-catholyke strekking niet kan betwist worden, dan zoude welligt die klagten niet zoo luyde geweest zyn”⁶⁵. De krant geeft dus toe dat de zg. taaldwang op zich zelf haar niet zo dwars zit, doch dat beweegredenen van religieuze aard bij haar de doorslag geven. Ook *Den Vaderlander* hecht veel meer belang aan de vrijheid van godsdienst en onderwijs dan aan de taalvrijheid, doch ook zij meent dat de hollandsche taalpolitiek ingegeven werd door anti-katholieke gevoelens : „Wy zeggen het regt uyt, dat het inzicht van het gouvernement, in het opdringen van de hollandsche tael, geweest is de aengekleefdheid der katholyken aen hunne godsdienstige gevoelens te krenken en allengskens wegt nemen”⁶⁵.

Omwillen van de godsdienstkwestie wordt nu door de katholieke oppositiekranten het verschil tussen het „hollands” en het „vlaams” aangedikt. Zij stellen zich op een Vlaams particularistisch standpunt en nemen stelling tegen de zg. taaldwang ten voordele van het „hollands”. Het „hollands” opdringen als de „landstaal” gaat volgens hen niet op, noch in Vlaanderen en nog minder in Wallonië. *Den Antwerpenaer* noemt het een anomalie „dat de hollandsche tael, als *landtael*, moet gebezigd worden in provincien, alwaer dezelve te voren nimmer gesproken wierd”⁶⁷. *Den Vaderlander* staat op hetzelfde standpunt : „Het is dan een belachelyk gedacht van onze ministers Walen en Vlamingen hollands te willen doen klappen”. De krant geeft wel toe dat het Vlaams dichter bij het Hollands staat dan het Waals, „doch het verschil is nog tamelyk groot”⁶⁸. De krant zou er niets tegen gehad hebben, indien men het „vlaams” als de landstaal had opgedrongen, want deze taal is ouder en meerwaardig ; wat de krant doet besluiten : „kwam de eer van *nationaal* te zyn aan eenige tael toe, dan zou het de onze

65. *Den Antwerpenaer*, 24 januari 1829, p. 2, k. 2-3.

66. *Den Vaderlander*, 5 februari 1830, p. 2, k. 2.

67. *Den Antwerpenaer*, 21 januari 1829, p. 2, k. 2-3.

68. *Den Vaderlander*, 30 oktober 1829, p. 2, k. 2.

moeten wezen" ⁶⁹. Aan de zg. taaldwang op zichzelf neemt *Den Antwerpenaer* dus nog steeds geen aanstoot, doch wel aan het feit dat deze taaldwang werkte ten voordele van het „hollands” en niet ten voordele van de regionale taal in Vlaanderen.

Op één punt kan men *Den Antwerpenaer* alleszins geen ongelijk geven. Hij drukt er terecht zijn verwondering over uit dat de regering, die zoveel belang hecht aan het „hollands”, zich in Vlaanderen blijft bedienen van een regeringspers, die volledig franstalig is ⁷⁰.

De grote voorvechter van de politiek van Willem I, inzonderheid ook van zijn taalpolitiek, werd, zoals wij zegden, *Den Landmansvriend*, die door de regering op 16 oktober 1829 tegen *Den Vaderlander* te Gent werd opgericht. Reeds in haar editoriaal neemt de krant stelling tegen de petitiebeweging en schrijft op spottende toon: „Zij doen u petitiën teekenen voor de jury, voor de responsabiliteyt der ministers, voor de fransche tael; wy zullen u vraegen of gy groot belang stelt in den jury; of gy iets begrypt van de ministeriële verantwoordelykheid; of gy de fransche tael liever hebt als uwe tael, als de tael uwer voorvaderen” ⁷¹. De krant spot vooral met de petitie voor taalvrijheid, die door Vlaamse gemeenten, onder de druk van de volksvreemde leidende klasse, worden ondertekend, alhoewel de volksmens zelf niet eens frans verstaat ⁷². De krant loochent verder dat de regering het „Hollands” als spreek- en schrijftaal in Vlaanderen wil opdringen. Aan het adres van de Brusselse *Courrier des Pays-Bas*, die het voorstelde alsof de taaldwang de Vlamingen evenveel trof als de Walen, omdat ook voor de Vlamingen het „hollands” een vreemde taal was, antwoordt *Den Landmansvriend*: „Wij zullen hier voor de honderste mael aen den *Courrier* verhalen, indien hy het zoo wel niet wist als wy, dat het gouvernement niemand tot het spreken of schryven der *Hollandsche tael* dwingt, en dat in de zuydelyke provincien alwaer het *Vlaemsch* en het *Brabantsch* in gebruyk zyn,

69. *Den Vaderlander*, 5 februari 1830, p. 2, k. 2.

70. *Den Antwerpenaer* (24 januari 1829, p. 2, k. 2) schrijft inderdaad: „terwyl het daer by vreemd moet voorkomen, dat het gouvernement, het welk zoo veel belang aen het invoeren der hollandsche tael als landtael hecht, zich voor het *ambtelyk* dagblad der zuydelyke provincien, van de Fransche tael blijft bedienen, en dat de schryvers van dat dagblad het zelve bezigen om den catholyken godsdienst te bestryden en veragtelyk te maeken”.

71. *Den Landmansvriend*, editoriaal van 16 oktober 1829, p. 1, k. 1-2.

72. Bij de petitie van de Westvlaamse landelijke gemeente Egem schrijft de krant spottend dat als punt 4 gevraagd werd: „Het vrye gebruyk der fransche tael die weynig van ons verstaen, hetgeen wy ongeerne zouden zien in het opstellen van publieke akten, etc. gelyk het gebruykelyc was ten tyde van het fransch bestier, en dat geene van ons alle zyne eygendommelyke titels lezen kon”. — *Den Landmansvriend*, 20 november 1829, p. 1, k. 2.

deze spreekwyzen zoo wel zyn toegelaten als het *Hollandsch* in de noordelyke provincien van het ryk"⁷³. De krant gaf trouwens zelf het voorbeeld door in haar titel de spelling-des Roches trouw te blijven en zich voor „Den” landmansvriend uit te geven.

In haar strijd tegen de petitiebeweging blijft de krant echter een antiklerikale toon aanslaan. In een uitvoerig artikel op 2 februari 1830 keert hij zich tegen „de gazetschryvers die, om te bewyzen dat by ons de fransche tael de nationale is, colommen en colommen bekladden”, terwijl dezelfde Vlaamse onderpastoors hun propaganda voor de petitiebeweging bij de kleine Vlaamse mens toch in het Vlaams voeren. De krant schrijft terecht dat in Vlaanderen alleen een kleine hogere kaste verfranst werd, en dat hiervoor de Franse taaldwang van weleer verantwoordelijk is: „In onze kindsche dagen *frequenteerden* wy immers een fransche school; daer *enseigneerde* men ons wat een *substantief* was, of een *verbe*, of een *article*, enz.; maer een lidwoord, werkwoord, zelfstandig naemwoord wierd daer nooit *getraiteerd*; in het fransch moesten wy correct *traduiseren*; op fouten in het vlaemsch maekte men de minste *attention* niet. Dat *probeert* dus dat het fransch de tael van onze *educatie* is...”. De krant besluit dit lange hoofdartikel met een vraag, waarop het antwoord geen twijfel over laat: „zegt my nu eens indien eenen franschen jongeling in eene onzer scholen het vlaemsch kwam leeren, gelooft gy dat dien jongeling daerom gek genoeg zou zyn om zich in te beelden dat het vlaemsch zyn landstaal is?”. Zo is het ook in Vlaanderen: het is niet omdat wy in onze scholen fransch hebben moeten aanleren, dat het frans de landstaal zou zijn; het Nederlands blijft de landstaal in Vlaanderen, zoals het frans de landstaal is in Frankrijk⁷⁴.

Als koning Willem I bij Besluit van 4 juni 1830 de zg. taaldwang voor de gerechtshoven in het Vlaamse land opheft, beperkt *Den Landmansvriend* er zich toe de tekst van het besluit zonder kommentaar op te nemen⁷⁵, doch in hetzelfde nummer keert zij zich tegen de bemoeizucht van de franse pers in Nederlandse aangelegenheden en zij roept terug het schrikbeeld op van de franse annexatiezucht: „het is den verstandigen onder u geen geheim. De spaensche Nederlanden, het doel van zoo vele woelingen door Lodewijk XIV... De fransche zucht naer overheersching houdt het oog op een gedeelte van het ryk, wellicht het geheel gevestigd.”⁷⁶

73. *Den Vaderlander*, 3 november 1829, p. 1, k. 2. — In het artikel van *Le Courrier des Pays-Bas* was het voorgesteld alsof „het jok der Nederlandsche tael zoo onverdragelyk is voor de *Vlamingen* als voor de *Walen*”.

74. *Den Landmansvriend*, 2 februari 1830, p. 1, k. 1-3.

75. *Den Landmansvriend*, 11 juni 1830, p. 1, k. 1-2.

76. *Den Landmansvriend*, 11 juni 1830, p. 1, k. 3; p. 2, k. 1.

Op basis van deze taalvrijheid vroeg de heer Beaucarme, verantwoordelijk uitgever van de oppositiekranten te Gent *Le Catholique des Pays-Bas* en *Den Vaderlander*, een fransche rechtspraak in zijn proces voor de correctionele rechtbank te Gent op 19 juli 1830. Hij bekwam die, doch volgens *Den Landmansvriend* zou de procureur de heer Beaucarme toch hebben doen opmerken „dat den heer Beaucarme, drukker van de *Catholique*, ook verantwoordelyk drukker en uytgever is van eene andere gazette *Den Vaderlander* genaemd, welke geheel in het Vlaemsch is geschreven”. Hij vroeg dan ook „hoe Beaucarme het zal aanvangen wanneer hy vervolgd mogt worden voor artikels in die gazette geplaeft, of hy zich in het fransch zal verklaren wegens het gonne in het Vlaemsch geschreven en waervoor hij verantwoordelyk is”⁷⁷. Uit dit incident moest voor de krant duidelijk blijken dat zijn aartsvijand, *Den Vaderlander*, slechts een ondergeschikt orgaan was van de franstalige hogere standen in het Gentse.

Een goede maand na deze Gentse gerechtszaak werd de opvoering te Brussel van „*La Muette de Portici*” (25 augustus 1830) de eerste faze in de Belgische Omwenteling, die een einde stelde aan het Koninkrijk der Nederlanden.

TOT BESLUIT

Alles bij elkaar moet deze korte studie over de Vlaamse pers ten tijde van het Koninkrijk der Nederlanden tot de conclusie leiden dat de taalpolitiek van Willem I, inzake de perstoestanden in Vlaanderen, minder resultaten afwierp dan normaal had kunnen verwacht worden.

Dat men er niet in slaagde een werkelijk nederlandstalig dagblad in Vlaanderen op de been te houden was essentieel te wijten aan de toestand van de geestelijk en materieel onmachtige vlaamsstalige massa zelf. Voor zover deze massa lezen kon, stelde zij zich tevreden met een paar kranten, die een of meer keren per week van de pers kwamen. Voor zijn algemene politiek kon Willem I in Vlaanderen nagenoeg uitsluitend rekenen op een liberale verfranste bourgeoisie, die over een uitgebreide franstalige dagbladpers beschikte; ook de katholieke dagbladpers in Vlaanderen was uitsluitend franstalig, omdat alleen een kapitaalcrachtige verfranste bourgeoisie bij machte was op deze dure kranten te abonneren.

Bij deze toestand heeft de koning zich willens nillens moeten neerleggen. Om zijn regime bij de hogere standen in Vlaanderen te verdedigen heeft hij de franstalige pers in Vlaanderen nog

77. *Den Landmansvriend*, 20 juli 1830, p. 1, k. 1-3.

versterkt door een aantal bestaande dagbladen aan te kopen en nog andere franstalige regeringskranten op te richten.

Wat aan vlaamstalige regeringspers met de steun van de regering verscheen, kon bij de Vlaamse massa, die overwegend katholiek was, geen succes boeken. Deze nederlandstalige bladen verdwenen trouwens reeds tijdens het bestaan van het Koninkrijk of werden in elk geval ingevolge de Belgische Omwenteling opgeheven.

Wat aan de Vlaamse zijde de Belgische Omwenteling heeft overleefd waren de Vlaamse katholieke oppositiebladen, die toen twee of driemaal per week verschenen, alsmede een paar neutrale informatiekranen: te Antwerpen de katholieke *Antwerpsch Nieuwsblad*, *Den Postryder* en *Den Antwerpenaer*; te Gent de katholieke *Den Vaderlander* en de neutrale *Gazette van Gend* en de *Gentschen Mercurius*; te Brugge de katholieke *Den Standaerd van Vlaenderen* en de neutrale *Gazette van Brugge*.

Deze kranten hadden zich allen, in meer of mindere mate verzet tegen het opdringen van het „hollands” in Vlaanderen en de spelling-Siegenbeek bestreden. Het probleem van de spelling zal trouwens de Belgische Omwenteling overleven. De werkelijke katholieke strijdbladen, zoals *Den Standaerd van Vlaenderen*, *Den Vaderlander* en *Den Antwerpenaer*, zullen na de revolutie nog gedurende jaren inzake spelling het Vlaams particularistisch standpunt blijven verdedigen.

De Belgische Omwenteling luidde een nieuwe fase in van morele taaldwang, nu in het voordeel van het Frans. Al de tijdens de regering van Willem I gestichte Vlaamse kranten zullen zich tegen deze nieuwe taaldwang met hart en ziel verdedigen en de opkomende Vlaamse Beweging rond Jan-Frans Willems met al hun krachten steunen. Dit was dan toch een positief resultaat van de vijftien jaren Nederlands bestuur in Vlaanderen.

In de eerste jaren van de Belgische onafhankelijkheid bleef het echter zeer armzalig gesteld met de Vlaamse pers. Een werkelijk dagblad bleek slechts mogelijk na de opheffing van de zegelbelasting door de wet van 26 mei 1848, die de kostprijs van de krant verminderde en meer potentiële lezers schiep in Vlaanderen. Na de mislukte poging met *Vlaemsch België* in 1844 werd *Het Handelsblad van Antwerpen* sedert 1 juli 1848 het eerste werkelijke Vlaamse dagblad in Vlaanderen.

Over enkele betrekkingen tussen linguïstiek en statistiek

door

W. MARTIN

0. INLEIDING

Wij leven in een tijd waarin interdisciplinaire research, ook in de humane wetenschappen, veld wint.

De linguïstiek b.v. heeft in samenwerking met andere disciplines als de psychologie en de sociologie nieuwe gebieden voor onderzoek opengesteld, denken we maar aan de thans zo bloeiende psycho- en sociolinguïstiek.

Daarnaast is er, nu ongeveer een 25 jaar geleden, o.m. ook een toenadering ontstaan tussen linguïsten en statistici. Deze wederzijdse toenadering groeide stilaan uit tot de zg. kwantitatieve of statistische taalkunde.

Al bij al bleef dit echter werk van individuelen, van enkelingen.

Dat ik vandaag over de relatie linguïstiek-statistiek wens te spreken heeft dan ook te maken met de opvatting dat een verdere, bredere toenadering tussen linguïsten en statistici zeker voor de eerstgenoemden een vruchtbare inbreng in hun wetenschappelijk onderzoek zou betekenen. Verder ben ik zo vrij te veronderstellen dat de statistiek niet louter als dienstmeid voor de taalkunde hoeft te fungeren, maar dat er zich geleidelijk aan, na wederzijds contact en studie, een soort taalstatistiek kan ontwikkelen, uitgerust niet alleen met de klassieke maar ook met specifieke, eigen, aangepaste, methodes die uiteindelijk zowel op de praktijk als op de theorievorming van de statistiek in het algemeen, hun weerslag zouden kunnen hebben.

Dit laatste aspect is voor het ogenblik echter nog te weinig realistisch te veel potentialis. Ik zal mij dan ook beperken tot het schetsen, vanuit de taalkundige hoek, van enkele algemene, grote raaklijnen die, m.i., beide disciplines nu reeds met elkaar verbinden.

1. STATISTISCHE REGELS IN DE TAAL

Definities voor om het even welke wetenschapstak zijn legio. Ze variëren vaak van auteur tot auteur, naar gelang hij bepaalde aspecten wil beklemtonen. Bij J. Hemelrijk b.v. lezen we dat

„statistiek toegepaste waarschijnlijkheidsrekening is”¹. Aanvaarden wij binnen deze context Hemelrijks definitie dan betekent dit o.m. dat enkel de fenomenen of gebeurtenissen die zich aan een puur deterministisch systeem onttrekken, door een statistische analyse gebaat kunnen worden. Statistiek immers houdt zich, om het paradoxaal uit te drukken, met de *wetmatigheid* van het *toeval* bezig.

Causaal bepaalde gebeurtenissen daarentegen zijn statistisch irrelevant stof. M.a.w. waar oorzaak en gevolg vastliggen, waar het zg. toeval geen rol speelt, is alles zeker, niets waarschijnlijk.

Zijn er echter in de taal wel statistische regels, d.w.z. regels die niet volledig determinerend werken?² Is het niet veeleer zo dat het concept ‘taalregel’ reeds impliciet de notie van determinisme insluit, m.a.w. dat, wanneer voldaan wordt aan een aantal linguïstische voorwaarden, een bepaald taalfact noodzakelijk moet volgen?³

Dergelijke deterministische regels bestaan zeer zeker in de taal. Denken we b.v. aan het stemloos worden van stemhebbende occlusieven op het einde van een woord voor een pauze in het Nederlands. Dit kunnen we aldus formaliseren:

$$\left[\begin{array}{l} + \text{occlusief} \\ + \text{stem} \end{array} \right] \longrightarrow [- \text{stem}] / - \#$$

wat we lezen als: een foneem dat de kenmerken stemhebbend en occlusief heeft wordt stemloos wanneer het in de context komt aangegeven na de schuine streep. — duidt dan de plaats aan waar het foneem wordt aangetroffen, i.c. vóór # dit is op het einde van een woord vóór een pauze. Aldus kunnen alternanties als paard [t] – paarden [d] en heb [p] – hebben [b] worden verklaard⁴.

1. J. Hemelrijk, *Statistiek en Practijk*, Amsterdam, Mathematisch Centrum, 1954, p. 1.

2. Over het statistische regelconcept zie ook R. M. Frumkina in *Exact Methods in Linguistic Research*, Berkeley, University of California Press, 1963, p. 80, v.v.

3. Daarmee wil ik niet het bestaan van optionele regels in de taal negeren. Bij statistische regels gaat het echter om de *juistheid van het resultaat dat onzeker is*, (bij toepassing van de regels volgt niet noodzakelijk een correct resultaat), bij optionele regels is men onzeker *omtrent het resultaat, niet omtrent de juistheid ervan*, (het is niet zeker dat men b.v. op een bepaalde dieptestructuur een (oppervlakte-)transformatie gaat toepassen: naast *Ik sla Jan*, is ook b.v. *Jan wordt door mij geslagen* mogelijk).

4. De t/d resp. p/b alternantie wordt dus afgeleid van één enkel foneem. Of dit laatste nu t of d (resp. p of b) (of eventueel een foneem dat van beide verschilt) is, wordt bepaald door de graad van eenvoud die deze keuze voor het grammaticaal systeem impliceert. In ons geval wordt meestal voor de stemhebbende consonant als onderliggende basisvorm geopteerd.

M.a.w. als een bepaald foneem voldoet aan de verzameling voorwaarden V

nl. – een aantal karakteristieken : k (stemhebbende oclusief)

– en een bepaalde context c (i.c. vóór #)

volgt automatisch R, d.i. een voorafgekend resultaat of uitkomst (i.c. verlies van stemhebbendheid).

Zulke eenvoudige, volledig gedetermineerde, taalregels zijn echter zeldzaam. Meestal functioneren de taalobjecten onder invloed van heel wat meer factoren en is het praktisch uitgesloten met alle rekening te houden om R, het resultaat van hun interactie, vooraf te bepalen.

Een typisch voorbeeld hiervan is het gebruik van het lidwoord vóór een naamwoord in het Engels. Hoewel de keuze beperkt is, – formeel gezien kunnen alleen *the*, *a* en $\emptyset$ (het lidwoord „nul” = ontbreken van een lidwoord) optreden –, toch blijkt het alvast heel moeilijk te zijn om het complex van voorwaarden die de keuze van een passend lidwoord bij een naamwoord in het Engels bepalen, op een niet-ambiguë, algemeen-geldende wijze te beschrijven.

Wanneer wij een grammatica van het Engels naslaan⁵ dan vinden wij niet langer een bondige strikte regel, wel ettelijke bladzijden met voorschriften, voorbeelden en uitzonderingen. Zelfs als we eraan denken onze analyse zo ver mogelijk door te drijven en geen complicatie uit de weg te gaan, dan nog zijn we niet zeker dat we ieder geval correct zullen oplossen. Een paar voorbeelden mogen dit verduidelijken.

Eén van de opgegeven regels luidt als volgt : „Plaatsnamen die enkel uit één eigennaam bestaan hebben *gewoonlijk* geen artikel, behalve wanneer het namen van rivieren, zeeën, bergketens en eilanden betreft”. Aldus vindt men in het Engels : *Japan*, *Roumania* en *Belgium*, maar men zegt en schrijft *The Sudan* and *The Crimea*. Zo ook vindt men plaatsnamen als *Snowdon* en *Radnor* zonder artikel maar *The Wrekin* en *The Cheviot* met het lidwoord *the*.

In dezelfde grammatica lezen we verder dat : „Voor plaatsnamen van het type eigennaam + soornaam het lidwoord gebruikt wordt wanneer de soortnaam nog als dusdanig *gevoeld* wordt, vooral wanneer het om een meervoudsvorm gaat”. Voorbeelden : *The Sharpness Bridge*, maar *London Bridge*. „Streams of traffic were reported on *the Hastings Road*, *the Folkestone Road*, and on *the Oxford Road*” ; maar ook *Grosvenor Road*. *The Black Mountain* staat tegenover *Fish Street Hill*, *the Yorkshire Moors* tegenover *Trinity Square Gardens*, enz., enz.

5. De geciteerde voorbeelden en regels zijn ontleend aan : G. Scheurweghs, *Present-Day English Syntax*, London, Longmans, 1959, p. 100-101.

Uit de reeks voorbeelden, uit de annotaties *gewoonlijk* en *vooral* en de rol toegekend aan het *gevoel*, kan men reeds opmaken dat het weinig zin zou hebben te streven naar exhaustief-determinerende regels: er bestaat immers geen exhaustieve lijst van regels die de lidwoordkeuze vóór een naamwoord definitief bepalen in het Engels. In dit geval kunnen wij niet anders dan verder gaan met het maken van 'fouten', d.w.z. dat gegeven de set van voorwaarden die R d.i. de keuze tussen *a*, *the* of $\emptyset$ bepalen, wij de mogelijkheid open laten dat R verkeerd is, of:

$$\left\{ \begin{array}{c} V_1 \\ \vdots \\ V_n \end{array} \right\} \rightarrow R = \left\{ \begin{array}{c} a \\ the \\ \emptyset \end{array} \right\} + N(\text{oun})^6$$

De taal is dus geen volledig deterministisch systeem, wel iets systeemachtigs, een systemoïde. In het geval van de keuze van een lidwoord bij een naamwoord in het Engels zouden wij het zo kunnen stellen dat er een aantal algemene regels zijn (V), daarnaast echter een aantal buiten-de-regels-vallende, specifieke, individuele gevallen. Wanneer wij dus een volledig deterministisch complex van regels zouden willen opstellen, zouden wij over een exhaustieve lijst van die zg. on-regelmatige gevallen moeten beschikken. Precies omwille van het gebrek aan systeem, aan regelmaat is regel-vorming hier uitgesloten. Verder ook al omdat de woordgroep *A(rticle) + N(oun)* in se infiniet is. De klasse N (= noun) is nl. een zg. open woordklasse, d.w.z. dat het aantal naamwoorden in een taal als het Engels niet te begrenzen is, daar de mogelijkheid tot samenstelling en afleiding a.h.w. als een perpetuum mobile werkt: samenstellingen kunnen op hun beurt input zijn voor nieuwe samenstellingen, deze op hun beurt voor andere, enz., enz.

Wanneer wij nu constateren dat sommige taalfenomenen niet via strikte, eenvoudige, deterministische regels te vatten zijn betekent dit nog niet dat zij helemaal aan linguïstische descriptie ontsnappen.

Als wij een bepaalde set V (voorwaarden tot het bekomen van een linguïstisch object) hebben opgesteld zullen wij merken dat er een connectie bestaat tussen V en R. V zal niet determinerend werken in de zin dat de individuele uitkomst R automatisch is gekend, wanneer we echter onze set van regels toepassen op een

6. De aangehaalde voorbeelden slaan op een subklasse van de N(ouns) nl. de Proper Names.

grote hoeveelheid tekst zullen we merken dat het aantal gevallen dat een juiste R geeft de meerderheid vormt als onze set V goed geformuleerd is. Meer zelfs, als we V toepassen op verschillende materialen van ongeveer dezelfde grootte dan zullen we steeds een ongeveer gelijk aantal juiste en foute R's aantreffen. Er is dus wel degelijk een verband tussen V en R : niet zo dat V automatisch de juiste R oplevert, maar wel dat V in b.v. 90 % der gevallen de juiste R geeft. Er is in dit geval dan 90 % kans om, gegeven zijnde V, een juiste R te krijgen. We kunnen in zo'n geval beweren dat het voorkomen van een foute beslissing een *random of toevals-gebeurtenis* is : door het toeval alleen reeds staat het vast dat b.v. ongeveer 10 % van de R's bij een gegeven V verkeerd zullen zijn. Dit betekent dus dat er in de taal statistische regels zijn d.w.z. regels die enkel een probabiliteitswaarde hebben en dus een waarschijnlijkheid, geen zekerheid garanderen.

M.a.w. bepaalde taalfenomenen kunnen wij niet volledig voorspellen, anderzijds echter vertoont deze onvoorspelbaarheid toch een zekere regelmaat : in het geval van de juiste keuze van een lidwoord bij een naamwoord weten wij b.v. hoe groot de kans is dat wij ons bij een gegeven V aan een foute R mogen verwachten.

De studie van random gebeurtenissen, feiten die enkel door het toeval verklaarbaar zijn, die m.a.w. niet onder invloed van een bepaalde determinerende factor vallen vormen precies het onderwerp van de waarschijnlijkheidsrekening en de statistiek.

Het is dan ook evident dat, in de mate dat bepaalde fenomenen in de taal als random (of) toevalsgebeurtenissen kunnen worden beschouwd, de probabiliteitstheorie en de statistiek de taalstudie van groot nut kunnen zijn.

2. TAALGEBRUIK EN PROBABILITEITSSTRUCTUUR VAN DE TAAL

Tot nog toe hebben wij gesproken over taalregels en taal (deze laatste term gebruikten we als synoniem voor taalsysteem). In feite zijn dat abstracties. Wat wij direct observeren zijn de concrete realisaties van die systematiek, van die regels, wat wij zouden kunnen noemen : het taalgebruik of de teksten, hetzij het nu om geschreven, gedrukte of gesproken teksten gaat. Wij zouden het dan ook zo kunnen stellen dat het concrete taalgebruik, de taalrealisaties, tegelijk input en output⁷ voor het taalsysteem zijn. Input : zij zijn het uitgangspunt, de beginwaarneming, nodig om te komen tot een regel, een wet of een model ; output : eenmaal

7. Althans gedeeltelijk. Het taalsysteem zoekt niet alleen een verklaring te bieden voor de geobserveerde teksten, maar tevens voor de *oordelen* van de taalgebruikers omtrent identiteit, welgevormdheid, grammaticaliteit e.d. van uitingen.

een regel, wet of model is opgesteld kunnen de concrete realisaties, de taalmanifestaties, daaruit afgeleid en voorspeld worden. In dit opzicht lag de toenadering tussen de taalkunde en de wiskunde, met name vooral de verzamelingenleer, voor de hand. Wanneer wij vanuit het taalgebruik abstracties maken naar het taalsysteem toe dan merken wij dat dit systeem, of beter uit het taalgebruik geabstraheerde elementen van dit systeem, niet zo maar een toevallige verzameling vormen maar een gestructureerd geheel zijn waarin de elementen in bepaalde verhoudingen tot elkaar staan zodanig zelfs dat deze relaties de innerlijke structuur van het geheel mee helpen bepalen.

Een voorbeeld : in het Nederlands is er een differentiatie tussen de klinkers *ie* zoals in *viel* en *oe* zoals in *voel*. Het verschil is zelfs zo dat wanneer ik *ie* door *oe* vervang in de context v-l er dan een ander woord ontstaat. Tevens bestaat er een onderscheid tussen *ie* in *viel* en *ie* in *vier* (men kan o.m. vaststellen dat de tweede *ie* langer is dan de eerste), hier echter ontstaat er geen betekenisverschil wanneer ik de 2 *ie*'s verwissel.

Wij zouden dus kunnen zeggen dat :

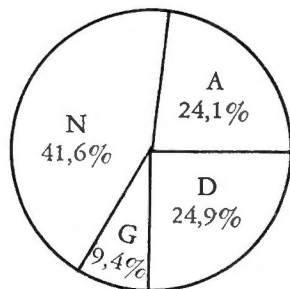
ie_1	ε	IE
ie_2	ε	IE
oe	ε	OE
IE	$\cap$	OE = $\emptyset$

Wat wij dan kunnen interpreteren als 3 verschillende elementen ie_1 , ie_2 en *oe* die echter tot slechts 2 verschillende verzamelingen IE en OE behoren. Samenvattend zouden wij dus kunnen stellen dat de taalsystematiek (althans gedeeltelijk) haar uitgangspunt vindt in het taalgebruik, het taalmateriaal, en vice versa dat vanuit deze systematiek, het taalmateriaal kan worden afgeleid. De tweede helft van deze bewering blijkt echter onvolledig te zijn en brengt ons meteen op ons thema : de relatie linguïstiek-statistiek terug. Het taalsysteem, de taal, is immers niet het enige wat uit het taalmateriaal kan worden afgeleid, en omgekeerd, uit het taalsysteem kan niet alles over het taalgebruik worden geconcludeerd. Als we b.v. het Duitse casus-stelsel onderzoeken, zien we dat er 4 naamvallen zijn in het Duits d.w.z. dat deze naamvallen een gelijke positie in het taalsysteem innemen : nominatief, genitief, datief en accusatief kunnen in het Duits ten opzichte van elkaar worden onderscheiden en voorkomen bij substantieven en hun vervangers. Wij kunnen echter uit het taalmateriaal meer opmaken dan dat.

De frequentiebelasting van deze 4 casus b.v. is geenszins gelijk : de nominatief wordt veruit het meest gebruikt, de genitief

het minst, de datief en accusatief hebben ongeveer een gelijke frequentie, maar komen voor bijna de helft minder voor dan de nominatief, enz.

De frequentieverdeling voor de 4 naamvallen in het Duits ziet er volgens H. Meier⁸ immers als volgt uit :

Dit betekent dus dat bepaalde karakteristieken van het taalgebruik niet uit het taalsysteem kunnen worden afgeleid, het Duitse taalsysteem b.v. leert ons wel welke naamvallen in het Duits kunnen onderscheiden worden en in welke context ze voorkomen, niet echter welke de frequentiebelasting is van deze taalobjecten. Precies deze abstrahering van het taalmateriaal die niet door het taalsysteem wordt ondervangen zouden we de probabiliteitsstructuur van de taal willen noemen.

Daarmee zijn we terug in een typisch statistische situatie terechtgekomen. Het taalgebruik is per definitie niet of heel moeilijk exhaustief te capteren, ook als we het beperken tot het taalgebruik van één gemeenschap, één periode, één genre, één individu. Er wordt nu geconstateerd (cf. het voorbeeld voor het Duits) dat het taalgebruik een frequentiebelasting bezit. Dit is o.m. een gevolg van het feit dat het regelsysteem in de taal eindig is en dat er zich derhalve bepaalde elementen uit dit systeem herhalen: het complex van de relatieve frequenties van deze onderscheiden elementen noemen we de probabiliteitsstructuur van de taal (of subtaal die we onderzoeken). De sprong van frequentie naar probabiliteit, van taalgebruik naar taal is analoog aan de overgang in de statistiek van sample naar populatie.

Immers niet hét Duits is ons bekend, wel samples uit het Duits. Niet hét 17-eeuwse Nederlands, maar sommige teksten uit de 17e eeuw in het Nederlands geschreven. En zelfs wanneer we bij het oeuvre van één auteur blijven, bestrijken we nog maar een deel van zijn populatie, i.c. van zijn taalgebruik: slechts een klein gedeelte nl. datgene wat van hem gedrukt en uitgegeven werd is ons in het gunstigste geval bekend.

8. H. Meier, *Deutsche Sprachstatistik*, Hildesheim, G. Olms, 1964, p. 260.

Dit sluit weliswaar niet in dat alle taalobjecten een stabiele relatieve frequentie zouden bezitten, het is juist de taak van de kwantitatieve taalkunde uit te maken welke taalobjecten wel en welke niet daarvoor in aanmerking komen. G. Herdan⁹ heeft dan ook op enkele van deze linguïstische random variabelen gewezen o.m. op de frequentiedistributies van grafemen, fonemen en woordordestrings. Bij deze taalobjecten convergeert de relatieve frequentie naar een ideale waarde die wij de probabiliteit van voorkomen van dit fenomeen noemen. Relatieve frequentie en probabiliteit vallen nooit samen maar het verschil tussen beide wordt kleiner als we het aantal waarnemingen verhogen, wat door de onderstaande formule wordt uitgedrukt¹⁰:

$$\left[\left| \frac{f_n(A)}{n} - p(A) \right| > \varepsilon \right] \xrightarrow{\text{als } n \rightarrow \infty} 0$$

waarbij $f_n(A)$ de relatieve frequentie van het fenomeen A in een reeks uitkomsten van grootte n aangeeft, $p(A)$ diens (abstracte) probabiliteitswaarde, en ε een arbitrair kleiner getal is. Dit tweede punt zouden wij aldus kunnen besluiten: daar er in het taalgebruik random variabelen bestaan, d.w.z. variabelen die voor hun mogelijke waarden een vaste probabiliteit van voorkomen hebben, kunnen wij via samples (teksten, taalmateriaal) tot conclusies komen omtrent de populatie (taal). Welnu, daar „statistical methods may be described as methods for drawing conclusions about populations by means of samples”¹¹ ligt het dus voor de hand dat de linguïstiek bij de extrapolatie van frequentie in taalgebruik naar probabiliteit in taal gebruik gaat maken van de statistiek.

3. STIJL ALS STATISTISCH CONCEPT

De laatste jaren heeft er zich een sterke toenadering tussen taal- en literatuurstudie voorgedaan. Met name de stilistiek, de stijlstudie, is een gebied geworden waar taalkundigen en literatuurwetenschappers elkaar ontmoeten. Wat moeten wij echter onder „stijl” verstaan?

Het zou ons te ver voeren om alle mogelijke definities van dit begrip op te sommen en te bespreken. Er is inmiddels echter een literaire statistiek gegroeid – ook wel computationele stilistiek

9. G. Herdan, *Quantitative Linguistics*, London, Butterworths, 1964, p. 5 v.v.

10. Zie ook mijn artikel *The rules of the art*, in *ITL* (Review for Applied Linguistics), 12, (1971), p. 69.

11. P. G. Hoel, *Elementary Statistics*, New York, Wiley, 1971³, p. 2.

12. De idee van de statistische definiëring van stijl heb ik o.m. ook naar voor

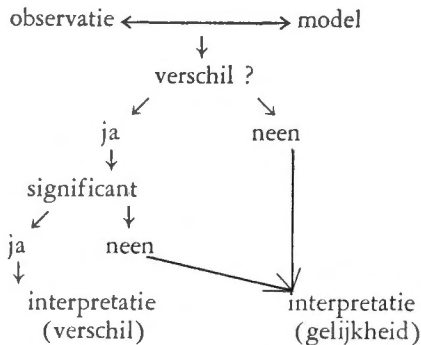

genoemd¹² – die uitgaat van de opvatting die wij in punt 2 hebben geschetst, nl. dat (althans sommige) taalelementen een vaste waarschijnlijkheid hebben, eigen aan de bestudeerde taal. Er wordt nochtans geconstateerd dat van deze waarschijnlijkheid in een concreet „sample” afgeweken kan worden. M.a.w., naast het (probabiliteits-) model van de taal postuleert deze methode de vrijheid van het individuele taalgebruik. De individuele afwijking kunnen wij dan als een stijlelement interpreteren. De norm, het model waaraan de deviaties kunnen worden getoetst, kan worden geapproximeerd d.m.v. het gemiddelde taalgebruik.

Laten wij dit even verduidelijken. Een natuurlijke taal is in feite een ambigu systeem. Dit wil o.m. zeggen dat er in de taal verschillende manieren mogelijk zijn om hetzelfde te zeggen: flexie, woordorde, synonymie, het gebruik van functiewoorden zijn vaak zo vele keuzemogelijkheden in onze taal. Er verandert niets aan de informatie als ik spreek over „de auto van Jan” of over „Jans auto”, over „het gebruik van woorden als substantieven” of „het substantivische gebruik van woorden”... Door deze keuze is fluctuatie van de norm, de background waartegenover de gemiddelde lezer het taalprodukt in kwestie afweegt, zeer goed mogelijk. Theoretisch gezien is deze norm het gemiddelde taalgebruik van alle sprekers van die taal. Deze norm kan op haar beurt onderverdeeld en verder genuanceerd worden in sub-normen die rekening houden met tijd, genre, situatie, enz. Dit betekent dus dat wij de auteur of de taalgebruiker zien als enerzijds onderworpen aan bepaalde normen of conventies, anderzijds ervan bevrijd, omdat zovele regels optioneel zijn. Juist door deze keuzemogelijkheid is er afwijking van de norm mogelijk en kan de auteur een bepaald effect nastreven. Is deze fluctuatie (statistisch)-significant dan kunnen wij spreken van een stijlverschil, tenminste indien wij van een (stilistisch) representatieve norm kunnen uitgaan. Meestal ligt precies hier de grote moeilijkheid: genuanceerde frequentietellingen waarbij o.m. rekening wordt gehouden met onderwerp, situatie (dialog of monoloog b.v.), structuur (proza, poëzie, genres), gesproken of geschreven taal, milieu of streek van de auteur (b.v. Zuid- tgo. Noord-Nederland) enz. en die de probabiliteit van diverse linguïstische objecten als fonemen, morfemen, woorden, woordgroepen en zinnen weergeven, bestaan immers vrijwel nog niet. Daarbij laten wij in het midden of deze probabiliteit of relatieve frequentie overall een even grote waarde toegekend kan worden. Hoe dan ook zolang die tellingen er niet zijn zal het

moelijk blijven de literatuur- en stijlstudie exacter en objectiever te maken.

Samengevat betekent dit alles dat wij *stijl* zien als de som van de individuele opties die de auteur maakt van de lexicale, morfologische en syntactische keuzemogelijkheden in de taal. Een typerend stijlkenmerk voor een auteur sluit dan in dat een of andere optie significant afwijkt van de verwachting die wij ons op basis van de norm daaromtrent hebben gemaakt. Als wij b.v. de woordlengte willen evalueren in (literaire) teksten zullen wij uitgaan van een zogenaamde gemiddelde taalgebruiker en op basis daarvan een mathematisch-statistisch model bouwen dat de reflectie is van de (abstracte) karakteristiek (i.c. woordlengte) die deze taal bezit. Afwijkingen in concrete teksten kunnen dan geëvalueerd worden d.m.v. significantietoetsen. Schematisch kunnen wij dit als volgt voorstellen :

De problemen die bij kwantitatieve tekstanalyse worden voor-gelegd kunnen in grote lijnen meestal op die wijze worden geschematiseerd. Uit dit schema wordt het duidelijk dat een zg. exacte methode de interpretatie-fase niet uitsluit of overbodig maakt. Het is zelfs zo dat bij deze laatste fase, de rol van de statistiek bij-komstig is. Het voordeel is echter dat nu de weg geopend wordt tot wat voor interpretatie in aanmerking komt. M.a.w. niet-signifi-cante verschillen hebben geen wetenschappelijke waarde als ver-schil, en worden als zodanig buiten beschouwing gelaten.

In een dergelijke optiek die stijl beschouwt als afwijking t.o.v. een norm is het duidelijk dat de statistiek als „la science des écarts” een uitgelezen middel is om bij stilistisch onderzoek ge-bruikt te worden.

P. Guiraud heeft ooit geschreven : „La linguistique est la science statistique type, les statisticiens le savent bien, la plupart des

linguistes l'ignorent encore" ¹³, wij zouden gerust hetzelfde durven beweren voor de stilistiek.

4. BESLUIT

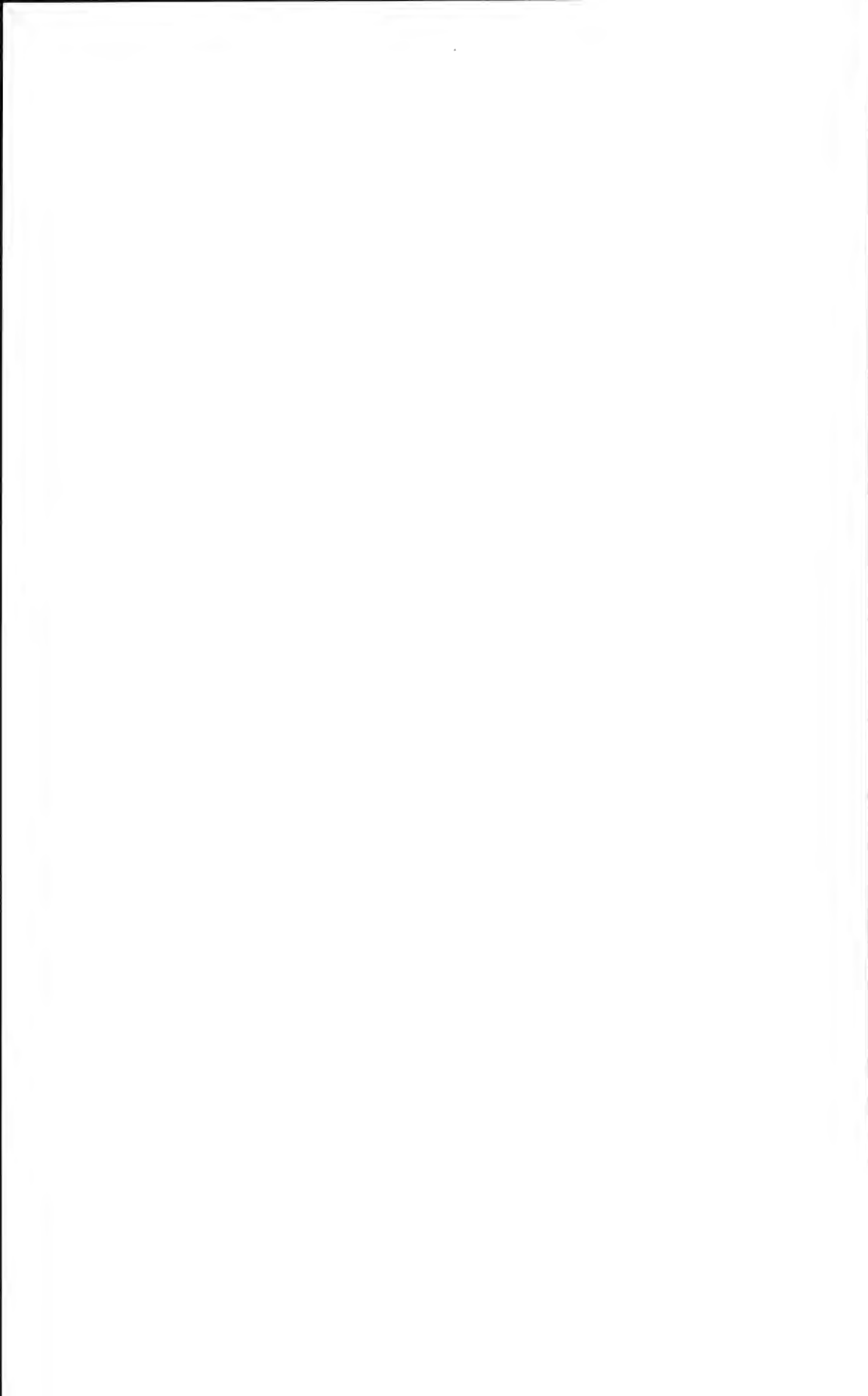
Met deze enkele beschouwingen hebben wij proberen duidelijk te maken dat de taal en het taalgebruik een statistische structuur bezitten en dat de linguïstiek derhalve een nuttig gebruik zou kunnen maken van de statistiek. Er mag echter niet uit het oog worden verloren dat het hier slechts om enkele dimensies, enkele facetten, van de taalstudie gaat. M.a.w. om het oneerbiedig uit te drukken, wij zouden niet van een linguïst een pure getallenwicelaar willen maken. In de eerste plaats gaan zoals J. F. Schouten ¹⁴ al eerder heeft beklemtoond, „aan de kwantitatieve meting (...) in beginsel enige uitermate belangrijke stadia van wetenschappelijk denken vooraf”. Een conditio sine qua non voor een statistisch onderzoek is immers dat de samenstellende eenheden van de populatie volkomen gedefinieerd zijn. We kunnen nooit tot bruikbare resultaten komen wanneer niet precies geweten is, waaraan datgene dat we aan een statistisch onderzoek onderwerpen beantwoordt. M.a.w. de begrippen en grootheden die wij hanteren moeten van andere onderscheiden en met elkaar vergeleken kunnen worden. Pas na deze voorbereidende stadia, kan de kwantitatieve meting en daarbij aansluitend de statistische analyse plaatsvinden. Wij menen echter dat de taalstudie in een dusdanig stadium is gekomen dat de twee: 'kwalitatieve' en 'kwantitatieve' analyse niet na maar samen met en door elkaar tot het uiteindelijke doel van alle taalstudie kunnen komen: een dieper inzicht krijgen in het proces van spreken, schrijven en verstaan, d.i. in hun uiteindelijke object: de taal ¹⁵.

K.U. Leuven
Departement Linguïstiek
Instituut voor Toegepaste Linguïstiek
Vesaliusstraat 2, Leuven.

13. P. Guiraud, *Problèmes et Méthodes de la Statistique Linguistique*, Dordrecht, Reidel, 1959, p. 15.

14. J. F. Schouten, *De methode in de verschillende wetenschappen*, in: *De gang der gedachte; Negen voordrachten over de methodes in de natuur- en geneeskundige wetenschappen*, Den Haag, Nijhoff, 1960, p. 118.

15. Deze tekst is een licht gewijzigde versie van een reeds eerder verschenen artikel: *Enkele betrekkingen tussen linguïstiek en statistiek*, in *NIKO* (Tijdschrift van het Belgisch Centrum voor Methodiek van de Wiskunde), Brussel, 13 (1973), 69-82. Ik sta erop Prof. Dr. L. K. Engels, Dr. R. Eeckhout, en Drs. W. Smedts hartelijk te bedanken voor de opmerkingen die zij maakten bij de twee versies.

Moeilijkheden en mogelijkheden bij het onderzoek van de Nederlandse klankstructuur

door

J. TAEDEMAN

1. Dat in de klankkomponent van een taal een onderscheid gemaakt moet worden tussen taalsystematisch relevante en irrelevante elementen, was verscheidene taalonderzoekers in de decennia net voor en net na de eeuwwisseling al duidelijk geworden. Zij waren fonologen-avant-la-lettre. Een duidelijke formulering van een fonologische theorie (als onderdeel van een algemene taaltheorie) is er echter pas op het einde van de jaren twintig gekomen. Zij was het werk van de belangrijkste vertegenwoordigers van de „Cercle linguistique de Prague”: R. Jakobsson, S. Karcevskij en vooral N. S. Trubetzkoy, wiens *Grundzüge der Phonologie* nog altijd als de hoeksteen van het moderne fonologisch onderzoek beschouwd mag worden. De fonologie wordt er gepresenteerd als een theorie over de *structuur* van de klankkomponent en is als zodanig op de eerste plaats een eksponent van het *struktuuralisme*. Centraal staan het begrippenpaar „langue” (Sprachgebilde)-„parole” (Sprechakt) en de notie „Lautunterschied”. Op het niveau „parole” valt nl. een oneindig aantal klankopposities te onderscheiden, op het niveau „langue” blijken echter maar een selekt aantal van die opposities funktioneel te zijn, in die zin dat zij betekenisonderscheidende (distinktieve) waarde hebben. Volgens Trubetzkoy heeft de fonoloog bij de beschrijving van de klankstructuur een drieledige taak:

- 1 de distinktieve opposities opsporen
- 2 de relaties tussen de leden van die opposities nagaan
- 3 onderzoeken volgens welke regels die leden met elkaar verbonden kunnen worden tot woorden en zinnen.

Faze 1 + 2 leveren de *foneeminventaris* van de onderzochte taal op; het resultaat van faze 3 is een *fonotaksis* (beschrijving van de foneemvalentie of *-distributie*). Bijzonder interessant is het hier al te vermelden dat ook Trubetzkoy er uitdrukkelijk op wijst dat in elke fonologische beschrijving faze 1 + 2 enerzijds en faze 3 anderzijds noodzakelijk en inherent met elkaar verbonden zijn. Het mag inderdaad nogal evident lijken dat de foneemdistributie pas echt onderzocht kan worden als de foneeminventaris (oppositieel)

vastgelegd is, maar niet minder ligt het volgens Trubetzkoy voor de hand dat het distributie-onderzoek nieuwe elementen kan aanbrengen i.v.m. de situering van de fonemen in het foneemstelsel¹. Een foneem is dus in laatste instantie niet de som van zijn oppositionele maar van zijn *oppositionele* + *distributionele* kenmerken.

De reden waarom ik hier zo de inherentie van de drie aspecten van het fonologisch onderzoek beklemtoon, moge verder blijken.

2.0. Voor het Nederlands is het *oppositionele* aspect van de klankcomponent al vroeg aan een grondig onderzoek onderworpen. Het resultaat, de foneeminventaris, is bij de diverse analyses vrijwel steeds hetzelfde geweest. Alleen i.v.m. de vokaalfonemen zijn de Nederlandse fonologen het op een paar punten niet helemaal met elkaar eens geweest:

- de status van de zgn. „doffe” [ə]
- de mono- of bifonematische interpretatie van de diftongen *ei*, *ui* en *ou*
- de plaats van *ie*, *uu* en *oe* in het vokaalsysteem: kort (eventueel ongespannen) of lang (eventueel gespannen).

I.v.m. het *distributionele* aspect moeten wij ons echter in de voorhanden literatuur² tevreden stellen met een merkwaardig gering aantal konstataties van vrij algemene en vage aard.

In de laatste uitgave van Van den Bergs overigens goed bruikbare *Foniek van het Nederlands* (1972³) treffen wij b.v. de volgende „regels” aan m.b.t. het begin van het Ndlse monomorfematische woord:

1. Elke vokaal kan in de anlaut voorkomen.
2. Van de konsonanten komt alleen /ŋ/ niet op die plaats voor.
3. Twee vokalen kunnen daar (en ook elders) in het oorspr. Nederlandse monomorfematische woord niet na elkaar voorkomen.
4. Ten slotte geeft hij een overzicht van de zgn. „konsonantverbindingen” die in de anlaut kunnen staan. Hierin komen *pn-*, *ps-*, *chl-* en *fj-* voor. Van *sk-*, dat mij niet vreemder en

1. N. S. Trubetzkoy, *Grundzüge...*, S. 219: „Daher müssen alle jenen Regeln, die den Gebrauch der einzelnen Phoneme und ihre Kombinationen irgendwie einschränken, bei der Beschreibung eines phonologischen Systems immer sorgfältig angegeben werden.

Sehr oft lässt sich auf Grund solcher Regeln eine Einteilung der Phoneme vornehmen, wobei diese funktionelle Einteilung die andere, durch logische Analyse der phonologischen Oppositionen gewonnene, ergänzt.”

2. Een uitzondering hierop is beslist het recente werk van J. J. M. Bakker, *Constant en variabel*, 1971. Tegen zijn aanpak moet echter het grote bezwaar ingebracht worden dat hij al te zeer de relevantie van de morfeemgrens verwaarloosd heeft.

zeldzamer lijkt te zijn dan b.v. *pn*- en *ff*-, is in de tabel echter geen spoor.

Hierbij sluiten dan nog enkele gelijkaardige „regels” i.v.m. het morfeemeinde aan.

En in de andere „gevestigde” fonologische beschrijvingen van het Nederlands zijn wij er in dit opzicht beslist niet beter aan toe.

2.1. De balans van dit nagenoeg louter oppositionele beschrijvingsprocédé is dan ook in kort bestek op te maken. Het heeft een ideale (d.w.z. systematische) segmentele woordvormdiakrise mogelijk gemaakt maar tegelijkertijd weinig fundamenteel inzicht in de *structuur* van de Nederlandse klankcomponent verschaft. Door die overwegend oppositionele aanpak is men namelijk het vinden van de foneeminventaris als een soort finaliteit gaan beschouwen, terwijl het toch duidelijk is dat fonemen pas een echt zinvolle status krijgen als beschrijvingstechnische elementen in functie waarvan de wetmatigheden in de klankcomponent akkuraat, inzichtelijk en economisch geformuleerd kunnen worden.

Herinnerend aan Trubetzkoy's passus over distributioneel onderzoek moeten wij er bovendien nog op wijzen dat fonemen louter oppositioneel heel vaak onvoldoende (m.i. soms zelfs onjuist!) gekarakteriseerd zijn. Straks hoop ik ten andere vooral op grond van een aantal distributionele overwegingen aan te tonen dat de traditionele Nederlandse foneeminventaris op enkele totnogtoe onbetwiste punten gemodificeerd moet worden.

Samenvattend zouden wij de fundamentele ondoeltreffendheid en in akkuraatheid van de traditionele Nederlandse fonologie in hoge mate kunnen vergelijken met het volgende werkprocédé in de semantiek en de syntaxis: dat men de woordsoorten uitsluitend op grond van hun interne kenmerken ging vastleggen en daarbij hun valenties (bijna) helemaal buiten beschouwing liet.

2.2. De *oorzaak* van deze verwaarlozing van het distributionele aspekt in de fonologie is moeilijk met absolute zekerheid te achterhalen, maar de volgende factoren zullen er ongetwijfeld niet vreemd aan zijn.

2.2.1. De *te eng fonetische status* van het foneem en andere fonologische begrippen, waardoor, binnen de grenzen van de vrije en de *akoestisch of artikulatorisch eng verwante* positionele varianten, een één-éénduidige relatie gelegd werd tussen klank en foneem. Zo mogen b.v. de realisaties van X wel enige (vrije of positionele) variatie vertonen (b.v. $[\text{X}]$, $[\text{X}^-]$, $[\text{X}^+]$) maar alles moet toch binnen welomschreven fonetische perken blijven: $[\text{h}]$

kan daar o.a. niet meer toe behoren, omdat deze klank in een andere artikulatorische „kategorie” valt (velair ~ laryngaal). Omgekeerd moet [X] steeds als een realisatie van het foneem $^1/X/$ beschouwd worden.

Dat het foneem essentieel een mentale konstruktie en de klank (of realisatie) een fysisch element is en dat zij bijgevolg tot fundamenteel verschillende ontologische en beschrijvingstechnische niveaus behoren waartussen wel konkordantieregels opgesteld kunnen (en moeten) worden, lijkt men in de meeste Ndlse. fonologische beschrijvingen uit het oog verloren te hebben. En doordat men daarbij het foneem een vrij konkreet-fysische gestalte gaf, werd de mogelijkheid om krachtige distributieregels op te stellen automatisch fel beknot. Ter illustratie hiervan het volgende voorbeeld :

In de traditionele Nederlandse foneeminventaris komen de volgende stemloze frikatieve elementen voor : $^1/s/ - /f/ - /X/ - /b/$. Normaal zouden wij mogen verwachten dat die natuurlijke klasse in hoge mate dezelfde distributionele kenmerken heeft. In werkelijkheid hebben zij echter geen enkele valentie gemeen, wat vooral toe te schrijven is aan de distributionele defektiviteit van $/X/$ en $/b/$.

De volgende tabel biedt een overzicht van de distributie van $/b/ - ^1/X/$ en $/f/$ binnen het eenlettergrepige monomorfematische woord³ :

	$/b/$	$/X/$	$/f/$
1	# — [V] (<i>baan</i>)	X	# — ([V] (<i>fel</i>))
2	X	X	# — [L][V] (<i>flauw</i>)
3	X	[$\check{V}$] — # (<i>lach</i>)	[$\check{V}$] — # (<i>laf</i>)
4	X	[$\check{V}$] — [t] # (<i>acht</i>)	[$\check{V}$] — [t] # (<i>stift</i>)
5	X	# [s] — [V] (<i>schat</i>)	X

De segmenten *b* en *cb* hebben nog een ander kenmerk gemeen : [+ achter]. Nu lijkt het me een grote vereenvoudiging van het systeem te zijn als wij [h] beschouwen als een in de morfeemanlaut verschijnende variant van $/X/$. Op die manier hebben de stemloze frikatieve fonemen immers al drie valenties (1, 3, 4) gemeen. Dat $/X/$ desondanks niet in positie 2 optreedt, maakt onze „ingreep” belist niet optimaal elegant, maar kan ze m.i. toch niet ontwaarden. Hiermee wordt ten andere een belangrijk feit uit de

3. Hierin staat # voor woordgrens, [V] voor vokaalfoneem ([$\check{V}$] = kort vokaalfoneem, [$\check{V}$] = lang vokaalfoneem) en [L] voor likwiedfoneem. De platte streep duidt de plaats aan waar het betreffende foneem ingevuld moet worden.

Westgermaanse klankgeschiedenis direkt aanschouwelijk voorgesteld: nl. dat /X/ voor likwied geprokopeerd is.

In feite komt deze ingreep (of hypotese), waardoor /b-X/ en /f/ al drie gelijke (van de vijf mogelijke) distributiekenmerken hebben, hierop neer: wij hebben een *fonologisch* kenmerk [achter] geponeerd⁴ dat op het *fonetische* niveau positioneel gesplitst wordt in de kenmerken [+velair] en [+laryngaal]. Op dit punt valt in de traditionele fonologie een merkwaardige dualiteit te bespeuren: b.v. Ndl. [i] en [i:] verschillen ten opzichte van het (fonetische) kenmerk [lang], toch worden zij steeds via allofonenregels tot één /i/-foneem teruggebracht. Een gelijkaardige m.i. evenzeer voor de hand liggende behandeling van [h] en [X] (→ positionele varianten van /X/) is in de traditionele beschrijvingen echter gewoon nooit overwogen, omdat [h] en [X] fysisch/fonetisch iets sterker van elkaar verschillen dan [i] en [i:]. Hieruit kunnen wij alleen maar konkluderen dat in de traditionele theorie het foneem een te eng fonetische status heeft, met o.a. het hierboven aange- toonde onlogische gevolg dat een natuurlijke klasse van fonemen geen enkel distributiekenmerk gemeen heeft.

Nu blijft in het aangebrachte voorbeeld nog het vijfde distributietype (prevokalisch, na[s]) te behandelen: van de stemloze frikatieven komt in die positie alleen trad. /X/ voor. Die valentie heeft /X/, in oorspr. Nederlandse woorden, gemeen met /t/ (*star*) en /p/ (*spar*), allebei stemloze explosieven, echter niet met /k/. De fonemen /k/ en /X/ hebben behalve het kenmerk *stemloos* ook het kenmerk *velair* gemeen, m.i. een voldoende soliede basis voor allofonie. Op grond hiervan en weer eens ter vereenvoudiging van het hele systeem, wagen wij het dan ook [X] in die positie als een allofoon van /k/ te beschouwen. Op die manier verdwijnt nl. een laatste hinderlijke distributieve anomalie tussen /X/ en /f/ en kan meteen een elegante regel geformuleerd worden over de status van de tweeledige konsonantengroep vóór de vokaal: /s/ + stemloze explosief (wat bovendien weer met de historische realiteit overeenstemt). Ook voor deze hypotese is in het traditionele „model” geen plaats wegens het principe van de één-éénduidige relatie tussen foneem en realisatie (als er een foneem /X/ geïntroduceerd is, is elke [X] automatisch een realisatie van dat foneem). Uit het voorbeeld is echter, naar ik meen, wel voldoende gebleken dat de fonologie als strukturalistisch klankonderzoek hiermee haar eigen doelstellingen – het formuleren van de klank- strukturerende principes – neutraliseert.

4. [-achter] zijn die segmenten met een vernauwing na het palatale deel van het monddak.

2.2.2. Een tweede (eng met de eerste verwante) oorzaak van het bijna louter oppositionele beschrijvingsprocédé vormt m.i. het uitgangspunt dat het foneem de *kleinste betekenisonderscheidende eenheid* is. Lineair (of : horizontaal) kan men moeilijk iets anders poneren, maar op grond van Trubetzkoy's foneemdefinitie („die Gesamtheit der phonologisch relevanten Eigenschaften”, blz. 35) kunnen wij in elk segment ook een „vertikale” dimensie onderscheiden en in die optiek wordt het *relevant kenmerk* („distinkatief feature”) zelf het kleinste betekenisonderscheidende element. De „signifiants” van *bal* en *pal* worden in laatste instantie niet van elkaar onderscheiden door de aanwezigheid van resp. /b/ en /p/ maar door een verschillend gespecificeerde aanwezigheid van het feature [gespannen] in de anlautende fonemen /b/ en /p/, die overigens dezelfde fonologische kenmerken hebben.

Deze konstataatie wil ik helemaal niet presenteren als een innovatie ; minder bekend of toch zeker zelden geëxpliciteerd is echter een emanatie hiervan, nl. dat bepaalde (vooral distributionele) wetmatigheden via het distinkatief feature veel gemakkelijker opgespoord en algemener/eenvoudiger geformuleerd kunnen worden dan via het foneem ⁵.

Ter illustratie hiervan neem ik weer die morfemen die met twee echte konsonanten (KK-) beginnen. De mogelijke verbindingen in oorspr. Nederlandse woorden zijn, zoals zopas aangetoond is, /s/ + /t/, /s/ + /p/ en /s/ + /k/. Als wij fundamenteel met fonemen werken, dan moeten wij ons tevreden stellen met een dergelijke opsomming van de mogelijke clusters :

Vertrekken wij echter van de feature-konstellatie van die fonemen, dan kunnen de volgende wetmatigheden geformuleerd worden :

- 1 K1 ≠ K2
- 2 K1 + K2 [+ gespannen]
- 3 K1 + K2 : verschillend gespecificeerd t.a.v. het feature [kontinu]
- 4 ad hoc : K1 = $\left[\begin{array}{l} + \text{koronaal} \\ + \text{kontinu} \end{array} \right] \rightarrow /s/$

Betrekken wij nu bij ons onderzoek van de tweeledige prevokalische groep ook de verbinding K + L (= likwied), dan konsta-

5. Zie hierover o.a. M. Halle, *On the Basis of Phonology*, in : J. A. Fodor-J. J. Katz, *The Structure of Language* (1964), blz. 324-333.

M. H. Wheeler, *Distinctive features and natural classes in phonological theory*, in : *Journ. of Linguistics* VIII (1972), blz. 87-102. Wheelers kernidee is dat distinkatieve kenmerken „provide a formal means of expressing the notion of a natural class, such that a phonological rule which applies to a natural class may be expressed in a simpler way than a rule applying to some other class of segments.”

teren wij dat, afgezien van hierboven behandelde /Xl/ en /Xr/, alleen de volgende combinaties on-Nederlands zijn: /tl/, /dl/, /sr/, /zr/. Alleen als wij het distinktief kenmerk als basiselement hanteren, kunnen wij hierin een structurende wetmatigheid ontdekken. In die te elimineren combinaties valt dan op dat:

- 1 konsonant (K) en likwied (L) beide [+ koronaal] zijn
- 2 K en L gelijk gespecificeerd zijn t.a.v. het feature [kontinu]: /tl/ en /dl/ zijn [- kontinu], /sr/ en /zr/ [+ kontinu].

Bijgevolg hoeft voor de beregeling van de anlautende /K + L/-combinaties maar één restriktieregel opgesteld te worden: als de konsonant koronaal is, dan moeten K en L verschillend gespecificeerd zijn ten opzichte van het kenmerk [kontinu]. (Bemerk in dit laatste opzicht dezelfde wetmatigheid als bij KK). Geformaliseerd:

$$[+ \text{likwied}] \longrightarrow [\alpha \text{ kontinu}] / \# \left[\begin{array}{l} + \text{konsonant} \\ + \text{koronaal} \\ - \alpha \text{kontinu} \end{array} \right] \text{ —————}$$

2.2.3. Als derde en laatste belangrijke oorzaak van de marginale plaats van het distributie-onderzoek zie ik de losmaking van de klankkomponent uit de rest van de grammatika ($\rightarrow$ „autonome” fonologie). Hiermee bedoel ik vooral de neiging om de fonologische relevantie van morfeem- en woordgrenzen, morfonemische alternanties en grammatikale categorieën (znw., ww., enz.) gedeeltelijk (vooral in Europa) of zelfs volledig (vooral het Amerikaanse strukturalisme van de jaren 1940/1950) te ontkennen. Ook hierdoor kunnen inderdaad heel wat distributionele wetmatigheden in het stammorfeem (vooral de vokaal en de postvokalische groep), het suffiks of het woord in het algemeen versluierd worden.

Hiervan getuigen de volgende voorbeelden:

1 In éénlettergrepige monomorfematische Nederlandse woorden komen postvokalisch de volgende types⁶ van tweeledige clusters voor: -KK (*vuist*), -LK (*werk*), -NK (*bank*) en -LN (*arm*). Negeren wij echter de morfeemgrens in woorden als *luwt*, *draait* en *groeit*, dan moet hier nog een vijfde type aan toegevoegd worden, nl. -GK, tenzij wij het element tussen resp. [y], [a.] en [u] enerzijds en /t/ anderzijds als het eindstuk van een diftong wensen te beschouwen (resp. /yw/ - /āj/ - /uʃ/). Dat lost echter niet veel op want op die manier komen wij in tegenspraak met een distributieregel voor de „echte” diftongen *ei*, *ui* en *ou*: nl. dat tussen die diftongen en de morfeemgrens nog een één- of twee-

6. Hierbij: L = likwiedfoneem, N = nasaalfoneem, G = glijderfoneem.

ledige groep kan staan (b.v. $z + ou + t$, $v + ui + st$, $ei + nd$), wat bij *luw*-, *draai*- en *groei*- juist onmogelijk is.

2 In de Wvla. dialecten gaat een gespannen (lange) vokaal over in zijn ongespannen (kort) korrelaat vóór twee okklusieven. Een alternatie als $ik/wēt/ -ie$ [$wɪt$] kan er alleen verklaard worden, als voor de laatste vorm de onderliggende structuur $\# \neq wēt \neq t \neq \#$ ⁷ geponoerd wordt, waarbij $t + t$ wetmatig verkorting tot [$ɪ$] veroorzaakt.

3 De distributie van een of andere suffiksvorm kan één of meer fonemen uit het basismorfeem nader specificeren.

Een mooie illustratie hiervan bood ons al W. G. Moulton in zijn geprezen artikel *The Vowels of Dutch : Phonetic and Distributional Classes*⁸. Op grond van woordparen als *karretje-kaartje*, *bolletje-boontje* komt hij tot de konstatactie dat tussen een basismorfeem dat eindigt op een ondubbelzinnig ongespannen (= korte) vokaal + likwied of nasaal en het diminutiefsuffiks een (verbindend ?) [ə]-element komt te staan ($\rightarrow$ suffiks *-etje*) ; na een duidelijk gespannen (= lange) vokaal + nasaal of likwied is dat niet het geval ($\rightarrow$ suffiks *-tje* of *-pje*). Na $/i/$, $/y/$ en $/u/$ komt normaal het monosyllabische suffiks voor (b.v. *kiel-tje*, *muur-tje*, *bloem-pje*), wat hij terecht een belangrijk argument vindt om $/i/$, $/y/$ en $/u/$ fonologisch gespannen te noemen ; de enkele wisselvormen met *-etje* (b.v. *wiel-etje*, *bloem-etje*) behoren tot het bijzondere taalgebruik (poëtische taal, kindertaal, enz.) en ontkrachten de hierboven weergegeven visie op de foneemstatus van $/i/$, $/y/$ en $/u/$ niet. Zij kunnen m.i. ten hoogste uitvloeielsels zijn van het feit dat die segmenten fonetisch (ver)kort geworden zijn.

Een analoog (m.i. nog iets sterker) voorbeeld geven wij uit de dialecten van westelijk Oost-Vlaanderen. Vooral door de opheffing van de (fonetische) kwantiteitskorrelatie bij de vokaalsegmenten aldaar⁹ is het ((fonetische) verschil tussen $\bar{o}$ en o er volledig opgeheven : b.v. [bɔrm] is er de klankvorm van *bom* (= springtuig) en $\bar{b}\bar{o}m < \bar{b}\bar{o}dem$. Grosso moddo treedt daar in het diminutiefsuffiks dezelfde alternantie op als in het A.N. : na (oorspr.) gespannen/ lange vokaalsegmenten + likwied of nasaal een monosyllabische suffiksvorm (*-ke* of *-tje*), na (oorspr.) ongespannen/ korte vokaalsegmenten + likwied of nasaal bisyllabisch *-eke* (b.v. *bal-eke*, *ster-eke*, *ton-eke*). Het diminutief van *bom* is [$\text{bɔrm}\text{ək}\text{ə}$], dat van $\bar{b}\bar{o}m$ ($< \bar{b}\bar{o}dem$) echter [$\text{bɔrm}\text{k}\text{ə}$], wat m.i. het poneren van twee o -fonemen, een gespannen $\bar{o}$ en een ongespannen o ,

7. $\neq$ = morfeemgrens.

8. *Lingua* 11 (1962), blz. 294-312.

9. Zie hierover : J. Goossens, *Proeve van een typologische kaart van de Zuid-nederlandse Vocaalsystemen*, in : *Taal en Tongval* XX (1968), blz. 9-16.

tenvolle rechtvaardigt. Een tweede „bewijs” van 2 (diepte)fone-
men *o*, die echter aan de oppervlakte, fonetisch dus, samengevallen
zijn, biedt ons een onderzoek van de meervoudsvorming. Bij *bom*
is het pluralissuffiks /n/, bij *bōm* (< *bōdem*) echter /s/. Deze
laatste suffiksvorm is er algemene regel na een znw. dat eindigt
op een syllabische sonans (*l, r, n, m*: b.v. *appel-s, vader-s, oven-s,*
bezem-s) en b.v. helemaal niet na vokaal + *m* (b.v. *raam-en*),
zodat [bōms] alleen te verklaren is uit een morfeem op — /m̥/
(/bōdm̥/) + /s/, waarbij *d* synkopeerde na lange vokaal, in
casu /ō/.

2.3. Nog talloze andere voorbeelden zouden hier aangebracht kun-
nen worden om aan te tonen dat :

1. distributie-onderzoek even essentieel is als het louter opposi-
tionele beschrijvingsprocédé bij de studie van de klankkompo-
nent van het Nederlands en zijn dialecten
2. die distributionele dimensie echter pas echt zinvol ingescha-
keld kan worden als een aantal theoretische opties gelicht zijn :
  - integratie van de klankkomponent in de rest van het gram-
matikale model (ad 2.2.3.)
  - formulering van klankstrukturele regels in termen van het
distinkatief feature en niet van het foneem (ad 2.2.2.)
  - onderscheiding van twee fundamenteel verschillende onto-
logische en beschrijvingstechnische niveaus : dat van de
mentale konstruktie (→ foneem) en dat van de fysische
realisatie en observatie (→ klank), wat impliceert dat het
foneem geen konkreet-fysische gestalte kan hebben (ad
2.2.1.).
3. (dat) binnen het traditionele beschrijvingspatroon die ele-
mentaire voorwaarden niet of toch maar gedeeltelijk vervuld
kunnen worden. Ter adstruktie rekapituleer ik bondig een
paar ervan :
  - de trad. fonologie zal in het Ovla. *boms* en *bommen* de
verschillende vorm van het pluralissuffiks nooit als een
relevant element erkennen om gelijke klanken [oʀ] op
twee verschillende fonemen, gespannen (lange) en onge-
spannen (korte) *o*, terug te voeren ;
  - de distributionele komplementariteit van de stemloze frika-
tieven [h] en [X] weegt in de taksonomische fonologie
niet op tegen het feit dat [h] en [X] tot een verschillende
artikulatorische kategorie (velair ~ laryngaal) zijn gaan
behoren ;

- dat de klank [X] in de *sch*-verbinding tot het foneem /k/ teruggebracht wordt omdat op die manier een elegante regel m.b.t. de prevokalische combinatie KK- te formuleren is, is in de traditionele fonologie onmogelijk wegens het principe van de éénduidigheid : als er een foneem /X/ in de inventaris opgenomen is, dan is elke [X] automatisch een realisatie van dat foneem.

3. Uit dit alles moeten wij dan konkluderen dat naar een *andere theoretische basis* uitgekeken dient te worden waarin de drie essentiële voorwaarden voor een optimaal distributie-onderzoek werkelijk ingebouwd zijn. Hiervoor zie ik alleen de *generatieve* fonologie in aanmerking komen. In een generatief model is de syntaktische oppervlaktestructuur de input van de fonologische component, wat de integratie van de klankcomponent in de rest van de grammatika garandeert. Verder worden in de fonologische component konsekvent twee voorstellingsniveaus onderscheiden : een *systematisch-fonemisch* (fonologisch) en een *systematisch-fonetisch*. Het eerste heeft een mentaal karakter en is een hypothese over de algemene interne verhoudingen in de klankstructuur ; het tweede is in wezen van fysische aard en biedt een enge fonetische transkriptie van allerlei uitingen. Door (fonologische) transformatieregels die een cyclisch karakter kunnen hebben, wordt het ene niveau op het andere betrokken. De basiselementen waarmee gewerkt wordt zijn features, die op het systematisch-fonologisch niveau klassifikatorisch (en binair) zijn, op het systematisch-fonetisch niveau uiteraard fonetisch (en meerwaardig)¹⁰.

Het ligt niet in mijn bedoeling hier nog een volledige beschrijving te brengen van het T.G.-fonologiemodel. Alleen hoop ik dat uit deze grove schets voldoende gebleken is dat in die theorie de drie basisvoorwaarden voor een optimaal distributie-onderzoek vervuld zijn.

Wellicht het mooiste voorbeeld hiervan voor het Nederlands biedt ons de uitstekende bijdrage van O. Leys over de fonologische status van *ng* en het bestaan van een /g/-foneem¹¹.

SLOTBESCHOUWING

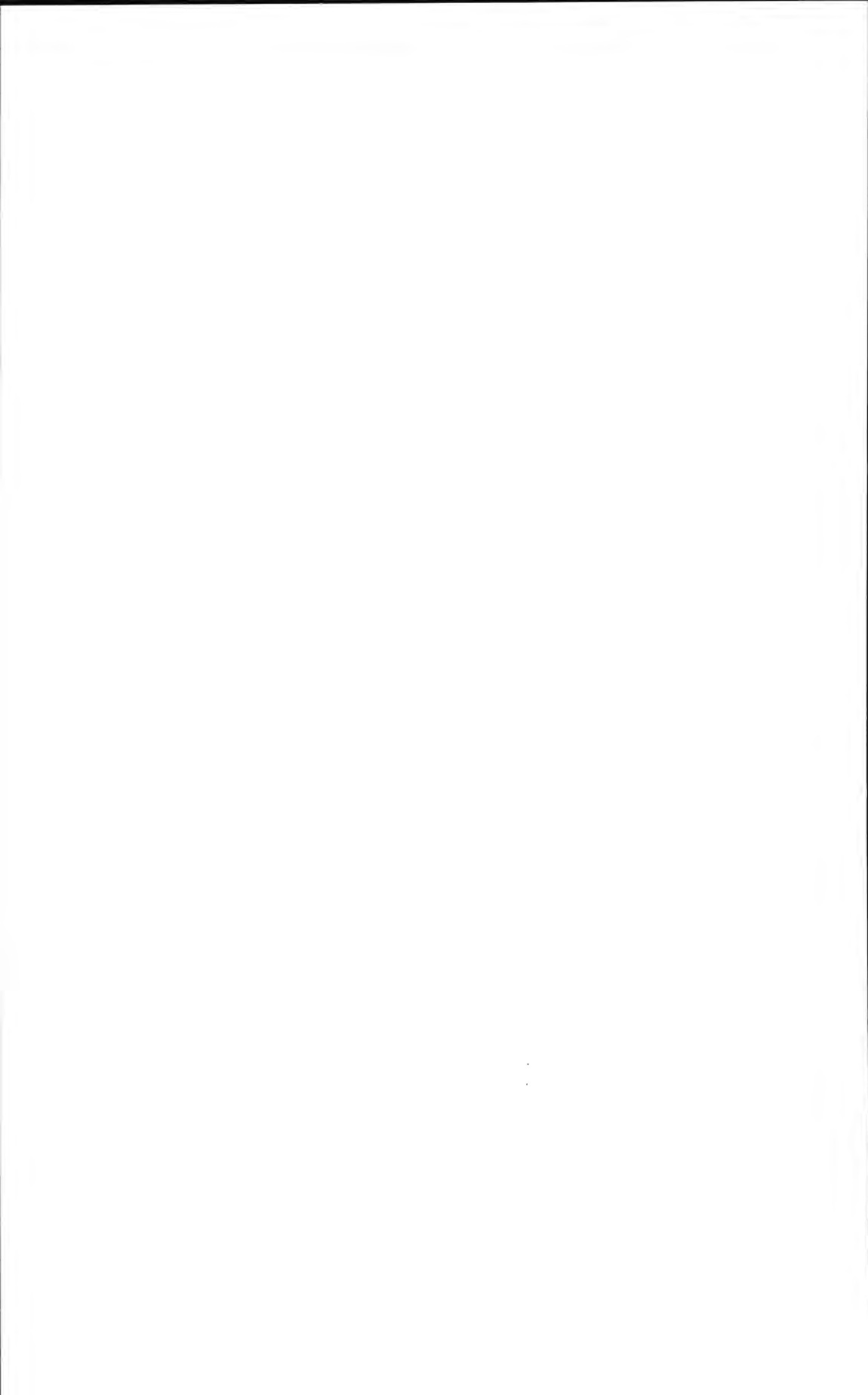
- Er doen zich *moeilijkheden* voor bij het onderzoek van de Nederlandse klankstructuur, vooral doordat binnen het theoretische kader van de traditionele fonologie, dat tot voor korte tijd de enige

10. De fonetische-feature-inventaris is ook niet noodzakelijk dezelfde als de klassifikatorische (zie b.v. hierboven : [achter] ~ [velair] / [laryngaal]).

11. O. Leys, *The Phonemic Status of <ng> and the Existence of a Phoneme /g/ in Dutch*, in : *Leuv. Bijdr.* LIX (1970), blz. 128-136.

inspiratiebron was voor dit onderzoek, essentieel te weinig „ruimte” voorhanden was voor een optimale beschrijving van het distributionele aspekt.

– Wij beschikken echter over voldoende *mogelijkheden* om die leemte te vullen omdat het generatieve model idealer voorwaarden biedt om de structurerende principes in de klankkomponent te ontdekken en op een eenvoudige, inzichtelijke en controleerbaar juiste manier te formuleren,

De indeling van de sterke werkwoorden in het Duits

door

M. VAN DE VELDE

De indeling van de sterke werkwoordvormen in klassen volgens de wisseling van de stamvocaal is niet nieuw. Bij de beschrijving van de oudere taalperiodes is zij zelfs algemeen gebruikelijk.

Hier wordt gepoogd voor het moderne Duits een gelijkaardige indeling te geven.

Onze poging is niet de eerste in die richting. We geven dus eerst een chronologisch geordend overzicht van de literatuur van de laatste jaren over het onderwerp.

In 1953 gaf Morris Halle¹, geïnspireerd door Roman Jakobsons artikel over de Russische werkwoorden², een beschrijving van de werkwoorden in het Duits. Hij ging daarbij niet, zoals gebruikelijk, uit van de infinitief, maar wel van de vorm van de derde persoon enkelvoud van de indicatief imperfectum. Het grote voordeel van dit uitgangspunt is, dat men de werkwoorden direct als zwak of sterk kan karakteriseren. Zoals uit de kritiek van Ulvestad³ op Halles artikel duidelijk blijkt, is dit echter ook het enige voordeel van deze beschrijvingsmethode. Het kan niet de bedoeling zijn, hier de door Ulvestad geformuleerde kritiek helemaal te herhalen. Om te illustreren hoe zwak de regels zijn, waartoe Halle komt door uit te gaan van de 3e pers. enkv. van de ind. impf. volstaat dit voorbeeld⁴: de regel, volgens welke werkwoorden met basisvocaal /o/ of /o:/ in het part. perf. dezelfde vocaal, in de infinitief /i/ of /i:/ hebben is op evenveel werkwoorden (nl. 23) niet als wel toepasbaar. Wanneer men dan nog weet dat de werkwoorden *sehen* en *sieden* bij voorbaat uit de beschrijving uitgesloten zijn, dan komt men tot de vaststelling dat er eigenlijk meer uitzonderingen zijn dan werkwoorden waarop de regel wel van toepassing is, wat toch maar weinig bevredigend kan genoemd worden.

1. M. Halle, *The German Conjugation*, in: *Word* 9 (1953), p. 45-53.

2. R. Jakobson, *Russian Conjugation*, in: *Word* 4 (1948), p. 155-167.

3. B. Ulvestad, *The Strong Verb Conjugation System in German*, in: *Word* 12 (1956), p. 91-105, vnl. p. 93-97.

4. B. Ulvestad, *o.c.*, p. 96.

J. W. Marchand⁵ die een beschrijving probeerde op te bouwen vanuit de vorm van het part. perf. kwam tot de bevinding dat een dergelijke poging niet tot goede resultaten kan leiden en besloot dan ook dat als enig uitgangspunt de vorm van de infinitief kan dienen.

Dat is ook de mening van Ulvestad en van de anderen die zich met het probleem bezighielden.

Ulvestad⁶ gaat ervan uit dat men bij de classificering van de sterke werkwoorden moet kiezen tussen een pedagogisch en een wetenschappelijk gerichte beschrijving. Hij kiest de tweede vorm en wil dan bij de formulering van zijn regels een zo hoog mogelijke voorspelbaarheid (predictability) bereiken. Daar slaagt hij voor een groot gedeelte ook in. Toch is op zijn indeling nog het een en ander aan te merken. Zo lijkt het ons een principiële fout van Ulvestad, de vormen van de conjunctief imperfectum niet in de beschrijving te betrekken⁷. Het is weliswaar zo, dat het overgrote deel van die vormen direct uit de ind. impf. kan worden afgeleid, maar ditzelfde geldt ook voor de vorm van de 2e en 3e pers. enkv. van de ind. praes. Wanneer deze speciaal opgenomen wordt omdat er een aantal uitzonderingen op de algemene regels vanumlaut en e/i-Wechsel bestaan, dan lijkt het ons onlogisch dit niet te doen bij de vorm van de conj. impf. Door het opnemen van deze vorm wordt de beschrijving weliswaar gecompliceerder, maar anderzijds wordt de voorspelbaarheid van de regels erdoor verhoogd, en dat lijkt ons van doorslaggevend belang te zijn.

Verder bestaat er volgens ons ook geen enkele reden om de oppositie tussen /e:/ en /ɛ:/ als niet meer bestaande te beschouwen en dus bv. *gären* en *heben* of *gebären* en *befehlen* tot een zelfde klasse te rekenen⁸.

Ten slotte is er nog detailkritiek mogelijk op Ulvestads overzicht. We beperken ons hier tot één voorbeeld: wij zien niet in waarom hij *kriechen* en *riechen* als een afzonderlijke klasse (nr. 22) beschouwt⁹, terwijl die toch gemakkelijk in zijn klasse 3 (/i:/ voor /s/ : *fliessen*, *schiessen*, *geniessen*) hadden kunnen ingescha-

5. J. W. Marchand, *The Use of Prediction in Teaching the German Verb*, in: *Language Learning* 5 (1955), p. 142, naar B. Ulvestad, *o.c.*, p. 95.

6. Cfr. voetnoot 3.

7. B. Ulvestad, *o.c.*, p. 99.

8. Hiervoor steunen we op *Siebs, Deutsche Aussprache. Reine und gemässigte Hochlautung mit Aussprachewörterbuch*, herausgegeben von H. de Boor, H. Moser und C. Winkler (Berlin 1969¹⁹) waarin nog uitdrukkelijk staat: „Für die Hochlautung besteht heute der Zustand, dass sie bei langem e-Laut unterscheidet zwischen *gewähren* und *Gewehr*, *vermählen* und *Mehl*, *läge* und *lege*“ (p. 47). Ook het *Wörterbuch der deutschen Aussprache*, herausgegeben von einem Kollektiv (Leipzig, 1969²⁰) maakt nog het onderscheid (p. 31).

9. B. Ulvestad, *o.c.*, p. 100.

keld worden door de regel uit te breiden van /i:/ + /s/ tot /i:/ + stemloze consonant.

Voor het overige moge wat wij nog op de indeling van Ulvestad aan te merken hebben, blijken uit een vergelijking van zijn beschrijving met de onze.

Geheel onafhankelijk van Ulvestad behandelde ook Erich Spitz hetzelfde probleem van de indeling der werkwoorden¹⁰.

Hij gaat daarbij uit van de indeling die W. Jung gebruikt¹¹ en werkt deze verder uit. Het hoofdcriterium daarbij is de relatie tussen de stamvocaal van de inf. en die van de ind. impf. Een verdere onderverdeling gebeurt dan op basis van de stamvocaal van het part. perf. Dit leidt tot een zeer overzichtelijke indeling, waarbij ook aan de conj. impf. een afzonderlijke plaats wordt ingeruimd. Aangezien echter aan de consonantische omgeving van de stamvocaal geen aandacht wordt besteed, kan ook geen verklaring gegeven worden voor het samen voorkomen van bepaalde werkwoorden in een bepaalde klasse. Verder behandelt Spitz niet alleen de sterke werkwoorden maar de niet-zwakke werkwoorden, dus ook bv. de Präteritopräsentia, die zijn indeling verzwaren en o.i. toch beter afzonderlijk behandeld worden. Anderzijds vergeet hij echter een paar sterke wkw. zoals *weben*, *glimmen*, en *bersten*, die zijn overzicht onvolledig maken. Ten slotte lijkt het ons zeer merkwaardig dat *gären* en *wägen* één groep vormen met *bewegen*, *heben*, *pflügen* en *scheren*¹², dat *gebären* daarentegen wel als een wkw. met stamvocaal /ε:/ in de infinitief beschouwd wordt¹³.

Verder moet ook nog een korte bijdrage van Donald Hook¹⁴ over de classificering van de sterke werkwoorden in het moderne Duits vermeld worden. Deze beschrijving waarin slechts uitgegaan wordt van de 3 hoofdvormen (inf., ind. impf. en part. perf.) – de e/i-Wechsel wordt op het einde kort besproken, deumlaut helemaal vergeten – brengt weinig nieuws en de voorspelbaarheid van sommige regels is ook vrij beperkt, zo bv. die van klasse 6 die luidt : wanneer de stam van de infinitief /ε/ bevat + onmiddellijk volgende of voorafgaande /l/ + consonant, dan is de ablautreeks : /ε/, /a/ of /a:/, /o/ ¹⁵. Wanneer de vocaal in de ind. impf. echter

10. E. Spitz, *Die morphologische Klassifizierung der deutschen Verben*, in : *Deutsch als Fremdsprache* 3 (1966), Heft 4, p. 19-27.

11. Spitz verwijst naar : W. Jung, *Kleine Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig, 1954. Deze indeling vinden we ook nog in : W. Jung, *Grammatik der deutschen Sprache*, Leipzig, 1968³, p. 179-182.

12. E. Spitz, *o.c.*, p. 24.

13. E. Spitz, *o.c.*, p. 26.

14. D. Hook, *Die Klassifizierung der starken Verben in der deutschen Gegenwartssprache*, in : *Deutsch als Fremdsprache* 5 (1968), p. 219-221. Ik dank hierbij prof. dr. G. De Smet, die mij op deze bijdrage attent maakte, evenals op het artikel van J. Van Bergen (cfr. voetnoot 33).

15. D. Hook, *o.c.*, p. 221.

kort of lang is, wordt niet aangegeven. Daarenboven bevat het overzicht nog enkele fouten: zo krijgt *sieden* bv. in de ind. impf. en in het part. perf. /o:/ i.pl.v. /o/ ¹⁶. We menen daarop dan ook niet verder te moeten ingaan.

De recentste bijdrage die we konden raadplegen is die van J. Fourquet ¹⁷. Daarin wordt eerst de relatie tussen de stamvocaal van de inf. en die van de part. perf. onderzocht. Voor deze beschrijvingswijze steunt Fourquet op pedagogische overwegingen: volgens hem moeten bij de studie van het Duits immers eerst die vormen aangeleerd worden die het frequentst gebruikt worden en dat zijn de praesensvormen, waartoe hij ook de ind. perf. rekent ¹⁸. Daarna wordt de vorming van de ind. impf. behandeld. Op die manier wordt misschien wel aan pedagogische eisen voldaan, de beschrijving wordt er o.i. toch niet eenvoudiger door.

Verder lijkt het ons ook weinig met de pedagogische bedoelingen in overeenstemming te brengen – zij het dan wegens de eenvoudigheid van het systeem – bv. /y:/ in *lügen* en *trügen* als een variante van /i:/ te beschouwen of bij sommige werkwoorden /a/ en /æ/ als varianten van /ε/ en /e:/.

Tot daar ons overzicht van de bijdragen over het onderwerp, die elk op hun manier voor de samenstelling van ons systeem van nut zijn geweest. Met opzet hebben we daarbij een artikel, het lijkigste dan nog, buiten beschouwing gelaten, en wel dat van J. R. Ross ¹⁹.

Ross vertrekt van een fundamenteel verschillend uitgangspunt. Hij beschouwt het probleem immers vanuit het oogpunt van de generatieve fonologie en opereert aldus met geheel andere regels dan wij.

Daar het ons moeilijk lijkt ongelijksoortige systemen met elkaar te vergelijken, hebben we er de voorkeur aan gegeven, Ross' behandeling van het probleem niet in het overzicht op te nemen, wat uiteraard geen negatieve beoordeling van deze beschrijvingswijze betekent.

Vooraleer we onze eigen indeling van de sterke werkwoorden geven, moeten echter nog een paar punten duidelijk gesteld worden.

1. Wat zijn sterke werkwoorden?

Als sterke werkwoorden beschouwen we die werkwoorden die

16. D. Hook, *o.c.*, p. 220.

17. J. Fourquet, *Les verbes forts de l'Allemand. Essai de classification*, in: *Les langues modernes* 64 (1970), p. 470-477.

18. J. Fourquet, *o.c.*, p. 471.

19. J. R. Ross, *Der Ablaut bei den deutschen starken Verben*, in: *Studia Grammatica IV. Phonologische Studien*, Berlin, 1967, p. 47-118.

1. ablaut kennen, 2. als suffix van het part. perf. -(e)n hebben. Verdere kenmerken zijn 3. voor sommige groepen e/i-Wechsel in de 2e en 3e pers. enk. ind. praes. en in de imperatief enkv. ; umlaut in de 2e en 3e pers. enkv. ind. praes. ; umlaut in de conj. impf. 4. geen uitgang in de 1e en 3e pers. enkv. van de ind. impf.

Op die manier vallen dus de Präteritopräsentia buiten beschouwing en verder ook de wkw. van het type *brennen, brannte, gebrannt; haben, denken* en *bringen*. Ten slotte werden om hun sterk onregelmatig karakter ook *sein, werden* en *tun* niet opgenomen.

Voor de samenstelling van onze lijst van sterke werkwoorden zijn we uitgegaan van de overzichten in de Duden Grammatik²⁰ en in haar Oostduitse tegenhanger, de grammatica van W. Jung²¹: de werkwoorden die in beide werken of in een van de twee voorkwamen, werden opgenomen. Zo kwamen we tot een totaal van 170 kernwerkwoorden, d.w.z. niet-samengestelde werkwoorden en samengestelde voor zover daarvan geen simplex voorkomt; dit verklaart waarom in onze lijst wel *gelingen* en *misslingen* voorkomen (*lingen* bestaat niet) maar niet bv. *geraten*, omdat dit zich volledig naar *raten* richt.

Doordat we ons uitgangspunt beperkten tot de Duden en Jung, komen *schrinden* en *schrauben*, die wel nog bij Ulvestad²² opgenomen zijn, niet in ons overzicht voor; wel willen we er daarbij op wijzen dat het opnemen van deze twee werkwoorden onze indeling niet zou veranderen: *schrauben* past volledig in klasse 12a, *schrinden* in klasse 3c.

2. In de eerste plaats interesseren ons hier de veranderingen in de stamklinker. Daarom wordt niet ingegaan op eigenaardigheden in de vervoeging zoals het feit dat de 3e pers. enkv. ind. praes. van *halten* niet *hältet* is, zoals men zou kunnen verwachten, wanneer men bv. vergelijkt met *reiten* en *reitet*, maar wel *hält*, of op het feit dat het part. perf. van *verlieren* niet *geverloren* maar *verloren* is. Dergelijke verschijnselen werden op een afdoende wijze beregeld door Halle²³ en Spitz²⁴ en zijn ten andere zowat in iedere grammatica beschreven.

Ook veranderingen in het consonantisme zoals bij *gehen* (*ging, gegangen*) interesseren ons slechts op de tweede plaats. Zij worden in de opmerkingen aangegeven.

20. P. Grebe (Hrsg.), *Grammatik der deutschen Gegenwartssprache. Der grosse Duden*. Bd. 4, Mannheim, 1966², p. 75-83.

21. W. Jung, *Grammatik der deutschen Sprache*, p. 179-182 en p. 184-187.

22. B. Ulvestad, *o.c.*, p. 99 en 100.

23. M. Halle, *o.c.*, p. 46-49.

24. E. Spitz, *o.c.*, p. 20-21.

3. Bij de beschrijving van de werkwoorden worden 5 vormen in beschouwing genomen : inf. – 2e en 3e pers. enkv. ind. praes. (bij e/i-Wechsel ook imperatief enkv.) – ind. impf. – conj. impf. – part. perf.

Deze beschrijvingsvorm garandeert immers de grootste voorspelbaarheid voor de regels.

Waar bij de conj. impf. 2 vormen voorkomen, bv. hij *helfen* : *hälfe*, *hülfe*, wordt principieel die vorm als primair beschouwd die regelmatig uit de ind. impf. afgeleid kan worden, in dit geval *hälfe* < *half*. De andere vorm wordt in de opmerkingen besproken. Wanneer ind. (en ook conj.) impf. 2 vormen kent, bv. *heben*, *hob* (*höbe*) en (*hübe*), wordt voor de classificering van de meest voorkomende, hier *hob* (*höbe*) uitgegaan. De andere wordt in opmerkingen vermeld. Dit geldt ook voor zwakke vormen die naast sterke voorkomen, bv. *dingte* naast *dang*. Algemeen worden de zwakke vormen echter alleen opgenomen wanneer met de alternantie zwak-sterk geen betekenisverschil gepaard gaat. De volgorde van de klassen wordt bepaald door de stamvocaal van de infinitief, d.w.z. dat alle wkw. met een zelfde stamvocaal in de inf. samen behandeld worden ; op die manier lijkt ons immers de samenhang tussen bepaalde regels beter tot uiting te komen.

4. Bij de beschrijving van de consonantische omgeving van de stamvocaal, die precies de verklaring geeft voor de samenstelling van de groepen, wordt zoveel mogelijk een algemene formulering gekozen i.pl.v. een ad hoc opsomming : zo wordt bv. bij de werkwoorden met stamvocaal /ai/ in de infinitief niet gezegd dat de ablautreeks /ai/ /ai/ /i/ /i/ /i/ is wanneer op de stamvocaal een /r, s, x, t/ volgt zoals dit bij Fourquet²⁵ bv. het geval is, maar wel zoals bij Ulvestad²⁶ dat de genoemde ablautreeks geldt wanneer op de stamvocaal een stemloze consonant volgt, hoewel niet alle stemloze consonanten voorkomen. Op die manier wordt de formulering immers eenvoudiger. Dit principe kan echter niet bij alle klassen toegepast worden : waar het niet geldt, wordt gewoon een opsomming gegeven.

1. /ai/

a. /ai/ + stemhebbende consonant of ø

/ai/ – /ai/ – /i/ – /i/ – /i/

bleiben, gedeihen, leihen, meiden, preisen, reiben, scheiden, scheinen, schreiben, schreien², schweigen, speien^{1,2}, steigen, treiben, weisen, zeihen (16)

25. J. Fourquet, *o.c.*, p. 472.

26. B. Ulvestad, *o.c.*, p. 99.

Uitz. : leiden, schneiden

- Opm. : 1. in het part. perf. komen naast elkaar voor geschrieen, geschrien ; gespieen, gespien.
2. in het dialect vindt men ook soms zwakke vormen.

b. /ai/ + stemloze consonant en uitzonderingen van 1a

/ai/ - /aī/ - /i/ - /i/ - /i/

sich befleissen¹, beissen, bleichen², gleichen, gleiten³, greifen, kneifen, kreischen⁴, pfeifen, reissen, reiten, scheissen, schleichen, schleifen, schleissen⁵, schmeissen, schreiten, spleissen, streichen, streiten, weichen ;
leiden⁶, schneiden⁶ (23)

Uitz. : heissen

- Opm. : 1. nu zelden gebruikt ; het normalere sich befleissigen is zwak.
2. meestal slechts in samenstellingen waarvan erbleichen echter ook zwak is.
3. zelden komen ook zwakke vormen voor.
4. de sterke vormen zijn verouderd of dialectaal ; in de geschreven taal zwak.
5. nu overwegend zwak.
6. impf. litt(e), schnitt(e), part. perf. gelitten, geschnitten. Dat verschijnsel dat ook bij sieden optreedt, kan als volgt beschreven worden : wanneer in de ablautreeks een lange vocaal of tweeklank van de infinitief alterneert met een korte klinker in het impf. en part. perf. gaat daarmee ook een overgang van stemhebbend naar stemloos van de op de stamvocaal volgende medeklinker gepaard, die ook in de geschreven vorm wordt aangegeven.

c. Uitz. : van 1b

/ai/ - /ai/ - /i/ - /i/ - /ai/
heissen (1)

2. /i/

a. /i/ + stemloze fricatief of /d/

/i/ - /i/ - /o/ - /ö/ - /o/

fliessen, geniessen, giessen, kriechen, riechen, schiessen, sieden¹, schliessen, spriessen, triefen², verdriessen (11)

- Opm. : 1. impf. sott, sötte, part. perf. gesotten : (cfr. opm. 6 bij 1b) ; wordt ook zwak vervoegd.
2. nu meestal zwak.

- b. /i:/ + andere consonant of ø
 /i:/ - /i:/ - /o:/ - /ö:/ - /o:/
 biegen, bieten, erkiesen^{1,2}, fliegen, fliehen, frieren, schieben,
 stieben², verlieren, wiegen, ziehen (11)
 Uitz. : liegen
 - Opm. : 1. erkor, erkoren ; inf. en praes. ongebruikelijk.
 2. soms ook zwak.
 3. zog, gezogen.
- c. /i:/ - /i:/ - /a:/ - /ε:/ - /ε:/
 liegen (1)

3. /i/

- a. consonant + /l/ + /i/ + /m/
 /i/ - /i/ - /o/ - /ö/ - /o/
 glimmen¹, klimmen¹ (2)
 Opm. : 1. ook zwakke vormen komen voor, voornamelijk
 bij glimmen.
- b. /i/ + /n/ of /m/ wanneer stamvocaal niet voorafgegaan
 is door consonant + /l/
 /i/ - /i/ - /a/ - /e/ - /o/
 beginnen¹, gewinnen¹, rinnen², schwimmen¹, sinnen², spin-
 nen¹ (6)
 Opm. : 1. conj. impf. vaker met /ö/ : begönne, gewönne,
 schwömme, spönne.
 2. conj. impf. ook met /ö/ : rönne, sönne.
- c. /i/ + /ŋ/ of + nasaal + consonant.
 /i/ - /i/ - /a/ - /e/ - /u/
 binden, dingen¹, dringen, finden, gelingen, klingen, misslin-
 gen, ringen, schlingen, schwinden, schwingen, singen, sin-
 ken, springen, stinken, trinken, winden, wringen, zwingen
 (19)
 Uitz. : schinden
 Opm. : 1. ind. impf. vaker dingte ; part. perf. ook wel
 eens gedingt
- d. Uitz. : van 3c
 /i/ - /i/ - /u/ - /ü/ - /u/
 schinden¹ (1)
 Opm. : 1. in impf. meestal zwak.
- e. /i/ + enkele stemloze consonant
 /i/ - /i/ - /a:/ - /ε:/ - /ε:/
 bidden (1)

f. /i/ + stemloze consonantenverbinding

/i/ - /i/ - /a:/ - /e:/ - /e/

sitzen¹ (1)

Opm. : 1. impf. sass, sässe, part. perf. : gesessen

4. /a:/

a. /a:/ + stemhebbende occlusief of /r/

/a:/ - /e:/ - /u:/ - /ü:/ - /a:/

fahren, graben, laden¹, schlagen, tragen (5)

Opm. : 1. in de betekenis „zum Kommen auffordern" ook soms nog in ind. praes : du ladest, er ladet.

b. /a:/ + andere consonant

/a:/ - /e:/ - /i:/ - /ii/ - /a:/

blasen, braten, raten, schlafen (4)

5. /a/

a. /a/ + /ŋ/

/a/ - /e/ - /i/ - /i/ - /a/

fangen (1)

b. /a/ + /s/ of + /l/ (+ consonant)

/a/ - /e/ - /ii/ - /ii/ - /a/

fallen, halten, lassen (3)

Uitz. : erschallen.

c. Uitz. van 5b

/a/ - /a/ - /o/ - /ö/ - /o/

erschallen¹ (1)

Opm. : 1. part. perf. ook erschallt.

d. /a/ + /f/

/a/ - /a/ - /u:/ - /ü:/ - /a/

schaffen (1)

e. overige wkw. met /a/

/a/ - /e/ - /u:/ - /ü:/ - /a/

backen¹, wachsen, waschen (3)

Opm. : 1. in impf. komen ook zwakke vormen voor.

6. /e:/

a. /e:/ + /l/

/e:/ - /i:/ - /a:/ - /e:/ - /ö:/

befehlen¹, empfehlen¹, stehlen² (3)

Opm. : 1. in de conj. impf. komen vaker de vormen met /ö:/ voor : beföhle, empföhle
 2. minder gebruikelijk voor de conj. impf. is de vorm met /ö:/ : stöhle.

b. /e:/ + stemhebbende occlusief of /r/

/e:/ - /e:/ - /o:/ - /ö:/ - /o:/

bewegen, heben¹, pflegen, scheren², weben³ (5)

Uitz. : geben

Opm. : 1. de vormen hub (ind. impf.) en hübe (conj. impf.) zijn verouderd.

2. zelden ook zwak vervoegd.

3. soms ook zwak, vooral in overdrachtelijke betekenis.

c. /e:/ + andere stemhebbende consonant of ø en uitzondering van 6b.

/e:/ - /i:/ - /a:/ - /ε:/ - /e:/

geben¹, geschehen, lesen, sehen (4)

Uitz. : genesen, nehmen, gehen, stehen.

Opm. : 1. de i in 2e en 3e pers. enkv. en imperatief enkv. in de schrijfwijze staat voor /i:/

d. /e:/ + stemloze consonant

/e:/ - /i:/ - /a:/ - /ε:/ - /e:/

treten (1)

e. /e:/ - /e:/ - /a:/ - /ε:/ - /e:/

genesen (1)

f. /e:/ - /i:/ - /a:/ - /ε:/ - /o/

nehmen (1)

g. /e:/ - /e:/ - /i/ - /i/ - /a/

gehen¹ (1)

Opm. : 1. impf. ging(e), part. perf. gegangen

h. /e:/ - /e:/ - /a/ - /e/ - /a/

stehen¹ (1)

Opm. : 1. ind. impf. stand, conj. impf. stände of ook stünde, part. perf. gestanden.

7. /e/

a. /e/ + /s/

/e/ - /i/ - /a:/ - /ε:/ - /é/

essen¹, fressen, messen, vergessen (4)

Opm. : 1. part. perf. gegessen

- b. /e/ + 1 andere stemloze consonant dan /s/ uitgenomen /ʃ/
/e/ - /i/ - /a:/ - /e:/ - /o/
brechen, schrecken¹, sprechen, stechen, treffen (5)

Opm. : 1. slechts nog in samenstellingen.

- c. /e/ + liquide + consonant

De vorm van de conj. impf. noopt ons ertoe, deze groep verder onder te verdelen. Een verklaring voor deze onderverdeling kan niet gevonden worden in de consonantische omgeving van de stamvocaal.

- c.1. /e/ - /i/ - /a/ - /e/ - /o/
bergen, bersten¹, gelten², helfen³ (4)

Opm. : 1. zelden komen ook de vormen zonder e/i-Wechsel voor in praesens.

2. in de conj. impf. treedt ook nog de oudere vorm gölte op.

3. de normalere vorm voor de conj. impf. is hülfe.

- c.2. /e/ - /i/ - /a/ - /ü/ - /o/
sterben, verderben, werben, werfen (4)

- c.3. /e/ - /i/ - /a/ - /ö/ - /o/
schelten (1)

Uitz. : melken, schmelzen.

- d. /e/ + /l/ of + /xt/ of + /ʃ/ en uitzondering van 7c.
/e/ - /i/ - /o/ - /ö/ - /o/

quellen, schwellen ;

fechten, flechten ;

dreschen¹ ;

melken², schmelzen³ (7)

Opm. : 1. de impf. vormen drasch, dräsche zijn verouderd.

2. de zwakke vormen zijn gebruikelijker in het praes. en het impf. ; ze komen reeds bij het part. perf. voor.

3. transitief ook meestal sterk.

- e. /e/ + /p/
/e/ - /e/ - /i/ - /i/ - /a/
hängen¹ (1)

Opm. : 1. de infinitief en praesensvormen zonder umlaut zijn verouderd of dialectaal.

8. /o:/

/o:/ - /ö:/ - /i:/ - /i:/ - /o:/
stossen (1)

9. /o/

/o/ - /o/ - /a:/ - /e:/ - /o/
 kommen¹ (1)

Opm. : 1. de vormen du kömmst, er kömmt voor ind. praes.
 zijn verouderd.

10. /ö:/

/ö:/ - /ö:/ - /o:/ - /ö:/ - /o:/
 schwören¹ (1)

Opm. : 1. verouderd werkt de ind. impf. schwur; voor de
 conj. impf. wordt aan schwüre de voorkeur gegeven
 wegens het feit dat schwöre gelijkkluidend is met
 de conj. praes.

11. /ö/

/ö/ - /i/ - /o/ - /ö/ - /o/
 löschen¹ (1)

Opm. : 1. het sterke simplex komt niet zo vaak voor : meestal
 vinden we sterke vormen slechts in samenstellingen.

12. /au/

a. /au/ + stemhebbende consonant
 /au/ - /au/ - /o:/ - /ö:/ - /o:/
 saugen¹, schnauben² (2)

Opm. : 1. soms ook zwak, vooral in de taal van de techniek.
 2. de zwakke vormen zijn normaler.

b. /au/ + ø
 /au/ - /au/ - /i:/ - /i:/ - /au/
 hauen¹ (1)

Opm. : 1. impf. hieb(e)

c. /l/ + /au/ + stemloze consonant
 /au/ - /oi/ - /i:/ - /i:/ - /au/
 laufen (1)

d. /au/ + stemloze consonant, wanneer geen /l/ aan de stam-
 vocaal voorafgaat

/au/ - /oi/ - /o/ - /ö/ - /o/
 saufen (1)

13. /ü:/

/ü:/ - /ü:/ - /o:/ - /ö:/ - /o:/
 küren¹, lügen, trügen (3)

Opm. : 1. nu meestal zwak gebruikt.

14. /ɛ:/

- a. /ɛ:/ - /ɛ:/ - /o:/ - /ö:/ - /o:/
gären¹, wägen² (2)

Uitz. : gebären.

Opm. : 1. vooral in overdrachtelijke betekenis ook reeds zwak.

2. soms ook zwak.

- b. /ɛ:/ - /i:/ - /a:/ - /ɛ:/ - /o:/
gebären¹ (1)

Opm. : 1. de praesensvormen met /i:/ komen vooral in verheven taal voor ; daarnaast : du gebärst, er gebärt, gebäre.

15. /u:/

- /u:/ - /u:/ - /i:/ - /i:/ - /u:/
rufen (1)

De hier voorgestelde beschrijvingsvorm lijkt ons geschikt als uitgangspunt voor de klassering van de sterke werkwoorden. Toch kan hij niet helemaal bevredigen. Hij geeft immers wel de samenhangen aan tussen de verschillende klassen van werkwoorden met een zelfde stamvocaal in de infinitief maar niet de overeenkomsten die tussen bepaalde klassen met verschillende stamvocaal in de infinitief bestaan, zo bv. tussen de klassen 1c (*heissen*), 12b (*hauen*) en 15 (*rufen*), die alle in de 2e en 3e pers. enkv. ind. praes. en in het part. perf. dezelfde vocaal hebben als in de infinitief, in de ind. en conj. impf. /i/. We zouden dus een vereenvoudiging in ons overzicht kunnen brengen door de klassen te groeperen die dezelfde vocaalwisseling kennen. Nog algemener kunnen we echter ook die klassen bij elkaar plaatsen waarbij een gelijkaardige vocaalwisseling optreedt, bv. zelfde vocaal in 2e en 3e pers. enkv. ind. praes., andere vocaal in ind. en conj. impf. en in part. perf., zodat bv. de samenhang tussen de groepen 1a en 1b :

reiten, reitet, ritt, ritte, geritten
bleiben, bleibt, blieb, bliebe, geblieben

duidelijk wordt.

Om dergelijke overeenkomsten te kunnen aangeven is een abstractere beschrijvingsvorm nodig²⁷, die we nu kort willen voorstellen. Voor de vocaal van de infinitief wordt als symbool de letter A genomen ; telkens wanneer deze vocaal in de ablautreeks weerkeert, wordt de A in het schema herhaald ; voor de 2e en 3e

27. Voor deze beschrijvingsvorm inspireerden we ons ook op B. Ulvestad, *o.c.*, p. 103-104.

pers. enkv. wordt A' genomen wanneer er umlaut of e/i-Wechsel optreedt, bv. bij *fallen* of *lesen*. Aangezien er echter ook een aantal wkw. zijn waarbij de vocaal van de tweede vorm niet direct uit die van de infinitief af te leiden is (bv. *erlöschen*, *erlischt* of *nehmen*, *nimmt* met /i/ i.pl.v. /i:/) moet hiervoor ook de letter B voorbehouden worden. In de derde kolom (ind. impf.) treedt altijd een C op (de vocaal van de ind. impf. is immers altijd verschillend van die van de praesensvormen, dit is juist een kenmerk van de sterke werkwoorden). Voor de conj. impf. wordt dan ofwel weer C (*lies-liesse*) gebruikt, ofwel, bij umlaut, C' (*nahm-nähme*), ofwel D voor de niet af te leiden vormen (*warb-würbe*).

Voor het part. perf. kan weer A voorkomen (*grab*, *gegraben*), C (*reiten*, *ritt*, *geritten*) of E (*befehlen*, *befahl*, *befohlen*).

De vraag kan nu gesteld worden waarom in de plaats van A' en C' niet eenvoudig B en D als symbool gebruikt worden. Wij hebben de voorkeur gegeven aan A' en C' om twee redenen: primo omdat daardoor een aantal vocaalwijzigingen aangegeven worden die onder vrij eenvoudig te formuleren regels kunnen gebracht worden; secundo omdat het ons belangrijker lijkt bij een wkw. als *bergen* het verband tussen ind. en conj. impf. (*barg*, *bärke*) aan te geven dan het „toevallige” verband tussen de vocaal van de inf. en die van de conj. impf. (*bergen*, *bärke*).

Door die manier van beschrijven kunnen we de 46 klassen tot 14 modellen terugbrengen, wat wel een belangrijke veralgemening mag genoemd worden.

Wanneer we nu, zoals Ulvestad het doet²⁸, nagaan hoe de verdeling van de klassen over elk van deze modellen is, dan komen we tot het volgende resultaat:

model	aantal wkw./ aantal klassen	klassen
1. AA CC A	3/3	1c, 12b, 15
2. AA CCC	39/2	1a, 1b
	<hr/> 42/5	
3. AA'CC A	3/3	4b, 5a, 5b, 8, 12c
4. AA CC'A	10/5	5d, 6e, 9
5. AA CC'C	40/11	2a, 3a, 5c; 2b, 6b, 10, 12a, 13, 14a, 3d, 6h
6. AA CCE	2/2	6g, 7e
	<hr/> 55/21	

28. B. Ulvestad, *o.c.*, p. 103.

7. AA'CC'A	16/4	4a, 5e, 6c, 7a
8. AB CC'A	1/1	6d
9. AA'CC'C	8/2	7d, 12d
10. AB CC'C	1/1	11
11. AA CC'E	28/5	3b, 3c, 2c, 3e, 3f
	<hr/>	
	54/13	
12. AA'CC'E	12/3	6a, 7b, 7c ₁
13. AB CC'E	2/2	14b, 6f
14. AA'CDE	5/2	7c ₂ , 7c ₃ .
	<hr/>	
	19/7	

Daarbij valt op dat de reeks met slechts 2 verschillende vocalen een vrij groot gedeelte van de werkwoorden omvat (42) (vnl. door de /aɪ/-reeks), terwijl de reeks met 5 verschillende vocalen tot een relatief gering aantal werkwoorden (19) beperkt blijft. Van verdere interpretaties van de gegeven cijfers onthouden we ons hier.

Wel willen we even een antwoord proberen te geven op de vraag die Fourquet²⁹ (en Ulvestad³⁰ eigenlijk indirect ook) stelt, nl. in hoeverre uit de kennis van 2 hoofdvormen (inf. en part. perf. of inf. en ind. impf.) de derde hoofdvorm af te leiden is, m.a.w. welke vorm in combinatie met de infinitief tot de hoogste voorspelbaarheid leidt voor de derde. Een algemene regel is hier onmogelijk te geven; bij te veel klassen immers is de graad van voorspelbaarheid in beide richtingen even groot of even klein, zoals men het wil; dat is bv. het geval bij die werkwoorden die een zelfde stamvocaal hebben in de ind. impf. en in het part. perf., waar men even goed uit de verbinding van inf. en impf. de vorm van het part. perf. kan afleiden als omgekeerd. Maar dat is niet alleen zo bij die werkwoorden; ook bij *beginnen* (3b) bv. geven beide combinaties evenveel of even weinig informatie over de derde vorm. In de gevallen waarin wel een regel kan gegeven worden, biedt de combinatie van inf. en part. perf. de meeste voorspelbaarheid, bv. bij een gedeelte van de wkw. met /e/ als stamvocaal van de inf., nl. bij die welke in het part. perf. een /o/ hebben. Daar kan men verder onderverdelen:

impf. /a: / bij 7b
 /a / bij 7c
 /o / bij 7d

29. J. Fourquet, *o.c.*, p. 473.

30. B. Ulvestad, *o.c.*, p. 102-103.

Daarbuiten staan nog 7a en 7d, waar de voorspelbaarheid in beide richtingen gelijk is.

Wanneer men daarentegen van de combinatie inf. - ind. impf. zou uitgaan, zou men een groter aantal regels hebben :

/e-/a:/	bij 7a :	part. perf.	/e/
	bij 7b :	part. perf.	/o/
/a/	bij 7c :	part. perf.	/o/
/o/	bij 7d :	part. perf.	/o/
/i/	bij 7e :	part. perf.	/a/

Zover wij zien is er geen enkele klasse van werkwoorden waarbij inf. en impf. samen het mogelijk maken de vorm van het part. perf. te bepalen. Ten hoogste zou men op basis van de werkwoorden met /e:/ in de inf. en /a:/ in het impf. een verdere onderverdeling kunnen maken ; die krijgt echter slechts waarde wanneer men ook rekening houdt met de vorm van de 2e en 3e pers. enkv. van de ind. praes. en van de imperatief enkv. :

/e:/	'/i:/	: impf.	/o:/	bij 6a
	/i/	: impf.	/e:/	bij 6c
		impf.	/o/	bij 6f
		impf.	/e:/	bij 6d
/e:/	:	impf.	/e:/	bij 6e

maar dan gaat men niet meer uit van 2 maar van 3 vormen en wijkt men dus af van het uitgangspunt dat men genomen heeft. We kunnen dus besluiten dat slechts in een vrij beperkt aantal gevallen de combinatie van twee vormen meer informatie geeft over de derde, en wel de combinatie van inf. en part. perf. ; in de meeste gevallen echter brengt een samennemen van twee vormen ons niet verder om de derde vorm te bepalen.

Tot besluit willen we nog even ingaan op de bruikbaarheid van de hier voorgestelde classificering van de Duitse sterke werkwoorden voor het onderwijs. In haar geheel is deze, zeker in het beginstadium, niet geschikt bij het aanleren van de hoofdtijden. Deze worden o.i. nog altijd het best afzonderlijk per werkwoord geleerd naar gelang van hun voorkomen in het gebruikte handboek, en dat zal, althans in een bepaalde mate, toch van geval tot geval verschillen.

Wel lijkt de hier voorgestelde beschrijving bij een samenvattend overzicht voor bepaalde groepen van werkwoorden toch elementen te bevatten die bij het memoriseren een hulp kunnen zijn ; dat geldt voornamelijk voor de duidelijk in te delen klassen zoals

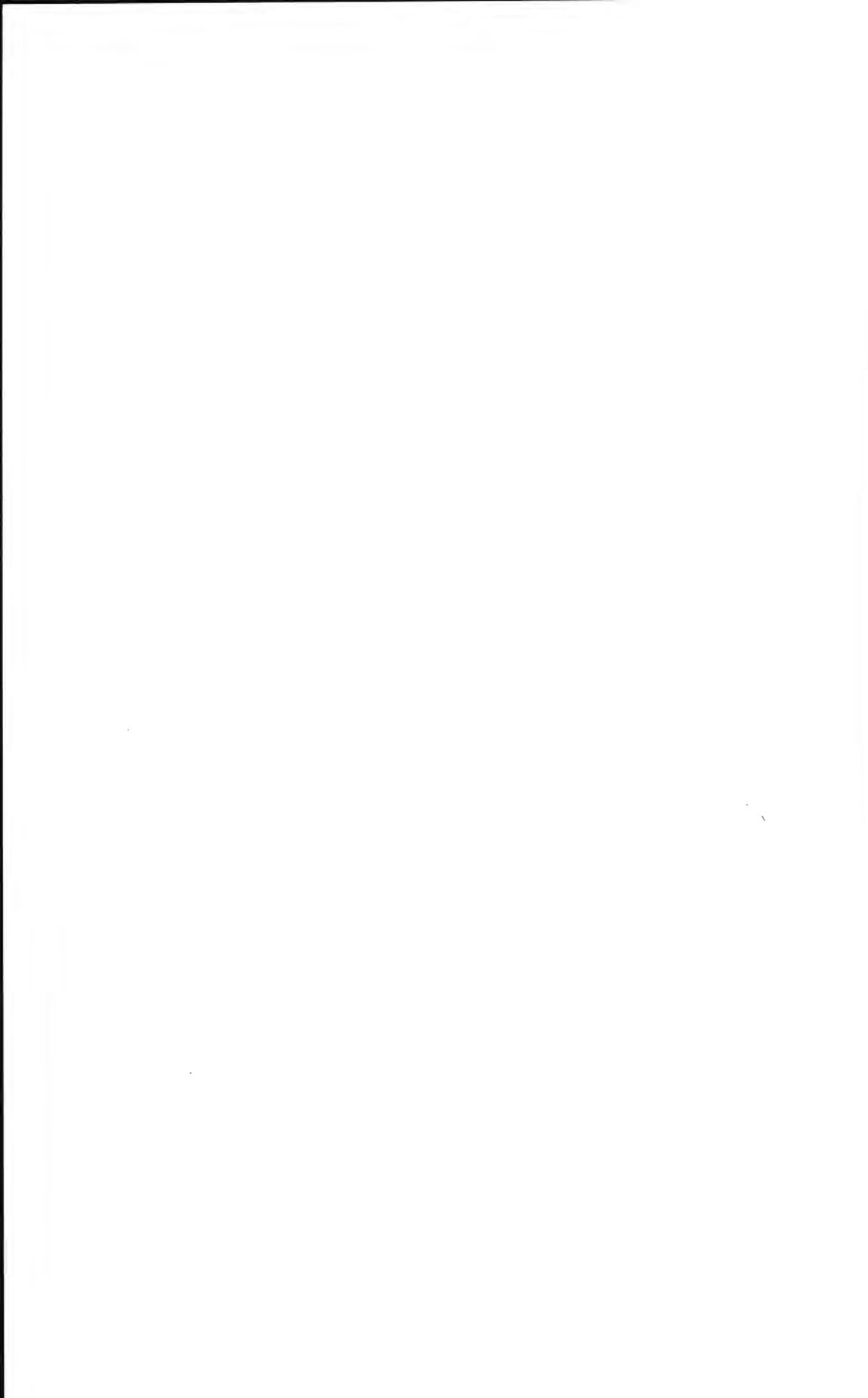

voor die met /ai/ in de infinitief, maar ook voor kleinere groepen zoals die met /üi/, /au/ + stemhebbende consonant en gedeeltelijk /εi/, die een zelfde ablautreeks hebben. In haar geheel lijkt ze voor het aanleren van de vormen ook bij gevorderden toch niet bruikbaar. Wel kan ze, zoals ook Ulvestad³¹ en Fourquet³² aangeven, belang hebben bij de diachronische studie van het Duits, zij het dan misschien in een min of meer aangepaste vorm. Hierbij zou misschien ook kunnen gedacht worden aan een vergelijking van de ontwikkeling van de sterke werkwoorden in het Duits en het Nederlands³³, maar dat is stof voor een onderzoek dat breder opgezet is dan het onze.

31. B. Ulvestad, *o.c.*, p. 104-105.

32. J. Fourquet, *o.c.*, p. 476-477.

33. Een poging om, uit didactisch oogpunt, de vormen in het hedendaagse Duits en Nederlands te vergelijken vinden we in: J. Van Bergen, *Analogieën tussen Nederlandse en Duitse sterke werkwoorden* in: *Persoon en Gemeenschap* 23 (1970-1971), p. 329-339.

Singulariteit, pluraliteit en kollektiviteit in het licht van de kwantorenteorie

door

W. VAN LANGENDONCK

o. In het klassieke model van de formele logika is er sprake van twee kwantoren : de existentiële kwantor en de universele kwantor. ('Kwantor' wordt verder afgekort als 'Q'). De symbolische notatie voor een zin als

(1)a. Allen komen.

kan men *grosso modo* weergeven als :

(1)b. $(A x)$ (komen x)

waarin A de universele Q uitdrukt. Deze formule is parafraseerbaar als :

(1)c. Voor alle x geldt dat x komt.

De existentiële Q wordt geïllustreerd in :

(2)a. Er komt iemand.

met als notatie :

(2)b. $(E x)$ (komen x)

waarin E de existentiële kwantor voorstelt.

Als parafrase kan gelden :

(2)c. Er is een x zodanig dat x komt.

Het wezen van een kwantor ligt volgens Keenan (1971) in zijn eigenschap variabelen zoals x , y , z aan zich te binden. Dit komt o.m. tot uiting in de oppositie tussen 3 en 4 :

(3)a. Er kwam iemand vroeg en die ging laat weg.

= b. $(E x)$ (vroeg komen x) & (laat weggaan x)

(4)a. Er kwam iemand vroeg en er ging iemand laat weg.

= b. $(E x)$ (vroeg komen x) & $(E x)$ (laat weggaan x)

In zin 3 bindt de existentiële Q de onderwerpen van de beide nevenschikte zinnen aan zich. In 4 wordt deze binding verstoord door het invoeren van een nieuwe existentiële Q. Daardoor wordt de koreferentialiteit verbroken die in 3 aanwezig is : in 4 en alléén in 4 is het mogelijk dat twee verschillende personen in het spel zijn.

Linguïsten als McCawley en Lakoff hebben het gebruik van kwantoren en andere operatoren in de transformationele grammatica, met name in de generatieve semantiek, overgenomen. De minuswaarde van het feature $/\pm$ definitief/ wordt in de semantische

representatie – die tevens de dieptestructuur vormt – weergegeven door de existentiële operator. De waarde (+ definitief/ blijkt inherent te zijn aan de universele Q. Definietheid kan m.i. echter ook weergegeven worden door een variabele zonder meer. De existentiële operator wordt dan voorondersteld in de voorafgaande kontekst of situatie. M.a.w. we hebben hier te maken met een pre-suppositie van existentie en uniciteit.

1. De klassieke kwantorenteorie gaat evenwel voorbij aan het numerusprobleem. De oppositie singularis vs. pluralis is in de linguïstiek bekend als een taaluniversale, waarbij de singularis naar voren komt als de ongemarkeerde, de natuurlijke, minst komplexe waarde van het numerus. De logikus tracht het probleem te omzeilen o.m. door aan de existentiële Q de interpretatie te verlenen : „er is tenminste één x”. Meteen zitten we dan geplaagd met de ambiguïteit van deze kwantor : enerzijds steekt er een kwalitatief aspekt in, aangegeven door de term ‘existentieel’ : de existentiële Q wordt geacht de dingen waarnaar de spreker verwijst, te introduceren in de spreesituatie, in het universum van interpretatie. Dit aspekt van de existentiële operator blijkt voor de linguïst wezenlijk te zijn. De logikus daarentegen lijkt geneigd het kwantitatieve aspekt, nl. de notie *tenminste één*, primordiaal te stellen ; vandaar ook de term ‘kwantor’.

1.1. Vaak wordt impliciet de existentiële Q vereenzelvigd met de ongemarkeerde, natuurlijke waarde van het numerus, nl. de singularis. Vermoedelijk heeft ook de tweeslachtigheid van het onbepaalde lidwoord daartoe bijgedragen. In onze westerse talen duiden vormen als ndl. *een*, dt. *ein*, eng. *an*, fr. *un* op singulariteit, meestal echter ook op onbepaaldheid. Een NP (afkorting voor ‘noun phrase’, substantiefgroep) met het lidwoord *een* kan ook definitief zijn, nl. in kategoriale uitspraken als *een mens is sterfelijk*. Deze problematiek ga ik nu niet verder ontwikkelen. Belangrijker hier is het feit dat bij het lidwoord *een* de feature-oppositie [$\pm$ definitief] zelf geheel afwezig kan zijn. Dat is o.m. het geval bij maatkonstituenten. In een zin als *het lint is 'n meter lang* kan het lidwoord *de* het lidwoord *'n* niet vervangen, zoals Klooster & Verkuyl (1971) stellen ; ongrammatikaal is : * *het lint is de meter lang*. Er is geen oppositie tussen ‘definitief’ en ‘indefinitief’. De waarde ‘indefinitief’, met name de existentiële operator, is hier eveneens afwezig, blijkens de onzinnige parafrase * *er is 'n meter en het lint is die meter lang*.” Het lidwoord *'n* drukt hier geen indefinietheid uit, maar wel singulariteit, gezien de mogelijke oppositie met de pluralis : *het lint is meters lang*. Het lidwoord *'n* lijkt i.c. ekwivalent aan het telwoord *één*, vgl. *het lint is één meter lang*. Het lidwoord *'n* is

overigens historisch afkomstig van het telwoord *één*, niet alleen in 't Ndl., maar m.m. ook in andere westerse talen. Dit heeft Perlmutter (1970) ertoe gebracht het Engelse lidwoord *a(n)* ook transformationeel van het telwoord *one* af te leiden. Deze theorie stoot echter op haast onoverkomelijke moeilijkheden. Het lidwoord 'n is ook in het Ndl. niet zonder meer de onbepaalde vorm van het telwoord *één*. Vooreerst kan het onbepaalde lidwoord zelf beklemtoond worden en staat dan in oppositie tot het bepaalde, vgl. *ik heb het niet over 'n president, maar over dé president*. Het lidwoord 'n drukt dus niet alleen singulariteit uit, maar vaak ook indefinitieit. Het telwoord *één* anderzijds drukt alleen singularis uit, maar is bovendien tenminste nog in twee opzichten verschillend van het lidwoord 'n.

a) Alleen het telwoord is predikationeel; het lidwoord drukt geen predikaat uit. Dit blijkt duidelijk uit de negatietest. De negatie kan op het telwoord slaan omdat dit een predikaat is; bij het lidwoord blijkt dat uitgesloten, vgl.

- (5)a. Het is niet waar dat Jan *één* auto heeft. Hij heeft er *twee*.
 b. * Het is niet waar dat Jan 'n auto heeft. Hij heeft er *twee*.
 c. Het is niet waar dat Jan 'n auto heeft. Hij heeft 'n *fiets*.

b) Bovendien levert het telwoord een antwoord op de vraag *hoeveel*, terwijl het lidwoord dat niet kan, vgl.

- (6)a. Hoeveel boeken heeft Jan? Jan heeft *één* boek.
 b. * Hoeveel boeken heeft Jan? Jan heeft 'n boek.

1.2. Het semantisch begrip pluralis, door Dougherty (1970) negatief benoemd als 'semantische niet-singulariteit' doet zich in allerlei konstrukties voor: in nevenschikte NP's (bv. *Jan en Piet*), kollektieve NP's (bv. *groep*), morfologisch plurale NP's (bv. *jongens*) en niet-telbare NP's (bv. *suiker*). Slechts de laatste twee NP's kunnen m.i. als zuivere pluralia doorgaan. De pluralis wordt hier dus beschouwd niet als een morfologische, maar een semantisch-syntaktische categorie, verbindbaar met kwantifikatoren als *al(le)*, *sommige(e)*, *veel*, 'n *beetje*; plurale NP's kunnen als onderwerp van *elkaar*-zinnen optreden, vgl. voor beide criteria:

- (7)a. Alle politiemannen die er waren, hielpen elkaar.
 b. Alle politie die er was, hielp elkaar.

Meestal wordt door logica aangenomen dat de pluralis de weergave is van bepaalde kwantoren, hetzij de universele of de existentiële, hetzij niet-standaard-kwantoren zoals *veel*, *bijna alle*, geïntroduceerd door Altham (1971), en *de meeste*, ingevoerd door Rescher

(1962). Benaderende synonymie is wellicht mogelijk; vaak is een pluralis met geen kwantor te vereenzelvigen, vgl. bv.

(8) De mannen dansten met de vrouwen.

Kwantifikatoren als *alle*, *de meeste*, *vele*, enz. kunnen in zulke zinnen niet voorgevoegd worden zonder betekenisverandering mee te brengen. Het ziet er aldus naar uit dat de pluralis betreffende proporties of aantallen, niet zozeer *ambigu* is, maar eenvoudig niet *expliciet*. Bovendien bestaat binnen bepaalde kwantifikatoren een oppositie [sg-pl.] die van dieptestructurele aard blijkt, vgl. zinsparen als :

(9) * Elk kind lijkt op elkaar / Alle kinderen lijken op elkaar.

(10) * Menig kind lijkt op elkaar / Alle kinderen lijken op elkaar.

waarin *elk* en *menig* ongrammatikaliteit veroorzaken. In de TGG-standaardtheorie werden sg. en pl. als features van determinator of nomen opgesteld, maar dat brengt weinig aarde aan de dijk. Het levert alleen een formele notatie. Door generatief-semanticici als Postal en McCawley werd de pluralis afgeleid uit een conjunctie van singulare NP's, bv.

de mannen = de man en de man en de man en de man en...

Later is deze transformationele hypotese weer verlaten, ook door McCawley.

2. De mislukkingen inzake herleidbaarheid van sg. en pl. doen de vraag rijzen of deze numeruskategorieën geen eigen bestaansrecht hebben als kwantoren. Laten we thans aan de hand van o.m. door Keenan (1971) opgestelde eigenschappen van kwantoren de sg. en de pl. in oenschouw nemen.

2.1. De bindende eigenschap wordt door Keenan de enige essentiële kintrek van kwantoren geheten. De bindende eigenschap van sg. en pl. kan wellicht best geïllustreerd worden via het gedrag van predikaats-NP's. In principe zijn NP's na de kopula *ambigu* t.o.v. het feature [$\pm$ referentieel], vgl. zin

(11)a. Jan is de baas.

In de meest natuurlijke lezing van deze zin is de NP *de baas* [$-$ referentieel]; d.w.z. hij verwijst niet, maar duidt slechts een eigenschap aan. In dat geval is 11a synoniem met

b. Jan is baas.

In de referentiële, identificerende lezing is 11a parafrazeerbaar als

c. Jan is dezelfde persoon als de baas.

Het lidwoord is dus neutraal t.a.v. de feature-oppositie [$\pm$ referentieel]. De aanwezigheid van demonstrativa in de predikaats-NP wijst echter ondubbelzinnig op het referentiële karakter van de NP, bv.

(12) Jan is deze/die baas.

Sommige zinnen worden ongrammatikaal als de predikaats-NP refererende functie heeft, vgl.

(13)a. * Elke directeur is *die* baas.
b. Elke directeur is *de* baas.

In de a-zin is de predikaats-NP referentieel, in de b-zin niet. Dit verschijnsel kan verklaard worden als men aanneemt dat in 13b slechts één Q aanwezig is, nl. de universele Q *elke*, die de rest van de zin in zijn bereik heeft, met inbegrip van de predikaats-NP. In de ongrammatikale versie 13a blijkt die binding verbroken te zijn, althans voor de predikaats-NP. Hier heeft blijkbaar een tweede Q een nieuwe binding tot stand gebracht, nl. de Q singularis. De referentiële identiteit van de subjekts-NP met de predikaats-NP wordt dan meteen onmogelijk omdat de eerste een universele Q bevat en de tweede een singularis-Q. Evenmin is een pluraal onderwerp verenigbaar met een singularis-Q in de predikaats-NP, vgl.

(14)a. * De directeuren zijn *die* baas.
b. De directeuren zijn *die* bazen.
c. De directeuren zijn *de* bazen / *de* baas / baas.

In 14 a en b is de predikaats-NP referentieel: wil de zin welgevormd zijn, dan moet de Q verenigbaar zijn met die van de onderwerps-NP. Dit is wel het geval voor b, maar niet voor a, waar de sg.-Q en de pl.-Q tegenover elkaar staan. In c heeft de predikaats-NP helemaal geen Q. De enkelvoudsvormen in dgl. NP's vormen een oppervlakteverschijnsel: zij zijn toe te schrijven aan kongruentie met de subjekts-NP, net als de enkelvoudsvormen en meervoudsvormen van een werkwoordelijk predikaat, vgl.

(15)a. De arbeider werkt.
b. De arbeider is een loontrekkende.
(16)a. De arbeiders werken.
b. De arbeiders zijn loontrekkenden.

Overigens is die kongruentie ook niet zo strikt, zoals blijkt uit het voorbeeld *de directeuren zijn de baas* i.p.v. *de bazen*.

Het is van wezenlijk belang dat singularis- en pluraliskwantoren zich in predikaats-NP's net zo gedragen als de standaardkwantoren : *alle, ieder, elk, om 't even welk, sommige*. Ook deze komen voor in referentiële predikaats-NP's, maar zijn eveneens uitgesloten in niet-referentiële predikaats-NP's, dit in tegenstelling tot hoofden en andere telwoorden gelijk *veel, weinig, enkele, talrijke, verscheidene*, enz. Vgl. de zinnen

- (17) Jan is natuurlijk maar één helper, maar Jan, Piet en Klaas zijn reeds *enkele / vele / drie* helpers.
 (18) * Jan is natuurlijk (maar) *iedere / elke* helper, maar Jan, Piet en Klaas zijn reeds *alle / sommige* helpers.

Om deze en andere redenen waarop ik hier niet kan ingaan, beschouw ik telwoorden niet als echte kwantoren, maar als kwantificerende adjektieven. Deze laatste klas antwoordt op de vraag *hoeveel, met welk aantal*, terwijl de klassieke Q's en ook de Sg. en de Pl. antwoorden op de primaire vraag *welk*.

2.2. Naast de bindende eigenschap zijn er nog andere eigenschappen van Q's. De relatieve skopus is eveneens een kenmerk van Sg. en Pl. ; vgl.

- (19) Jan vond altijd de man(nen) die hij nodig had.
 (20) Jan vond de man(nen) die hij nodig had altijd.

Het betekenisverschil beantwoordt aan een verschil in skopus.

2.3. Relevanter nog lijkt me het verband tussen singularis/pluralis en coördinatie. McCawley (1972) wijst op de logische verwantschap tussen coördinatie en kwantifikatie, waarbij het verschil wezenlijk hierin steekt dat coördinatie verwijst naar een opsomming van entiteiten, terwijl kwantifikatie een deskriptie op het oog heeft. Zoals bekend wordt er een verband gelegd tussen de universele Q en conjunctie en anderzijds tussen exclusieve disjunctie en de existentiële Q of het getal *één*.

i. Op grond van de voorafgaande beschouwingen zou ik eerder pleiten voor een verband tussen exclusieve disjunctie en de singularis. Als aanwijzing hiervoor kan de volgende 'discourse' gelden waarbij op vragen over singularia en exclusieve disjunctie dezelfde soort antwoorden resp. mogelijk en onmogelijk zijn :

- (21)a. SING. : Heb je 'n / het boek ?
           ik heb er één / het.
           ik heb 'n / het boek en alleen 'n / het boek.
           * ik heb er / ze.

- b. EXKL. DISJ. : Komt Piet of Klaas ?
 er komt *er één*.
 Piet komt en *alleen* Piet.
 * *ze* komen.

ii. Wat de pluralis betreft, meen ik te mogen stellen dat hij ambigu is, m.a.w. dat er twee soorten pluralissen zijn. Enerzijds is er een verband met de universele Q en dus met conjunctie. Anderzijds is er een verwantschap met inklusieve disjunctie te onderkennen. Als voorbeeld van deze ambiguïteit kan het volgende zinnetje gelden :

(22) De ouders ondertekenen het rapport.

Het kan betekenen dat vader *en* moeder dit moeten doen, ofwel dat vader *en/of* moeder moeten ondertekenen. Laten we beginnen met het geval van de inklusieve disjunctie en de overeenkomstige pluralis.

1° *Pluralis en inklusieve disjunctie.*

Een pluralis van dit type betekent zoveel als : *tenminste één*, één of meer. Bv. is volgende zin

(23) Noten moet je achteraan plaatsen.

parafraseerbaar als : „als er één of meer noten zijn, moet je ze achteraan plaatsen”. Overeenkomst van de disjunctieve pluralis met inklusieve disjunctie blijkt uit volgende zinsparen :

(24)a. PL. DISJ. : Heeft Jan druiven gegeten ?
 hij heeft er één gegeten.
 hij heeft er tenminste één gegeten.
 hij heeft er gegeten.
 * nee, hij heeft er één gegeten.

b. INKL. DISJ. : Heeft hij Jan en/of Piet gezien ?
 hij heeft er één van gezien.
 hij heeft er tenminste één van gezien.
 hij heeft ze gezien.
 * nee, hij heeft er één van gezien.

2° *Pluralis en conjunctie.*

Het soort pluralis dat verwant is met conjunctie, is door het feit zelf nauw verwant met de universele kwantor. Zoals we verder zullen zien, is deze pluralis vermoedelijk de niet-predikationele variant van de universele kwantor. Er zijn zinspatronen waarin een disjunctie uitgesloten is en waar alleen een conjunctie

of een pluralis van het konjunktietype voorkomt, bv. in zinnen met *elkaar-* of *respektiev(elijk)-*konstrukties :

- (25)a. Zagen de jongens elkaar ?
 * Ja, (althans) één.
 Ja, ze zagen elkaar.
 * Nee, één zag elkaar.
- b. Zagen Jan en Piet elkaar ?
 * Ja, (althans) één.
 Ja, ze zagen elkaar.
 * Nee, één zag elkaar.

2.4. Een vierde, maar volgens Keenan niet noodzakelijke eigenschap van kwantoren is 'predikationeel' karakter. Een funktor, i.c. een kwantor is predikationeel zodra de ontkenning van een zin daarmee gevormd, alleen betrokken is op de betekenis inherent aan de funktor zelf. Hierbij gaat het om konstrukties zonder contrast-aksent. We zullen dit ten dele nagaan voor de boven behandelde kwantoren. Het ziet ernaar uit dat ze een predikationele naast een niet-predikationele variant vertonen. Hetzelfde lijkt te gelden voor de overeenkomstige koördinatoren. Ik zal hier slechts één geval aanhalen, nl. dat van de universele kwantor en konjunktie, vgl.

- (26)a. Het is niet zo dat *alle* jongens te laat waren.
 b. Het is niet zo dat
     én Jan *én* Piet *én* Klaas te laat waren.
     zowel Jan als Piet en Klaas te laat waren.

In beide gevallen wordt beweerd dat niet alle personen te laat waren. De niet-predikationele varianten zijn resp. de overeenkomstige pluralis en de niet beklemtoonde gewone konjunktie, vgl.

- (27)a. Het is niet zo dat de jongens te laat waren.
 b. Het is niet zo dat Jan, Piet en Klaas te laat waren.

De negatie slaat hier niet op de kwantor, of koördinator, maar op het gewone werkwoord, i.c. *te laat zijn*.

Een drietal syntaktische criteria bevestigen het onderscheid :

a) Het predikationele karakter kan sommige *elkaar-*zinnen ongrammatikaal maken, vgl.

- (28)a. * *én* Jan *én* Piet kennen elkaar. (+ pred)
 b. * zowel Jan als Piet kent elkaar. (+ pred)
 c. Jan en Piet kennen elkaar. (— pred)
- (29)a. * Allebei kennen ze elkaar. (+ pred)
 b. Die twee kennen elkaar. (— pred)

b) Na een NP met een niet-predikationele Q of koördinator is een negatie geen beletsel voor de grammatikaliteit van de zin; daarentegen is een opeenvolging van een NP en een predikationele (universele) Q of koördinator en een ontkenning in vele talen ongebruikelijk, vgl. Ndl. :

- (30) [— pred] : a. De jongens zijn niet flink.
 b. De beide jongens zijn niet flink.
 c. Jan en Piet zijn niet flink.
 (31) [+ pred] : a' * Alle jongens zijn niet flink.
 b' * Allebei de jongens zijn niet flink.
 c' * En Jan én Piet zijn niet flink.

c) Predikaten die de notie 'groep' inhouden, verdragen geen subjekts-NP met een predikationele Q of conjunctie, tenzij bij toevoeging van het kollektivizerende 'samen' :

- (32) [— pred] : a. De jongens vormden een bonte bende.
 b. Beide jongens vormden een grappig duo.
 c. Jan, Piet en Klaas vormden een bonte bende.
 (33) [+ pred] : a'. * Alle jongens vormden een bonte bende.
 b'. * Allebei de jongens vormden een grappig duo.
 c'. * En Jan én Piet én Klaas vormden een bonte bende.
 a''. Alle jongens *samen* vormden een bonte bende.
 b''. Allebei de jongens *samen* vormden een grappig duo.
 c''. En Jan én Piet én Klaas *samen* vormden een bonte bende.

4. De problematiek van sg. en pl. leidt als vanzelf naar de kwestie van de *kollektieve NP's*.

4.1. Kollektieve NP's doen zich in allerlei vormen voor : morfologisch singulare telbare nomina (bv. *gebergte*, *menigte*), pluralia (bv. *bergen*, *mensen*), pluralia tantum (bv. *hersenen*, *Pyreneeën*), conjuncties (bv. *Jan en Piet (samen)*).

Dikwijls zijn NP's ambigu t.a.v. kollektiviteit, als voorbeelden vinden we bij McCawley (1968) :

- (34) John and Harry went to Cleveland.
 (35) Those men went to Cleveland.

Voor beide zinnen gelden twee parafrasen :

- ofwel a) : ze gingen *elk* naar Cleveland ;
 ofwel b) : ze gingen *samen* naar Cleveland ;

McCawley (1968: 152) verklaart de dubbele lezing door het feature [$\pm$ joint] aan te nemen, dat in zijn Postscript (p. 161) echter weer ter discussie gesteld wordt. Kollektieve NP's zijn verbindbaar met predikaten als: *vergaderen, verstrooien, verspreiden, uiteenjagen, uiteengaan, in een aantal toenemen of verminderen, slinken, uitsterven, in overvloed vóórkomen, talrijk zijn, een bonte bende zijn, groepvormen, het unaniem eens zijn*, enz. Dgl. predikaten verlenen aan NP's een ondubbelzinnig kollektieve lezing. Hier blijkt tevens dat het lidwoord *een* en de Q's *elk* en *ieder* niet verenigbaar zijn met kollektiviteit, vgl.

- (36)a. De bever sterft uit.
 b. Bevers sterven uit.
 c. * Een beter sterft uit.
- (37)a. Het aantal van al die huizen bedraagt 25.
 b. * Het aantal van elk van die huizen bedraagt 25.

Opgemerkt zij dat de meervoudsvorm op zichzelf ambigu is t.o.v. het beature [$\pm$ kollektief], vgl.

- (38)a. De mens is sterfelijk.
 b. Mensen zijn sterfelijk.
 c. Een mens is sterfelijk.

In 38 a is de NP [+ koll], in c [— koll]. De plurale NP *mensen* in b kan als [+ koll] overkomen, maar ook als [— koll]. Hetzelfde geldt voor niet-telbare pluralia, bv. *kaas* in :

- (39)a. Kaas is goed.

Ondubbelzinnig [+ koll] is de NP *kaas* in een zin als :

- b. Kaas is minder verspreid als voedsel dan eieren.

Het ziet ernaar uit dat het kollektieve gebruik van de pluralis een gemarkeerd gebruik is. De natuurlijke interpretatie van NP's als (*de*) *kaas* in (*de*) *kaas is goed* is pluraal zonder meer. Alleen het gebruik van geschikte predikaten maakt de NP ondubbelzinnig kollektief. Anderzijds bestaan er ook een aantal nomina die inherent kollektief zijn, nl. formele singularia als *gebergte, massa*, enz. en pluralia tantum als *hersenen, Pyreneeën*. Het kollektieve karakter van een eigennaam als *de Pyreneeën* blijkt o.m. uit gelijkstellingen als :

- (40) De Pyreneeën zijn een gebergte.

Gemarkeerd is ook de kollektieve lezing van kwantificeerders. Lakoff (1970: 160-5) onderscheidt tussen een 'group reading' en

een 'quantifier reading', m.i. een niet erg gelukkige terminologie om het feature [+ koll] aan te duiden bij kwantificeerders. Er blijken er geen te bestaan die enkel de waarde [+ koll] hebben; de meeste zijn ambigu, sommige zijn inherent [— koll], zoals *every, each; few* (Ndl. 'n, elk, ieder, sommige, gelijk welke; weinige, één). De volgende zinnen van Lakoff zijn ambigu :

- (41) That archaeologist discovered nine tablets.
 (42) All the boys carried the couch upstairs.

41 kan volgens hem betekenen dat de archeoloog een groep van 9 tafeltjes ontdekte of dat het aantal ontdekte tafeltjes samen 9 bedroeg, ofschoon ze wellicht niet in één groep thuishoorden. 42 vertoont dezelfde ambiguïteit. Het betekent ofwel dat een groep bestaande uit al de jongens de divan bovendroeg, ofwel dat elk van de jongens de divan bovendroeg.

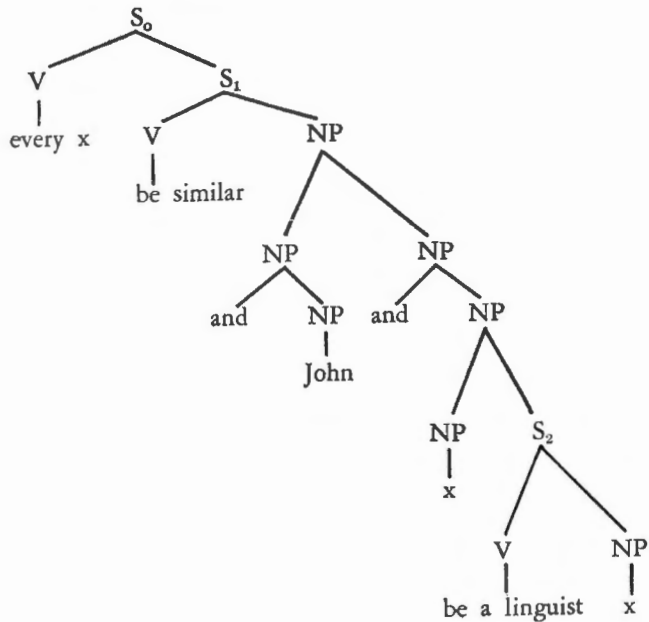
4.2. De semantische representatie van kollektieve NP's.

Lakoff zegt er geen idee van te hebben hoe de group reading van kwantificeerders in de semantische representatie dient voorgesteld. Alleen poneert hij dat kollektieve kwantificeerders geen echte Q's zijn, omdat de mogelijkheid van bereiksambuguïteiten hierbij uitgesloten zou zijn. Lakoff observeert o.m. dat bepaalde zinnen met conjunctie ongrammatikaal zijn wanneer de conjunctie een 'echte' Q bevat. Daarentegen zijn conjunctie-zinnen met kollektieve kwantificeerders welgevormd, vgl. de zinnen :

- (43)a. John and nine boys are similar /+ koll/
 b. John and all the girls are similar /+ koll/
 c. * John and every linguist are similar /— koll/
 d. * Few philosophers and John are similar /— koll/

Volgens Lakoff zijn 43 a en b korrekt omdat de NP's geen enkele 'echte' Q bevatten. Was dat wel het geval, dan zouden deze zinnen geblokkeerd hadden moeten zijn door de 'Coordinate Structure Constraint', d.i. een beperkende regel die bepaalt dat geen vreemd element (i.c. een Q) door een transformatie (i.c. Q-lowering) wordt binnengeloodst in een koördinatie. Nemen we bv. zin c. Volgens Lakoffs analyse zou de Q *every* in een hogere zin staan dan de conjunktor *and*, m.a.w. de Q zou de conjunktor in zijn bereik hebben. Voortgaande op de analyse van 'phrasal conjunction' (nevenschikking van NP's bij symmetrische predikaten) in Lakoff & Peters (199 : 130) zou zin 43 c een boomdiagram toegekend krijgen in de aard van boomdiagram I :

I.

Door de Coordinate Structure Constraint kan deze boom niet zonder meer een grammatikale zin opleveren : de Q *every* kan niet in de conjunctie geïncorporeerd worden. Om een korrekte zin te verkrijgen moet hier dadelijk 'conjunct movement' toegepast worden : het tweede lid wordt verplaatst en verandert in een voorzetselgroep :

(44) John is similar to every linguist.

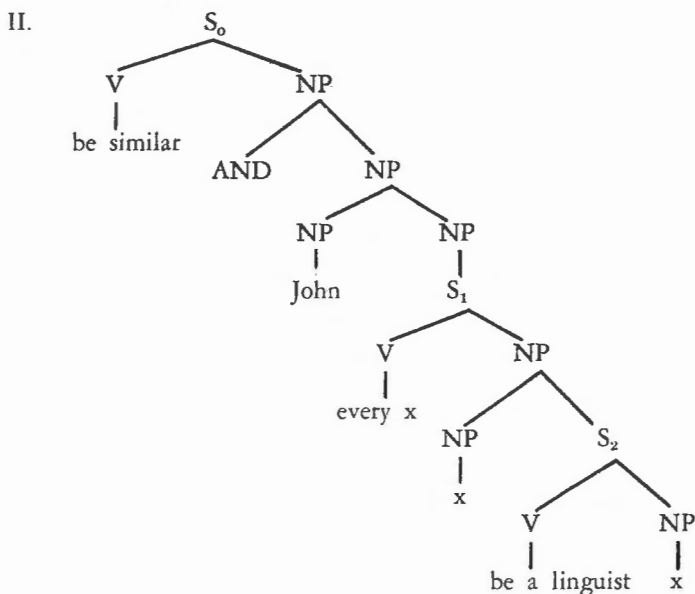
Het komt me voor dat 43 c en d niet vanwege de Coordinate Structure Constraint ongrammatikaal zijn. Wat 43 d betreft, is m.i. *few* geen echte kwantor, geen hoger verbum maar een adjektief. Wat echte Q's betreft, zoals *every* in 43 c : er zijn grammatikale zinnen met 'phrasal conjunctions' die echte Q's inhouden zonder 'group reading' :

(45) Elke wolf en elke hond lijken op elkaar.

(46) Fred en een bepaalde jongen zijn vrienden.

(47) Een bepaalde jongen en een bepaald meisje zijn verliefd.

Daaruit volgt dat ofwel de CSC ofwel Q-lowering ofwel de ordening van de operatoren in boom I verworpen moet worden. M.i. is het laatste het geval. Blijkbaar moet in zin 43 c *every* in de skopus van *and* liggen en niet omgekeerd, vgl. boomdiagram II :

Als deze analyse juist is, moet er naar een andere oorzaak gezocht worden voor de ongrammatikaliteit van 43 c en d en tevens voor de grammatikaliteit van 45 tot 47.

Een mogelijke verklaring kan aangebracht worden door de observatie dat in 45-47 bij de twee leden van de conjunctie de hoogste numeratieve Q dezelfde is, resp. de universele Q in 45 en de Sg. voor 46 en 47. Nu is in 43a en b het eerste lid van de conjunctie *John*, een NP met als enige Q de Sg. Volgens de hypotese zou dan tevens in de NP's *nine boys* en *all the girls* de Sg. de hoogste Q moeten zijn. Dit kan, als men aanneemt dat de lagere Q's, resp. de JI.^{konj} en de universele Q een kollektief karakter toegekend worden door een hogere Sg. De pluswaarde van het feature [+ koll], zijnde de gemarkeerde waarde, zou dan bestaan uit een samengestelde Q gevormd door [Sg + Pl.^{konj} (of A)]. Ook gekonjungeerde NP's zouden gekollektiviseerd worden door voorvoeging van een Sg. Disjunctie komt semantisch en syntactisch niet in aanmerking voor kollektivisering, evenmin als de Pl.^{disj}, vgl.

(48) * Jan en/of Piet vergaderden.

(49) * De arbeiders vergaderden, althans één.

Semantisch ligt de zaak dus zo dat een pluraliteit of totaliteit bij kollektivisering beschouwd wordt als een eenheid; m.a.w. op een veelheid opereert de singulare Q.

De gelijktijdige aanwezigheid van Sg. en Pl. in kollektieve NP's wordt weerspiegeld in het tweeslachtig karakter der oppervlakte-structuren. Formeel gedragen die NP's zich in bepaalde opzichten als pluralia, in andere opzichten als singularia.

a) Pluraal gedrag :

1° Het lidwoord 'n of het telwoord *één* komt niet voor in koll. NP's, wel het meervoud, vgl.

- (50)a. * 'n bever sterft uit.
b. Bevers sterven uit.

2° Pronominalisering van kollektiva kan door plurale voornaamwoorden geschieden :

- (51) Het volk kwam toegelopen. *Ze* skandeerden slogans.

3° Bepaalde predikaten zijn verenigbaar met kollektieve NP's, niet met eenvoudige singularia :

- (52)a. * De jongen was het unaniem eens.
b. De groep was het unaniem eens.
c. De Rus(sen) was (waren) het unaniem eens.

4° Als objekt van het werkwoord *tellen* treden geen zuivere singularia op, maar wel (telbare) plurale of kollektieve NP's :

- (53)a. * Ik telde de jongen.
b. Ik telde de jongens.
c. Ik telde de massa.

5° Bepaalde kollektieve NP's zijn – al dan niet inherent – morfologisch pluraal :

- (54)a. De hersenen zijn onverslijtbaar.
b. De jongens stoven uiteen.
c. Bevers zijn uitgestorven.

b) Singulaar gedrag :

1° Kollektieve NP's zijn onverenigbaar met een koreferentieel *elkaar* :

- (55)a. De mannen bezagen elkaar.
b. ?* De menigte bezag elkaar¹.

1. Prof. G. Geerts deelt mij mee dat dgl. konstrukties toch voorkomen, o.m. in Noordnederlandse kranten.

2° Zinnen met singulare of kollektieve NP's als onderwerp kunnen, i.t.t. zuiver plurale NP's, niet gevolgd worden door een zinsnede als *hoewel niet alle/elke*, vgl.

- (56) De leraars waren overrompeld, hoewel niet alle.
 (57)a. * De leraars waren in de minderheid, hoewel niet alle.
 b. * De leraar was in de minderheid, hoewel niet elke.

Wanneer we aanemen dat het onderwerp in de ongrammatikale zinnen van 57 als hoogste Q een Sg. heeft, dan is het begrijpelijk dat het niet kompatibel is met een terugwijzende universele Q. Wel kan een universele Q door een Sg. voorafgegaan worden, maar dan moet in zinnen als 57 een markerend *samen* toegevoegd worden, vgl.

- (58)a. * De leraars waren allen in de minderheid.
 b. De leraars waren allen samen in de minderheid.

3° Alleen zuiver plurale NP's kunnen voorafgegaan worden door het voorzetsel *tussen*, vgl.

- (59)a. Wat is er overeengekomen tussen de kollega's ?
 b. * Wat is er overeengekomen tussen de vergadering ?
 c. * Wat is er overeengekomen tussen de kollega ?

4° Bepaalde kollektieve NP's zijn – al dan niet inherent – morfologisch singulaar :

- (60)a. De kudde was in paniek.
 b. De mens heeft voet op de maan gezet.
 c. De bever is uitgestorven.

Sommige nomina zullen reeds in het lexikon de specificatie [+ koll] krijgen ; d.w.z. ze moeten verplicht verbonden worden met de samengestelde Q [Sg + Pl], zowel formeel singulare nomina (*menigte, kudde*) als pluralia tantum (*bersen, Pyreneeën*). Het tweeslachtig karakter van deze laatste categorie wordt door vele linguïsten intuïtief aangevoeld, bv. recentelijk door Dougherty (1970 : 853, noot 8) : „The elements *scissors, pants, guts, entrails, oats*, etc. are syntactically plural, although they may be semantically singular”. Het dubbelslachtige zit m.i. niet in een semantisch-syntactische oppositie, maar in het gelijktijdig optreden van de Q's Sg. en Pl.

Dat bij eigennamen (*Jan ; Pyreneeën*) een Q [Sg] of [Sg + Pl] optreedt, is aannemelijk wanneer men aanvaardt dat het hier niet-predikationele Q's betreft : eigennamen dragen in zich immers geen predikaat, noch een gewoon, noch een hoger predikaat.

4.3. Kollektieve NP's kunnen in de skopus van andere Q's komen te staan. McCawley (1968 : 149-50) merkt op dat een zin als

(61) These scissors are similar.

„is admissible only when *these scissors* is paraphrasable by *these pairs of scissors* and not when it is paraphrasable by *this pair of scissors*. Evidently the restriction is that the subject must have a set index rather than an individual index”.

We kunnen dezelfde konstruktie ook waarnemen in bv.

(62) These groups are similar.

Blijkens de ongrammatikaliteit van

(63) * The group is similar.

vraagt het predikaat *similar* een Pl. als hoogste Q in het subjekt. Voor 61 en 62 kunnen dan dezelfde Q-reeksen opgesteld worden : [Pl + Sg + Pl].

Bepaalde zinnen kunnen aan de hand van kwantifikatie met behulp van Sg. en Pl. als Q's, gedesambigueerd worden, bv.

(64) Sommige dieren zijn verdwenen.
= a. Sommige individuele dieren zijn weg.
of : b. Sommige diersoorten zijn uitgestorven.

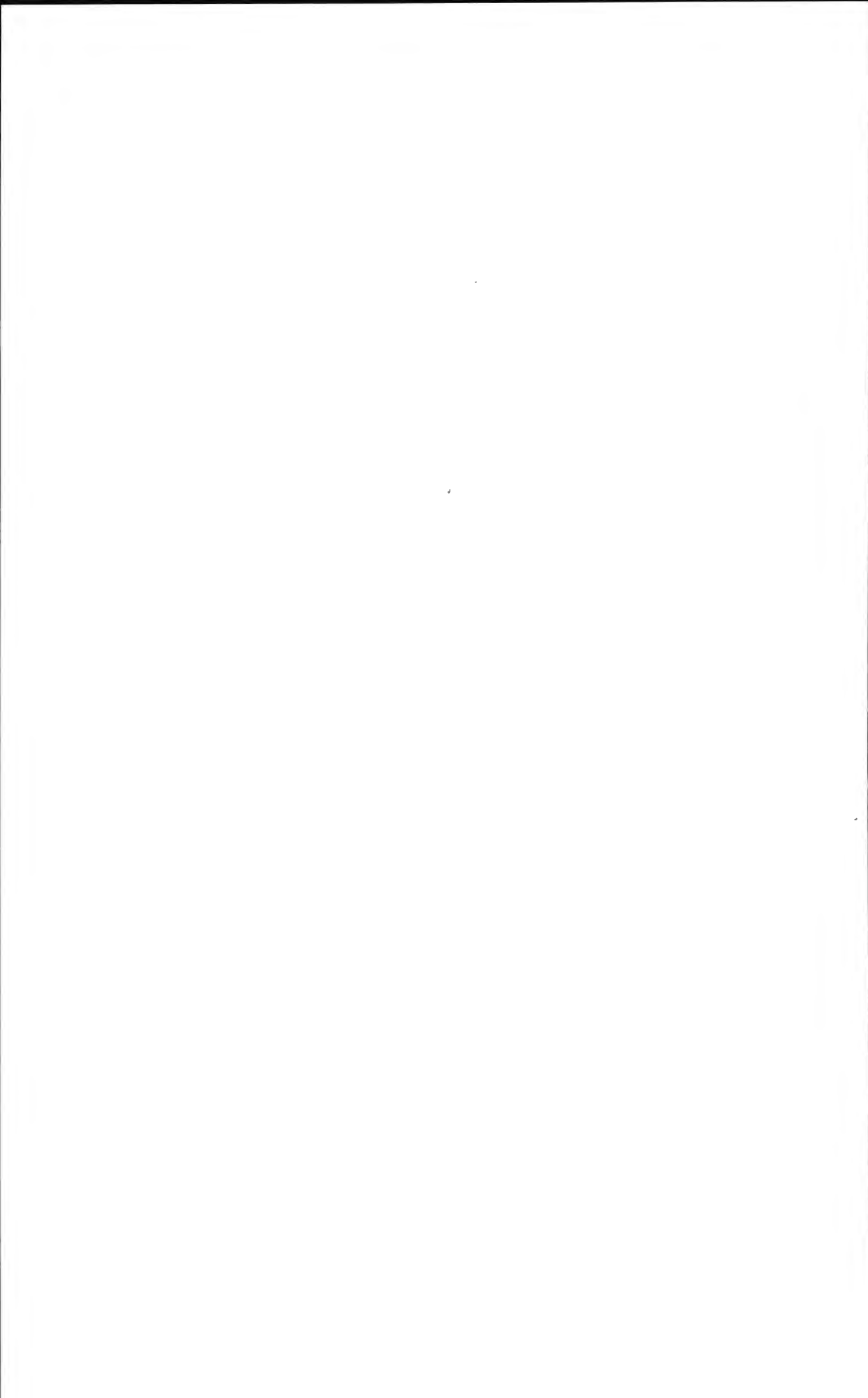
In lezing a heeft de NP de Q-reeks [E + Pl].

In lezing b bekomt de NP de Q-reeks [E + Pl + Sg + Pl].

Winksele-Leuven.

REFERENTIES

- Altham, J. E. J. (1971). *The logic of plurality*. London : Methuen & Co.
- Dougherty, R. C. (1970). *A grammar of coördinate conjoined structures* :
I. *Language* 46 : 850-898.
- Keenan, E. L. (1971). *Quantifier structures in English*. *Foundations of Language* 7 : 225-284.
- Klooster, W. G. & Verkuyl, H. J. (1971). *De transformationele relatie tussen duren + specificerend complement en bepalingen van duurmeting*. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 87 : 29-63.
- Lakoff, G. (1970). *Linguistics and natural logic*. (Studies in Generative Semantics 1). Ann Arbor, Mich. 48104, Phonetics Labor. Univ. of Mich. Ook in : *Synthese* 1970. Ook in : Davidson & Harman (eds.), *Semantics of Natural Language*. (Synthese Library) : 545-665. Dordrecht/Holland : Reidel. 1972.
- Lakoff, G. & Peters, St. (1969). *Phrasal conjunction and symmetric predicates*. In : Reibel & Schane (eds.), *Modern Studies in English* : 113-142. Englewood Cliffs : Prentice-Hall.
- McCawley, J. D. (1968). *The role of semantics in a grammar*. In : Bach & Harms (eds.), *Universals in linguistic theory* : 124-169. New York : Holt, Rinehart & Winston.
- McCawley, J. D. (1972). *A program for logic*. In : Davidson & Harman (eds.), *Semantics of Natural Language*. (Synthese Library) : 498-544. Dordrecht/Holland : Reidel.
- Perlmutter, D. M. (1970). *On the article in English*. In : Bierwisch & Heidolph (eds.), *Progress in Linguistics* : 233-248. The Hague : Mouton.
- Rescher, N. (1962). *Plurality-quantification*. *Journal of Symbolic Logic* 27 : 373-374.

Lyriek als kommunikatie

Enkele struktuuraspecten

door

PROF. DR. L. VERBEECK

„Lyriek als kommunikatie”: verraadt, deze titel niet een verkeerde keuze voor een van te voren verloren uitdaging die beter niet plaats zou vinden? Inderdaad geldt het begrip kommunikatie als een niet-estetisch begrip, dat weliswaar met sukses op vele vormen van menselijke omgang en op de geschreven neerslag daarvan als de brief, de dialoog, de roman, het drama, kan aangewend worden. Maar op de poëzie? Is het gevaar niet reëel, dat deze meest gekondenseerde en intiemste uiting van menselijk spreken door een benadering vanuit het K-fenomeen van haar fluïdum, van haar onzichtbare en ongrijpbare uitstraling wordt beroofd, die precies haar eigenste bezit uitmaken?

Zonder meteen aan een definitie van poëzie, zoals die mogelijk in de zoëven neergeschreven volzin kan ontdekt worden, te kleven, kan men hierop antwoorden, dat al altijd zekere gebruikers gepoogd hebben, lyrische teksten te 'ontcijferen', zoals met het oog op het zogenaamde hermetische karakter van veel poëzie het 'lezen' wel eens genoemd wordt. Het feit dat een tekst, zij het willens nillens, voor lektuur 'gebruikt' en dus voor 'verbruik' vatbaar wordt, veronderstelt bij deze laatste tenminste een initiale kommunikatieve gerichtheid: hier biedt de leespraktijk dus een argument pro aan. Nu is dit in een tijd waarin gedichten, het chanson niet te na gesproken, nog nauwelijks aan hun 'drukken' komen en nagenoeg ongelezen een ondergronds bestaan van privé-uitgave en stencil-verspreiding moeten gaan leiden, misschien een erg wankel argument, wellicht een argument dat te laat komt. Hoewel aan de andere kant de poëzie daardoor de ietwat paradoksale eer te beurt valt, deze verspreidingswijze te delen met teksten van hoog kommunikatief gehalte als daar zijn pamfletten, vlugschriften of... pre-papers.

Om terug te keren tot het leesgebruik, we weten allen dat de geschiedenis van de Westeuropese kultuur en letterkunde ondenkbaar is zonder de interpretatieve praktijk van beroepslezers, te beginnen bij de bijbelexegese en voortgezet in de middeleeuwse allegorese en de teksthermeneutiek van de humanisten en hun

opvolgers, een praktijk die zich nadien onder de benaming filologie op een even sterk geprofessionaliseerde wijze van literaire en poëtische teksten heeft meester gemaakt. Nu was het er de bijbel-exegese en de humanistische, filosofisch gerichte hermeneutiek vooral om te doen, de 'waarheid', de 'boodschap' van een tekst te achterhalen, in de onuitgesproken vooropstelling dat deze daarin wel verborgen maar toch volledig en als het ware toebereid aanwezig was, en dat het er dus enkel op aankwam, dit pakket van zijn verpakking te ontdoen, om de boodschap als luxegeschenk in de schoot geworpen te zien.

Misschien is uit deze verre bijbelse en filosofische herkomst van filologie en literaire kritiek de lang overheersende neiging te verklaren, teksten in de eerste plaats op hun waarheidsgehalte, op zin en betekenis eerder dan op functie en kommunikatieve uitstraling te ondervragen. De grondige veranderingen in structuur en opbouw, die sinds de opkomst van de hier met een zeer algemene term aangeduide 'moderne' literatuur alsmaar sterker de organisatie van literaire teksten zijn gaan bepalen, hebben in de loop van de laatste decennia de oude hermeneutische basis, en dit niet alleen wat betreft de analyse van strikt literaire teksten, meer en meer aangetast. „Een groot deel van de hedendaagse kunst kan gezien worden als een bewuste poging om aan interpretatie te ontsnappen”¹, zegt Susan Sontag in haar berucht geworden essay „Against Interpretation”. Het is trouwens op de zoëven geschetste, akuit geworden onverenigbaarheid tussen interpretatiebasis en moderne tekst dat de agressieve titel van Sontags boek zinspeelt.

Gelden deze beschouwingen enkel de z.g. moderne teksten? Wij menen van niet. Om nu de geschiedenis recht te doen, moet er naast de hermeneutische nog een tweede praktijk vermeld worden, die wellicht even grondig het uitzicht van de Westeuropese cultuur heeft helpen bepalen, te weten de traditie van de antieke retorika. Deze stelde toch de vraag, niet wat teksten betekenden, maar wat men met teksten kon doen, hoe men een gehoor kon beïnvloeden, ontroeren of overtuigen door het wel-georganiseerde woord. De handboeken van retorika zijn in dit opzicht niets anders dan reusachtige arsenalen van lang beproefde en uitgepuurde strategieën die er moesten voor zorgen dat het beoogde effect ook werkelijk bereikt werd. Linguïstisch gezien was wellicht hetgeen de antieke redenaar deed, niet zo wezenlijk verschillend van wat vandaag het reclamebureau op het oog heeft, wanneer het zijn agent een publicitaire tekst laat opstellen; of van wat de pamfletschrijver doet.

1. *Tegen interpretatie*. Utrecht, 1969, blz. 13.

Het is evident dat binnen de retorische traditie een impliciet inzicht aanwezig was omtrent het kommunikatieve karakter van het woord. Nu is de literaire cultuur tot laat in de 18e eeuw door deze traditie mee gevormd geweest en dit geldt niet alleen voor het sermoen of de nekroloog, maar evenzeer en misschien niet het minst voor de poëzie².

Hiermee is een dubbele achtergrond geschetst, die wellicht de titel van deze lezing zijn verrassend uitzicht ontnaemt, maar tegelijkertijd onze onderneming als een historisch gangbare weg beschrijft. Het minste wat kan gezegd worden, is dat de inhoudelijke en de kommunikatieve benadering elk op hun manier mogelijkheden openen om het eigene van een poëtische tekst op het spoor te komen. De twee hoeven elkaar niet uit te sluiten, maar kunnen komplementair zijn. Het linguïstische en filosofische fundament voor deze komplementariteit is de laatste jaren met een grotere trefzekerheid dan vroeger in het licht gesteld: „It is possible to distinguish at least two strands in contemporary work in the philosophy of language – one which concentrates on the uses of expressions in speech situations and one which concentrates on the meaning of sentences.

Practitioners of these two approaches sometimes talk as if they were inconsistent, (...) But although historically there have been sharp disagreements between practitioners of these two approaches, it is important to realize that the two approaches, construed not as theories but as approaches to investigation, are complementary and not competing”³. Of, om de opzet van dit onderzoek nog eens te vertalen in een ander linguïstisch beschrijfbaar begrippenpaar, al te lang en al te eenzijdig is poëzie inhoudelijk benaderd vanuit het standpunt van het „énoncé” met als vraag: wat zegt de tekst? Wij daarentegen willen haar benaderen met de vraag: wat doet de tekst? en op die manier iets te weten komen over de „énonciation”, over het kommunikatieproces waarin hij zich voor de gebruiker ontvouwt en waarover de tekststructuur dan een en ander kan openbaren. Daarbij een laatste beperkende nuancering: we willen graag erkennen dat in poëtische teksten ook reeds vele andere dan inhoudelijke waarden werden ontdekt; misschien lukt het, deze in een betere samenhang tot het geheel van de tekststructuur te plaatsen.

We willen hier vooreerst een tweetal kenmerken van taalgebruik in kommunikatieperspektief vooropstellen, die ons bij ons onderzoek naar enkele structuuraspecten van lyriek van dienst zullen

2. Vgl. Harald Weinrich, *Für eine Literaturgeschichte des Lesers* in: *Literatur für Leser*, Stuttgart, 1971, blz. 23 vv.

3. John R. Searle, *Speech Acts*. Cambridge, 1970, blz. 18.

zijn. Het eerste is vrij algemeen en gaat uit van het onderscheid dat Weinrich in zijn boek „Tempus. Besprochene und erzählte Welt” maakt tussen besprekende en vertellende spreekattitudes⁴. Weinrich klasseert op grond van een statistisch overwicht aan z.g. besprekende tempora de lyriek bij het besprekende genre, naast gesprek, essay, drama. De besprekende houding wordt volgens hem gekenmerkt door een grotere spanning en directheid zowel bij de zender als bij de ontvanger, omdat hierbij het onderwerp niet alleen de fysische aanwezigheid maar ook de geestelijke presentie of geëngageerdheid van de deelnemers opeist. Wanneer hetzelfde onderwerp in een vertellend perspectief voorgebracht wordt, zo betoogt Weinrich, dan is de sfeer meer ontspannen, spreker en toehoorder nemen een afwachtende, meer gedistantieerde houding aan, er wordt van de ene niet een reeds impliciete verantwoording verwacht, van de andere niet een onmiddellijk antwoord.

Wij blijven hierbij voorlopig nog op het niveau van de gewone, niet-literaire spreesituaties, waarbij de rol van de extra-linguïstische componenten van het K-model, (als daar zijn de zender, de ontvanger, de referent, het kanaal) vrij groot is. Toch blijkt het hier al onmiddellijk nodig, een verder aanvullend onderscheid in te voeren tussen bespreken en vertellen. Het vertellen brengt voor de aanwezigen niet gekende of bijkomende informatie aan. Vanzelfsprekend gebeurt dit ook in besprekende situaties; het verschil ligt hem echter hierin dat in het eerste geval de informatie geacht wordt op geen andere wijze te kunnen worden verkregen dan door de bemiddeling van de verteller, terwijl besprekende of besproken informatie in principe controleerbaar wordt geacht op andere bronnen; dit verklaart waarom de spreker in het laatste geval ofwel bronnen d.w.z. het getuigenis van derden zal aanhalen, ofwel de bewijsvoering zal geven van wat hij als persoonlijk inzicht voordraagt. Bij de vertellende spreker is dit niet nodig; m.a.w. de verteller wordt geacht de garant te zijn van wat hij vertelt. Hieruit vloeit dan een verder kenmerk voort en dit is belangrijk voor ons betoog: de vertellende spreker zal volledig moeten zijn; vermits hij bericht over een gegeven dat in de zich voltrekkende gespreksituatie afwezig is, zal hij dit voor zijn toehoorders geheel moeten reproduceren. In de besprekende situatie daarentegen is het gegeven nagenoeg geheel aanwezig of kan op een eenvoudige wijze aanwezig gesteld worden; daarom ook hoeft hier niet alles in de bespreking zelf gereproduceerd te worden, maar kan in ruime mate worden voortgebouwd op aktueel aanwezige extra-linguïstische

4. Stuttgart, 1971², blz. 42 vv.

elementen van het gesprek. De besprekende taalsituatie is dus in tegenstelling tot de vertellende, duidelijk onaf, fragmentarisch ⁵.

In het geval van de literaire tekst nu maken de taaltekens zich los uit de konkrete, extra-linguïstische kommunikatiesituatie om zich autonoom te organiseren naar een eigen, interne wetmatigheid. Brengen we de hierboven gewonnen inzichten hierop over, dan kunnen we zeggen dat de lyriek quasi-fragmentarische situaties opbouwt: zij doet alsof bij het lyrische spreken een konkrete, (extra-linguïstische) referentiële omgeving aanwezig is die als aanvulling fungeert. De vanzelfsprekendheid waarmee dit gebeurt zou dan het beknopte en gekondenseerde karakter van de lyriek kunnen verklaren in tegenstelling tot de epiek, die de opgeroepen situaties volledig zal willen reproduceren.

Moeilijker wordt het bij de vraag waarin deze beknoptheid van de lyriek eigenlijk bestaat. Misschien kan heel in het algemeen vooropgesteld worden, dat wegens de bewuste beperking of verkorting van de quasi-referentiële omgeving de taaltekens hier gaan fungeren als semantische signalen die wegens hun kontekstarmoede een grote mate van tematische onbepaaldheid ⁶ behouden. Met een ietwat baldadige verwijzing naar de klassieke terminologie zouden we deze kontekst-arme signalen misschien 'beelden' kunnen noemen. In elk geval maken voornoemde beknoptheid en onbepaaldheid de lyrische tekst moeilijker toegankelijk voor de lezer. Is deze nu bij het dekoderen of ontcijferen van de lyrische boodschap geheel op zichzelf aangewezen of stelt de lyrische spreker hem hulpmiddelen ter hand die hem daarbij behulpzaam kunnen zijn?

Dan kan het inderdaad zinvol zijn eens na te gaan wat voor hulpmiddelen dat zijn en hoe zij functioneren in een gedicht. We willen nu eerst nog proberen het begrip hulpmiddel linguïstisch iets nauwkeuriger te omschrijven. Wij weten dat een taaluiting naast kognitieve ook nog andere waarden meevoert als daar zijn emotieve, evaluatieve, modale en konatieve waarden. Grammatika en stijl leer hebben deze waarden reeds sinds lang in allerlei mikro-verschijnselen van de zin opgespoord en onderkend, maar wat het geheel van een tekststructuur betreft, bleven ze lang zo een beetje in de lucht hangen. Het is de verdienste van Bühler en van Jakobson geweest, ze in de structuur van het bekende kommunikatiemodel op hun juiste plaats te hebben ondergebracht en zo

5. Vgl. Tzvetan Todorov, *Littérature et signification*. Paris, 1967, blz. 20-21, waar een gelijkaardig onderscheid wordt gemaakt tussen gesproken en geschreven taaluitingen.

6. Voor het begrip 'onbepaaldheid' vgl. Wolfgang Iser, *Die Appellstruktur der Texte. Unbestimmtheit als Wirkungsbedingung literarischer Prosa*. Konstanz, 1971.

hun functie in het geheel van de kommunikatieve structuur van een tekst nader te hebben omschreven.

We zouden hier nu een hergroepering van de verschillende functies willen doorvoeren, uitgaande van de reeds gedane vaststelling dat een tekst niet alleen een mededeling bevat, maar tevens ook een aantal aanwijzingen die het begrijpen van de mededeling voor de toehoorder/lezer vergemakkelijken. We onderscheiden daartoe binnen het K-model met zijn zes componenten zoals die door Jakobson werden beschreven, twee hoofdasen: de eerste beweegt zich tussen de polen die Jakobson enerzijds de „message”, of boodschap noemt en anderzijds de kontekst, in het geval van de literaire tekst dus de quasi-referentiële omgeving waarin elke boodschap, elke mededeling wil ze begrepen worden, geworteld moet zijn. Op deze as komt tot stand wat we met een klassieke term de inhoud van een mededeling kunnen noemen. De tweede as beweegt zich tussen zender en ontvanger: hierlangs ontvouwt zich de inhoud van de mededeling in een spatio-temporeel ritme voor de toehoorder. Eerst hier verschijnt de inhoud van een boodschap in het dynamisch proces dat aan elke tekstontplooiing inherent is: er wordt aan de inhoud eigenlijk niets toegevoegd, wel wordt het perspectief, de invalshoek, waaronder hij gezien wordt, zichtbaar gemaakt. Hier moeten dus alle welbekende fenomenen van de perspectivering ondergebracht worden die in teksten, literaire en andere, een uiterst belangrijke rol spelen.

Vatten we dit nog even kort samen: de inhoud zoals hij op de eerste as tot stand komt, behoort tot de orde van hetgeen Bühler „Darstellung” noemt. Het is de kognitieve zijde van de taaluiting. Wij vertalen dit door representatie, in die zin dat de inhoud inderdaad de boodschap voorstelt of betekent⁷. Dit begrip moet dan wel in een aktieve zin verstaan worden, niet als overtekening van een reeds in de realiteit gegeven structuur.

De waarden die op de as zender-ontvanger tot stand komen, zijn van een geheel andere orde. Dit wil niet zeggen, dat er hier helemaal niets gepresenteerd wordt, maar andere, niet-representerende of niet-kognitieve functies hebben hier een duidelijk overwicht. We kunnen dit het gemakkelijkst illustreren aan de hand van de z.g. „shifters”, laten we zeggen de pronomina. Het pronomen „hij” stelt in een gegeven kontekst wel een herkenbaar semanteem voor, maar daarbuiten heeft het de veel belangrijker functie, sneden en geledingen aan te brengen die het de lezer mogelijk maken, de gegevens van de tekst uit te sorteren en zo

7. Karl Bühler, *Sprachtheorie*. Stuttgart, 1965², blz. 28. Bij Ducrot/Todorov, *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Paris, 1972, blz. 426 wordt „Darstellung” door „représentation” weergegeven.

zijn weg te vinden doorheen het K-proces waarin deze hem opneemt. Globaal kunnen we zeggen, dat alle niet-kognitieve, niet-representerende waarden die evenals de boodschap zelf uitgaan van de zender, van aard zijn om de ontvanger bij het ontcijferen van de boodschap min of meer behulpzaam te zijn, deze alleszins te beïnvloeden of te oriënteren of ook wel omgekeerd te desoriënteren. Dit geldt niet enkel voor die waarden, die een konatieve functie hebben, m.a.w. erop gericht zijn, bij de ontvanger bepaalde houdingen en reacties uit te lokken, maar ook voor alle andere. Dit zijn, wanneer we ons aan de kataloog van Jakobson houden, vooraan de emotieve functie, die revelerend is voor de houding van de zender tegenover de voorgebrachte materie; maar verder ook de fatische, die het mechanisme van de overbrenging beregelt, en zelfs de metalinguïstische functie, voorzover deze ook de werking van de kode controleert. Ook deze functies sturen en oriënteren de ontvanger en maken van de gepresenteerde inhoud een boodschap-voor-hem.

Daarmee is de lijst van de functies die de ontvanger helpen bij het ontcijferen van een mededeling wellicht niet volledig. Dit hoeft ook niet; zulk een volledige inventaris moet empirisch worden opgesteld. Voor ons volstaat het te hebben aangetoond, dat een tekst naast het louter kognitief representeren van inhouden ook een aantal aanwijzingen bevat, die er hoofdzakelijk op gericht zijn het begrijpen van die inhouden te vergemakkelijken. Deze hulpmiddelen staan dus wel evident in relatie tot de ontvanger van de tekst. De term konatieve functie van Jakobson lijkt hiervoor te eng. Wij willen ons liever aansluiten bij de benaming „Appellfunktion”, die Bühler destijds aan dit verschijnsel heeft gegeven. Waar Bühler echter vooral de psychische reacties en houdingen van de ontvanger op het oog had, willen wij hier de term „stuurfunctie” in een meer omvattende zin reserveren voor al die linguïstische verschijnselen die uitgaande van de spreker erop gericht zijn de ontvanger de hulpmiddelen aan de hand te doen die hem toelaten de boodschap op de juiste wijze te ontcijferen⁸.

Terug tot ons onderwerp nu. Indien het klopt wat wij hierboven als hypothese vooropstelden, dat lyrische teksten meer dan andere een grote mate van tematische beknoptheid bezitten, dan kan het inderdaad bijzonder interessant zijn, eens te onderzoeken hoe stuurfuncties en stuursignalen zich in dit soort teksten gedragen.

8. Vgl. Roman Jakobson, *Essais de linguistique générale*, Paris, 1963, blz. 214 vv. en Bühler, *Sprachtheorie*, blz. 28 vv. Het hier beschreven fenomeen van de stuurfunctie stemt in grote trekken overeen met het begrip 'operator', zoals J. M. Peters dit beschrijft in: *Analoge en digitale communicatiemiddelen*. Handelingen van het 28e Vlaams Filologencongres, Leuven, 1971, blz. 239 vv.

We zouden dit even willen illustreren aan de hand van enkele korte lyrische teksten, die aan de Duitse literatuur ontleend werden en die verspreid liggen over de 19e en de 20e eeuw. Als eerste kozen we een gedicht van Mörike, getiteld „Früh, im Wagen” en voor het eerst gepubliceerd in 1846.

Es graut vom Morgenreif
In Dämmerung das Feld,
Da schon ein blasser Streif
Den fernen Ost erhellt.

Man sieht im Lichte bald
Den Morgenstern vergehn,
Und dort am Fichtenwald
Den vollen Mond noch stehn.

So ist mein scheuer Blick,
Den schon die Ferne drängt,
Noch in das Schmerzensglück
Der Abschiedsnacht versenkt.

Dein blaues Auge steht
Ein dunkler See vor mir,
Dein Kuss, dein Hauch umweht,
Dein Flüstern mich noch hier.

An deinem Hals begräbt
Sich weinend mein Gesicht
Und Purpurschwärze webt
Mir vor dem Auge dicht.

Die Sonne kommt ! sie scheucht
Den Traum hinweg im Nu,
Und von den Bergen streicht
Ein Schauer auf mich zu.

Dit gedicht leek ons exemplarisch voor een lyrisch concept dat begint met de z.g. Strassburger lyriek van de jonge Goethe in de tweede helft van de 18e eeuw en dat tot ver in de 19e eeuw een grote bloei kende, en verder van grote betekenis is geweest voor de latere ontwikkelingen in de Europese lyriek. De wijze waarop in dit gedicht contrasten in de waarneming van een landschap a.h.w. bruikbaar worden gemaakt om een moeilijk in directe bewoordingen uit te spreken zielstoestand te suggereren, bepaalt structuur en verloop ervan. Deze contrasten zijn : het voorbijge en het komende, rustend bezit en veroverende daad, beide ondersteund en samengebonden door het koppel nacht-dag. De lyrische

spreker ontwerpt zijn gedicht vanop een moment van stilstand tussen deze beide polen, dat in een reeks van voorstellingen, die alle het morgenlijk uur aanwijzen, zowat in het ganse gedicht aanwezig is. De innerlijke toestand die met deze contrasten correspondeert, is eveneens een onduidbaar moment van evenwicht tussen twee spanningspolen dat voor de duur van het gedicht, die precies overeenstemt met de duur van deze aarzeling tussen nacht en dag, die wij de vroege morgen noemen, helder voor het bewustzijn van de sprekende dichter komt te staan. Voor de ommekeer van het uitwendige zien naar de innerlijke blik speelt de derde strofe een centrale rol: in de „so ist”-wending zet de sprekende dichter zelf onmerkbaar het verwachte en gewenste baken uit dat de lezer richt en leidt.

Het „so”-signaal is hier een vrij eenvoudig teken; het maakt het pikturaal gegeven waarmee het gedicht aanving, los uit zijn omlijsting om de blik vrij te maken voor een zielstableau; waarna bij het slot het gedicht terug in zijn eerste lijst wordt gevoegd. Zo doet dit teken zijn werk precies in het semantische middelpunt van het gedicht en stoort door deze onopvallende plaatsing de harmonische ontplooiing van de visuele en motorische illusie van dit tableau niet in het minst. Er zijn complexere signalen denkbaar; dikwijls fungeren als zodanig in de poëzie van deze periode interjekties of emotief geladen zinsdelen, die dan een interpreterende, duidende, reflexieve passage aankondigen, die een sturende waarde hebben. Zulke verduidelijkende passussen zijn dikwijls ook aan het slot van een gedicht te vinden, waar zij door hun afsluitende functie alleen al min of meer door de geoefende lezer verwacht werden.

Niet alleen door het pikturaal karakter, dat in vele teksten uit deze periode op de voorgrond treedt, maar meer nog door het samenvallen van gebeurtenistijd (vertelde tijd) en belevingstijd vertoont ook het Mörrike-gedicht een opvallend gesloten, monologisch karakter: het zender-ontvanger-schema is hier niet eigenlijk geopend op een lezer, maar keert doorheen de kurve van het gedicht op zichzelf terug; de lezer blijft buitengesloten, hij kan niet tegenover het gedicht maar alleen binnen het gedicht gaan staan. Ook in de vele gedichten met dialoogstructuur van het type van Goethes „An den Mond”, is de opening naar een partner slechts schijn: deze is nagenoeg altijd het eigen ik, de eigen zielswereld. Het zou de moeite lonen te onderzoeken in hoeverre dit ook in z.g. ‘hij’ gedichten het geval is; vermoedelijk zal men precies op de scharnierpunten van het gedicht stuursignalen aantreffen in de aard die wij hierboven beschreven hebben. Binnen dit gesloten circuit nu is de lyrische onbepaaldheid wel verregaand

maar niet nadrukkelijk opgeheven, zodat het gedicht, vooral dank zij het evenwicht tussen uiterlijk en innerlijk, een grote zweefpotentie behoudt.

Stellen wij nu tegenover dit gedicht een ander, dat weliswaar tot dezelfde periode behoort en zelfs in dezelfde tijdsgeest wortelt, maar dat in zijn kommunikatiestruktuur toch wezenlijk afwijkende trekken vertoont. We bedoelen hier de overbekende Loreley-ballade van Heine, gepubliceerd in 1824.

Ich weiss nicht, was soll es bedeuten,
Dass ich so traurig bin ;
Ein Märchen aus alten Zeiten,
Das kommt mir nicht aus dem Sinn.

Die Luft ist kühl und es dunkelt,
Und ruhig fließt der Rhein ;
Der Gipfel des Berges funkelt
Im Abendsonnenschein.

Die schönste Jungfrau sitzet
Dort oben wunderbar.
Ihr goldnes Geschmeide blitzet,
Sie kämmt ihr goldenes Haar.

Sie kämmt es mit goldenem Kamme,
Und singt ein Lied dabei ;
Das hat eine wundersame,
Gewaltige Melodei.

Den Schiffer, im kleinen Schiffe,
Ergreift es mit wildem Weh ;
Er schaut nicht die Felsenriffe,
Er schaut nur hinauf in die Höh'.

Ich glaube, die Wellen verschlingen
Am Ende Schiffer und Kahn ;
Und das hat mit ihrem Singen
Die Lore-Ley getan.

Heine behoort tot de vroegsten die het gedicht hebben losgemaakt uit dit gesloten circuit waarin de dichter als lyrische spreker een centrale rol vervult. Deze bewering mag op het eerste gezicht verwondering wekken ; Heine voert inderdaad naar de trant van het romantische gedicht zichzelf als spreker binnen en wel zo dat de romantische geschoolde lezer zonder moeite de identifikatie van het centrale motief van de betoverde schipper mét deze spreker kan voltrekken. Hierin voegt hij zich naar het rollenspel dat de

romantiek voorschreef. Maar hij doet meer. Vooreerst is daar de overbelichting van de ik-spreker bij begin en slot, die vooral in de meestal zich streng aan een gesloten dramatische handelingsstructuur houdende ballade verrassend aandoet. Nu is ook dit gedicht naar het bouwmodel van de inlijsting gebouwd; maar precies op dit punt wordt hier een zij het zeer zwakke breuk zichtbaar. Door de licht skeptische wendingen in de eerste en in de laatste strofe laat Heine raamgegeven en sagenmotief niet meer harmonisch op elkaar aansluiten; op deze nauwelijks herkenbare breuklijn ontstaat dan een onbepaaldheid, waarvan de zoëven geciteerde wendingen het stuursignaal zijn. Heine toont namelijk als het ware achter de hand hoe het procédé van het romantische gedicht funktioneert, m.a.w. hij is in dit gedicht niet enkel rasecht romantisch dichter, hij 'doet' hier ook 'aan romantiek' en dit tweede aspekt verleent aan het gedicht een nieuwsoortig communicatie-effekt. Dit effect bestaat in de distantïering t.o.v. het behandelde motief, die op haar beurt een opening bewerkt naar de lezer toe: deze zal moeten beslissen of hij deze romantische stoffage als waarheid neemt of als drapering doorziet. Voor het eerst wellicht in de klassiek-romantische tijd is er hier 'publiek' aanwezig binnen de kring van het gedicht; de dichter is niet meer stichter van zijn eigen waarheid, hij is veeleer een salonfiguur, die zijn stukje poëzie vertolkt⁹.

Dit spel met breukvlakken wordt in het „Buch der Lieder" door Heine veelvuldig beoefend, vooral in de pointes waarmee hij vele van zijn gedichten besluit. Daar waar b.v. in de poëzie van de baroktijd de pointe zowat afronding en hoogtepunt van het gedicht vormt en in die zin beantwoordt aan de verwachting die in de loop van de tekst gewekt werd, daar is bij Heine de pointe een stuursignaal dat tegen de draad van de door de tekst gewekte verwachting ingaat: het gedicht wordt op die wijze niet afgesloten maar integendeel opengebrouwen. In de plaats van door de tekst gaandeweg te worden opgevuld, groeit de lyrische onbepaaldheid aan het slot plots geweldig aan; het tegendraadse stuursignaal heft hier dan ook reeds zijn eigen funktie op: het stuurt niet, maar gooit overhoop.

Deze beschouwingen omtrent een Heine-gedicht brengen ons in de buurt van parodie en pastiche. Dit is niet helemaal toeval: in zijn „Buch der Lieder" treedt Heine inderdaad voor een goed deel op als superieur parodieerder en pasticheur van romantisch

9. Een vergelijking met andere bewerkingen van de Lorelei-stof uit de romantische periode, waaronder teksten van Brentano en Eichendorff, bevestigt de totaal verschillende benadering bij Heine en meteen diens zin voor nieuwsoortige communicatie-effecten.

gemeengoed ; hij laat zich openlijk kennen als bewerker, die in een nieuw arrangement komposities levert, die de oudere dichters sinds twintig jaar voorzongen. Het zou de moeite lonen, parodiërende teksten vanuit het aspekt van de kommunikatieve gerichtheid eens nader te onderzoeken. In het algemeen kan hier gezegd worden, dat een parodiërende tekst niet eigenlijk andere inhouden representeert ; wel wil hij andere konnotaties wekken, de oorspronkelijke tekst een nieuwe betekenis opdringen, die in een negatieve vorm, als kritiek verschijnt. Maar dit wordt dan precies bereikt door de voorstellingen van de grondtekst aan te houden veeleer dan deze uit te wissen. Dit wil zeggen dat aan het representatie-aspekt van de tekst in principe niet geraakt wordt, maar dat door vaak minieme verschuivingen de door de grondtekst gewekte verwachting doorbroken wordt. Een eenvoudig voorbeeld daarvan is te vinden in Enzensbergers kritisch parodiërende antwoord, „weiterung” getiteld¹⁰, op het beroemde gedicht van Bertolt Brecht uit de late jaren dertig „An die Nachgeborenen”. Brechts aanhef „Ihr, die ihr auftauchen werdet aus der Flut / in der wir untergegangen sind” wordt bij Enzensberger als inhoud volledig bewaard, maar in een vraagzin omgezet, waardoor het kommunikatieperspektief volledig wordt omgegooid :

wer soll da noch auftauchen aus der Flut
wenn wir darin untergehen ?

In het vervolg van het gedicht wordt de inhoud uitgedund en tot enkele trefwoorden herleid, die dan ritmisch en anaforsch worden geamplificeerd. Deze verschuivingen en de daaruit voortvloeiende diskrepanties funktioneren dus niet zozeer als nieuwe inhouden dan wel als stuursignalen, die de tekst voor nieuwe betekenissen en konnotaties gereedmaakt. Het invullen daarvan wordt weerom, en dit in het geval van de parodiërende lyriek op een nogal aperte wijze, aan de lezer overgelaten.

Grijpen wij nog even terug en leggen wij naast de Mörrike-tekst het gedicht „Die tote Lerche” van Annette von Droste-Hülshoff, gepubliceerd in 1844.

Ich stand an deines Landes Grenzen,
An deinem grünen Saatenwald,
Und auf des ersten Strahles Glänzen
Ist dein Gesang herabgewallt ;
Der Sonne schwirrtest du entgegen,
Wie eine Mücke nach dem Licht,
Dein Lied war wie ein Blütenregen,
Dein Flügelschlag wie ein Gedicht.

10. In de bundel *blindenschrift*. Frankfurt, 1964.

Da war es mir, als müsse ringen
 Ich selber nach dem jungen Tag,
 Als horch' ich meinem eignen Singen,
 Und meinem eignen Flügelschlag ;
 Die Sonne sprühte glühe Funken,
 In Flammen brannte mein Gesicht,
 Ich selber taumelte wie trunken,
 Wie eine Mücke nach dem Licht !

Da plötzlich sank und sank es nieder,
 Gleich todter Kohle in die Saat ;
 Noch zucken sah ich kleine Glieder,
 Und bin erschrocken dann genaht.
 Dein letztes Lied, es war verklungen,
 Du lagst, ein armer, kalter Rest,
 Am Strahl verflattert und versungen,
 Bei deinem halbgebauten Nest.

Ich möchte Thränen um dich weinen
 Wie sie das Weh vom Herzen drängt ;
 Denn auch mein Leben wird verschijnen,
 Ich fühl's, versungen und versengt.
 Dann du mein Leib, ihr armen Reste,
 Dann nur ein Grab auf grüner Flur
 Und nah nur, nah bei meinem Neste,
 In meiner stillen Heimat nur !

Het verschil in zegging is opvallend : pikturale behandeling en inlijstingseffekt blijven hier nagenoeg geheel achterwege ; het quasi-referentieel representerend substraat dat in de titel beknopt wordt aangeduid, kan zich niet tot een gesloten voorstelling afronden. Een eerste aanduiding daarvoor is reeds te vinden in de ophoping van de predikatieve verwijzingen ; maar de eigenlijke grond is te vinden in het feit dat deze mogelijke afronding voortdurend verhinderd wordt en de zintuiglijke voorstelling van het gegeven voortdurend weggedrongen wordt door de lyrische spreker. Niet het tema van de leuwerik, maar de spreker zelf vormt de voorgrond van dit gedicht en deze treedt hier op als iemand die de zintuiglijke voorstellingsgegevens vrijwel onmiddellijk omzet in innerlijke, beter nog, geestelijke werkelijkheden : de spreker neemt hier een uitgesproken interpreterende houding aan. Dit nu kan alleen geschieden door een geprononceerd gebruik van de stuurfunctie ; deze wordt ondermeer gesignaleerd door de anaforische zinsbouw in de eerste en de derde strofe, met een parallele, echoachtige terugkeer in de tweede en vierde strofe, maar vooral dan door een overmatig gebruik van de pronomina „ich” en „du” en hun semantische varianten.

De terugdringing van het quasi-referentieel gegeven wijst erop, dat dit hier een sekundaire rol speelt, als aanloop. De versterkte stuurfunctie aan de andere kant maakt duidelijk dat de eigenlijke dialoogpartner van het sprekende ik niet de leeuwerik is, maar een geestelijke pool, gesuggereerd in de kontrasterende beelden van het stijgen naar het licht aan de ene en de verzengende botsing en val aan de andere kant. In die zin kan gezegd worden dat de voorrang van de duidende en interpreterende functie het gedicht opent op een wereld van onzichtbare werkelijkheden, waarin de lezer door de bemiddeling van de lyrische spreker wordt meegevoerd. Het onderzoek van de stuurfunctie laat de verschillende geaardheid van dit gedicht ten opzichte van de Mörrike-tekst duidelijk aan het licht komen. De lezer blijft hier niet buitengesloten; hij vindt in de lyrische spreker een veilige leidsman voor de juiste beoordeling van het behandelde thema.

Vergelijken we met het zoëven besproken een gedicht van Stefan George, dan kan precies het omgekeerde worden vastgesteld, te weten in de plaats van een door interpretatieve sneden gefragmenteerde representatie van het gegeven, sterk opgebouwde en coherente quasi-referentiële gehelen. Dit vinden we b.v. terug in het bekende „Komm in den totgesagten park” van 1895, één van de kerngedichten van de suksesrijke bundel „Das Jahr der Seele”.

Komm in den totgesagten park und schau !
 Der schimmer ferner lächelnder gestade
 Der reinen wolken unverhofftes blau
 Erhellte die weiher und die bunten pfade.

Dort nimm das tiefe gelb das weiche grau
 Von birken und von buchs : der wind ist lau
 Die späten rosen welkten noch nicht ganz
 Erlese küsse sie und flicht den kranz

Vergiss auch diese letzten astern nicht !
 Den purpur um die ranken wilder reben
 Und auch was übrig blieb von grünem Leben
 Verwinde leicht im herbstlichen gesicht.

Ondanks het feit dat de spreker zich bij de aanhef uitnodigend tot een niet nader omschreven ontvanger richt, vormt dit gedicht een monolithisch geheel en put zich uit in de beschrijving van het gegeven. Daarbij geen enkele aanwijzing voor een juiste lektuur van de tekst; men kan dit gedicht namelijk letterlijk lezen en het dan volledig misverstaan: de tekst bevat geen enkel gemakkelijk herkenbaar stuursignaal. Wel kan de geoefende lezer zich aan de hand van verborgen symptomen oriënteren, zoals b.v. de van de

gewone norm afwijkende typografie. Slaagt hij erin, voldoende van deze symptomen op te sporen, dan kan hij er mogelijk achter komen, dat hier niet een herfstelijk park in suggestieve stemmingstaal wordt geschilderd, maar dat met uitgelezen taalmiddelen die versluisde wereld van gekultiveerde zielsdiepten wordt opgeroepen die kenmerkend is voor de symbolistische school, waartoe George zichzelf rekende. Als voorstelling laat de tekst dit aspect open ; weerom wordt het aan de lezer overgelaten, de zo ontstane onbepaaldheid op te vullen.

In de grond is het park-motief hier een metafoor ; d.w.z. de quasi-referentiële voorstelling dekt als geheel haar onuitgesproken analogon : de esthetische zielskultus. De overdracht moet echter, zoals gezegd, door de lezer voltrokken worden, zij wordt nauwelijks meer in de tekst zelf gesignaleerd. Daarmee krijgt de aanhef van Georges gedicht plots een duidelijke relevantie, die op haar beurt t.o.v. van lyriek uit vroegere perioden een verschuiving zichtbaar maakt in de kommunikatieve gerichtheid van het gedicht : deze aanhef is een oproep tot de lezer om zich in deze tekst te verdiepen en er de verborgen konnotaties van te achterhalen.

Dit laatste kan wellicht als een kentrek van moderne poëzie aangezien worden : men zou hem zonder veel moeite in vele lyrische teksten van de twintigste eeuw kunnen terugvinden. Hier zij o.a. verwezen naar het gedicht „Archaischer Torso Apollos”, dat het tweede deel van Rilkes „Neue Gedichte” opent, en dat met de oproep eindigt : „Du musst dein Leben ändern”. Of naar de poëzie van Paul Celan, om een eigentijds dichter te noemen ; zij is vol van zulke perspectief- en pronomenwisselingen die een opening maken naar de lezer toe. Men zal dan moeten nagaan, in hoeverre deze openingen op beslissende plaatsen van het gedicht voorkomen.

Dit stuursignaal is duidelijk van een andere aard dan datgene dat wij in het gedicht van Droste-Hülshoff vonden : dat was erop gericht, de representatie van het thema te fragmenteren ; hier plaatst het de tekst in zijn geheel in een ander communicatie-perspectief. Belangrijk daarbij is ook, dat de geadresseerde, in tegenstelling tot b.v. het rollengedicht, hier onbepaald blijft : het kan de dichter zelf zijn, of de lezer of de mens zonder meer en eigenlijk is het dit allemaal tegelijk. Terwijl in het rollengedicht de personen altijd duidelijk uit elkaar worden gehouden en aldus in hun rol goed herkenbaar blijven. In dit opzicht hebben gedichten als dat van Mörike of van Droste-Hülshoff nog altijd iets van het licht gedramatiseerde rollengedicht, dat inderdaad in oudere poëzie een veel voornamere plaats inneemt dan men lang heeft willen geloven¹¹. De lyrische spreker is hier, bij Mörike en Droste, nog

11. Vgl. Wolfgang Kayser, *Das sprachliche Kunstwerk*, Bern, 1946, blz. 191.

altijd enigszins een personage, dat in veelvuldig versluiserde vorm zichzelf bedoelt en tegelijk voldoende geïndividualiseerd blijft om herkenbaar te zijn. In de moderne poëzie – Celan moge hier als voorbeeld gelden – is dit personage verregaand een naamloze, anonieme stem geworden. Meteen geldt eenzelfde anonimiteit de aangesprokene. Dit zij met een laatste, ietwat schematisch voorbeeld, ditmaal uit de Vlaamse poëzie, geïllustreerd. Waar van de Woestijne zijn korte vers „De rozen domen en dauwen ten avond” besluit met de aanspreking

– Ontsteek, ontsteek de lampe :
mijn angst ontwaakt, o kind.

daar valt bij Paul Van Ostaijen in het gedicht „De oude man”, bij gelijke opbouw – eerst de beschrijving van een gebeuren en dan als afsluiting het plotse overschakelen, met pronomenwisseling, naar de expressie van een gevoel of toestand van angst – een duidelijke verschuiving te konstateren :

Ziet gij dit snokt de angst door uw mond
het eerste smaken van een narcose.

Vindt dit vervagen van de herkenbaarheid van de lyrische spreker en van de geadresseerde zijn weerspiegeling ook in de evolutie van de poëtica ? Wij menen van wel. De romantische inspiratie-poëtica¹² was inderdaad sterk, indien al niet op de persoon van de dichter dan toch op diens gestalte als oorsprong én eindpunt van de dichterlijke zeggingsrichting. De literaire kritiek heeft lange tijd in het spoor van deze romantische visie de neiging gehad, het wezen van de lyrische tekst te uitsluitend te funderen als expressieve uiting van het geïnspireerde lyrische subjekt. Daarop gaan toch centrale lyrische begrippen als ‘Erlebnis’ en ‘stemming’ terug. Sporen daarvan zijn nog terug te vinden bij een Wolfgang Kayser, bij zoverre dat hij het prototype van de lyrische uiting in de nabijheid brengt van de 1e-persoonslyriek met een minimum aan geleiding en semantische ontplooiing en een maximum aan z.g. ‘Ausdrucks-’ of expressiewaarden. De daarvan afwijkende vormen worden dan als episch en dramatisch gekenmerkt. Deze kunnen echter evengoed volkomen subjekt-gecentreerd zijn. Het criterium van de herkenbaarheid zoals het hierboven beschreven werd, lijkt een betere vergelijkingsnorm op te leveren.

Het losmaken van het gedicht uit de herkenbare binding aan de gestalte van het lyrisch subjekt is het vroegst bij dichters zelf in

12. Deze term werd, samen met de historische verwijzingen in de volgende alinea, ontleend aan : Weinrich, *Literatur für Leser*, blz. 25.

de vorm van zelfreflexie op hun dichtkunst begonnen en behoort aldus voor wat de negentiende eeuw betreft, tot de wordings-geschiedenis van de moderne poëzie. Er kan hier heel in het kort verwezen worden naar een van de voorname grondleggers, E. A. Poe, die in zijn opstellen „The poetic Principle” en „The Philosophy of Composition” spreekt van „an elevating excitement of the Soul” als zijnde niet de bron, maar het geïntendeerde „effect” van het gedicht. Hiermee is de as van het gedicht in principe verlegd van het sprekende subjekt als herkenbaar begin- en eindpunt naar een domein, waar heel andere structuurwetten de tekst zullen gaan beheersen. Naast de uitspraak van Poe kunnen als de bekendste die van Baudelaire, Valéry en Van Ostaijen geciteerd worden, die zich overigens alle op Poe beroepen. Zij tonen aan dat de verschuivingen in de zender-ontvangerfunctie in de moderne lyriek ook door de poëtologische reflectie ondersteund worden.

Het zou in dit verband nuttig kunnen zijn de frekwentie van het pronomen-gebruik in moderne lyriek eens na te gaan, voorzover dit de spreeksituatie markeert, waarin het gedicht gevat is. Ik durf hier het vermoeden uitspreken, dat deze frekwentie veel hoger ligt dan in vroegere lyrische teksten. Nu is het zeker niet zo dat z.g. wisselingen van het spreekperspektief binnen eenzelfde gedicht in vroegere lyriek niet voorkomen. Beslissend is echter, dat naast een vermoedelijk geringere frekwentie, één perspektief voor de spreek-situatie bepalend blijft, heel dikwijls het ik-perspektief. Dit was het geval voor de besproken Mörrike-tekst, waar dit uitdrukkelijk werd aangeduid; de terugkeer tot dit ik-perspektief kan ook indirect worden gesuggereerd bij middel van analoge substantieven als „Seele” of „Labyrinth der Brust”, zoals dit b.v. in Goethes „An den Mond” het geval is. Dit alles ziet er in moderne lyriek anders uit. Hier schuiven uiteenlopende spreekperspektieven veelvuldig over elkaar of worden bruusk gemengd, zonder enige zorg om een afsluitende bundeling. Ook hier dus een duidelijk geval van structurele onafheid.

Is de gesloten quasi-referentiële behandeling van het thema zoals ze bij George te zien was ook een kentrum van moderne poëzie? We vinden iets gelijkaardigs terug in de „Neue Gedichte” van Rilke, die zijn teksten door een bewust nagestreefde afzijdigheid van de lyrische spreker een autonoom karakter wil meegeven. Hier moeten we nuanceren. In vergelijking met de gesloten tematische gehelen, die bij een George en een Rilke nog te vinden zijn, ontwikkelt zich de moderne lyriek veeleer in de richting van een voortschrijdende fragmentering van het tematisch materiaal, dat meer en meer opgesplitst wordt in kaleidoskopisch uiteenspringende beelden, die niet meer interpreterend met elkaar verbonden

worden : het losstaande beeld vervangt de vroegere tematische gebondenheid. Dit geldt niet enkel voor het imagisme, zoals Ezra Pound dit formuleerde of voor het surrealisme, maar voor het geheel van de moderne poëzie. Dit kan zo ver gaan dat het onderliggende quasi-referentieel gegeven voor de lezer nagenoeg niet meer rekonstrueerbaar blijkt te zijn, d.w.z. dat de in zijn plaats tredende beelden zuivere metaforen worden, die enkel nog hun tekenachtigheid, hun signifiërende functie aanbieden, maar niet meer duidelijk zijn op een 'betekenis'. Het beslissende moment in deze ontwikkeling is de groeiende autonomie van woord- en beeld, waarbij fragmentering enerzijds en afzijdigheid van interpreterend ingrijpen anderzijds hand in hand gaan. George en Rilke geven hier de beginfase van een evolutie aan. De literatuur van de jongste vijftien jaar heeft aangetoond hoever dit kan gaan, te weten tot een nagenoeg volledige oplossing van syntaktische structuren en van beeldformaties.

Als besluit van deze verkenning over kommunikatieve structuren in lyrische teksten zouden we ons hier aan een schets van historische evolutie willen wagen. Zij moet hypotetisch blijven, omdat de besproken teksten te willekeurig gekozen werden en het bewijsmateriaal hier voorlopig achterwege moet blijven. Het principe is zeer eenvoudig : als vergelijkingspunten fungeren enerzijds de stuurfunctie als tekstimmanente hulp bij het ontcijferen van de boodschap, anderzijds de verhouding tussen het quasi-referentieel gegeven van de tekst en de daarin aan het licht tredende 'zin' of betekenis.

Keren we nog eenmaal terug tot het Mörrike-gedicht, dan kunnen we vaststellen dat stuurfunctie of interpretatiemoment en de omkering van het gegeven of thema in zijn 'zin', volkomen met elkaar in harmonie zijn. De omkering van buiten naar binnen bewerkt een perfect spiegeleffect, terwijl de stuurfunctie het initiaal landschapsgegeven doorheen de ontplooiing van de tekst gaandeweg laat herkennen als symbool. Trekken we dit verder door naar de kulturele achtergrond, dan kunnen we zeggen, dat dit gedicht gezien moet worden tegen de klassiek-romantische traditie met haar panteïstische inslag, waar de ziel als ervarings- én herkenningscentrum zowat het middelpunt van de kosmos vormt. Wat binnen de zichtbare dingen als geheim ervaren wordt, kan van hieruit geduid en begrepen worden als symbool van de onzichtbare dingen, begrepen of beter aanschouwd zonder dat een en ander daarom zijn bergend geheim volledig hoeft prijs te geven.

Wegens het perfecte evenwicht tussen buiten en binnen in de voorstellingswereld en de gereserveerde hantering van de stuurfunctie, zetten we de Mörrike-tekst op de nultrap. Leggen we het

gedicht van Droste-Hülshoff daarnaast, dan moet hier vooreerst een duidelijk overwicht van innerlijke voorstellingswaarden tegenover het referentieel gegeven worden vastgesteld, met een even opvallend sterke stuurfunctie; het is precies door deze laatste dat het overwicht aan innerlijke waarden, aan 'betekenis' bereikt wordt. Zetten we deze tekst eveneens op onze schaal uit, dan moeten we hem een plus geven aan uitgesproken 'zin' en een plus aan stuurfunctie. Ook dit verschijnsel kan vanop de kultureel-semiotische achtergrond van de tekst verhelderd worden. Hoewel nagenoeg tijdgenoot van de Mörike-tekst wortelt dit gedicht toch duidelijk in een oudere, laten we zeggen katholiek-teokratische visie, waar het subjekt niet ervarend centrum van de kosmos is, maar een herkende taak heeft; het rijk der betekenissen zelf ligt hoger, maar kan volgens de wet van analoge opbouw van de schepping beschreven worden. Het zichtbare wordt hier niet tot symbool omgeschapen, maar als gelijkenis of allegorie geïnterpreteerd.

Bij het gedicht van George tenslotte, vertegenwoordiger van de moderne traditie die hier ongeveer begint, liggen de dingen weerom anders. Het vooropgestelde thema wordt ingesloten in zijn quasi-referentieel kader; over de verborgen 'zin' wordt niets losgelaten. Op de schaal moeten we hiervoor een min aanbrengen evenals voor de stuurfunctie, die minimaal gehouden wordt. Het eigenaardige is hier, dat door de radikale besnoeiing van de 'zin'-dimensie voorzover deze in de tekst zichtbaar wordt, de voorgestelde inhouden hun quasi-referentieel karakter in aanzet tenminste aan het opgeven zijn en de tekst dus meer en meer als 'signifiante' woordstructuur dient gelezen te worden, meer dan als 'signifié'; de weg naar het autonoom worden van de voorstelling is daarmee aangegeven; een weg die in de moderne poëzie via het beeld tot de volkomen zelfstandige metafoor leidt. Hier liggen de wortels van het fenomeen dat als hermetisme wordt gekenmerkt. Plaatsen we ook dit gedicht tegen zijn semiotische achtergrond, dan kan wellicht worden opgemerkt dat door de twijfel aan de beschrijfbaarheid van het onzichtbare het subjekt zich gereduceerd ziet tot een registrerende functie met als gevolg een terugvallen op het zichtbare, dat op zijn beurt uiteenspringt in diskontinuë momenten, die echter nog altijd een zekere verwijzingskracht openbaren.

Dit als illustratie, hoe gebruik van stuurfunctie kan behulpzaam zijn bij het opstellen van een historische typologie. Overschouwen we onze schaal even, dan wordt het duidelijk dat het lyrische spreken zich als gevolg van een steeds sterker verzaken aan de stuurfunctie, ontwikkelt in de richting van een stijgende onbepaaldheid. Dit resultaat is weeral niet zo verwonderlijk, want ook in de roman is eenzelfde tendens veelvuldig vastgesteld. Het

invullen van deze onbepaaldheid wordt meer en meer de taak van de lezer, die nu met teksten gekonfronteerd wordt, wier betekenis niet meer voluit in de tekst ingeschreven staat. Wat nu meer speciaal de moderne lyrische tekst betreft, we hebben het vermoeden uitgesproken dat bij afnemende stuurfunctie meer en meer de spreesituatie zelf in fragmentaire en wisselende parentetische inschuivingen het tekstverloop gaat regelen, zonder dit echter op te vullen. Integendeel, het lijkt er wel op dat de lyriek daarmee eerst voorgoed afscheid neemt van de gesloten tekst. In dit opzicht past de definitie die wij bij de aanvang vooropstelden, als zou de lyriek haar wezen vinden in het oproepen van fragmentarische, quasi-besprekende communicatiesituaties, eigenlijk eerst ten volle voor de moderne lyriek.

Het debuut van het liberale flamingantisme in de hoofdstad (1869-1875) *

door

ELS WITTE

Eerstaanwezend assistente aan de Rijksuniversiteit te Gent

Synthesewerken die niet altijd even wetenschappelijk accuraat zijn, dikwijls erg gekleurd en meermalen geschraagd worden door onvoldoende feitenmateriaal, nemen tot op heden een uitermate ruime plaats in in de historiografie van de Vlaamse Beweging¹. Een fenomeen dat geenszins onbegrijpelijk is. In haar streven naar politieke erkenning heeft deze beweging immers nog steeds nood aan ideologische bouwstenen. Groots opgezette historische syntheses, ongeacht hun wetenschappelijke kwaliteit, verschaffen haar die en bezitten dus vooralsnog een hoog bruikbaarheidsgehalte.

Spijtig genoeg kleven er echter een paar vervelende facetten aan deze vorm van historische bedrijvigheid. Wil men bijvoorbeeld in deze politieke beweging, die de Vlaamse Beweging toch in essentie is, op zoek gaan naar illustratiemateriaal voor de analyse van meer algemene politieke processen, dan wordt men juist door dit gebrek aan degelijke detailstudies voor onoverkomelijke barrières geplaatst. En nochtans blijkt deze Beweging op verschillende vlakken heel dankbare aanknopingspunten te bieden voor een dergelijk onderzoek.

Eén van die politieke processen waarvoor ze in staat is interessant feitenmateriaal te leveren, heeft betrekking op het fenomeen van de drukkingsgroep. Het is bekend dat de verhouding tussen de Vlaamse Beweging enerzijds en het Belgische partijstelsel anderzijds in de XIXe eeuw door het verschijnsel „drukkingsgroep” gedomineerd werd². Vanaf het ogenblik dat de Beweging

* Graag bied ik m'n oprechte dank aan aan een aantal personen die me ten zeerste behulpzaam zijn geweest bij het verzamelen van materiaal voor dit artikel en wel meer bepaald aan de familie De Pauw-De Veen, die zo vriendelijk was me inzage te laten nemen in het archief van E. Hiel; aan de Heer M. Bergé die eveneens het archief van zijn grootvader voor me openstelde; aan de Heer F. V. Borné die me, eens te meer, belangrijke gegevens verstrekke in verband met de Brusselse Vlaamsgezinde maçons; aan de Heer R. Verplancke die me toestond zijn licentiaatsverhandeling te gebruiken en aan de Heren L. Simons en E. Willekens die me het opzoekingswerk in de Antwerpse bibliotheek vergemakkelijkten.

1. Aldus M. De Vroede, *De Vlaamse beweging in 1855-1856. Bijdrage tot een meer verantwoorde kennis van haar evolutie*, Brussel, 1960, pp. VII-XVII.

2. Zie o.m. het overzicht betreffende de liberale partij door A. Verhulst en E. Witte, in *Encyclopedie van de Vlaamse Beweging*, Tielt-Utrecht, 1973, pp. 857-872.

tot het inzicht kwam dat er aan de taalrevindicaties ook een louter politiek aspect vastzat maar dat ze zich daartoe tot een politieke macht moest ontplooiën – een proces dat plaatsgrijpt in de veertiger en vijftiger jaren van de voorbije eeuw – werd er geëxperimenteerd via de pressiegroep. Eerst probeerde men het met het oprichten van onpartijdige drukkingsgroepen die hun invloed trachtten te verkopen aan de meest biedende van de twee heersende partijen. Maar vermits de polarisatie tussen klerikalisme en antiklerikalisme steeds scherpere vormen aannam naarmate de jaren opschoven, en ook Vlaamsgezinde milieus niet aan die polarisatie ontsnapten, kenden deze pogingen weinig succes. Het cijnskiesstelsel ontnam trouwens de Beweging elke reële groeikans: de nodige electorale aanhang ontbrak om als zelfstandige derde partij levensvatbaar te zijn. Bleek een gezamenlijke actie dus onuitvoerbaar, een afzonderlijk ageren binnen elke partij opende daarentegen wel enige perspectieven. In het laatste kwart der XIXe eeuw was de strijd tussen katholieken en liberalen op zijn hoogtepunt. Elke stem telde, dus ook de Vlaamsgezinde partijstem, terwijl het tweepartijstelsel de kans bood om de Vlaamse taaleisen als oppositiewapen te hanteren. Het waren deze mogelijkheden en omstandigheden die op het einde der zestiger jaren de uiteindelijke houding bepaalden van de flaminganten: elk zou voortaan trachten in zijn eigen partij het Vlaams standpunt erdoor te drukken.

Voor de liberalen onder de Vlaamsgezinden was dit geen eenvoudige opgave. Ze hadden af te rekenen met een partij die volledig door franstaligen beheerst werd. Het electoraal cliënteel der liberalen bevond zich immers in hoofdzaak in het economisch sterkere Wallonië, terwijl de verfranste burgerij van enkele Vlaamse steden voor de overige zetels zorgde. Een unanieme afwijziging van de Vlaamse eisen was de houding die gemeengoed was in de liberale partijgelederen. Onverschilligheid, stelselmatige moedwil, tergend optreden, electorale schijnmanoevers, een tot niets verplichtende tegemoetkomende houding, het waren stuk voor stuk varianten op één zelfde Vlaams-vijandig thema. De meerderheid der liberalen was het er over eens dat het Vlaams slechts de status van dialect mocht bezitten; als dusdanig mocht het beoefend worden, maar het opdringen als onderwijs- en kultuurtaal was in hun ogen onaanneemlijk en grensde zelfs aan het absurde. Het Frans daarentegen was de taal van de beschaving en van het liberalisme. Vlaanderen verfransen betekende dus tegelijkertijd Vlaanderen toegankelijk maken voor het liberale ideeëngoed. Een doorgedreven verfransingspolitiek stond dus gelijk met het hantieren van een zeer efficiënt machtsmiddel ter consolidering van de eigen machtsposities. Een machtspositie die in de tweede helft van

de vorige eeuw zeker niet te onderschatten was. Pas in 1870 kreeg het liberalisme de eerste geduchte klap, na een hegemonie van praktisch dertig jaar.

Hoe die overgang van gemengde drukkingsgroep naar een goed funktionerende pressure-group binnen de liberale partij in de verschillende Vlaamse steden gebeurde, welke tactieken daartoe werden aangewend, welke organisatievormen die poging aannam en tot welke resultaten ze uiteindelijk leidde, over dat alles is tot hertoe weinig gekend. Gezien in deze ruime kontekst, is de aanbreng van onderhavig artikel dan ook maar heel bescheiden. Het wil enkel trachten één aspekt uit de ingewikkelde problematiek te belichten aan de hand van de Brusselse situatie, nl. het ontstaan van de eerste interactiesymptomen die er tussen franssprekenden en flaminganten opdoken in de schoot van de hoofdstedelijke liberale partij tijdens de periode 1869-1875. Feitenmateriaal dat in hoge mate toelaat de volgende werkhypothese voorop te zetten. Er moesten kennelijk minstens drie voorwaarden vervuld zijn, wilde de toenadering en de samenwerking tussen liberalen en flaminganten slagen : 1° het naar mekaar toegroeien van de verschillende ideologisch gefundeerde standpunten ; 2° een politieke krisissituatie die een elektoraal samengaan noodzakelijk maakte en 3° de aanwezigheid van politieke figuren die een brugfunctie konden vervullen tussen de twee bewegingen. Of die voorwaarden inderdaad voldoende en noodzakelijk zijn, zou natuurlijk met behulp van vergelijkende studies over soortgelijke overgangprocessen moeten uitgemaakt worden.

1. BRUSSEL : VOEDINGSBODEM VOOR FLAMINGANTISME

Zaten de flaminganten in de zestiger jaren der 19e eeuw in alle Vlaamse steden in een dwangpositie van onmacht, in Brussel bereikte die toestand een zeldzaam hoogtepunt. Het verfransingsproces bij de burgerij, bij de machthebbers dus, was er reeds volledig voltrokken : de scheiding tussen de sociaal-economisch sterke en zwakke klassen liep er geheel langs het breukvlak van de taal. De heersende klasse was er totaal, maar dan ook totaal verloren voor het Vlaamse kultuurgebied ; het Vlaams was enkel de taal van de arbeiders en de kleine middenstand.

Het was deze verfranste liberale burgerij die in de hoofdstad de alleenheerschappij bezat tijdens de periode 1830-1870 en er haar antiklerikale en sociaal-conservatieve stempel op drukte. Dat ze het probleem der Vlamingen totaal negeerde, erger zelfs, het bestaan der Vlaamse gemeenschap ontkende, lag in de lijn der verwachtingen. „Il n'y a plus de flamands à Bruxelles. Le flamand

se perd dans l'indifférence du public. On ne veut plus du flamand dans la capitale", was de diagnose die burgemeester Anspach in 1864, tegen alle evidentie in, had gesteld³. Inderdaad, tegen alle evidentie in, want de volkstelling van 1866 had uitgewezen dat Brussel slechts 20 pct. franssprekenden telde en 80 pct. vlaamssprekenden, waarvan de helft tweetaligen⁴. De sociaal-economisch inferieure positie waarin deze numeriek sterke Vlaamse gemeenschap zich bevond, zorgde er echter voor dat ze in het hoofdstedelijke politieke bestel in een impasse zat. Het cijnskiesstelsel wierp een dam op tegen elk Vlaams opdringen. Anspachs uitspraak maakte trouwens ook het doel duidelijk dat deze franstalige doktrinaire liberalen zich hadden gesteld: de Vlaamse bevolking zoveel mogelijk verfransen. De redenen lagen voor de hand. Primo werd op die manier de door hen gevreesde vervlaamsing van Brussel afgewenteld – ze zagen ook wel in dat deze uitgebreide bevolkingslaag een potentieel gevaar inhield voor hun eigen machtspositie –; secundo, moest de Vlaming de taal der machthebbers kennen en mocht hij zeker geen moeite hebben om met hen in contact te komen. De schepen van onderwijs Funck kwam er rond voor uit dat dit het hoofdpzets vormde van zijn beleid: de fransonkundigen voldoende Frans aanleren opdat ze zich verstaanbaar konden maken voor de aan de macht zijnde burgerij. Via de verfransing de liberalisering van de Vlaamse bevolking bewerkstelligen, vormde bovendien een interessant nevenaspect. Kortom, het was overduidelijk dat het taalbeleid een belangrijk onderdeel vormde in de rij van machtsmiddelen die de doktrinaire liberalen in de hoofdstad hanteerden om hun eigen positie te handhaven.

Het stedelijk onderwijsbeleid illustreerde op de meest duidelijke wijze deze stelling. Via de opvoeding werd het proces immers ingezet. De Vlaamse kinderen kregen dan ook uitsluitend onderrecht met behulp van de Franse taal. In een onlangs verschenen studie zette H. Boon de erbarmelijke toestand uiteen die er op taalgebied in de Brusselse stadsscholen heerste: de onderwijzers kenden zelf weinig of geen Nederlands, vermits er in de Brusselse normaalschool een uitermate geringe betekenis werd gegeven aan dit vak; Nederlandse klassen waren praktisch onbestaande; uitsluitend via een vreemde taal werd aan fransonkundige kinderen onderwijs verstrekt⁵. Systematische verfransing dus. Resultaat: de Vlaamse volkskinderen die in hoofdzaak deze stadsscholen bevolkten werden in een nog meer inferieure toestand gedrongen

3. M. Sabbe, L. Monteyne en H. Coopman, *Het Vlaamsch tooneel inzonderheid in de XIXe eeuw*. Brussel, 1927, p. 581.

4. H. Boon, *Enseignement primaire et alphabétisation dans l'agglomération Bruxelloise de 1830 à 1879*. Louvain 1969, p. 355.

5. *Ibidem*, pp. 356-362.

dan deze waarin ze zich reeds bevonden tengevolge van hun sociale afkomst. Het zeer lage ontwikkelingsniveau dat H. Boon bij deze Brusselse Vlamingen constateerde die noch Nederlands noch Frans kenden, hoeft dus zeker geen verbazing te wekken. Het feit dat het Frans niet alleen de officiële kultuurtaal was, maar door deze systematische verfransing via de school, ook de sociale omgangstaal was geworden, maakte hun toestand alleen nog maar erger. „Depuis 40 ans la majorité libérale a négligé d'attirer les Flamands à elle (...), elle n'a rien fait pour les instruire, les relever” was de kritiek die zelfs vanuit franstalige milieus op het doktrinair onderwijsbeleid werd uitgebracht⁶. Een aanval die vanzelfsprekend nog heel wat scherper en veel vaker geformuleerd werd van Vlaamse zijde⁷.

Werkte ook deze systematische verfransingspolitiek via het onderwijs frustrerend voor een bepaald kultuurbewust deel der Vlaamse Brusselaars, toch was het zo dat dit proces zeer langzaam verliep en pas op lange termijn duidelijk voelbare resultaten opleverde. Een veel vruchtbaardere voedingsbodem voor verzet vond de vlaamssprekende hoofdstedeling in de tergende houding van het doktrinaire stadsbestuur ten aanzien van het Vlaams theaterwezen. Het nederlandsstalig volkstoneel bezat in die periode een duidelijk aanwijsbare sociaal-kulturele functie in de hoofdstad. Het was de enige vorm van kulturele manifestatie die de sociaal lagere klassen hadden en die hen een zekere kultuurbewustheid bijbracht. Elke poging om het Vlaams theater in Brussel van de grond te krijgen, mislukte echter. Niet omdat er geen belangstelling voor bestond. Integendeel, maar de initiatiefnemers botsten telkens tegen een muur van onwil vanwege de stadsmagistraten, wat heel begrijpelijk was, vermits dit optreden paste in het kader der anti-Vlaamse politiek. Daar waar de toelage aan de franstalige Muntchouwburg in 1864 80.000 F bedroeg – zonder subsidie was geen enkel theater leefbaar – moest het Vlaams toneel het met amper 4.000 F stellen, een subsidie die dan ook elk jaar opnieuw in gevaar verkeerde⁸. De Brusselse theatergeschiedenis uit die periode⁹ vormt dan ook een aaneenschakeling van mislukkingen. Kats poging strandde in 1858; F. Van de Sande kende veel succes met „Het Vlaams Kunstverbond” maar werd in 1866 tot aan de rand van het faillissement gebracht; het stadsbestuur liet hem zonder meedogen ten onder gaan. Een moedwillige houding die

6. *L[oge] des Amis philanthropes, à l'Or[ient] de Bruxelles. Rapport de la Commission Flamande*. Bruxelles, 1875, p. 2 (Verzameling F. V. Borné, Brussel).

7. Voorbeeld: *De Zweep*, 23 juni 1872, p. 2 k. 3; 9 nov. 1873, p. 2 k. 2-3.

8. M. Sabbe, L. Monteyne en H. Coopman, *op. cit.*, p. 581.

9. Voor een overzicht van deze theatergeschiedenis zie E. Grosjean-Gubin, *Le théâtre flamand à Bruxelles (1860-80)* in *Cahiers bruxellois*, x, fasc. 1, pp. 38-83.

in 1867-68 ten top werd gedreven. Mulders had ondertussen zeer succesrijke Vlaamse operavoorstellingen in de hoofdstad georganiseerd. Maar ook hij stuitte op het negatieve optreden van de stad. De dreiging met sluiting was de zweepslag die de Vlamingen toen nodig hadden om zich van hun onmachtspositie volledig bewust te worden. Het verzet nam organisatorische vormen aan en in maart 1867 werd een eerste meeting belegd, een comité opgericht en petitie gestuurd naar het stadsbestuur. Dat het stadsbestuur deze zonder meer naast zich neerlegde – de gebruikte terminologie werd als onfatsoenlijk bestempeld – ontketende een nieuw protest en een nieuwe meeting. Het theaterleven was en bleef echter ten dode opgeschreven in de hoofdstad en op 15 maart 1868 ging de laatste voorstelling door. Aan dit hoofdstedelijk theaterbeleid zat echter een voor de Vlaamse beweging positieve kant: het werkte uitermate bevorderend in op het politiek bewustmakingsproces. In de eerste plaats zorgde het voor zeer concrete bewijzen van de hoofdstedelijke Vlaams-vijandige houding, die voor een belangrijk deel der Vlamingen onmiddellijke en tastbare nadelen met zich meebracht; aan het verzet werd én een bredere basis gegeven via meetings én tegelijkertijd werd het gekanaliseerd door de oprichting van een comité; tertio werd de mogelijkheid geschapen om heel concrete revendicaties te formuleren. Van 1868 af werd het bestaan van het Vlaams toneel in Brussel opgenomen in het rijtje van taaleisen.

Kortom, de aandacht van de Vlaamse Brusselaars was plots weer wakker geschud. Een reactie die zeker betekenis had, temeer daar het flamingantisme zich in de zestiger jaren in een toestand van lethargie had bevonden in de hoofdstad. De juiste oorzaken hiervan zijn niet al te duidelijk. Men kan enkel maar constateren dat de beweging, die in de vijftiger en het begin der zestiger jaren tamelijk actief was geweest, kennelijk op een dood spoor was terecht gekomen. De vereniging „Vlamingen Vooruit” had toen de krachten gebundeld¹⁰. Leden als Van Bommel, Langlois, G. J. Dodd, E. Moyson, F. De Cort, Ch. Potvin, Haeck, F. Thys, Alfons Willems, R. Dedeyn en Cornelis Verbruggen trokken de conclusie uit hun sociaal-progressieve opstelling en bonden in Brussel de strijd aan tegen de verfransing van het Vlaamse bevolkingsdeel en deden zelfs pogingen om op landelijk vlak de krachten te coördineren. Waarom de vereniging zich niet kon handhaven is tot hertoe onbekend gebleven. Heerste er onenigheid onder de leden? Het blijft een vraagteken. Vast staat dat de leden in de jaren

10. H. J. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Tweede deel. Van de taal- en letterkundige vernieuwing naar een politieke beweging 1830-1859*. Antwerpen, 1963, pp. 314-318.

1863-64 nog weinig strijdbaar bleken. Dat Michiel Vander Voort, dé spilfiguur van het Brussels flamingantisme uit de vijftiger jaren, in 1867 stierf¹¹, zal op dit inactivisme wellicht ook wel een invloed uitgeoefend hebben. Illustratief voor dit weinig dynamisch flamingantisme uit de zestiger jaren is bijvoorbeeld de houding der Vlamingen t.o. van de „Ligue de l'Enseignement”, een organisatie die in 1865 werd opgericht door enkele vooruitstrevende liberalen met het doel het onderwijs verplicht te maken, te laïciseren én er pedagogisch verbeteringen in aan te brengen, en waarin ook aandacht werd besteed aan de Vlaamse eisen op onderwijsgebied¹². Aan Vander Voort werd het voorzitterschap van de Vlaamse afdeling aangeboden¹³. In september 1866 liet hij echter al afzeggen¹⁴. Van Vlaamse zijde was er geen enkele positieve reactie gekomen. Een zeker immobilisme had kennelijk de overhand.

Het wachten was dus op nieuwe impulsen. Naar het eind der zestiger jaren toe waren de eerste symptomen van dit hernieuwd dynamisme duidelijk te merken. Ze kwamen uit twee verschillende richtingen: in links-liberale kringen ontstond er een welgemeende belangstelling voor het Vlaams probleem terwijl in het milieu der flaminganten zelf, een nieuwe generatie aan bod kwam die de strijdbaarheid van enkele oudere „Vlamingen Vooruit” nieuw leven inblies. Onderzoeken we dus even beide stromingen.

2. DE BELANGSTELLING VOOR HET VLAAMS PROBLEEM IN LINKS-LIBERALE KRINGEN

Het bestaan van een linker vleugel in de schoot van het Brussels liberalisme, is een fenomeen dat een constante vormde in de politieke geschiedenis van de hoofdstad. De doctrinair behielden er uiteindelijk steeds de overhand, maar af en toe werd hun bastion toch hardnekkig aangevallen en moesten ze concessies doen in sociaal-progressieve richting¹⁵. Het cijnskiesrecht vormde het discussiepunt bij uitstek waarover beide groepen diametraal tegenovergestelde opvattingen hadden: waren de doctrinair voorstanders van de bestaande toestand, in progressieve kringen daaren-

11. Hij stierf op 8 febr. 1867.

12. Cfr. *infra*, p. 322.

13. *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, I, 1865-1866, Bruxelles, 1866, p. 23, 27.

14. Karel Buls en J. Tarlier aan J. F. Heremans, 29 okt. 1867, in *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1867-1868, 2, pp. 34-38.

15. Voor een overzicht van deze strijd in de bestudeerde periode verwijzen we naar de onuitgegeven licentiaatsverhandeling van R. Verplancke, *Radikalisme te Brussel (1868-1871)*, Rijksuniversiteit Gent, Fakulteit Letteren en Wijsbegeerte, 1969-1970, XVI-132 p.

tegen wilde men het stemrecht uitgebreid zien tot bredere bevolkingslagen. Sommigen stelden zich tevreden met een capacitair stelsel dat aan al wie kon lezen en schrijven het kiesrecht toekende ; voor anderen was het algemeen stemrecht het streefdoel en het capacitair stelsel slechts een etappe, geen einddoel. Verplicht onderwijs was een eis die onafscheidelijk verbonden was aan hun progressieve opvattingen over het stemrecht. Veel verder dan die twee doelstellingen ging hun radikalisme echter niet. Het kapitalistisch systeem zelf werd niet in vraag gesteld ; om het arbeidersprobleem op te lossen, mocht er enkel maar wat aan gesleuteld worden. Van structuurhervormingen geen sprake. Wat echter niet wil zeggen dat die radicalen met geen humanitaire bedoelingen bezielde waren ten opzichte van de werkende klassen. Het bleef echter bij een vaag paternalisme.

De jaren 1869-1872 vormden één van die periodes waarin de onenigheid in het Brusselse liberale kamp bijzonder sterk tot uiting kwam. In de partij zelf legde de linkervleugel heel wat gewicht in de schaal : ze wist naar de partijtop door te stoten, behaalde er een overdonderende meerderheid en in 1872 was praktisch de helft van het aantal kamerzetels in haar handen. De doctrinaire machtspositie werd echter niet alleen van binnenuit aangetast, ook buiten „L'Association libérale” ontstonden er tegenwerkende krachten die in een georganiseerd verzet uitmondde in deze periode. Verschillende groeperingen werden gevormd, die tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1869 één gezamenlijk oppositiefrent vormden, „La Fédération progressiste”, en een doorbraak kenden op gemeentelijk vlak. Het betwistbare financiële beleid van de doctrinair inzake de Zennewerken vormde een eerste, de lagere kiescijns bij gemeenteverkiezingen, een tweede oorzaak voor dit succes dat hen vier zetels opleverde.

Verscheidene van die opposanten van het doctrinair liberalisme, om het even of ze nu in of buiten „L'Association libérale” actief waren, betrokken ook de anti-Vlaamse houding van de Brusselse stadsmagistraten in hun oppositiebeleid. Het Vlaams eisenpakket vormde een onderdeel in hun streven naar uitbreiding van het politieke medezeggingschap van bredere bevolkingslagen.

Analysen we daarom deze groep eens wat nader¹⁶. Wie waren deze links-liberalen juist ? Gaan we hun leeftijd na dan blijkt dat ze in hoofdzaak tot de groep der opkomende politieke generatie behoorden : niet de twintigjarigen overheersten maar wel de dertigers en veertigers : 5/6de van de geïdentificeerde Vlaams-

16. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 344-347, Identifikatiegegevens betreffende de groep liberale Vlaamsgezinden en de groep flaminganten te Brussel (1869-1875) A. De groep Vlaamsgezinden uit links-liberale kringen.

voelende links-liberalen was jonger dan 50 jaar. Dat ze inderdaad tot de potentiële liberale machtsdragers behoorden in het XIX-eeuws cijnskiesstelsel, lezen we niet alleen uit hun beroepsopgave af. Op 22 gekende beroepen vallen er niet minder dan 18 in de categorie der vrije beroepen, waarvan 10 advocaten; de handel is in veel geringere mate vertegenwoordigd, maar ook die vertegenwoordigers staan op een vrij hoge trap van de sociale ladder. Dat 2/3de van hen in de bestudeerde periode een politiek mandaat bekleedden, vormt een tweede aanduiding voor hun sociaal-economische status. Kortom, het waren typische produkten uit de Brusselse toonaangevende burgerij. Trouwens ook hun geboorteplaats bevestigde deze stelling: slechts enkelen werden buiten Brussel geboren.

En vermits de burgerij reeds geruime tijd verfranst was, mocht men ook van hen verwachten dat het Nederlands geenszins hun omgangstaal was. Frans was dan ook hun aller kultuurtaal. Zelfs de meest fervente strijder voor de gelijkberechtiging van het Nederlands in Brussel, Karel Buls, moest zich excuseren als hij zich tot een nederlandstalig publiek richtte „de s'exprimer en une langue dont l'usage ne lui est pas habituel”¹⁷. Niemand van hen schrijft of publiceert in het Nederlands, noch nemen ze deel aan andere nederlandstalige kultuuruitingen. Het eigenlijke Vlaams verenigingsleven telde hen niet onder zijn leden, het Willemsfonds uitgezonderd, waartoe enkelen onder hen inderdaad toetraden.

Voor welke opvattingen inzake de Vlaamse beweging waren deze links-liberalen nu gewonnen? Zetten we één punt stellig voorop: hun reflexen werden in hoofdzaak gedicteerd door liberale en antiklerikale overwegingen. De eigenlijke revendicaties van de Vlamingen werden daaraan ondergeschikt gemaakt. Niet dat ze met geen principiële stellingname uitpakten. „La question flamande est, au premier chef, une question libérale, car ce qui en fait l'âme c'est un ardent aspect vers la libre expansion de l'individu dans toutes ses aptitudes natives”, wist Gustave Jottrand in 1864 te debiteren¹⁸ en de krant *La Discussion* propageerde eveneens dat, „alliées à ce libéralisme, dont la destinée est de progresser toujours, les Flandres obtiendront le redressement de leurs griefs”¹⁹. Maar achter die ideologie school een andere, een veel pragmatischer opvatting. Het was vnl. de vrees voor de klerikalen – want trachtten die niet de Vlamingen voor hun wagen te spannen, vooral op het platteland? – die hun Vlaamsgezindheid

17. Ch. Buls à l'assemblée flamande du 25 déc. 1871, in *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1871-72, 3, p. 54.

18. E. Van der Plassche, *Exposé de la question flamande*, Bruxelles, 1864, p. 6.

19. *La Discussion*, 9 juni 1872, p. 210-211.

inspireerde. In tegenstelling tot de doctrinairen, zagen zij wel in dat het verfransingsproces te langzaam vorderde opdat het vlug liberale vruchten zou afwerpen bij de vlaamssprekende bevolking. Met een aanval als „le beau résultat de cette aveugle politique que nous suivons depuis 1830 est de jeter de plus en plus nos provinces flamandes dans les bras du clergé”, vertolkte *La Discussion* een opvatting die gemeengoed was in deze links-liberale milieus²⁰. Ze trokken er de juiste conclusie uit: niet via het Frans moest de Vlaamse bevolking voor het antiklerikalisme gewonnen worden, maar wel met behulp van het Nederlands. Onderwijs, propaganda, toneel, kortom, in alle sectoren moesten de taaleisen worden ingewilligd opdat de liberalisering veld zou kunnen winnen. Het Vlaams moest als liberaal wapen worden gehanteerd. G. Jottrand sprak zelfs van „het eenig middel om de liberale zaak te doen gelukken”²¹; vlaamssprekende liberale militanten moesten ingeschakeld worden om de Brusselse buitenwijken en Vlaams-Brabant te bewerken²²; ook op school moest het kind in het Nederlands de liberale ideeën leren „pour les répandre avec fruit dans sa famille”, aldus een lid van de Brusselse loge „Les Amis Philanthropes”²³; terwijl G. Jottrand in het Vlaams toneel „eene wezenlijke liberale school”, ziet „waar de kleine burgerij en den werkman nuttige lessen opdoen”²⁴. Kortom, aan de Vlaamse beweging moest een antiklerikale dimensie gegeven worden: dat vormde het doel van deze links-liberalen.

Beweren dat er zich in dit geheel, ondanks deze bovengenoemde fundamentele stellingname t.a.v. het Vlaamse vraagstuk, geen subgroepen zouden aftekenen, zou onjuist zijn. We kunnen inderdaad duidelijk twee nuances onderscheiden. Voor een aantal onder hen heeft de sympathiebetuiging voor de Vlaamse beweging inderdaad slechts één doel: het beginsel dienstbaar maken aan de strijd tegen het ultramontanisme. Anders gezegd, ze benaderden het probleem vanuit een negatieve hoek. Louter tactische overwegingen lagen aan de basis van hun, als opportunistisch te kwalificeren houding. Dat is althans de indruk die men krijgt, wanneer men sommige radikale liberalen van „L'Association libérale” aan het werk ziet.

20. *La Discussion*, 10 maart 1872, p. 107.

21. G. Jottrand aan *Het Volksbelang*, 18 dec. 1871, in *Het Volksbelang*, 23 dec. 1871, p. 3 k. 1.

22. G. Jottrand aan de Vlaamse Kiezersbond, juni 1872, in Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel, 1869-1884. Vijftienjarig verslag der werkzaamheden der Veldbloem, Vlaamsche vrijzinnige volksmaatschappij*. Brussel, 1886, p. 145-146; *De Zweep*, 23 nov. 1873, p. 2 k. 1-2.

23. Lechien tijdens de zitting van 3 mei 1875 der loge *Les Amis Philanthropes*, Manuscrit Lartigue, Arch. Suprême Conseil de Belgique (Verzameling F. V. Borné).

24. G. Jottrand tijdens de vergadering van „L'Association libérale” van 19 november 1873, in Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 151.

Een tot weinig verplichtende inschikkelijkheid die dan nog meestal heel voorzichtig geformuleerd werd, was de grens die ze nooit overschreden. Een Van Humbeeck bijvoorbeeld nam deze houding aan tijdens de voorbereidende kiesvergadering van 25 mei 1870, toen hij door een flamingant geïnterpelleerd werd²⁵. De wijze waarop A. Dansaert zich in 1872 uitdrukte, is nog meer illustratief: hij belooft mee te werken „à obtenir une satisfaction équitable à des griefs sérieux, formulés sans exagération et dehors de toute question qui pourrait semer la discorde entre les frères wallons et flamands”²⁶. Demeur verklaarde eveneens bereid te zijn de Vlaamse zaak te dienen: „Sinon par la parole, tout au moins par mon vote”²⁷. En ook J. Guillery week van deze voorzichtige lijn niet af²⁸, terwijl van Gustave Jottrand praktisch geen enkele pro-Vlaamse uitspraak bekend is die niet geïnspireerd werd door een fervent antiklerikalisme. Kortom, een vlaamsgezindheid gedictieerd door electorale nuttigheidsoverwegingen: dat is de enige stempel die men op de stellingname van deze links-liberalen kan zetten.

Heel anders was het gesteld bij progressieve liberalen als Karel Buls, Charles Graux, Edmond Picard en Leon Van der Kindere – een viermanschap dat in die periode samen en buiten de partij om de strijd aanbod tegen het doctrinaire bewind – en bij radikale leden van „L'Association libérale” als A. Prins, Herman Pergameni en H. Delecosse²⁹. De wijze waarop zij de Vlaamse problematiek benaderden was niet in hoofdzaak negatief of louter opportunistisch. De konsekwenties die ze uit hun sociaal-progressieve opstelling trokken, pasten ze ook toe op het Vlaamse vraagstuk. Ze zagen naast het antiklerikaal aspect, ook de sociale kant van de beweging. Om het Vlaamse volk te emanciperen op sociaal, politiek en cultureel vlak, zagen ze enkel heil in de promotie van het Nederlands als sociale omgangs- en kultuurtaal. Volgens hen zou enkel een degelijk en volwaardig nederlandstalig onderwijs de Brusselse Vlamingen uit hun inferieure positie verlossen en hen doen opstaan voor liberaal-progressieve ideeën. De identifikatie antiklerikalisme-flamingantisme-progressisme bood in hun ogen de enige uitweg. Dat zij praktisch allen voor pangermanistische opvattingen gewonnen waren en geloofden in de suprematie van het Germaanse

25. *L'Indépendance Belge*, 15 mei 1870, p. 1 k. 4.

26. A. Dansaert aan J. Hoste, 29 mei 1872 in *L'Echo du Parlement*, 2 juni 1872, p. 1 k. 4.

27. A. Demeur aan *De Vlaamsche Kiezersbond*, mei 1872, in Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 146.

28. J. Guillery aan *De Vlaamsche Kiezersbond*, mei 1872, *Ibidem*.

29. Zie eveneens *infra*. Bijlage, p. 344-347.

volk³⁰, en één onder hen, nl. Leon Van der Kindere zelfs opteerde voor het federalisme³¹, is eens te meer een aanwijzing dat hun Vlaamsgezindheid wel degelijk een zeer bewuste keuze inhield.

Het hoeft ons dan ook niet te verwonderen dat het viermanschap Buls-Graux-Picard-Van der Kindere de erkenning van de volkstaal in hun politiek programma opnamen³², noch dat ze allen, zonder uitzondering, pro-Vlaamse initiatieven namen in de „Ligue de l'Enseignement” waarvan ze deel uitmaakten³³. De oprichting van een Vlaamse afdeling in deze vereniging, de inrichting van een Vlaamse algemene vergadering op 25 december 1871, de medewerking van flaminganten in de schoot van de „Ligue”, de steun verleend aan Vlaamse voordrachten in de hoofdstad, de eis om het verplicht onderwijs enkel bij middel van de moedertaal te verstrekken, het zijn alle voorbeelden van hun welgemeende bezorgdheid ten aanzien van het Vlaams probleem³⁴.

De maçonnerie vormde een derde organisatie waarin ze hun ideeën ingang deden vinden. Drievierden van deze links-liberalen waren namelijk maçon³⁵; de loge „Les Amis Philanthropes” telde de meest overtuigde Vlaamsgezinden onder hen. Zo zien we A. Prins, gesteund door de gebroeders Verhas, er vanaf december 1873 een actie ondernemen om de eisen van de Brusselse flaminganten kracht bij te zetten. Een uitvoerig „Rapport de la Commission flamande”, gevolgd door een effectieve actie, was er het resultaat van³⁶.

Hun bijdrage tot de Vlaamse emancipatiestrijd op persgebied, was zelfs zó ingrijpend dat de Brusselse flamingant Hoste, bij het verdwijnen van hun krant *La Discussion* in 1873, neerschreef „De

30. In *La Discussion* kwam deze tendens duidelijk tot uiting; de Antwerpse Vlaams-liberale krant *Recht door Zee* karakteriseerde hun krant als diegene „die de dolle Franschgezindheid ernstig bestreed en Germaansche wetenschap en Duitsche belangen verdedigde” (14 dec. 1873, p. 2 k. 3).

Ook uit het *Rapport de la Commission Flamande* der loge *Les Amis Philanthropes*, opgesteld door A. Prins, sprak dezelfde pro-Duitse tendens.

31. H. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Derde deel. Verwezenlijkingen en ontgoochelingen. De scheiding der wegen 1860-1883*. Antwerpen 1964, p. 288-292.

32. Punt 4 van hun programma luidde: „On demande que les fonctionnaires comprennent la langue de leurs administrés. Nous voulons que le droit imprescriptible pour l'homme, de ne parler dans son pays que sa propre langue, soit placé parmi les premiers et les plus sacrés des droits”, *Indépendance Belge*, 25 juli 1870, p. 1 k. 5.

33. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 344-347.

34. Cfr. *supra*, noot 12; *De Zweep*, 8 febr. 1874, p. 1 k. 3; Assemblée flamande, 25 déc. 1871, in *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement, 1871-1872*, 3, p. 54-56; de *Ligue* subsidieerde ook het Willemsfonds, zie *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement, 1874-1875*, 1-2, p. 6, 33.

35. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 344-347.

36. Verslag der zittingen van 15 dec. 1873, 12 jan. 1874, 26 jan. 1874, 10 febr. 1874, 26 april 1875, 3 mei 1875 en 31 mei 1875 der loge *Les Amis Philanthropes*, in *Manuscrit Lartigue, Arch. Suprême Conseil de Belgique, Bruxelles* (Verzameling F. V. Borné).

Vlaamse beweging verliest hierdoor in de hoofdstad een knappen medestrijder die ons zoo menigen dienst bewees en met diepe overtuiging de belangen van het Vlaams volk, talentvol verdedigde”³⁷. Want inderdaad, van 1870 af hadden Buls, Graux, Prins, Pergameni en Delecosse in hun krant op de bres gestaan voor de Vlaamse belangen³⁸. Kortom, met kan gerust beweren, dat het in links-liberale kringen dus zeker niet aan mensen ontbrak bij wie het flamingantisme in goede aarde viel.

Bij twee figuren uit deze groep zouden we tot slot nog even willen stilstaan, nl. bij Florimond Kops en Edouard Van der Plassche. De reden: het zijn beiden twee typische overgangsfiguren die op de brug tussen de links-liberalen staan en de eigenlijke flaminganten. Wat hun sociaal-economische status betreft – Kops is geneesheer en Van der Plassche rechter – evenals hun politieke aspiraties – beiden ageren in het kader van de „Fédération progressiste” – behoren ze tot de progressieve groep, alhoewel een systematisch doorgevoerd antiklerikalisme wel niet hun sterkste zijde was. Maar wat hun afkomst en hun Vlaamsgezinde strijdbaarheid betreft, passen ze in het rijtje der Brusselse flaminganten. Kops was de zoon van een Mechelse schooldirecteur³⁹, terwijl Van der Plassche een geboren Antwerpenaar is. Waardoor we reeds vooruitlopen op de kenmerken van de tweede groep, deze der flaminganten.

3. DE BRUSSELSE FLAMINGANT : GROEPSKENMERKEN, DOELSTELLINGEN EN ORGANISATIEVERMOGEN

Een eerste kenmerk dat de leden van de Brusselse groep van flaminganten samenbond⁴⁰, raakten we dus al aan: ze waren allen geboren en opgegroeid in een Vlaams milieu. Voor de meesten van hen bevond dat milieu zich in een kleine Vlaamse stad of zelfs in een dorp. Zo vormden de Antwerpse Kempen de geboortegrond voor enkelen van hen, X. Havermans kwam uit Diest, Hiel en Van Driessche uit het Dendermondse, Hoste uit Tielt, terwijl het

37. *De Zweep*, 7 dec. 1873, p. 2 k. 1; ook het Antwerpse blad *Recht door Zee* had het over „een wezenlijk verlies voor het vooruitstrevend en voor het vlaamschgezinde liberalismus. Nooit werden beide zaken met meerdere klem en waardiger verdedigd dan in het gewezen weekblad” (14 dec. 1873, p. 2 k. 3).

38. Zie o.m. *La Discussion*, 21 jan. 1872, p. 1 k. 2, p. 2 k. 1-2; 28 jan. 1872, pp. 58-59; 3 maart 1872, pp. 100-101; 10 maart 1872, pp. 106-107; 7 april 1872, pp. 138-139; 29 sept. 1872; 24 nov. 1872, pp. 401-402; 19 jan. 1873, pp. 50-51; 11 mei 1873, p. 177; 18 mei 1873, p. 185; 22 juni 1873, p. 225; 6 juli 1873, pp. 241-242; 27 juli 1873.

39. *Bibliographie Nationale*, II, p. 380.

40. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 348-352, Identifikatiegegevens betreffende de groep liberale Vlaamsgezinden en de groep flaminganten te Brussel (1869-1875) B. De groep flaminganten.

aandeel van grootsteden als Antwerpen en Gent heel miniem is. Geboren Vlaamse Brusselaars zoals Serafien Willems vormden een uitzondering.

Ook inzake generatie bestond er een duidelijk onderscheid met de links-liberale groep. Meermalen werd in verband met de Brusselse Vlaamse beweging uit deze periode gewezen op de „jeugdige moed” die haar kenmerkte⁴¹. Terecht, want een groot gedeelte van deze mensen was jonger dan 30 jaar. Hun sociaal-economische status lag ook behoorlijk lager dan die van vorige groep. De lagere bediendenwereld, het lager en hoger secundair onderwijs, en de kleine middenstand vormden het sociale milieu waaruit deze mensen gerekruteerd werden. Kortom, ze kwamen uit de lagere middenklasse of de ietwat betere werkliedenstand, die zich de moeite had getroost om hun intellectueel begaafde kinderen enkele jaren langer dan gebruikelijk was naar school te laten gaan. Enkele voorbeelden ter illustratie. A. J. Cosijn gaf les aan de R.M.S. te Schaarbeek⁴², E. Courtmans was huisleraar⁴³, J. G. Dodd begon zijn loopbaan als tekenleraar aan een Lagere Israëlitische school en eindigde als vertaler⁴⁴, F. Van Dungen doorliep een onderwijzers-carrière in Sint-Gillis⁴⁵, F. Van de Sande, E. Van Driessche en E. Hiel kwamen naar Brussel, de eerste twee als hulponderwijzer, de derde als klerk, ze maakten er hun weg en brachten het respectievelijk tot bibliothecaris bij de balie, atheneumleraar en ambtenaar bij het ministerie van Binnenlandse Zaken⁴⁶. Xavier

41. Th. Coopman, *De Vlaamse strijd te Brussel*, ... p. 14, 18.

42. Hij zal nadien leraar worden aan het Hoger Handelsinstituut te Antwerpen (Th. Coopman en V. De la Montagne, 1830-1880. *Onze dichters. Eene halve eeuw Vlaamsche poëzie, naar tijdsorde gerangschikt met biografische en bibliografische aantekeningen, eene bloemlezing en eene inleiding*. Antwerpen, 1880, p. 297).

43. In 1871 was hij huisleraar bij de Hongaarse gravin Batthyany te Egyed. (AMVC, Antwerpen, C 3827).

44. Hij werd de vertaler van de „Verzameling der ambtelijke besluiten en 's lands wetten”. (Th. Coopman, *Redevoering bij het lijk van den Heer Jan-Geeraard Dodd*, Gent, 1889, p. 5).

45. Hij werd er hoofdonderwijzer en bracht het tot voorzitter der „Algemeene Belgische Onderwijzersbond” (*Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1870-71, 3, p. 84).

46. Felix Van de Sande was als 17-jarige hulponderwijzer naar Brussel gekomen; hij werd er onderwijzer en vanaf 1847 bibliothekaris van de Brusselse balie (J. Vercouillie in *Biographie Nationale*, 21, kol. 286-287). Van Driessche belandde eveneens als hulponderwijzer in Brussel in 1845; hij bracht het tot leraar Nederlands aan het Atheneum en de normaalschool (H. T. Coopman, *Emmanuel Van Driessche Herinnering aan een Stichter*, in „De Vlaamse Gids”, 15, 1926-27, pp. 361-364; AMVC, Antwerpen, K. D795). Emanuel Hiel, zoon van een Dendermonds hovenier haalde op 13-jarige leeftijd de graad van „ondermeester”, werd eerst steenkapper, trad in dienst bij een touwslagerij waar hij in 1853 bediende werd, in 1856 opende hij een boekhandel die weinig succes kende; Prudent Van Duyse hielp hem bij het verkrijgen van een post bij de octrooien te Brussel; dank zij zijn letterkundige activiteiten werd hij benoemd tot bediende bij het ministerie van Binnenlandse Zaken (R. Waegeman, *Emanuel Hiel 1834-1899*, Rijksuniversiteit Gent, Fak. Letteren en Wijsbegeerte, onuitgegeven licentiaatsdissertatie, 1960-61, pp. 1-10).

Havermans, ook een autodidact, bouwde een boek- en steendrukkerij op, evenals Van Doorselaer en C. Verbruggen⁴⁷ en J. Hoste, F. Luytens⁴⁸, Th. Coopman en S. Willems waren kantoorbedienden. De twee laatsten kwamen op het ministerie van Verkeerswezen terecht, evenals Mulle⁴⁹. Kortom, voor de meeste van hen impliceerde hun beroepsbedrijvigheid reeds een intensieve beoefening van de taal. Gaan we nu hun binding met de Zuidnederlandse 19de-eeuwse letterkunde na, dan blijkt zeer duidelijk dat ze uitgesproken „taalbewegers” waren. Allen, zonder uitzondering, hielden zich bezig met het produceren en/of verspreiden van literatuur. Sommigen waren bedrijvig op toneelgebied, hetzij als voorzitter van een toneelgezelschap zoals E. Stroobant en Van Driessche, hetzij als toneelspeler of koorleider, hetzij als toneelschrijver zoals Willems en Dodd. Anderen produceerden dichtwerken of romans. Weer anderen werkten mee aan krant- of tijdschriftredakties: Hoste was hoofdopsteller van *De Zweep*, De Cort had de leiding van het tijdschrift *De Toekomst*, F. Luytens, F. Van Dungen en J. Scherpenzeel stelden het weekblad *De Kerels* samen. Bovendien was het helemaal geen uitzondering dat meerderen onder hen verschillende van deze activiteiten combineerden.

Welnu, al die omstandigheden, hun eigen sociaal-economische status en hun literaire bedrijvigheid inspireerden in hoge mate hun opvattingen betreffende de Vlaamse beweging in het algemeen en de eisen die ze formuleerden ten aanzien van de Brusselse toestand. Op een bepaald ogenblik – in 1871 tijdens een voordracht, om precies te zijn – onderwierp Van Driessche de beweging aan een scherpe zelfkritiek: „Hebben wij flaminganten altijd onze plicht gedaan, hebben wij niet al te lichtvaardig gedacht, het gaat goed met de zaak, omdat het met ons goed ging, omdat eeniger onzer plaatsen, subsidieën en kruiskens kregen, of wij niet veeleer hadden moeten omzien naar het arme Vlaamse volk dat even

47. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 350-351; over X. Havermans, zie Th. Coopman, *De Vlaamse strijd te Brussel ...*, p. 14.

48. Julius Hoste kwam in 1858, samen met zijn ouders naar Brussel. Hij volgde middelbaar onderwijs en werd bediende in een handelszaak (J. G. Frederiks en F. J. Van den Branden, *Biografische Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandse letterkunde*. Amsterdam, 1891, p. 373); Frans Luyten kwam naar Brussel als klerk op de studie van notaris Stroobant (Necrologie in *De Gazet van Brussel*, 21 jan. 1917, AMVC, Antwerpen, K. L974) Theofiel Coopman vestigde zich in 1872 in Brussel waar hij bediende werd bij een aannemer van openbare werken; vervolgens werkte hij als boekhouder op een handelskantoor om ten slotte bureeloverste in het Ministerie van Spoorwegen te worden (J. G. Frederiks en F. J. Van den Branden, *Biografische Woordenboek ...*, p. 168). Serafien Willems begon als spoorwegbediende en werd later bediende bij de verzekeringsmaatschappij „Les Assurances générales” (*De Vlaamse School*, 1883, pp. 192-197; M. Sabbe, L. Monteyne en H. Coopman, *Het Vlaamse toneel ...*, p. 188).

49. A. Mulle klom op tot afdelingshoofd bij het Postwezen (AMVC, Antwerpen, B₁/C 34 92B).

miskend, even ellendig bleef" ⁵⁰. Een kritiek die gefundeerd lijkt, want inderdaad, zijn de voorbeelden van flaminganten die op een of andere manier carrière maakten, niet gering. Dat ze zichzelf, via de Vlaamse beweging, een duwtje gaven om op de volgende sociale trap te geraken, lijkt niet helemaal onjuist. Trouwens ook hun onmiddellijke eisen werden ontleend aan hun eigen situatie. Het publiek waarnaar ze zich in de hoofdstad richtten, waarin ze ook een zeker succes oogstten en dat hen dus een bepaalde renommee bezorgde, verschilde weinig van datgene waartoe ze zelf behoorden of door hun afkomst behoord hadden: kleine middenstand en volksklasse. Hoeft het dus verwondering te baren dat de realisatie van een Vlaamse schouwburg in Brussel dan ook hun voornaamste eis was ⁵¹? Wat natuurlijk helemaal niet wil zeggen dat ze de andere taaleisen niet tot de hunne maakten: ook zij ijverden voor nederlandstalig onderwijs, Nederlands in de administratie, in het gerecht, in het leger ⁵². Maar als er moest geopteerd worden, dan ging hun voorkeur toch uit naar de verwezenlijking van die eis die henzelf op de meest directe wijze een bepaalde renommee bezorgde: het theater ⁵³.

Hun verbondenheid met Vlaanderen – waren ze immers niet allen inwijkelingen? – uitte zich in een nationalistische opstelling. Volksontvoogding, zelfregering, Vlaams ras, Nederlandse stam, het waren stuk voor stuk termen die in deze flamingantische kringen frekwent en doelbewust gebruikt werden en ook een begrip vormden ⁵⁴.

Was het eveneens hun Vlaamse geboorteplaats die van hen weinig fervente anti-klerikalen maakte? Vast staat alleszins dat de groep als geheel beschouwd, zeker niet als anti-godsdienstig bestempeld kan worden. Velen bleven vasthouden aan het ouderlijk geloof, terwijl zelfs een Hoste, die toch de voorvechter van het Brussels Vlaams liberalisme zal worden, nooit een aanval op de godsdienst zelf deed. De beschuldiging van klerikalisme, verwierpen ze echter met evenveel overtuiging; de term vrijzinnigheid

50. *De Kerels*, 5 nov. 1871, geciteerd in Th. Coopman en J. Broeckeaert, *Bibliographie van den Vlaamschen Taalstrijd, Vijfde deel, 1868-1872*, Gent, 1908, nr. 4233.

51. *De Zweep*, 5 dec. 1879, p. 2 k. 2; 9 febr. 1872, p. 2 k. 1. Het Vlaams toneel in Brussel vormde ook dikwijls het onderwerp van petitiees (zie verder p. 335).

52. Zie verder, p. 335; *De Zweep*, 5 dec. 1869, p. 2 k. 2; 6 maart 1870, p. 1 k. 3; *De Kerels*, 23 juli 1871, p. 1 k. 1-2.

53. Dit bleek maar al te duidelijk bij de verkiezing van 19 nov. 1873 (cfr. *infra*, p. 340).

54. *De Zweep*, 5 dec. 1869, p. 2 k. 1; 2 juni 1872, p. 2 k. 1, 3; 9 juni 1872, p. 3 k. 1; 12 juli 1874, p. 1 k. 1-2; *De Kerels*, 15 okt. 1871, p. 4 k. 1.

daarentegen wilden ze wel in hun banner voeren⁵⁵. „Ik ben liberaal met hart en ziel”, schreef E. Courtmans aan F. De Cort, „ik voel mij echter ongelukkig dat mijn principen zo vast staan dat ze mij niet toelaten in mijn streven slechts de Vlaamsche belangen in 't oog te houden. Zijn daarom diegenen die mijne gevoelens niet deelen, of Jezuiten of valschaards”⁵⁶. Een retorische vraag die uitstekend de houding omschrijft die de meerderheid der Brusselse flaminganten aannamen ten aanzien van de antithese klerikaal-antiklerikaal. Ze ontweken haar of liever ze trachtten haar te ontwijken.

Een houding die zich op haar beurt kristalliseerde in hun politieke stellingname. Aanvankelijk waren ze allen voorstanders van de formatie van een derde Vlaamse partij in Brussel, die los zou staan van de twee bestaande. Met andere woorden, de traditie die M. Vander Voort in de beweging had gebracht⁵⁷, en die ook door „Vlamingen Vooruit” was overgenomen⁵⁸, werd ongewijzigd voortgezet. Hoe Hoste ook evolueerde in de periode 1869-1873, één basisidee bleef domineren: de Vlaamse beweging moest een onpartijdig eenheidsfront vormen. „Wij zijn noch liberaal noch catholiek, noch demokratiek, maar enkel *Nationaal* dat is *Onpartijdig*” heette het in december 1869⁵⁹; „Daar waar het de algemeene verdediging onzer rechten geldt, moet alle partijschap verdwijnen”, klonk het iets genuanceerder in maart 1870⁶⁰, terwijl de hoofdredakteur van de *Zweep* in 1872 bekende zelf liberaal te zijn, maar „nimmer mannen aan te vallen die iets goeds voor onze beweging willen verrichten; onpartijdig ben ik voor het goed gelukken van onze zaak”⁶¹. Ook de andere flamingantische krant *De Kerels* was slechts voor die eenheidsgedachte gewonnen⁶². Deze politieke optie vond, zoals we reeds zagen, in de 70'er jaren weinig

55. Zie o.m. *Jaarboekje der Volksmaatschappij De Veldbloem, 1873-1874*, in *Volksbelang*, 27 juni 1874, p. 3 k. 1-2; Th. Verschueren aan „Het Volksbelang”, 2 juli 1874, in *Volksbelang*, 11 juli 1874, p. 2 k. 4; *De Zweep*, 9 juni 1872, p. 2 k. 1-2.

56. Emiel Courtmans aan Frans De Cort, 3 juli 1871, AMVC, Antwerpen, B, C 3827.

57. Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 10 „Wij stemmen met Van der Voorts gezindheid overeen”, zegt Hoste in *De Zweep* van 12 dec. 1869 (p. 1 k. 3).

58. H. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Derde deel ...*, pp. 14-15.

59. *De Zweep*, 12 dec. 1869, p. 1 k. 3, p. 2 k. 1.

60. *De Zweep*, 23 jan. 1870, p. 2 k. 1.

61. *De Zweep*, 7 juli 1872, p. 1 k. 3, p. 2 k. 1. „Want zodra wij ons krachten verdelen en ons leger in tweeën scheiden, dan zal het op de spreuk aan komen: verspreide krachten kunnen niets, eensgezinden kunnen veel”, ging Hoste verder.

62. „Een gedachte dat wij uit al onze krachten willen ondersteunen”, schreven *De Kerels* n.a.v. een plan geopperd door de Antwerpse *Stormklok* tot de oprichting van een onafhankelijke Vlaamse bond, waar katholiek of liberaal geheel buiten blijft” (*Kerels*, 28 mei 1871, p. 3 k. 1).

succes in de andere Vlaamse steden. In Gent en Antwerpen bijvoorbeeld was de polarisatie al lang voltrokken. Vanuit die twee steden kwam er dan ook heftige kritiek op dat hardnekkig vasthouden aan de derde-partij-idee⁶³. Hoe een verklaring vinden voor dit achternahinken van de Brusselse flaminganten? Was de lethargie waarin de beweging in de zestiger jaren had verkeerd, hoofdschuldige? Of waren de kontakten tussen links-liberalen Vlaamsgezinden en de groep flaminganten nog te weinig hecht om positieve resultaten te bewerkstelligen? Of weerhield de geringe electorale aanhang er de flaminganten van stelling te kiezen? Vragen waarop, zonder meer gegevens over de Antwerpse en Gentse toestand, vooralsnog geen antwoord kan gegeven worden.

We zetten zoëven voorop dat het electoraal potentieel der Brusselse flaminganten niet bijster groot was. En inderdaad, hun sociaal-economische status verried dat ze nu niet direct tot de categorie van cijnskiezers behoorden en ook uit sommige van hun eigen opmerkingen vernemen we hetzelfde: „Deze moedige volksjongens zijn ongelukkig geene kiezers” typeerde F. Van de Sande de Vlaamse militanten na de zoveelste verkiezingsnederlaag⁶⁴. Een kenmerk dat ook op hem toepasbaar was⁶⁵. Heel begrijpelijk dus dat ze uit de situaties de nodige konsekventies trokken en hervormingen in democratische richting voorstonden. De uitbreiding van het stemrecht maakte dan ook deel uit van hun eisenpakket⁶⁶. Aanvankelijk waren ze gewonnen voor het algemeen stemrecht – „zuiver en echt, zonder uitsluitingen”, zoals Hoste in *De Zweep* neerschreef⁶⁷ – maar ze ondervonden kennelijk de weerslag van de Commune van Parijs: in 1872 werd deze eis veel minder expliciet geformuleerd en stelde Hoste zich tevreden met het capacitair stelsel⁶⁸. Vrij, volksgezind en vooruitstrevend, was en bleef echter de leus in dit flamingantenmilieu⁶⁹. Tot daar wat de gemeenschappelijke groepskenmerken betreft.

63. Zie o.m. de aanvallen van de Antwerpse Vlaams-liberale krant *Recht door Zee* (12 jan. 1873, p. 2 k. 3; 9 maart 1873, p. 3 k. 1. 18 mei 1873, p. 2 k. 3; 6 juli 1873, p. 2 k. 3) en deze van het Gentse *Volksbelang*, 11 juli 1874, p. 2 k. 4.

64. *De Zweep*, 23 juni 1872, p. 1 k. 1.

65. *L'Echo du Parlement*, 12 juni 1872, p. 1 k. 1.

66. Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 14. Zie ook *De Zweep*, 5 dec. 1869, p. 2 k. 2; 6 maart 1870, p. 1 k. 3; 29 mei 1870, p. 2 k. 1; 9 febr. 1872, p. 1 k. 3, p. 2 k. 1; *De Kerels*, 4 dec. 1870, p. 2 k. 2; 8 jan. 1871, p. 1 k. 3; 26 febr. 1871, p. 3 k. 1; 9 april 1871, p. 1 k. 2-3; „Ons blad is bij uitstek een volksblad. Door volksmannen geschreven, gesticht tot het verdedigen der rechten van het volk en gegeven tegen eenen prijs waarvoor de volksbeurs niet moet vrezén”, schreven *De Kerels* (9 april 1871, p. 1 k. 2). In het *Jaarboekje der Volksmaatschappij de Veldbloem*, 1873-1874, vinden we dezelfde tendens terug (*Volksbelang*, 27 juni 1874, p. 3 k. 1-2).

67. *De Zweep*, 6 maart 1870, p. 1 k. 3.

68. *De Zweep*, 9 febr. 1872, p. 2 k. 3.

69. *De Zweep*, 29 mei 1870, p. 2 k. 1.

In het eenheidsfront heersten echter ook tegenstellingen. Weliswaar bezaten ze een secundair karakter en brachten ze de samenwerking aanvankelijk niet in gevaar, maar toch waren ze duidelijk aanwijsbaar. Twee kleine subgroepen tekenden zich in het geheel af. Vermits het echter eerder om nuances gaat, is het wel moeilijk om heel precies de scheiding vast te leggen. Ruwweg kunnen we het toch als volgt stellen. Bij een eerste groep van Brusselse flaminganten primeerden de volgende opties: het democratisch karakter van de beweging, haar onpartijdigheid, de samenwerking met de katholieke Vlamingen en een pro-Nederlandse houding. Het gedachtengoed van de tweede groep daarentegen leunde veel meer aan bij de links-liberale tendens, en was dan ook meer pan-germanistisch georiënteerd.

Het ontstaan van groep I is niet erg duidelijk. Wel lijkt het dat de demokraat en journalist Auguste Van den Kerckhove er de basis van legde met zijn krantje *De Vlaamse Gazet van Brussel* in oktober 1869, waarin hij de opvatting verkondigde dat de Vlaamse beweging een werkersbeweging was en waarin hij uitvaarde tegen alles wat paaps en liberaal was⁷⁰. Op 17 maart 1870 meldt hij echter in sibyllijnse termen dat hij de redactie verlaat „dewijl eerlijke tegenstrevers den grond onder mijne voeten hebben ondermijnd”⁷¹. *De Vlaamse Gazet van Brussel* werd opgeheven. Hijzelf nam deel aan de oprichting van *De Kerels*, waarvan X. Havermans, J. Scherpenzeel, F. Luyten en F. Van den Dungen de redacteuren werden⁷², en verdween vervolgens in de redactie burelen van de sociaal-progressieve *Peuple belge*⁷³. Aan de koers die het blaadje volgde, werd echter weinig geraakt: ook *De Kerels* sloegen de democratische richting in.

70. *De Vlaamse Gazet Van Brussel*, geciteerd door *Recht door Zee*, 27 febr. 1870, p. 1 k. 2-3.

71. A. Van de Kerckhove aan de redactie van „Recht door Zee”, 17 maart 1870 in *Recht door Zee*, 20 maart 1870, p. 3 k. 1.

72. Cfr. *infra*, Bijlage, p. 348 e.v.; *De Zweep*, 8 febr. 1874, p. 1 k. 2; 22 febr. 1874, p. 3 k. 2-3. Bij H. Gaus en A. J. Vermeersch vinden we inderdaad dat *De Vlaamse Gazet van Brussel* van okt. 1869 tot maart 1870 verscheen en dat het eerste nummer der *Kerels* op 12 juni 1870 het daglicht zag. (*Répertoire de la Presse bruxelloise (1799-1914). Répertoire van de Brusselse pers (1789-1914)*, L-Z. Leuven-Paris, 1968, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 50, pp. 481, 640).

73. Rapport van de politie-officier P. Minet van 3 april 1871, in H. Wouters, *Dokumenten betreffende de geschiedenis der arbeidersbeweging ten tijde van de Ie Internationale (1866-1880) Deel I*. Leuven-Paris, 1970, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 60, p. 386). A. Vanden Kerckhove was tevens opsteller van het schimplad *Pier - la - la*, *Weekblad voor 't vlaamsche volk* (H. Gaus en A. J. Vermeersch, *Répertoire de la presse bruxelloise ...*, p. 312; Th. Coopman, *De Vlaamse strijd te Brussel ...*, p. 86) Dat A. Van den Kerckhove er socialiserende ideeën op nahield, blijkt o.m. uit zijn optreden tijdens de Landdag van 1873 (Th. Coopman, *De Vlaamse Strijd te Brussel ...*, p. 80 e.v.).

Via de namen van die vier redacteuren is het mogelijk de verschillende ideologische bindingen nader te bepalen. X. Havermans, die door *De Zweep* in 1874 als ultramontaan-katholiek werd bestempeld⁷⁴, bepaalde in hoge mate de aanhankelijkheid van de groep tegenover H. Conscience die in 1868 tot directeur van het Wiertz-museum was benoemd en zich in Brussel had gevestigd⁷⁵. „Gij weet misschien niet dat wij, volksjongens, U aanzien als de eerste burger der Vlaamse Democratie en wij naar het ogenblik trachten waarop het Vlaamsche gebouw zal bekroond worden, dan namelijk wanneer Gij U aan het hoofd der Vlaamsche Volkspartij zult hebben geplaatst”, is een zin die zeker typisch is voor de bijna kinderlijke verering van *De Kerels* voor deze Vlaamse schrijver⁷⁶. F. Luyten was kennelijk verantwoordelijk voor de binding met een andere katholiek: notaris Stroobant⁷⁷, voorzitter van de bekende toneelmaatschappij „De Wijngaard”, bij wie hij bediende was⁷⁸. Dat *De Kerels* nooit zeer openlijk noch heel erg overtuigd stelling namen tegen de katholieke partij, maar wel tegen de antiklerikalen te keer gingen, is dus niet geheel onbegrijpelijk. De Nederlandse publicist J. Scherpenzeel ten slotte, was de promotor van de Groot-Nederlandse gedachte in de groep⁷⁹.

De houding van groep II, waartoe o.m. Julius Hoste, Emanuel Hiel, T. Coopman en Edward Van Driessche behoorden, ging daar recht tegen in. Hun onpartijdigheid bestond erin heftig te reageren tegen doctrinair en ultramontanen⁸⁰, maar de radikale liberalen met heel veel omzichtigheid te bejegenen. Hoste zelf, brengt ons het duidelijkst op de hoogte van deze ambiguë houding. Hij

74. *De Zweep*, 1 maart 1874, p. 3 k. 1; zie ook A. J. Vermeersch (*Répertoire de la Presse bruxelloise. Répertoire van de Brusselse pers (1789-1914)* A-K. Leuven-Paris, 1965, Interuniversitair Centrum voor Hedendaagse Geschiedenis, Bijdragen 42, p. 98) die Xavier Havermans' *Brusselsch Zondagsblad* eveneens als katholiek bestempelt.

75. Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 13.

76. *De Kerels*, 4 dec. 1870, p. 2 k. 2.

77. „Het doet ons genoegen te vernemen dat de voorzitter der Toneelmaatschappij 'De Wijngaard' één der onzen is”, schreef het katholieke *Fondsblad* over Stroobant (18 aug. 1871, p. 1 k. 1).

78. Cfr. *supra*, p. 325, noot 48.

79. J. Scherpenzeel aan J. Hoste, 5 maart 1874, in *De Kerels*, 15 maart 1874, p. 1-3.

80. Dat ze op dat ogenblik nog niet toegetreden waren tot de liberale partij bewijzen de Schaarbeekse ledenlijsten van „L'Association libérale”: E. Hiel en D. Van Doorslaer, allebei woonachtig in die gemeente komen noch op de lijst van 1860, noch op die van 1870, noch op die van 1873 voor. Uit een brief van Hiel aan Bergé, van 18 febr. 1877, blijkt dat hij wel aangesloten is, terwijl de „Liste des Membres de l'Association au 6 juin 1885” in „XXVe Anniversaire, 1860-1895, L'Association de Schaarbeek à Henri Bergé, son président” hen beiden als leden opgeeft (Privéfonds, Henri Bergé, Schaarbeek). Enkele voorbeelden van hun antiklerikalisme: *De Zweep*, 10 juli 1870, p. 1 k. 2; 2 juni 1872, p. 1 k. 1-3, p. 2 k. 1; 9 juni 1872 p. 2 k. 3.

kleefde „als persoon” de Vlaams-liberale ideeën van Vuylsteke aan, „misschien niet zo radikaal in eenen sprong te velde trekkende, omdat wij overal onze stem moeten doen horen en zeer omzichtig te werk gaan. Dagelijks doen wij veel water in onzen wijn, om de aandacht van iedereen op onze beweging en op het verval van Vlaanderen in te roepen, onmeedogend zwepend op de liberale en katholieke franskiljons”, liet hij in *De Zweep* weten⁸¹. Want deze groep bezat vanaf 1868 haar eigen spreekbuis met J. Hoste als directeur. Toen *La Discussion* over kop was gegaan, probeerde Hoste deze leemte in franstalige Vlaams-voelende kringen op te vullen met *Le Mouvement Flamand*. De onderneming werd een flop. De lezers werden verwezen naar *Le Progrès du Jour* dat het tot eind 1875 uithield⁸². Een houding die meteen wijst op hun binding met franstalige milieus. En inderdaad, alle drie, zowel Hoste als Hiel als Van Driessche hadden kontakten in de kringen van links-liberale vlaamsvoelenden⁸³. Ze waren lid van de „Ligue de l'Enseignement” en gaven er lezingen. De maçonnerie, meer bepaald de loge „Les Amis Philanthropes” vormde een tweede band waardoor ze met mannen als Buls, Couvreur, Demeur werden in contact gebracht. Kortom, ze vormden potentiële brugfiguren, die in geval van samenwerking tussen de twee bewegingen de nodige diensten konden bewijzen.

Maar we stelden het reeds voorop: ondanks die secundaire tegenstellingen nam de flamingantische beweging zeer vaste vormen in aan Brussel. Het gemeenschappelijk ageren van de groep als geheel was een zeer reëel gegeven. De bewijzen hiervoor zijn dan ook uitermate afdoende. Een eerste, zeker niet te onderschatten aanknopingspunt vinden we in de toneelwereld. Voorstellingen, wedstrijden, de strijd om de Vlaamse schouwburg, vormden enkele van de rakingsvlakken voor „De Wijngaard” van E. Stroobant, „De Morgenstar” van E. Van Driessche, „Het Vlaamsch Kunstverbond” van F. Van de Sande, „De Jonge Toneelliefhebbers”, „De Parnassusberg”, „De Brabantse Leeuw” en „De Broedermin”⁸⁴. Men moet trouwens de raad van beheer van het in

81. *De Zweep*, 13 juli 1873, p. 1 k. 2.

82. *Le Mouvement Flamand* verscheen slechts enkele keren en leverde 400 fr. verlies op (*De Zweep*, 7 dec. 1873, p. 2 k. 1). Op 21 dec. 1873 meldt Hoste dat het volks- en vlaamschgezind blad *Le Progrès du Jour* voor het eerst zal verschijnen; de inschrijvers van *Le Mouvement Flamand* zouden de eerste nummers gratis ontvangen (p. 4 k. 1). Zie H. Gaus en A. J. Vermeersch, *Répertoire de la presse bruxelloise ...*, p. 345.

83. Op 8 febr. 1874 bekent Hoste „fier te zijn zulke mannen als persoonlijke vrienden te mogen tellen” (*De Zweep*, p. 1 k. 3).

84. In zijn brief van 19 maart 1872 aan M. Rooses, geeft E. Van Driessche een goed overzicht van de toneelkringen die op dat ogenblik werkzaam zijn in het Brusselse (AMVC, B, D 795). Zie ook M. Sabbe, L. Monteyne, H. Coopman, *Het Vlaamsch Tooneel ...*, p. 553 e.v.

1875 opgericht „Nationaal Toneel” maar nagaan om ervan overtuigd te worden dat deze kultuuruiting hen allen bij elkaar bracht⁸⁵.

Het Willemsfonds bezat een gelijkaardige betekenis. Weliswaar mag in dit verband niet overdreven worden voor wat de periode vóór oktober 1873 betreft. De meeste Brusselse flaminganten slopen weliswaar reeds in de zestiger jaren aan bij deze aanvankelijk pluralistisch-kulturele instelling⁸⁶; maar van veel persoonlijk contact zal er wel geen sprake geweest zijn, vermits de afdeling Brussel slechts in oktober 1873 een realiteit werd, en de Brusselaars voordien slechts een onderdeel uitmaakten van de vanuit Gent geleide organisatie. Op 11 oktober 1873 namen H. Bauduin en E. Hiel, beiden bestuursleden, het initiatief tot de oprichting van een afdeling voor Brussel en randgemeenten⁸⁷. „Les Amis Philanthropes” stelden hun concertzaal ter beschikking en op 28 december had de plechtige openingszitting plaats van deze afdeling die vrij spoedig een 150-tal leden telde⁸⁸. Een blik op deze ledenlijst volstaat om het eenheidsfront ook in deze vereniging te ontdekken: Conscience, Coopman, Cosijn, De Cort, Hiel, Hoste, L. Jottrand, J. Scherpenzeel, E. Stroobant, Verbruggen, Van Den Dungen, kortom alle vooraanstaanden uit de Brusselse flamingantenkring waren lid van het Brusselse Willemsfonds waarvan E. Van Driessche de eerste voorzitter werd⁸⁹.

De vereniging ten slotte, die het middelpunt of beter nog als de motor van heel de beweging fungeerde, heette „De Veldbloem”. Gesticht door Michiel Vander Voort in 1852, was ze een typisch produkt van de Vlaamse beweging zoals die er in de vijftiger jaren uitzag: de hoofdklemtoon viel op het louter letterkundige aspect. Haar verdere geschiedenis was een trouwe weerspiegeling van de ups en downs der Brusselse flaminganten. In de jaren zestig onderging ze het lot van de andere Vlaamse verenigingen: ze werd op non-aktief gezet⁹⁰, terwijl de stimulans die er rond 1869 aan het Brusselse flamingantisme werd gegeven, zich het sterkst uitte in „De Veldbloem”. Havermans, samen met Hoste bliezen haar in 1869 nieuw leven in, reorganiseerden haar, recruteerden leden in de rangen van „kleine burgers en werklieden, onderwijzers en bedienden”, en pasten haar aan aan het politiseringsproces dat

85. M. Sabbe, L. Monteyne, H. Coopman, *Het Vlaamsch Tooneel ...*, p. 590-591; E. Grosjean-Gubin, *Le théâtre flamand à Bruxelles ...*, p. 63-77.

86. Zie *infra*, Bijlage, p. 344 e.v.

87. *De Zweep*, 12 okt. 1873, p. 2 k. 3 p. 3 k. 1.

88. *De Zweep*, 28 dec. 1873, p. 3 k. 1; *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1874*, Gent, 1875, p. LX e.v.; *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1875*, Gent, 1876, p. XLVII e.v.

89. *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1874 ...*, p. LXII.

90. Th. Coopman, *De Vlaamsche strijd te Brussel ...*, p. 10 e.v.

zich ondertussen van de Vlaamse beweging had meester gemaakt. „De Veldbloem zal politieke vergaderingen inrichten en al de vraagpunten bepleiten die het Vlaamse volk in zijn burgerlijk, maatschappelijk en geestesleven kunnen aanbelangen”, zo luidde het artikel dat aan het reglement werd toegevoegd⁹¹. Het duurde slechts korte tijd of „De Veldbloem” werd de spil van de gehele Brusselse beweging. We schrijven wel van heel de Brusselse flamingantenbeweging, want alle leden van de groep namen intensief deel aan de activiteiten van de „Veldbloem”. Weliswaar werd het bestuur⁹² min of meer gedomineerd door Havermans, E. Courtmans, Rorijck, Scherpenzeel, en Van den Dungen, maar het feit dat Hoste in 1869 secretaris was en Van de Sande, Van Driessche, E. Hiel en G. J. Dodd tot de zeer regelmatige sprekers behoorden, evenals Jottrand en Conscience trouwens, bewijst duidelijk dat alle nuances in de vereniging aan bod konden komen. Zelfs als er in 1874 een tijdelijke maar groeiende verwijdering tussen de twee subgroepen ontstaat, dan is het zeer typisch dat Hoste er „De Veldbloem” ten allen prijze wil buitenhouden⁹³. Ze bood toen reeds te veel politieke perspectieven om zonder zware gevolgen voor de Vlaamse beweging in gevaar gebracht te kunnen worden.

4. VAN EEN DRUKKINGSGROEP OP PLURALISTISCHE BASIS, NAAR EEN LIBERALE DRUKKINGSGROEP

Het organisatievermogen van de Brusselse flaminganten was in het begin van de zeventiger jaren dus kennelijk zo ver gevorderd en de strijdbaarheid voldoende aangescherpt opdat er van een welgeplande politieke actie sprake kon zijn. De actie kwam dan ook. Een optreden dat alle kenmerken bezat van een echte pressie-activiteit, waarbij werkelijk alle middelen werden ingezet. Niet dat we al onmiddellijk te maken hadden met een feilloos uitbuiten van de mogelijkheden. Integendeel, de bestudeerde periode was er één van experimenteren, van een soms naïef aandoend zoektocht, dat heel af en toe positieve resultaten opleverde, maar dat in de meeste gevallen op een mislukking uitliep en zeker frustrerend moet gewerkt hebben. In grote lijnen kan men dan ook instemmen met de kritiek van de liberale en katholieke Gentse flaminganten. Het *Volksbelang* van Vuylsteke verweet hen „veel beleid, een zeer helder politiek inzicht en staatkundige bevoegdheid te missen”⁹⁴, het klerikale *Fondsenblad* gaf hen aanmoedigende schouderklopjes

91. *Ibidem*, p. 15.

92. *Ibidem*, Bijlage, Besturen 1869-1884; cfr. *infra*, *Bijlage*, p. 348 e.v.

93. *De Zweep*, 1 maart 1874, p. 3 k. 1.

94. *Volksbelang*, 11 juli 1874, p. 2 k. 3-4.

maar liet toch ook volgen dat ze „nog veel moeten leren”⁹⁵. Maar ondanks het enigszins „amateuristisch” karakter, konden er in hun actie toch duidelijk twee welbepaalde krachtlijnen ontdekt worden. In een eerste fase haalde de pluralistische grondslag, waarop hun organisaties waren opgebouwd, de bovenhand. Op 19 november 1873 kwam de kentering. Van dan af werd het Brusselse flamin-gantisme op een liberaal stramien geweven.

Vertalen we het bovenstaande in een concreet beeld. Alle beschikbare middelen om pressie te bedrijven, werden ingeschakeld, schreven we. En inderdaad, er werd zowel geprobeerd om op de publieke opinie in te werken, buiten elk partijverband, als via electorale inmenging.

Zolang we over geen degelijke analyses beschikken, noch over de cijfergegevens betreffende de participatiegraad, kan er weinig zinnigs gezegd worden over het juiste aandeel van het toneel in het Vlaamse bewustmakingsproces. Deed een Van Driessche utopische bespiegelingen, toen hij aan M. Rooses schreef, „Ik wilde en wil nog van het tooneel een opstandsbeweging maken, opstand tegen franskiljonismus en clericalismus”⁹⁶. De meeste gegevens laten het tegenovergestelde vermoeden: de Brusselse toneelmaatschappijen schijnen inderdaad wel het hunne bijgedragen te hebben tot het scheppen van een Vlaams klimaat.

Over het aandeel van de voordrachten kan men zich heel wat positiever uitlaten. Zij zijn de oorsprong geweest van de Vlaamse politieke strijd in Brussel, lezen we in een tijdsdokument⁹⁷. Een heel geloofwaardige constatering, indien men enkel reeds het aantal volksvoordrachten nagaat. Tijdens die zes seizoenen (1869-1875) werden er niet minder dan 78 door de „Veldbloem” georganiseerd, waarvan minimum 50 politiek geladen waren⁹⁸. Bovendien wijst het enthousiasme dat de krantenopstellers telkens bevonden over de opkomst, eveneens in dezelfde richting. „De Veldbloem” was trouwens niet de enige initiatiefnemer. Van zodra het Brusselse Willemsfonds opgericht was, werd ook daar met voordrachten gestart⁹⁹.

Druk uit oefenen via petitie, was eveneens een middel dat spoedig thuishoorde in de traditie van „De Vledbloem”¹⁰⁰. Van 1869 tot en met 1874 telde men er in totaal 43. Met een gemiddelde

95. *Fondsblad*, 12 juni 1872, p. 1 k. 4.

96. E. Van Driessche aan M. Rooses, 19 maart 1872, AMVC, Antwerpen, B, D. 795.

97. Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel ...*, p. 17.

98. De analyse van de titels van deze voordrachten gebeurde aan de hand van het jaarlijks overzicht dat Th. Coopman opstelde (*Ibidem*, pp. 16-21).

99. *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1875 ...*, p. I.

100. Voor een overzicht van de inhoud van deze petitie verwijzen we naar Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel ...*, pp. 37 e.v.

van 7 verzoekschriften per jaar, maakten de Veldbloemers hun grieven kenbaar aan stadsbestuur, parlement, ministers en vorst. Er valt bovendien een duidelijke waardenhiërarchie in te ontdekken. Op het verfranste rechtswezen werden de scherpste en meeste speerpunten gericht. Heel begrijpelijk, want 1873 is het jaar waarin de wet Cooremans werd gestemd. Dan volgden het gebruik van het Nederlands in de administratie, daarna de petities voor nederlandsstalig onderwijs, terwijl ook de anti-Vlaamse houding van Leopold II en het Vlaams toneelwezen in Brussel belangrijke onderdelen vormden in de grieventrommel der „Veldbloem”. Of ze directe implicaties bezaten, die petities? Weinig of geen. Maar in het bewustmakingsproces van de Brusselse Vlamingen vervulden ze natuurlijk wel een rol.

Een hoogtepunt in dat proces, bereikte „De Veldbloem” in 1872 met de zaak Schoep¹⁰¹. En hier staan we werkelijk voor de meest succesrijke „coup monté” die ze in die periode organiseerden. Het kwam er op aan „een middel te vinden om op tastbare wijze de grieven der Vlamingen in 't licht te stellen, om te doen inzien hoe die grieven in werkelijkheid eene zedelijke verdrukking van eenen ganschen stam was: dat middel was het rechtsgeding Schoep”. Zo liet één van de organisators zich achteraf in de kaart kijken. Want de Veldbloemers hadden inderdaad de gelegenheid aangegrepen, toen een fransonkundig arbeider uit St.-Jans-Molenbeek een geboorteaangifte in het Nederlands deed en door de administratie werd wandelen gezonden. Het leidinggevend groepje flaminganten maakte er een juridische kwestie van en buitte alle mogelijkheden uit. Schoep werd veroordeeld, eerst in Eerste Aanleg, het Hof van Beroep bekrachtigde het vonnis en ook het Hof van Cassatie dacht er niet aan het te verbreken. Een situatie waaruit de Veldbloemers alle munt sloegen. De processen kregen een uitermate ruime aandacht in de pers, petities werden opgesteld, handtekeningen verzameld en op 29 juni 1873 konden de Brusselse Vlamingen de kroon op hun pressiebedrijvigheid zetten: toen ging de „Vlaamse Landdag” door waaraan door een 8 à 10.000 Vlamingen uit alle provincies werd deelgenomen en waarvan het bestuur van „De Veldbloem” de leiding in handen had.

De geest waarin deze protestmeeting plaatsgreep¹⁰², paste volledig in de lijn die de Brusselse Vlaamse beweging tot hiertoe had gevolgd: elk partijpolitiek standpunt werd uit de weg gegaan. Vuylsteke en M. Rooses trachtten tevergeefs de Gentse en Antwerpse opvattingen erdoor te krijgen. Een stellingname als „De klerikalen zijn de grootste vijanden der Vlamingen” werd op

101. *Ibidem*, pp. 68-79.

102. *Ibidem*, pp. 80-94.

gefluit onthaald, Havermans en Courtmans hielden star vast aan de derde-partij-gedachte, Hoste zweeg in alle talen, zodat de onpartijdigheid zegevierend uit het debat kwam.

Daarmee werd dus wel de principiële instemming betuigd van een gedeelte der in Brussel samengekomen flaminganten ten aanzien van de koers die het hoofdstedelijk flamingantisme op politiek vlak had ingeslagen en ook reeds in concreto had uitgevoerd, maar dat nam toch niet weg dat het een weinig realistische politiek was geworden, gedoemd tot mislukken. Dat enerzijds de polarisatie tussen klerikalen en antiklerikalen op dat ogenblik reeds veel te ver was doorgedreven om een onpartijdige Vlaamse formatie in het leven te kunnen houden, en dat anderzijds het electoraal aandeel van de flaminganten in de hoofdstad te gering was om ook maar enig gewicht in de schaal te leggen, hadden de Brusselse Vlamingen al vrij vlug ondervonden.

De parlementaire verkiezingen van 2 augustus 1870 vormden een eerste illustratie van het beweerde. Had de „Fédération progressiste” tijdens de gemeenteraadsverkiezingen van 1869 een zeker succes geboekt, dan was dat in hoofdzaak te danken geweest aan het kiespubliek, dat met leden van de middenklasse was uitgebreid geworden, en aan de zeer controversiële Zenneproblematiek¹⁰³. De kaarten lagen echter geheel anders in juli 1870, toen nationaal-politieke belangen op het spel stonden en voornamelijk de strijd klerikalisme-antiklerikalisme in een acuut stadium verkeerde en moest uitgestreden worden. De haalbaarheid van een lijst waarop het viermanschap Buls-Picard-Graux-Van der Kindere samen met enkele afgewezen radikalen en een paar andere outsiders, waaronder Van der Plassche, stonden¹⁰⁴, leek dan ook niet bijster groot. „Dapper aan het werk, Vlaamsche kringen, onze taal en volksbelangen staan op het spel”, schreef Hoste desondanks¹⁰⁵. Met stemmenaantallen die ruim vier maal lager lagen dan het gemiddelde der „Association libérale”-kandidaten, werd de „Fédération progressiste” verslagen¹⁰⁶.

Van een echte anti-climax kan gesproken worden in verband met de parlementaire verkiezingen van juni 1872. Om drie redenen waren de verwachtingen toen uitermate hoog gespannen. In de eerste plaats omdat de Vlaamse beweging partijorganisatorisch vaste vormen aannam in dat jaar. De idee van een eigen partij was in Brussel, zoals we reeds eerder schreven, niet helemaal nieuw. M. Van der Voort had pogingen in die zin ondernomen, „Vlamin-

103. R. Verplancke, *Radikalisme te Brussel ...*, pp. 88-101.

104. *Ibidem*, pp. 108-124; *De Zweep*, 31 juli 1870, p. 1 k. 1-3.

105. *De Zweep*, 31 juli 1870, p. 1 k. 1-3.

106. *L'Indépendance Belge*, 3 aug. 1870, p. 1 k. 1-6.

gen Vooruit" eveneens¹⁰⁷, tijdens de meeting van 1867 voor het Vlaams toneel kwam het plan ter tafel¹⁰⁸, terwijl ook Hoste n.a.v. de gemeenteverkiezingen van 25 mei 1870 de idee opnieuw opperde¹⁰⁹. Het werd ten slotte „De Veldbloem" die in 1872 concreet gestalte gaf aan het plan. Op 23 mei 1872 zag „De Vlaamsche Kiezersbond" het licht¹¹⁰. De kandidatenlijst die vervolgens werd opgesteld, vormde voor de Vlamingen een tweede punt om enthousiast over te zijn. Hij bood inderdaad op het eerste gezicht de meest interessante perspectieven¹¹¹. Havermans bewondering voor Conscience werd uitgedrukt in het feit dat de schrijver als lijsttrekker fungeerde¹¹²; de katholieke Vlamingen kwamen aan hun trekken dank zij de kandidaturen van L. Jottrand en E. Stroobant; wat er van „La Fédération progressiste" overbleef werd door Dr. Kops vertegenwoordigd; *De Zweep* kreeg via de kandidatuur van F. Van de Sande zijn aandeel terwijl de bereidwilligheid waarmee de liberale radikalen G. Jottrand, Couvreur, Guillery, Dansaert en Demeur hun instemming hadden betoond met een plaats op de Vlaamse lijst¹¹³, het enthousiasme van de leiders en vooral van de Hoste-groep ten top deed stijgen. De propagandacampagne die erop volgde, lag dan ook geheel in het verlengde: er heerste een echte electorale euforie in het Vlaamse kamp. Hoste liet zijn romantische woordenvloed in ellenlange artikels over zijn lezers neerkomen. Eén typisch voorbeeld: „Dappere vooruitstrevende Vlamingen, kinderen van het lieve Vlaanderen hebben den handschoen vol begeestering opgenomen, dien men hen sedert een halve eeuw toewerpt"¹¹⁴. Maar het bleef niet bij artikels in *De Zweep* en in *De Kerels*¹¹⁵. Op 30 mei belegde de „Vlaamse Kiezersbond" een drukbezochte meeting op de Grote Markt¹¹⁶, de leden der „Veldbloem" bewerkten het arrondissement¹¹⁷, er werden pamfletten verspreid¹¹⁸, Hoste schreef zelfs de tekst van een gelegenheidslied „Vooruit Vlaamsche Kiezers" dat in juni het eerste blad

107. Cfr. *infra*, p. 316.

108. Tijdens die meeting opperde men de idee „de la formation d'une société flamande d'électeurs" (E. Grosjean-Gubin, *Le théâtre flamand ...*, p. 56).

109. *De Zweep*, 29 mei 1870, p. 2 k. 1.

110. *Jaarboekje der Volksmaatschappij De Veldbloem, 1873-1874*, in *Volksbelang*, 27 juni 1874, p. 3 k. 1-2.

111. *Journal de Bruxelles*, 1 juni 1872, p. 1 k. 5.

112. Uit het artikel van A. Jacob, *Conscience en de Belgiese politiek*, in *De Gids*, 92, 1928, II, blijkt dat vooral Havermans de grote promotor was van deze kandidatuur (p. 400-401).

113. Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel ...*, pp. 145-146.

114. *De Zweep*, 2 juni 1872, p. 2 k. 1-2.

115. *Ibidem*, p. 3 k. 1-2; 9 juni 1872, p. 2 k. 1-4.

116. *L'Echo du Parlement*, 1 juni 1872, p. 2 k. 1.

117. *De Zweep*, 2 juni 1872, p. 2 k. 2.

118. *Jaarboekje der Volksmaatschappij De Veldbloem 1873-1874* in *Volksbelang*, 27 juni 1874, p. 3 k. 1-2.

vulde van zijn krantje. Kortom, de electorale bedrijvigheid werd tot een zeldzaam hoogtepunt opgevoerd. Dat de teleurstelling extra groot was, toen juist vóór de stembusdatum, hun electoraal kaartenhuisje in elkaar stortte, is dan ook begrijpelijk. Conscience opende de rij door elke kandidatuur te weigeren. Onder regeringsdruk ? Het heeft er alle schijn van dat de bevordering tot Commandeur in de Leopoldsorde, waarvan minister De Decker hem persoonlijk de mededeling kwam doen, als dusdanig moet geïnterpreteerd worden ¹¹⁹. De radicalen brachten de tweede slag toe. De toestand in „L'Association libérale” was zo geëvolueerd dat de stemmenaanbreng van Vlaamse kiezers voor hen eerder negatief dan positief zou uitvallen. Het feit dat de naam van notaris Stroobant ook op de klerikale lijst prijkte, grepen ze dankbaar aan om op het allerlaatste ogenblik te bedanken voor de eer ¹²⁰. Meer dan een schijnmaneuver was het dus van hun zijde niet geweest. Een totale debacle in Vlaamsgezinde kringen was er het resultaat van. De tijd om andere schikkingen te treffen ontbrak. In een muurkrant gaf het comité van de „Vlaamsche Kiezersbond” lucht aan zijn ontstentenis ¹²¹. Het was een treffend symbool van de wanhoopssituatie waarin ze verkeerden. Het was dus duidelijk geworden dat een dubieuze onafhankelijke koers het niet deed. Hoste trok er dan ook de gepaste conclusie uit : „de twee welafgetekende partijen zijn twee machtige muren waartussen de nationale flamingantenpartij wordt verpletterd, zo zij alle twee gelijk ten strijde vliegen”, luidde zijn commentaar op de nederlaag ¹²².

Was het slechts een persoonlijke bedenking en was de nederlaag voor de andere groep niet overtuigend genoeg geweest ? Vast staat dat de „Vlaamsche Kiezersbond” tijdens de gemeenteverkiezingen van 2 juli 1872 nog steeds dezelfde strategie volgde. Hij ging in zee met wat er van de progressistenkring was overgebleven, terwijl ook Havermans naar voor werd geduwd ¹²³. Een experiment dat even falikant afliep ¹²⁴. „Gij liberalen en vooruitstrevenden werkt van uwen kant voor onze beweging, gij katholieken volgt hetzelfde voorbeeld, en derwijze, wanneer gij allen tegelijk aan den wagen

119. A. Jacob, *Conscience en de Belgiese politiek ...*, pp. 401-403.

120. *L'Echo du Parlement*, 9 juni 1872, p. 1 k. 4; *Indépendance Belge*, 10 juni 1872, p. 1 k. 2.

121. *L'Echo du Parlement*, 12 juni 1872, p. 2 k. 2; *Journal de Bruxelles*, 11 juni 1872, p. 2 k. 2.

122. *De Zweep*, 16 juni 1872, p. 2 k. 3.

123. *De Zweep*, 23 juni 1872, p. 1 k. 3, p. 2 k. 1; 30 juni 1872, p. 1 k. 1-3, p. 2 k. 3.

124. *L'Indépendance Belge*, 2 juli 1872, p. 1 k. 2.

zult stoten, dan zal hij vanzelf rollen", is de raad die *De Zweep* na deze mislukking aan zijn publiek gaf¹²⁵.

Tijdens de gemeenteraadsverkiezing van 18 november 1873, waarbij drie raadsleden moesten vervangen worden, werden de eerste schuchtere stappen in die richting gezet. Maar weer getuigde de kandidatenkeus van weinig realiteitszin. „De Vlaamsche Kiezersbond" opteerde voor de twee kandidaten van de radicale vleugel van „L'Association libérale", waarvan ondertussen een groep doctrinair afgescheurd waren, en drong Dr. Kops als derde kandidaat op¹²⁶. Een figuur die wegens zijn verleden in de „Fédération progressiste" weinig kans maakte om de algehele instemming te verkrijgen van de „Association libérale". In de voorbereidende vergadering trok hij bovendien zeer scherp van leer tegen het franskiljonisme, zodat hij in de kringen van de „Association" spoedig ervaren werd als „une candidature de guerre"¹²⁷. Gevolg: hij haalde het niet in de poll¹²⁸. De zevenhonderd Vlaamse stemmen die door de aanhangers van de „Vlaamsche Kiezersbond" op 18 november werden uitgebracht op Kops, waren verloren stemmen.

Kortom, zoals de zaken tot dan toe gingen, scheen het niet willen kleur bekennen vanwege de flaminganten een doodlopende strategie te zijn. Elke verkiezingsnederlaag toonde haarscherp aan dat het klerikaal-antiklerikale spanningsveld het Brusselse bestel volledig beheerste en er geen onpartijdige Vlaamse wig kon worden tussen gedreven.

De stembusuitslag van 18 november bracht echter een wezenlijke verandering in dit beeld. Verklaren we dat wat nader. De stemmenverdeling wees namelijk uit dat het konflikt tussen de sociaal-conservatieven en de sociaal-progressieven uit het liberale kamp het Brusselse politieke landschap fundamenteel wijzigde en de toestand die tot dan toe had bestaan ontwrichtte. Het formeel verbreken van de banden tussen de twee vleugels van de „Association libérale" en de vorming van twee liberale lijsten – een doctrinaire en een radicale – had tot gevolg dat geen van beide vleugels nog een meerderheidspositie kon bereiken¹²⁹. De radicalen lagen in stemmenaantal wel heel even voorop, maar verkozenen kwamen er ook voor hen bij de eerste stemronde niet uit de bus. Kortom,

125. *De Zweep*, 7 juli 1872, p. 2 k. 1.

126. *De Zweep*, 9 nov. 1873, p. 1 k. 1-3, p. 2 k. 1; Affiche der „Vlaamsche Kiezersbond", 13 nov. 1873, Stadsarchief Brussel, Police, Carton 2, Mouvement flamand.

127. *L'Indépendance Belge*, 9 nov. 1873, p. 1 k. 2-3; *L'Etoile Belge*, 9 nov. 1873, p. 2 k. 1; *L'Echo du Parlement*, 10 nov. 1873, p. 1 k. 4.

128. *L'Indépendance Belge*, 19 nov. 1873, p. 1 k. 2; *La Discussion*, 23 nov. 1873, pp. 401-402.

129. *Ibidem*.

een precare situatie waarbij alles afhing van het aantal aanhangers dat beide liberale groepen konden mobiliseren voor de tweede stemronde. En op dat ogenblik zien we hoe het toenaderingsmechanisme tussen progressieve liberalen en flaminganten op gang werd gebracht. Een eerste barrière was immers plots uit de weg geruimd: de 700 Vlaamse stemmen bezaten nu wél een enorme electorale betekenis vermits ze in staat waren de balans in één of andere richting te doen overhellen¹³⁰. De tweede barrière werd eveneens opgebroken: de talrijke nederlagen hadden voor de vrijzinnige flaminganten onder leiding van Hoste reeds voldoende verhelderend gewerkt opdat ze hun heil in de richting van een Vlaams liberalisme zouden zoeken. De kans die nu plots geboden werd om via een kompromis met de radikalen tot de inwilliging van een Vlaamse eis te komen, was bovendien voor de voorstanders van de neutraliteitsgedachte in het Vlaamse kamp ook voldoende aantrekkelijk om de Hoste-groep zijn gang te laten gaan. En vermits er in beide kampen, zowel in het liberale als in het flamingantische, een aantal figuren zaten die dank zij hun persoonlijke kontakten nu brugfuncties konden vervullen, kwam die kompromis dan ook vrij vlug tot stand.

Het initiatief ging van de radikalen uit. Zodra het resultaat gekend was, togen G. Jottrand en A. Patte naar de Beenhouwersstraat, naar het comité van de „Vlaamsche Kiezersbond”. Daar werd mondeling de overeenkomst gesloten, waarbij Hoste de voornaamste gesprekspartner was¹³¹.

Een kompromis waaruit heel veel te leren valt over de politieke onrijpheid en de doelstellingen van de toenmalige Brusselse Vlaamse beweging. Ze stonden voor een situatie waaruit ze een maximale winst konden halen. Welnu, de enige vergoeding die ze in ruil voor hun daadwerkelijke en principiële steun aan de liberale partij vroegen, bestond in het totstandkomen van een Vlaamse schouwburg, gesubsidieerd door de stedelijke overheid¹³². Toegegeven, de spanningen die op het einde der zestiger jaren veroorzaakt werden door het sluiten van het theater, vormden voor een groot deel de basis waarop het kompromis rustte, en we willen ook niet de implicaties die het theaterwezen voor het Vlaams bewustwordingsproces ontegensprekelijk bezat, minimaliseren, maar toch is het uitermate illustratief voor de ideologie van de toenmalige Vlaamse bewegingsdragers dat ze de enorme draagwijdte van problemen als het

130. Hoste zag dit al in op 9 nov. 1873 (*De Zweep*, p. 2 k. 1).

131. *De Zweep*, 23 nov. 1873, p. 1 k. 2-3; *Journal de Bruxelles*, 21 nov. 1873, p. 1 k. 6; 24 nov. 1873, p. 1 k. 4; *L'Echo du Parlement*, 20 nov. 1873, p. 1 k. 4. G. Jottrand aan de directeur van „L'Etoile Belge”, in *L'Etoile Belge*, 26 nov. 1873, p. 2 k. 1.

132. *Ibidem*.

franstalig lager onderwijs en van de franstalige administratie niet begrepen. Een voor de franstaligen onschuldiger en ongevaarlijker voorstel hadden ze bijna niet kunnen doen. Dat ze hun politieke objectieven niet veel hoger stelden dan de realisatie van hun eigen persoonlijke betrachtingen en ze zich om het verdere lot van de Vlaamse bevolking in haar geheel kennelijk niet zo heel erg veel bekommerden, is een conclusie die zich opdringt. Het hoeft ons dan ook in het geheel niet te verwonderen dat de „Association libérale” met beide handen het voorstel aangreep. „Die voorwaarden schenen mij zoo gering en zoo vredelievend”, was Jottrands kommentaar achteraf¹³³. Hij had dan ook geen enkele moeite om het partijbestuur te overtuigen van de unieke kans die geboden werd. Temeer daar Hoste tegelijkertijd enkele uitspraken deed, waarin hij de levensbeschouwelijke solidariteitsoverwegingen niet onder stoelen of banken stak: „Het vaandel der Vlaamse beweging is dit der liberale Vereeniging omdat beide dezelfde zending in de maatschappij te vervullen hebben. Wie waarlijk Vlaming is, kan ook niet anders wezen dan een vooruitstrevend man, daar onze beweging op de grote liberale principen berust van verlichting, ontvoogding en beschaving door middel der moedertaal”, luidde zijn gelegenheidstoespraak¹³⁴.

Dit succesvol bondgenootschap nu, had verstrekkende gevolgen voor de hoofdstedelijke Vlaamse beweging. We mogen zelfs vooropzetten, dat het de politiek der flaminganten determineerde voor de volgende twintig jaar. De koerswijziging die in november 1873 doorbrak, duidde de richting aan die de beweging in de 70- en 80-er jaren zou blijven volgen: ze kreeg een uitgesproken Vlaams-liberaal karakter.

Niet dat het vergelijk van november 1873 plots alle hinderpalen uit de weg ruimde om de neutrale flamingantenbeweging van de ene dag op de andere tot een antiklerikale vlaamsgezinde partij om te vormen. Integendeel, het werd een langzame evolutie die een drietal jaren nodig had om tot volle ontplooiing te komen. November 1873 zorgde echter voor de konfliktsituatie, nodig om tot de nieuwe configuratie te kunnen overgaan.

De „koop” bracht voor de groep rond Hoste de bevrijding uit het knellende keurslijf van politieke ambivalentie en dubbelzinnigheid. Gesterkt door het succes dat het vergelijk op electoraal vlak kende, en aangemoedigd door de Gentse en Antwerpse geloofsgenoten¹³⁵, oriënteerde hij zich nu zonder omwegen tot de poli-

133. *De Zweep*, 23 nov. 1873, p. 1 k. 3.

134. *Ibidem*; *L'Echo du Parlement*, 20 nov. 1873, p. 1 k. 4.

135. *Volksbelang*, 22 nov. 1873, p. 1 k. 1-3; *Recht door Zee*, 23 nov. 1873, p. 2 k. 1-2.

tieke doctrine van Vuylsteke. Een stelling die niet beter te illustreren is dan aan de uitspraak die hij op 21 december 1873 bij de oprichting van het Willemsfonds deed: „Voortaan hebben Vlaming en vrijzinnige dezelfde betekenis en zijn onafscheidbaar” verkondigde hij¹³⁶. Klauwaart en Geus werd van toen af de leuze van *De Zweep*¹³⁷.

Dat dergelijke ondubbelzinnige liberale opstelling aanleiding gaf tot een konflikt binnen het Vlaamse kamp is begrijpelijk. De promotors van de neutraliteitspolitiek waren niet meteen overtuigd. De ommezwaai van *De Zweep* bracht een boel negatieve emoties teweeg in de kringen rond *De Kerels*. Symptomen van dit konflikt kwamen duidelijk aan de oppervlakte. Van januari tot april 1874 greep er via *De Zweep* en *De Kerels* een verwoede pennestrijd plaats tussen Hoste en Scherpenzeel, die quasi volledig kan ondergebracht worden in het klerikale-antiklerikale spanningsveld en de politieke gedragslijn van de hele Brusselse beweging tot inzet had¹³⁸. De successen van de Vlaams-liberale politiek – hoe relatief ook – waren voor de toenmalige flaminganten echter te overtuigend opdat de Hoste-groep niet de bovenhand zou krijgen. De Schouwburg kwam er¹³⁹, op administratief gebied werden er ook enkele vrijblijvende toegevingen gedaan door het gemeentebestuur¹⁴⁰ en zelfs Anspach toonde zich enigszins inschikkelijk t.o.v. het Vlaamse toneel¹⁴¹. Kortom, het werd voor alle flaminganten langzaamaan duidelijk dat de pragmatische formule in het door liberalen gedomineerde Brussel de meeste perspectieven bood. De aanwijzingen die in die richting gaan, zijn dan ook heel talrijk en sterk. De evolutie van de Vlaams-Brusselse pers bewees het reeds. *De Zweep* werd de leading-krant terwijl *De Kerels* van het toneel verdwenen en zelfs Havermans *Zondagsblad* zich een liberaal pak aanmat¹⁴². De liberale koers van het Willemsfonds werd eveneens vrij vlug duidelijk. Hoe moeten we anders de woorden van voorzitter Van Driessche interpreteren die op de slotzitting van het seizoen 1873-74 de leden toeriep: „Wel-aan Vlamingen weest vooruitstrevend en verre van u het dwaze gedacht dat gij overwinnen kunt met al uwe krachten te wijden aan het stichten eener onafhankelijke Vlaamsche partij ! Die utopie,

136. *Volksbelang*, 3 jan. 1874, p. 3 k. 1.

137. *De Zweep*, 12 juli 1874, p. 1 k. 1-3.

138. Zie *De Zweep*, 15 febr. 1874, p. 2 k. 2; 22 febr. 1874, p. 3 k. 2-3; 1 maart 1874, p. 3 k. 1-2; *De Kerels*, 15 maart 1874, p. 1-2-3.

139. E. Grosjean-Gubin, *Le théâtre flamand ...*, p. 68 e.v.

140. Conseil communal. Séance du 24 nov. 1873, in *Bulletin communal de la ville de Bruxelles*, 1873, II, pp. 492-493.

141. Hij aanvaardde zelfs het erevoorzitterschap van een toneelmaatschappij.

142. A. Vermeersch, *Répertoire de la presse bruxelloise ...*, pp. 98, 481.

die hersenschim kan niets dan verlawwig baren en volslagen ondergang" ¹⁴³.

De laatste bastion waarin de neutraliteitsgedachte stand hield, „De Veldbloem”, werd ten slotte ook ingenomen door de Vlaamse liberalen. In het manifest van 1874 lezen we nog steeds dat een derde partij „onafhankelijk van clerikaal en doktrinair” een dwingende noodzaak is ¹⁴⁴; maar punt 5 in het programma slaat op de scheiding tussen kerk en staat ¹⁴⁵. Al niet een eerste teken aan de wand? In de loop der volgende jaren stapelen die tekens zich op; in 1876 steunt „De Veldbloem” enkel nog liberale kandidaten ¹⁴⁶, terwijl we in 1877 de stichting krijgen van de „Vlaamsche Liberale Bond” waarvan Havermans secretaris werd ¹⁴⁷. Het pleit was beslecht in Brussel.

De politieke bedrijvigheid die vanaf november 1873 werd aan de dag gelegd, paste dus in de strategie die de flaminganten ook elders toepasten: druk uitoefenen binnen de bestaande partijen. Welke vormen ze aannam, langs welke kanalen ze liep, tot welke resultaten ze leidde, het zijn vragen die nog een antwoord moeten krijgen. Eén ding staat echter buiten kijf: het werd een actie die slechts kan begrepen worden uit en in het verlengde ligt van het veranderende politieke klimaat dat zich in de periode 1873-1874 van de Vlaamse beweging meester maakte in de hoofdstad. Een beweging waaraan deze studie zijn betekenis ontleent. Dat het onderwerp in het kader van het onderzoek naar de pressie-activiteit van een minderheid – in casu de Vlaamsgezinden – in de schoot van een partij, slechts een heel bescheiden rol speelt, is duidelijk. Zoals we reeds eerder zegden, het biedt enkel stof om de volgende hypothese voorop te zetten: wil een politieke actiegroep overgaan tot de vorming van een drukkingsgroep binnen een andere partij dan is het kennelijk onvoldoende dat die lotsverbondenheid zich enkel maar uitstrekt op louter electoraal vlak; er moet wel een situatie bestaan waarin het electoraal opportuun is steun te zoeken bij een andere partij, maar indien die samenwerking terzelfdertijd niet gepaard gaat met toenaderingspogingen inzake programma en er in beide kampen geen figuren kunnen gevonden worden die een brug slaan over de tegenstellingen heen, dan lijkt de kans tot slagen weinig reëel.

143. *De Zweep*, 26 april 1874, p. 3 k. 3.

144. Th. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel ...*, p. 143.

145. H. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamse gedachte. Derde deel ...*, p. 43.

146. Th. Coopman, *De Vlaamsch Strijd te Brussel ...*, p. 154.

147. *Ibidem*, p. 155; H. Elias, *Geschiedenis van de Vlaamsche gedachte. Derde deel ...*, pp. 43-44.

BIJLAGE : IDENTIFIKATIEGEGEVENS BETREFFENDE DE GROEP LIBERALE

A. DE GROEP VLAAMSGEZINDEN

<i>Naam en Voornaam</i>	<i>o Datum</i>	<i>o Plaats</i>	<i>Beroep</i>	<i>Lidm. Ligue de l'Enseign.</i>	<i>Lidm. lib. partijformati</i>
BERGE, Henri	1835	Schaarbeek	Hoogleraar U.L.B.	Bestuurslid	Association libérale
BULS, Karel	1837	Brussel	Goud- en zilversmid	Oprichter en secc.-generaal	Fédération progressiste
CLUYSENAER, Jean-Pierre	1811		Architect	N	Fédération progressiste
COUVREUR, Auguste- Pierre-Louis	1827	Gent	Publicist	Stichter en Bestuurslid	Bestuurslid Association libérale
DANSAERT, Antoine	1818	Brussel	Negociant en voorzitter Handels- rechtbank	N	Association libérale
DE DEYN, Raymond			Advokaat	Stichter	
DELECOSSE, Hypolite	1839	Quaregnon	Geneesheer	Bestuurslid	Association libérale
DEFUISSEAUX, Ernest	1829	Mons	Advokaat	N	Association libérale
DEMEUR, Adolphe	1827	Mons	Advokaat	Bestuurslid	Association libérale
GISLER, Edouard	1818		Rentenier	N	Fédération progressiste
GRAUX, Charles	1837	Brussel	Advokaat	Stichter	Fédération progressiste
GUILLERY, Jules	1824	Nijvel	Advokaat	Voorzitter, 1870-1872	Bestuurslid Association libérale

VLAAMSGEZINDEN EN DE GROEP FLAMINGANTEN TE BRUSSEL (1869-1875)*

UIT LINKS-LIBERALE KRINGEN.

<i>Lidm. Vrijmetselarij</i>	<i>Politiek mandaat</i>	<i>Krant- en tijdschrift-redacteurs</i>	<i>Activiteit in Vlaams toneel en letteren</i>	<i>Veldbloem</i>		<i>Lidm. Willem'sfonds</i>
				<i>Bestuurslid</i>	<i>Spreker</i>	
VAUP	Volkvert. 1870-1884		N	N	N	N
Initiatie : VAUP, 1862 ; aff. AP, 1869	N	La Discussion	N	N	N	Vermeld vanaf 1868
N	N		N	N	N	N
Initiatie : AP, 1855	Volkvert. 1864-1884	L'Indépendance; Times-correspond.	N	N	N	Vermeld vanaf 1868
Initiatie : VAUP. 1869	Volkvert. 1870-1884	N	N	N	N	N
N	Gemeenteraadslid, St.-Joost			N	N	Vermeld vanaf 1868
Initiatie : VAUP, 1871	Gemeenteraadslid, Brussel, 1873	La Discussion	N	N	N	N
Initiatie : AP, 1860	Provincieraadslid	N	N	N	N	N
Initiatie : AP, 1866	Volkvert. 1870-1884	La Discussion	N	N	N	N
N	Gemeenteraadslid, 1869	N	N	N	N	N
N	N	La Discussion	N	N	N	N
	Volkvert. 1859-1884		N	N	N	N

<i>Naam en Voornaam</i>	<i>° Datum</i>	<i>° Plaats</i>	<i>Beroep</i>	<i>Lidm. Ligue de l'Enseign.</i>	<i>Lidm. lib. partijformatie.</i>
JOTTRAND, Fritz	1835	Brussel	Geneesheer	Bestuurslid	Fédération progressiste
JOTTRAND, Gustave	1830	Brussel	Advokaat	Voorzitter, 1872-1878	Secretaris Association libérale
KOPS, Florimond	1834	Mechelen	Geneesheer	N	Fédération progressiste
PATTE, Auguste	1831	Brussel	Negociant	N	Fédération progressiste, 1869 ; Ass. lib. 1871
PERGAMENI, Herman	1844	Brussel	Advokaat ; leraar	Bestuurslid vanaf 1872	Association libérale
PICARD, Edmond	1836	Brussel	Advokaat	Stichter	Fédération progressiste
PRINS, Adolphe	1845	Brussel	Advocaat en insp.-generaal gevangeniswezen	Bestuurslid vanaf 1873	Association libérale
THYS, Frédéric	1833	Brussel	Griffier	N	Association libérale
VAN DER KINDERE, Léon	1842	St.-Jans-Molenbeek	Atheneum-leraar	Stichter	Fédération progressiste
VAN DER PLASSCHE, Edouard	1823	Antwerpen	Rechter Eerste Aanleg	N	Fédération progressiste
VAN DE WALLE, Jordan	1830		Advokaat	N	Association libérale
VERHAS, François	1827	Dendermonde	Kunstschilder	N	Association libérale
VERHAS, Jean	1833	Dendermonde	Kunstschilder	N	Association libérale

Lidm. Vrijmetselarij	Politiek mandaat	Krant- en tijdschrift- redacteurs	Activiteit in Vlaams toneel en letteren	Veldbloem		Lidm. Wil- lemsfonds
				Bestuurslid	Spreker	
N	Burgemeester St.-Joost	N	N	N	N	N
initiatie : P, 1861	Volkvert. 1870-1884		N	N	N	Vermeld vanaf 1868
N	N	N	Beheerder Nat. Toneel, 1875	Vanaf 1875	N	N
N	N	N	N	N	N	N
	N	La Discussion	N	N	N	N
N	N	La discus- sion ; La Liberté	N	N	N	Vermeld vanaf 1871
initiatie : P, 1873	N	La Discussion	N	N	N	N
initiatie : P, 1861	N	N	N	N	N	N
initiatie : P, 1880	Provincie- raadslid, 1870-1880	N	N	N	N	Vermeld vanaf 1868
N	N	Le Peuple belge	Verdediger Vlaams toneel	N	N	Vermeld vanaf 1868
initiatie : AUP, 1864	N	N	N	N	N	N
lid Aalsterse loge ; affilia- te AP, 1874	N	N	N	N	N	Vermeld in 1873
initiatie : P, 1869	N	N	N	N	N	Vermeld in 1873

<i>Naam en Voornaam</i>	<i>o Datum</i>	<i>o Plaats</i>	<i>Beroep</i>	<i>Lidm. Ligue de l'Enseign.</i>	<i>Lidm. lib. partijformati</i>
BAUDUIN, Hippoliet	1806	Brussel	Oud-directeur Militair Hospitaal	Stichter	
CONSCIENCE, Hendrik	1812	Antwerpen	Museum-conservator	N	N
COOPMAN, Theofiel	1852	Gent	Bediende	N	N
COREMANS, Karel			Bouwkundige	N	N
COSYN, August-Jozef	1844	Zomergem (Gent)	Leraar RMS Schaarbeek	N	N
COURTMANS, Emiel		Gent	Huisleraar	N	N
DE CORT, Frans	1834	Antwerpen	Secr. Militair Gerechtshof	N	N
DODD, Geraard-Jan	1821	Antwerpen	Tekenleraar ; vertaler	N	N
HAVERMANS, Xavier		Diest	Boek- en steendrukker	N	N
HIEL, Emmanuel	1834	Dendermonde	Staatsbediende	Vermeld vanaf 1865	N
HOSTE, Julius	1846	Tielt	Handelsbediende	Vermeld vanaf 1870	N
HUBERTI, Gustave	1843	Brussel	Toondichter en musicus	N	N
LUYTEN, Frans	1847	Pulle	Notarisklerk	N	N

FLAMINGANTEN.

Lidm. Vrijmetselarij	Politiek mandaat	Krant- en ijdschrift- redacteurs	Activiteit in Vlaams toneel en letteren	Veldbloem		Lidm. Wil- lemsfonds
				Bestuurslid	Spreeker	
N	N	De Toekomst De Zweep	Voorz. „De Wijngaard” ; letterk.	N	N	Vermeld van- af 1868 ; opr. Brusselse afd.
N	N		Letterkundige	N	1869-1871	Vermeld vanaf 1868
Initiatie : AP, 1876	N		Publicist	N	N	Secretaris in 1873
N	N			Ondervoorz. in 1870	N	Penningmees- ter in 1873
N	N	De Vlaamse Kunstbode	Publicist	Ondervoorz. in 1869	1869-1870	Vermeld vanaf 1869
N	N		Publicist	Secretaris 1872-1873	1869-1875	N
N	N	De Zweep De Toekomst	Letterkundige	N	N	Vermeld vanaf 1869
N	N	N	Prozaïst, dichter. Lid van „De Wijngaard”	N	1870-1871	N
N	N	De Kerels ; Brusselsch Zondagsblad	Publicist	Voorzitter 1869-1875	1869-1874	N
Initiatie : AP, 1868	N	De Zweep	Letterkundige	N	1869-1870	Vermeld van- af 1868 ; opr. Brusselse afd.
Initiatie : AP, 1875	N	De Zweep	Publicist en toneelschr.	Secretaris in 1869	1869-1875	Vermeld vanaf 1871
Initiatie : AP, 1874	N				Medewerker muzikale omlijsting	Bestuurslid in 1874
N	N	De Kerels	Secr. „De Wijngaard”	2e secretaris 1872	N	N

<i>Naam en Voornaam</i>	<i>° Datum</i>	<i>° Plaats</i>	<i>Beroep</i>	<i>Lidm. Ligue de l'Enseign.</i>	<i>Lidm. lib. partijformatie</i>
MERTENS, Jozef			Wisselagent	N	N
MULLE, Adolf			Staats- bediende	N	N
RORYCK, Serafien			Handelaar	N	N
SCHERPENZEEL, Jozef- Pieter	1842	Schinveld (Nederl. Limb.)	Bediende bij Lloyd Veritas	N	N
STRANG, Jan			Koorleider ; toondichter	N	N
STROOBANT, Eugène- Edouard	1819	Turnhout	Notaris	N	N
VAN DEN DUNGEN, Frans		St.-Gillis	Onderwijzer	N	N
VAN DE SANDE, Félix	1824	Mechelen	Onderwijzer ; bibliothecaris Brusselse balie	Spreker in 1871	
VAN DOORSELAER, Désiré			Boekdrukker en -handelaar	N	Association libérale in 1880
VAN DRIESSCHE, Emmanuel	1824	Zele	Atheneum- leraar	Vermeld vanaf 1871	Association libérale Elsene
VAN DROGENBROECK, Jozef	1835	St.-Amands a/d Schelde	Onderwijzer ; leraar RMS	N	N
VERBRUGGEN, Cornelis	1815	Antwerpen	Drukker en boekhandelaar	Vermeld in 1872	N

<i>Lidm. Vrijmetselarij</i>	<i>Politiek mandaat</i>	<i>Krant- en tijdschrift-redacteurs</i>	<i>Activiteit in Vlaams toneel en letteren</i>	<i>Veldbloem</i>		<i>Lidm. Willem'sfonds</i>
				<i>Bestuurslid</i>	<i>Spreker</i>	
N	N	N	Lid beheerraad Nat. toneel	1869-1873	N	N
N	N	N	Zanger	1872-1875	Muzikale omlijsting	N
N	N	N	N	Voorz. 1874 ondervoorz. 1875	N	N
N	N	De Kerels	Beheerraad Nat. toneel	2e secretaris 1872 ; ondervoorz. 1873	1871-1875	Bestuurslid in 1874
N	N	N	Koorleider	Muziekdir. 1870-1875	N	Vermeld vanaf 1874
N	N	N	Voorz. „De Wijngaard”	N	N	Vermeld vanaf 1868
N	N	De Kerels	Publicist	Ondervoorz. 1870-1874 ; 1875 lid	1869-1875	Vermeld vanaf 1871
N	N	De Zweep	Toneelschr. en dir. toneelgezelschappen	N	1872-1875	N
N	N	N	N	1872-1875	N	N
Lid Septem- berion ; aff. AP, 1874			Oprichter „De Morgenstar” ; toneelschrijver	N	1869-1875	Vermeld vanaf 1869 ; voorz. Br. afdeling
N	N	De Zweep, 1869	Lid „Wijngaard” Dichter	N	N	N
N	N	N	Vertaler	Ondervoorzitter 1874	1869-1871	Bestuurslid in 1874

Naam en Voornaam	° Datum	° Plaats	Beroep	Lidm. Ligue de l'Enseign.	Lidm. lib. partijformatie
VERSTRAETEN, Jean-François	1840	Lier	Leraar	N	N
WILLEMS, Serafien	1818	Brussel	Bediende verzekeringsmaatschappij	N	N

* De oorspronkelijke bedoeling van dit overzicht bestond erin de nodige identifikatiegegevens te verzamelen van al diegenen die in de periode 1869-1875 in Brussel actief zijn geweest in de Vlaamse Beweging. Een aantal dat opliep tot een tachtigtal, hetgeen ons voldoende leek om er wetenschappelijk verantwoorde konklusies te kunnen uit trekken in verband met de gemeenschappelijke kenmerken van de groepsleden. Het verzamelen van de noodzakelijke identifikatiegegevens stelde ons echter voor 25 pct. van deze personen voor onoverkomelijke problemen, zodat het ons weinig zinvol leek deze alsnog op te nemen. Of het overzicht, dat dus slechts zou samengesteld zijn aan de hand van 52 personen nog voldoende representatief zou zijn, om er besluiten te kunnen uit trekken, geldig voor de gehele groep, was het probleem dat zich toen stelde. Zonder nu op die vraag direkt positief te antwoorden, hebben we toch gemeend dat het verstrekte materiaal alleszins kon bijdragen tot een meer verhelderend inzicht in het wezen van de groep. We hebben dan ook niet gearzeld om er toch enkele konklusies uit af te leiden m.b.t. de groepskenmerken van de Brusselse flaminganten enerzijds en van de links-liberale Vlaamsvoelende liberalen anderzijds (cfr. infra, p. 318-319 en 323-325).

De gegevens die dienden om dit overzicht op te stellen, kunnen, wat hun oorsprong betreft, herleid worden tot drie categorieën. Een eerste slaat op biografische werken, een tweede op gepubliceerde en niet-gepubliceerd ledenlijsten en een derde op okkasideel gevonden identifikatiegegevens.

Het aantal figuren waaraan de *Biographie Nationale* een artikel wijdde, was bijzonder klein en sloeg enkel op K. Buls (door M. Martens, T. XXX, col. 231), E. Stroobant (door J. Vercoullie, XXIV, col. 185-187), F. Van de Sande (door J. Vercoullie, XXI, col. 286-287) en L. Van der Kindere (door L. Leclère, XXIX, col. 285). L. Simons verzorgde de biografie over H. Bauduin in het *Nationaal Biografisch Woordenboek* (2, col. 33-35). De *Biographie Coloniale Belge* vormde een nuttig aanvullend werk voor figuren als A. Couvreur (IV, p. 163); Ch. Graux (V, pp. 356-357), en E. Picard (III, pp. 690-697).

Nos contemporains. Portraits et biographies des personnalités belges ou résidant en Belgique, Bruxelles 1904, vervulde die rol voor J. Guillery en H. Bergé (pp. 8-9, 58-59). De meeste notities vonden we echter in de *Bibliographie Nationale. Dictionnaire des écrivains belges et de leurs publications*, Bruxelles, 1886-1910, o.m. voor A. J. Cosyn, F. De Cort, H. Delecrosse, G. en J. Jottrand, F. Kops, A. Patte, A. Prins, A. Van den Kerckhove, E. Van der Plassche, J. F. Verstraeten. Het *Biografisch Woordenboek der Noord- en Zuidnederlandsche letterkunde* door J. G. Frederiks en F. J. Van den Branden, (Amsterdam, 1888-1892) gaf ons gegevens over J. Hoste (p. 373), P. J. Scherpenzeel (p. 965), C. J. Verbruggen (p. 814). Wijzen we nog op de biografische gegevens die we vonden in werken als T. Coopman en V. De la Montagne, 1830-1880. *Onze dichters. Eene halve eeuw Vlaamsche poëzie, naar tijdsorde gerangschikt met biographische en bibliographische aanteeeningen, eene bloemlezing en eene inleiding*, Antwerpen 1880; A. Dereume, *Notices bio-bibliographiques sur quelques imprimeurs, libraires, correcteurs, compositeurs, fondeurs, lithographes etc., qui se sont fait connaître à divers titres, principalement*

Lidm. Vrijmetselarij	Politiek mandaat	Krant- en tijdschrift- redacteuren	Activiteit in Vlaams toneel en letteren	Veldbloem		Lidm. Wil- lemsfonds
				Bestuurslid	Spreker	
N	N	N	Auteur van handboeken ; beheerder Nat. toneel	1869-1875	1873-1875	Vermeld vanaf 1874
N	N		Toneelschr. ; lid „Wijn- gaard” ; toneelspeler	N	N	N

comme auteurs, Bruxelles 1859 ; M. Sabbe, L. Monteyne, H. Coopman, *Het Vlaamsch tooneel inzonderheid in de 19de Eeuw*, Brussel 1927.

Betref het maçons, zoals Th. Coopman, de gebroeders Verhas, A. Prins, J. Hoste, A. Demeur, E. Hiel, Ch. Buls, A. Couvreur, G. Jottrand, F. Thys en E. Van Driessche, dan deden we ook beroep op de biografische gegevens die de logeledenlijsten opgaven (Verzameling F. V. Borné, Brussel). Afzonderlijke biografieën ten slotte, meestal met necrologische inslag vonden we eveneens over een aantal flaminganten : J. F. Heremans, *Frans De Cort*, in „Nederlandsch Museum”, 1878, I, pp. 53-64 ; T. Coopman, *Redevoering bij het lijk van den Heer Jan-Geeraard Dodd*, Gent, 1889 ; Necrologie van F. Luyten in *Gazel van Brussel*, 21 jan. 1917 (AMVC, K, L 974) ; J. Muyltermans, *Eugeen-Edward Stroobant*, in „Jaarboek der Koninklijke Vlaamse Academie, 1898”, pp. 143-177 ; H. T. Coopman, *Emanuel Van Driessche. Herinnering aan een stichter*, in „De Vlaamse Gids”, jg. 15, 1926-1927, pp. 361-364 ; S. D. Daems, *J. A. Van Droogenbroeck*, in „De Vlaamsche School”, 1887, pp. 61-62, 78-80, 102-104, 118-120 ; S. C. A. Willems, in „De Vlaamsche School”, 1883, pp. 192-197.

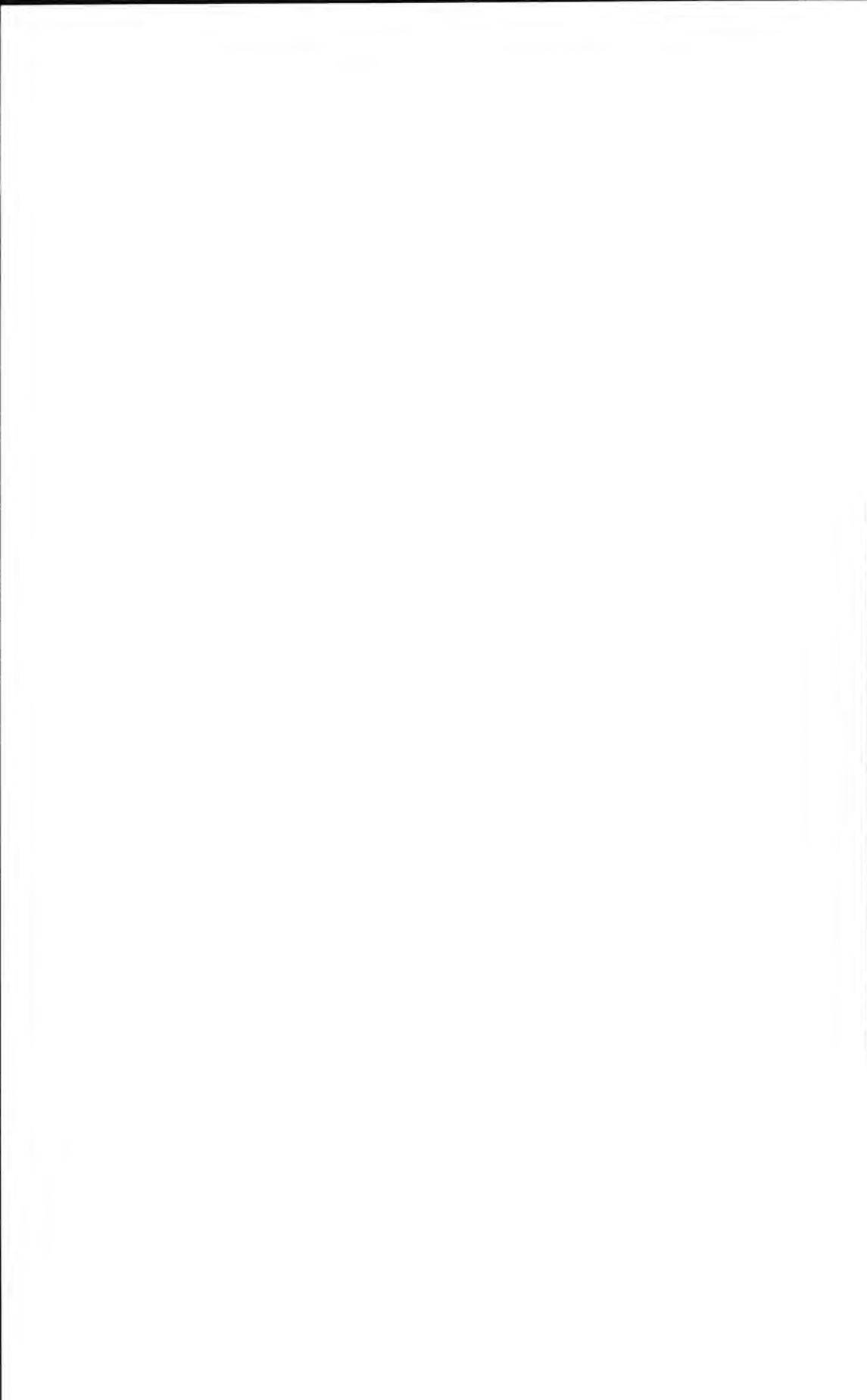
De onuitgegeven licentiaatsthesis van R. Verplancke, *Radikalisme te Brussel (1868-1871)*, R.U.G. 1969-1970, bevatte eveneens nuttige, zij het summier biografische gegevens betreffende de links-liberalen, waarvan we dankbaar gebruik maakten (pp. 7-31).

De ledenlijsten die we gebruikten, hadden betrekking op vier instellingen : 1. de reeds boven aangehaalde loge-lijsten ; 2. de Ligue de l'Enseignement : zie de *Bulletin de la Ligue de l'Enseignement*, 1865-1875, die telkenjare een lijst geeft van de beheerders ; 3. het Willemsfonds : zie *Jaarboek van het Willemsfonds voor 1869 ; - 1870 ; - 1871 ; - 1872 ; - 1873 ; - 1874 ; - 1875* waarin ook telkens de namen der leden opgegeven worden per jaar ; 3. De Veldbloem : zie T. Coopman, *De Vlaamsche Strijd te Brussel, 1869-1884. Vijftienjarig verslag der werkzaamheden der Veldbloem, Vlaamsche vrijzinnige volksmaatschappij (1886)*, Brussel, 1886, die op pp. 18-21 de voordrachtgevers opsomt en in bijlage de bestuursleden der Veldbloem.

Het systematisch doornemen van *De Zweep* uit de periode 1869-1875 en van de overgebleven nummers der *Kerels* bracht ook nog heel wat informatie op in verband met sommige flaminganten. Vb. *Kerels*, 4 dec. 1870, p. 2 k. 2 (Mulle, Strang) ; 16 juli 1871, p. 1 k. 3 (F. Van Dungen) ; *Zweep*, 7 dec. 1873, p. 4 k. 2 (Verstraeten).

Gebruikte afkortingen : AP = Amis Philanthropes ; Enseign. = Enseignement ; Lidm. = Lidmaatschap ; VAUP = Vrais Amis de l'Union et du Progrès ; Vl. = Vlaams.

Wanneer we zekerheid bezaten over het niet-behoren van de personen tot een vereniging, of het niet-aktief zijn in bepaalde sectoren, dan duidden we dit aan door N.

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 4 maart 1973 en op zondag 14 oktober 1973 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11 te Brussel.

Vergadering van 4 maart 1973

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De vergadering werd om 10 u. door de voorzitter Prof. Dr. Th. Luykx geopend. Dr. Els Witte nam het secretariaat waar. Zeventien leden waren aanwezig.

Lic. A. Dewitte handelde over *Het humanisme te Brugge in de 16de eeuw. Een overtrokken begrip?* De uitgewerkte tekst van deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Daarna sprak Dr. W. E. Hegman over *Vlaanderens Zuidafrikaanse droom (1875-1909)*. Deze lezing wordt in de *Handelingen* opgenomen.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door A. Jans, Mevr. De Ridder, Mevr. E. Cockx-Indestege, Mevr. Th. Luykx, W. de Pauw, Th. Luykx, L. Elaut, P. Ivens.

2. **Taalkunde.** – De vergadering werd voorgezeten door Prof. Dr. V. F. Vanacker. Elf leden waren aanwezig.

Dr. W. Martin had het over *Enkele betrekkingen tussen linguïstiek en statistiek*. Deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Dr. J. Taeldeman handelde over *Moeilijkheden en mogelijkheden bij het onderzoek van de Nederlandse klankstructuur*. De tekst van deze lezing wordt in de *Handelingen* opgenomen.

Namen deel aan de besprekingen : V. F. Vanacker, R. Derolez, W. van Langendonck.

3. **Moderne Filologie en Literatuur.** – De vergadering werd door de voorzitter, Prof. Dr. L. Verbeek, om 10 u. geopend. Secretaris was Dr. J. Sterck. Dertien leden waren aanwezig.

Prof. Dr. Luc Indestege sprak over *Een minder bekende Antwerpse humanist : Joachim Sterck van Ringelberg*. De lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Daarna handelde Prof. Dr. L. Verbeeck over *Lyriek als communicatie. Enkele structuuraspecten*. De lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Verscheidene leden namen deel aan de besprekingen.

4. **Klassieke Filologie en Geschiedenis.** – Drs. F. van Ommeslaeghe S.J. leidde de vergadering, waarop de enige spreker, Lic. F. Claus, handelde over *De rechtstreekse bronnen van de „Apologia prophetae David” van Ambrosius*. In het bijzonder werd ingegaan op het probleem van de authenticiteit der „Apologia altera”.

PLENAIRE VERGADERING

De voorzitter, Prof. Dr. Th. Luykx, opende de vergadering om 12.15 u. Negenentwintig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : de leden A. Gerlo, E. de Strycker S.J., O. Basler, G. Schieb, E. Rombauts, J. L. de Meester, W. Thys, G. Schmook, P. Lenders S.J., J. Notermans, M. Rutten, Em. Janssen S.J., A. Demedts, H. M. Heinrichs, J. van Gorp, J. P. Ponten, J. Theuwissen.

Agenda

De voorzitter huldigde de nagedachtenis van Z.E.H. Kanunnik Alfons van den Dries. Het verslag door de secretaris van de vorige vergadering en het financieel verslag over 1972 door de penningmeester werd goedgekeurd.

De volgende nieuwe leden werden benoemd : Dr. L. Vandewiele, Lic. Jaak de Vos, Dr. Daniel Verhelst, Jacques Brouwers, Dr. Clement Marynissen, Lic. Augustin Verrept, Lic. D. van den Auweele, Prof. Dr. W. J. Price, A. E. Homblé.

Dr. L. Elaut hield een lezing over : *Van Eugène Eeman tot August Vermeylen of de laatste ronde in de strijd voor de vernederlandsing van de Gentse Universiteit. Getuigenis van iemand die het als geïnteresseerd tijdgenoot mede ervaren heeft.*

Rondvraag : op de vraag van de secretaris of we voortaan de plenaire vergadering om 12.15 u. zouden beleggen werd algemeen bevestigend geantwoord, daar het experiment als geslaagd mag beschouwd worden. De vergadering werd om 13.15 u. opgeheven.

Vergadering van 14 oktober 1973

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** – De voorzitter, Prof. Dr. Th. Luykx, opende de vergadering om 10 u. Secretaris was A. Jans. Er waren zeventien leden aanwezig.

De eerste lezing werd gehouden door Prof. Dr. J. J. Poelhekke uit Nijmegen over *Een gefrustreerd Antwerpenaar, Frederik Hendrik Prins van Oranje (1584-1647)*. – Ter toelichting van de door hem gekozen titel herinnert spreker eraan dat de jongste zoon van Willem de Zwijger te Delft geboren is zes maanden nadat het prinselijk gezin zich voor het opdringende leger van Parma uit Antwerpen had teruggetrokken naar het strategisch zoveel veiliger gelegen Holland. „Deze vlucht nu heeft, aldus spreker, Frederik Hendrik zijn leven lang gepoogd weer ongedaan te maken. Juist zoals zijn vader vóór hem zag hij de Nederlanden als een complex van gewesten, met het centrum in Brabant en Vlaanderen, waaruit de Spaanse overheersing diende verdreven te worden. Zijn tragiek is daarin gelegen, dat de heersende regentenkaste in de oppermachtige provincie Holland, die Antwerpen aan een gesloten Schelde juist zorgvuldig buiten de grenzen wenste te houden, terwijl de door de predikanten beïnvloede volksmassa's, van wier steun hij verzekerd was, een hereniging met het Zuiden gepaard wilden doen gaan met de exclusieve vestiging aldaar van het meest onverdraagzame Calvinisme, zodat dan ook Fred. Hendriks grootste militaire triomf, de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629, tegelijkertijd een morele nederlaag voor hem betekende, aangezien het hem niet mocht gelukken er het katholicisme ongemoeid te laten. Als tastbaar resultaat van het slechts zeer ten dele geslaagde levenswerk van deze Prins kan men dan ook alleen maar wijzen op de huidige staatsgrens tussen België en Nederland, waarbij het noorden van het zuiden het zuiden van het noorden is geworden.”

De tweede lezing werd gehouden door Dr. J. Weyns over *Na dertig jaar volkshuisraad-onderzoek in Vlaanderen*. – Spreker heeft, na ongeveer dertig jaar onderzoek, een werk klaar over *Volkshuisraad in Vlaanderen*, dat in 1974 zal verschijnen, in twee delen, met 645 tekeningen, 364 foto's, 24 kleurplaten. De bronnen hiervan waren : de verzamelingen in Vlaanderen, vak- en andere literatuur, ongeveer 1400 oude inventarissen, oude iconografie, inzonderheid Pieter Bruegel, Pieter Aertsen en Teniers. Het belang van dit werk berust op de volgende gegevens en feiten.

Alle meubelen uit de periode van ca. 1200 tot 1900 zijn erin genoemd en beschreven. Er is een grote reeks regionale stijlen gevonden (kisten, stoelen, kasten). Alle mogelijke uitzichten van het huisraad zijn erbij betrokken: volkskundig belang, geschiedenis, vormveranderingen, kleur, familie, huis- en straatnamen, raadsels, kinderprenten, heraldiek, verwerving (zelf maken, veiligen, venten, geschenken, erfenis), eigendomsrecht. Van belang zijn eveneens de vele plaatselijke benamingen die worden opgegeven en het glossarium met ongeveer 2000 woorden.

Aan de besprekingen werd deelgenomen door A. Jans, Th. Luykx, P. Lenders, Mevr. Th. Luykx, J. Scheerder, J. Poelhekke, L. Indestege, J. de Brouwer.

2. Taalkunde. – De voorzitter, Prof. Dr. V. F. Vanacker, opende de vergadering om 10.10 u. Vijftien leden waren aanwezig.

Prof. Dr. W. de Geest hield een lezing over *Hoe ondiep zijn infinitief pro participio-constructies?* Spreker vatte zijn lezing als volgt samen: „Er wordt uitgegaan van een subcategorisering van de klasse der verba met sententiële subjects- of objectscomplementering in twee groepen; deze met verplichte I.P.P.-constructie en deze met optionele I.P.P.

Eerst wordt onderzocht hoe dit verschijnsel in verband kan worden gebracht met de door Seuren (1972) en Evers (1973) beschreven predicate raising transformatie. In een volgend deel wordt nagegaan welke derivatietechniek voor de beschouwde zinnen het aantrekkelijkst is, deze waarbij gesteund wordt op de SOV-orde, zoals Evers het doet, of deze waarbij men uitgaat van een VSO-orde. Er worden argumenten aangevoerd die in het voordeel pleiten van de VSO-orde. Syntactische structuren met I.P.P., zo wordt verder betoogd, leveren het bewijs dat VSO verkieslijk is boven SOV, omdat binnen een acceptabele beregeling voor tempus en perfectiviteit tevens ook blijkt dat I.P.P. een voorspelbaar gevolg van een derivatie is. Kenmerkend hiervoor is nl. het feit dat in bepaalde gevallen, nadat V. Final en P.R. hebben gewerkt, het hulpwerkwoord te ver verwijderd is geraakt van het werkwoord waaraan het normaal de participiale vorm moet opleggen. Deze toestand resulteert dan in het optreden van een infinitief i.p.v. de verwachte participiale vorm.”

Dr. W. van Langendonck sprak over *Singulariteit, pluraliteit en kollektiviteit in het licht van de kwantorentheorie*. Deze lezing verschijnt in de *Handelingen*.

Aan de besprekingen namen deel: A. Hantson, W. Mattens, G. Geerts, V. F. Vanacker, O. Leys.

3. **Moderne Filologie en Literatuur.** – De voorzitter, Prof. Dr. L. Roose, opende de vergadering om 10.10 u. Lic. M. De Smedt was secretaris. Zestien leden waren aanwezig.

Prof. Dr. A. Keersmaekers handelde over *Dichter Jan David Heemssen (1581-1644)*. Hij vatte zijn lezing als volgt samen: „Jan David Heemssen werd te Antwerpen gedoopt op 3 mei 1581 en overleed aldaar op 13 december 1644. Hij stamde uit een bekend Antwerps koopliedengeslacht en genoot een zeer verzorgde opvoeding. Pas in 1628 werd hij priester gewijd en van 1628/9 tot waarschijnlijk 1639/40 verbleef hij te Rome, om dan terug te keren naar de Scheldestad, waar hij als ambteloos priester overleed en al zijn goederen achterliet aan de armen. In 1615 was hij een van de heroprichters van *De Olyftak* en de eerste jaren had hij een zeer werkzaam aandeel aan de literaire bedrijvigheid van deze kamer. In 1619 verschenen zijn *Nederduytsche Poëmata. Ghedeylt in twee deelen. Gheestelycke en Wereldlycke*: een bundel gedichten, sonnetten en madrigalen, meestal vertalingen uit het Latijn, het Italiaans en het Frans, getuigend van een knap vakmanschap. In hetzelfde jaar ging hij naar Leuven studeren, waar hij in 1621 *Den Nachtegael vanden H. Bonaventura* liet verschijnen, een voortreffelijke vertaling van de *Philomena* van John Pecham (ca. 1215-1292), toen nog algemeen beschouwd als het werk van de H. Bonaventura. Op verzoek van de Tongerlose abt Adriaen Stalpaerts schreef hij in 1624 een vlotte prozavertaling van het belangrijke werk *De regimine rusticorum* van de Westfaalse kartuizer en mysticus Werner Rolevinck (1425-1502): *Het Bestier der Landtlieden*, een levensleer voor buitenlieden. In 1643 verscheen van hem nog *Verhael Van 't Lijden, ende Doodt ons Liefs Heeren Jesu Christi*, een tamelijk uitvoerig episch gedicht in alexandriënen, waarin het lijden van Christus gevoelvol wordt bemediteerd; het is niet uitgesloten dat ook dit werk een vertaling is. Op zijn naam staat ook een *Poëtelycke beschryving der dood van den H. Joannes Baptista* (1640), maar dit werk is thans onvindbaar. Door de vormgeving, zijn ritmisch taalgevoel en zijn zuiver taalgebruik is Heemssen een echt-renaïssancistisch dichter, maar hij is tevens een dichter die in de Renaissance de vrome middeleeuwse geest heeft behouden; het feit echter dat het overgrote deel van zijn werk vertaling is, karakteriseert hem niet alleen als een eerder onzelfstandig dichter, maar tevens als een renaïssancist van de translatio en soms van de imitatio.”

Prof. Dr. C. Neutjens sprak over *De relatie tussen literatuur en werkelijkheid*, waarin hij o.m. erop wees dat taal niet alleen communicatie is, maar ook transformatie en creatie. Literatuur heeft

een functie voor de werkelijkheid. Deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen. – Verscheidene leden namen aan de besprekingen deel.

4. Klassieke Filologie en Geschiedenis. – Prof. Dr. J. Veremans, voorzitter, opende de vergadering om 10.10 u.

Dr. Frank Grypdonck handelde over *Het begrip „prudentia” in Ambrosius’ De excessu fratris*. Deze lezing zal in de *Handelingen* verschijnen.

Drs. F. van Ommeslaeghe S.J. hield een lezing over *De „Historische Dialoog” over het leven van Johannes Chrysostomus door Palladius van Helenopolis. Bedenkingen over zijn historische waarde*.

De vergadering werd om 12.05 u. opgeheven.

PLENAIRE VERGADERING

Prof. Dr. Th. Luykx, voorzitter, opende de vergadering om 12.15 u. Tweeëndertig leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden: de leden E. Rombauts, A. Gerlo, Ada Deprez, Ludo Simons, André Demedts, Marc Galle, J. L. de Belder, Em. Janssen S.J., Renaat van der Linden, E. de Strycker S.J., Jef Notermans, Joan Hemels, Mevr. en Frans Wagemans, J. Theuwissen, J. L. de Meester, H. M. Heinrichs, H. A. Wage, Willy Martin.

Agenda

De voorzitter bracht hulde aan de overleden medeleden: Albe, Charles Thewissen en Aloïs de Maeyer.

Het verslag door de secretaris van de vorige vergadering werd goedgekeurd. Hij deelde mee, dat onze vereniging van de Algemene Spaar- en Lijfrentekas een subsidie van 10.000 fr. had ontvangen, van de Kredietbank en van de Generale Bankmaatschappij en subsidie van 5000 fr.

De secretaris bracht ook verslag uit over de bestuursvergadering van 5 oktober 1973 in het H. Consciencehuis te Brussel. Daar werd van gedachten gewisseld over het bestuur van de Maatschappij voor de periode 1974-1976. Vervolgens werd de samenstelling van de jury besproken voor het toekennen van de Prijs Taalkunde der Zuidnederlandse Maatschappij in 1974 en werd besloten een zo ruim mogelijke bekendheid aan die prijs te geven. De noodzakelijkheid de jaarlijkse contributie van 200 fr. tot 250 fr. te verhogen,

werd eveneens besproken. Tenslotte kwam een voorstel van L. Simons ter sprake, de algemene secretaris voor zijn vele werk een jaarlijkse vergoeding toe te kennen, dat door de andere bestuursleden gesteund werd. De secretaris dankte ten zeerste voor dit blijk van waardering maar drukte de wens uit het secretariaat, zoals in het verleden, onbezoldigd te blijven waarnemen.

Vervolgens werden volgende nieuwe leden benoemd : Mevr. Dr. S. F. Witstein, Mevr. Lic. Claudine Lemaire, Juffr. Lic. Rita de Bruyne, Dr. W. van Hemeldonck, Dr. Eric van Mingroot, G. Hendrix, Dr. P. F. J. Obbema, Dr. Hugo Plomteux, Dr. W. van Hoecke, Prof. Dr. B. Hendrickx.

Dr. F. J. du T. Spies hield een lezing over de *Vestiging van Zuid-Afrika in 1652*. Hij vatte die als volgt samen : „Rondom die onderwerp word aan enkele gesigpunte van 'n historiografiese aard aandag gegee. – Gesien die roep om 'n meer planetêre geskiedskrywing kan die vestiging in 1652 ook vanuit die gesigspunt van die inheemse bevolking van Afrika en dan as slegs 'n insident in die lang geskiedenis van Afrika gesien word. Ook kan dit as slegs 'n insident in die geskiedenis van Europa betrag word.

Waar die vestigingsgeskiedenis van 1652 egter vir die Afrikanerfolk soveel betekenis het dat selfs die klein alledaagse gebeurtenisse van die begindae byna simboliese betekenis kry, daar ontstaan die vraag of die geskiedenis wel moet betrag word in die lig van wat later ontstaan het. Aan die ander kant rys die vraag of die geskiedenis as sodanig wel anders betrag kan word.

Verder ontstaan die vraag na die rol van die toeval in die geskiedenis en ook die vraag of Jan van Riebeeck wel as 'n groot historiese figuur gesien moet word.”

Prof. Dr. Th. Luykx wees erop dat hij als voorzitter, overeenkomstig de Statuten van de Zuidnederlandse, vanaf januari 1974 door de eerste ondervoorzitter, Prof. Dr. J. Aerts, zou moeten opgevolgd worden. Daar deze echter voor het voorzitterschap niet wenst in aanmerking te komen, deed Prof. Th. Luykx volgend voorstel, dat door de vergadering algemeen werd aanvaard : Prof. Dr. V. F. Vanacker, tweede ondervoorzitter, wordt voor de periode 1974-1976 – volgens de Statuten – voorzitter van de Zuidnederlandse, Prof. Dr. J. Veremans wordt eerste ondervoorzitter. Aangezien er aldus in het bestuur voor 1974-1976 geen vertegenwoordiger meer is voor de sectie „Algemene Geschiedenis” wordt Prof. Dr. P. Lenders door de vergadering als opvolger van de aftredende voorzitter aangesteld, wordt Prof. Dr. Fr. van Vlierden tot opvolger benoemd van Prof. Dr. J. Aerts om in het bestuur de sectie „Moderne Filologie en Literatuur” te vertegenwoordigen.

Door de secretaris wordt de verhoging van de jaarlijkse contributie van 200 fr. tot 250 fr. voorgesteld op grond van de stijgende uitgaven van de Maatschappij, vooral van de drukkosten, de frankeringskosten, inzonderheid wat het buitenland betreft, de „betalingsprovisie” die vaak voor het buitenland moet gestort worden... De vergadering ging met dit voorstel akkoord.

De vergadering werd om kwart over één opgeheven.

Ledenlijst 1973

- Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, 9500 Geraardsbergen.
A. J. AERNOUTS, Tuitenberghof, 1680 Sint-Kwintens-Lennik.
Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Tervuurse straat 99, 3000 Leuven.
Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, 3000 Leuven.
Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 17, 2000 Antwerpen.
Dr. C. G. L. APELDOORN, Spreeuwenstraat 117, Amersfoort (Ned.).
Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 43, 9000 Gent.
Dr. G. H. ARENDT, 1 Berlin-Steglitz 41, Südenstrasse 57 (D.B.R.).
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, 2510 Mortsel.
Lic. Piet AVONDS, Helenalei 26, 2000 Antwerpen.
Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, 3000 Leuven.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, 2800 Mechelen.
Dr. M. BAELDE, Eeuwfeestlaan 7, 8390 Heist-Duinbergen.
Mevr. Ida BAERTEN-ILEGEMS, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
Dr. J. BAERTEN, Mezenlaan 11, 1640 St.-Genesius-Rode.
Lic. R. BAETENS, A. Dineurlaan 40, 2120 Schoten.
H. BAILLIEN, St.-Truidersteenweg 85, 3700 Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 74, Leiden.
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16a, Wylré (Ned.).
BIBLIOTHEQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, 5000 Namur.
Dr. W. P. BLOCKMANS, Cederstraat 25, 9810 Drongen.
Dr. J. BOETS, A. Dineurlaan 28, 2120 Schoten.
Dr. med. P. BOEYNAEMS, Prinsstraat 5, 2000 Antwerpen.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 4, 9000 Gent.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, 4040 Méry-Tilff (Liège).
Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelersstraat 41, 2020 Antwerpen.
Dr. J. G. BOMHOFF, Johan de Wittstraat 58, Leiden (Ned.).
Dr. G. BORGERS, Kon. Wilhelminalaan 44, Leidschendam (Ned.).
Lic. B. BORGHGRAEF-VAN DER SCHUEREN, Koningin Astridlaan 187, 2800 Mechelen.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, 9220 Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Dijkstraat 1, 2252 Viersel.
Dr. A. P. BRAAKHUIS, Hofstede de Grootkade 41, Groningen.
Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Dr. W. BRAEKMAN, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Mevr. Lic. A. BRAEKMAN-DEVOLDER, Eeklostraat 73A, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Dr. F. A. BREKELMANS, Laan van Mecklenburg 1, Breda.
Lic. A. BRISAU, Kouterstraat 29, 9001 Gentbrugge.
Dr. J. L. BROECKX, Oude Vierschaarstraat 58, 9831 Deurle.
Jacques BROUWERS, Jan Rosierlaan 282, Smeermaas, 3760 Lanaken.
Dr. L. BROUWERS S.J., Haachtsesteenweg 8, 1030 Brussel.
Dr. P. J. BUIJNSTERS, Witsenburgselaan 35, Nijmegen (Ned.).
Dr. J. BUNTINX, Gerard de Duivelstraat 1, 9000 Gent.
Dr. A. BURSENS, Verschansingstraat 6, 9910 Mariakerke (O.-VI.).
Dr. H. BURSENS, Kromme Leie 14, 9820 St.-Denijs-Westrem.
Dr. J. CALBRECHT, „Emmaüs”, Oude Baan 293, 3040 Korbeek-Lo.
Dr. H. P. H. CAMPS, Weberstraat 7, 's-Hertogenbosch.
Dr. L. CEYSSSENS, Vanderlindenstraat 15, 1030 Brussel.
Adr. CLAASSEN, Bergeind 1, 3581 Achel.
Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, 1050 Brussel.
Dr. Fr. CLAES S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
Dr. V. CLAES, Elegastlaan 5, 2120 Schoten.

- Lic. Felix CLAUS, Fortuné Dekokerlaan 5, 9050 Evergem.
 Dr. Michiel CLOET, Brabançonnestraat 86, 3000 Leuven.
 Lic. M. COCK, IJsbroekstraat 4, 9582 Schendelbeke.
 Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Frankenstraat 54, 1040 Brussel.
 Lic. D. COIGNEAU, Daalstraat 22, 1780 Teralfene.
 Mgr. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, 3000 Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Kasteelstraat 14, 1770 Liedekerke.
 Lic. Th. COUN, Grote Baan 58-4, 3511 Kuringen.
 Dr. H. L. COX, Charlotte de Bourbonlaan 32, Zeist.
 Dr. J. CRAEYBECKX, 4, Chemin du grand galop, 1328 Ohain.
 Lic. F. A. J. DAMBRE, Fortlaan 37, 9000 Gent.
 Dr. B. C. DAMSTEEGT, Fagelstraat 44, Leiden.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginlaan 82, 8370 Blankenberge.
 Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schriecklaan 60, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Dr. H. DE BELDER, Boerenkrijglaan 28, 2820 Bonheiden.
 J. L. DE BELDER, Rode Beukendreef 17, 9831 Deurle-Leie.
 Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, 2510 Oude-God.
 Eug. DE BOCK, Alice Nahonlei 19, 2120 Schoten-Antwerpen.
 Dr. Fr. DEBRABANDERE, Diksmuidse Heerweg 307, 8201 St.-Michiels.
 J. DE BROUWER, Kerkplein, 9340 St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J. G. DE BROUWER, Openveldstraat 69, 1080 Brussel.
 Dr. C. C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Mej. Lic. Rita DE BRUYNE, Dilbeekstraat 45, 1080 Brussel.
 Dr. Friedhelm DEBUS, 2301 Schierensee üb. Kiel.
 Dr. Karel DE CLERCK, Barrièrestraat 13b, 8200 St.-Michiels-Brugge.
 Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, 1020 Brussel.
 Dr. J. DE CORT, Elisabethlaan 114, 2600 Berchem-Antwerpen.
 Bert DECORTE, Loostraat 21, Strijtem.
 Lic. Luc DECORTE, Vuurkruisenlaan 24, 8310 St.-Kruis.
 Lic. W. DE CUBBER, Papestraat 38, 9100 Lokeren.
 Jan DE CUYPER, Sint-Sebastiaanlaan 45, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Lic. Luc DE GRAUWE, Kon. Leopoldlaan 50, 9000 Gent.
 Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, 1080 Brussel.
 Mej. Lic. Th. DE HEMPTINNE, Palingstraat 90, 9120 Destelbergen.
 Dirk DE JONG, Naaldbosweg 4, Otterlo (Ned.).
 Dr. M. J. G. DE JONG, 14, rue des Eglantiers, 5100 Jambes (lez Namur).
 Dr. R. DE KEYSER, Beosierlaan 44, 3200 Kessel-Lo.
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, 8320 Steenbrugge-Assebroek.
 O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, 9400 Ninove.
 Jozef DELEU, Murissonstraat 142, 8530 Rekkem (W.-Vl.).
 Dr. H. DE LEY, Kasteeldreef, 9840 Landegem.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, 4800 Verviers.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, 2060 Merksem.
 Dr. A. DEMAN, J. Jongenlaan 31, 1180 Brussel.
 Dr. L. DE MAN, Ambiorixsquare 40, 1040 Brussel.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, 1150 Brussel.
 André DEMEDTS, Condédreef 21, 8500 Kortrijk.
 Lic. Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, 8320 Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, 9000 Gent.
 Dr. N. DE PAEPE, Vilvoordse Baan 418B, 3009 Winksele (Post Veltem).
 Mevr. Dr. L. DE PAUW-DEVEEN, Waterlolaan 58, 1000 Brussel.
 Dr. en Mevr. W. DE PAUW-HUGO, Koning Albertlaan 78, 1080 Brussel.
 Mej. Dr. A. DEPREEZ, Hofstraat 179, 9000 Gent.
 Mevr. Dr. Hilde DE RIDDER-SYMOENS, Grote Baan 78, 9920 Lovendegem.
 Dr. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. R. DEROLEZ, Muinklaan 57, 9000 Gent.
 Lic. R. DEROO, Zellaardreef 22, 2820 Bonheiden (Antw.).
 Dr. J. DESCHAMPS, Paul Lebrunstraat 11, 3000 Leuven.
 Lic. H. DE SCHEPPER, Beatrijslaan, 1850 Grimbergen.

- Dr. R. DE SCHRYVER, Oude Baan 13, 3071 Erps-Kwerps.
 Dr. G. DE SCHUTTER, Pijkestraat 46, 9040 Oostakker.
 Lic. M. DE SMEDT, Van Couwenhovelaan 36, 3009 Winksele.
 Lic. R. DE SMEDT, Battelse steenweg 264, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DE SMET, Kongreslaan 22, 9000 Gent.
 Mevr. Lic. Marie-José DESMET-GOETHALS, Silvanusstraat 22, Kesteren (Ned.).
 Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Beatrixlaan 7, Warmond (Ned.).
 Dr. H. DEVIJVER, Eikenboslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Achiel DE VOS, Achterstege 22, 9050 Evergem.
 Lic. J. DE VOS, Bergveld 52, 9360 Buggenhout.
 Lic. J. DEVREKER, Stationsstraat 13, 8920 Langemark.
 Dr. K. C. J. W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Lebonlaan 9, 1160 Brussel.
 Dr. M. DE VROEDE, Zandstraat 301, 3221 Nieuwrode.
 Mej. Lic. B. DE WALSCHE, Doornikstraat 62, 8500 Kortrijk.
 Mevr. Dr. Denise De Weerd, Nijvelse Dreef 172, 1150 Brussel.
 Paul DE WISPELAERE, Speystraat 16, 8351 Damme.
 Lic. A. DEWITTE, Leopold II Laan 9, 8000 Brugge.
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, 9900 Eeklo.
 Dr. R. DIRVEN, Beekstraat 39, 2800 Mechelen.
 Dr. G. DOGAER, Beekstraat 2, 2800 Mechelen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, 1190 Brussel.
 Dr. H. DRAYE, Winksele Steenweg 80, 3020 Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Kolonel Dusartplein 35 E 3, 3500 Hasselt.
 Dr. W. J. du P. ERLANK, Laan van Meerdervoort 14, Den Haag (Ned.).
 Dr. E. DUVERGER, Nassastraat 26, 9000 Gent.
 Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. H. DYSERINCK, Sijsjesstraat 6, 3760 Lanaken.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 202, 9000 Gent.
 Dr. L. K. ENGELS, Tiense Vest 61, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. Ernest EYLENBOSCH, Onafhankelijkheidslaan 33, 9000 Gent.
 Lic. D. FAGOT, Spoorwegstraat 24, 3370 Boutersem.
 Dr. S. L. FLAXMAN, Graduate Center CUNY-33 West 42nd Street New York, New York 10036 (U.S.A.).
 Lic. J. FLORQUIN, „Wildenhoge”, Predikherenberg 7, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. R. FONCKE, Prudent Bolslaan 126, 1020 Brussel.
 Dr. Marron C. FORT, University of New Hampshire, Department of German and Russian, Durham, New Hampshire 03824 U.S.A.
 Mr. E. FRANQUINET, Via Regia 44C, Maastricht (Ned.).
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert 1er, 1420 Braine-l'Alleud.
 Dr. Marc GALLE, Neerleest 6, 1020 Brussel.
 Dr. F. L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, 1050 Brussel.
 Dr. D. GEERAERTS, Caimolaan 156, 3970 Leopoldsburg.
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, 8310 St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Trolieberg 43, 3200 Kessel-Lo.
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Eglantierlaan 19, 2020 Antwerpen.
 Dr. A. GERLO, Merellaan 33, 1150 Brussel.
 Dr. W. P. GERRITSEN, Obbinklaan 125, Utrecht (Ned.).
 Mevr. Lic. Monique GEYS-WALSCHAERTS, Zoutwerf 14, 2800 Mechelen.
 Dr. J. GIJSEL, Charleslei 12, 2130 Brasschaat.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, 1080 Brussel.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Parkstraat 44, 3000 Leuven.
 Dr. L. GILLET, rue Gaston Bernard 6, 4050 Esneux.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, 9600 Ronse.
 George GOOSSENS, Venlose Weg 102, Tegelen (Ned.).
 Dr. J. GOOSSENS, Celestijnenlaan 9/22, 3030 Heverlee.
 Dr. L. GOOSSENS, Berkenlaan 2, 2540 Hove (Antw.).
 Dr. P. GORISSEN, Schaapsdreef 17, 8500 Kortrijk.
 Dr. W. M. GRAUWEN O.Praem., Rode Beukenlaan 7, 1810 Wemmel.

- Dr. Frank GRYPDONCK, Zuidmoerstraat 133, 9900 Eeklo.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. P. HADERMANN, „La Quinta“, La Baraque, 5872 Corroy-le-Grand.
 Dr. R. HAESERIJN, Heiveldstraat 269, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 367, 9000 Gent.
 Dr. A. HANTSON, 92, rue Moriamé, 5843 Suarlée.
 Mej. Lic. Cl. HAP, Beeldhouwerslaan 31, 1180 Brussel.
 Lic. Hans HAUBEN, Wijngaardlaan 11, 3030 Heverlee.
 Dr. W. E. HEGMAN, Smidsestraat 73, 9000 Gent.
 Dr. H. M. HEINRICHS, 1 Berlin 33, Boltzmannstr. 3 (D.B.R.).
 Lic. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, 3000 Leuven.
 Lic. Ludo HELSEN, Geelse Baan 19, 3988 Veerle.
 Dr. Joan HEMELS, Kroonsingel 23, Malden (Ned.).
 Dr. B. HENDRICKX, Randse Afrikaanse Universiteit, Postbus 524, Johannesburg.
 Mevr. Dr. Elsa HENDRIX-DE BENS, Havikstraat 10, 9000 Gent.
 Lic. Guido HENDRIX, Nederpolder 25, 9000 Gent.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, 4000 Liège.
 Dr. Pierre HESSMANN, Berkenlaan 3, 9810 Drongen.
 Dr. M. HOEBEKE, Parkstraat 41, 9700 Oudenaarde.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Lic. R. HOFMANS, Prinsendal 30, 1900 Overijse.
 A. G. HOMBLE, St.-Pietersnieuwstraat 93, 9000 Gent.
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg
 13, Von-Melle-Park 15 (D.B.R.).
 Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, 9000 Gent.
 Dr. J. IJSEWIJN, Petrusberg 29, 3044 Haasrode.
 Dr. L. INDESTEGE, Ninooofse Steenweg 5, 1710 Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, 3000 Leuven.
 Mej. Dr. M. A. JACOBS, Jan Stasstraat 18, 3000 Leuven.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, 2100 Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, 2800 Mechelen.
 Dries JANSSEN, Vijverstraat 99, Kiewit-Hasselt.
 Em. JANSSEN S.J., Waversebaan 220, 3030 Heverlee.
 E. JANSSEN CssR, Wittemerallee 32, Wittem (Ned.).
 Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, 9720 De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. K. LANGVIK-JOHANNESSEN, Sörli Terrasse 15, 1475 Skårer (Noorwegen).
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, 2800 Mechelen.
 † R. A. JOOSTENS Albe), Louisalaan 114, 1050 Brussel.
 Dr. Aug. KEERSMAEKERS, Wouwendonkstraat 78, 2570 Duffel.
 Mgr. H. KESTERS, Stationsstraat 31, 3800 St.-Truiden.
 Otto KIESER, 61 Darmstadt, Hölgesstrasse 20, D.B.R.
 Dr. J. KLUYSKENS S.J., Collegelaan 36, 2200 Borgerhout.
 Drs. W. H. Th. KNIPPENBERG, St.-Michielsgestel (N. Br., Ned.).
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A. C. F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E. H. KOSSMANN, Thorbeckelaan 180, Groningen.
 Dr. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, 3190 Tongerlo.
 Dr. C. KRUYSKAMP, Rapenburg 49, Leiden.
 Dr. Luc LAMBERECHTS, Staf Bruggenstraat 20, 9110 Sint-Amandsberg.
 Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, 9810 Drongen.
 Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, 1030 Brussel.
 Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, Lentelaan 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, 1030 Brussel.
 Mevr. Lic. Cl. LEMAIRE, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
 Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. G. LERCHNER, K. Marx Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C1
 (D.D.R.).

- Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (S.-A.).
 Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. H. LIEBAERS, Keizerslaan 4, 1000 Brussel.
 Dr. R. LIEVENS, Oude Baan 363, 3040 Korbeek-Lo (Leuven).
 C. LINDEMANS, Archimedestraat 60, 1040 Brussel.
 Dr. R. F. LISSENS, Gebladertelaan 2, 1180 Brussel.
 Dr. J. E. LOUBSER, Universiteit van Port Elizabeth Postbus 1600 Port Elizabeth (Zuid-Afrika).
 Dr. E. LOUSSE, Newtonstraat 11, 1040 Brussel.
 Dr. S. A. LOUW, Dept. Afrikaanse, Nederl. en Germ. Taalkunde, Universiteit van Pretoria, Pretoria (S.-A.).
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, 1980 Tervuren.
 Dr. Th. LUYKX, Laneaustraat 12, 1020 Brussel.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneaustraat 12, 1020 Brussel.
 Dr. L. Th. MAES, Dessainlaan 55, 2800 Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, 1150 St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. J. J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Mevr. A. MANTEAU, Bergenbroek 8, 1686 Gooik.
 Mej. Lic. G. MARECHAL, Brugse Steenweg 89, 9900 Eeklo.
 Dr. W. MARTIN, G. Gezellelaan 3, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. Cl. MARYNISSEN, Winkselse Steenweg 60, 3020 Herent.
 Dr. W. H. M. MATTENS, 9, av. des XIV Bonniers, 5141 Wierde.
 Lic. C. MATTHEEUSSEN, Brusselsestraat 133, 1744 Sint-Ulriks-Kapelle.
 Dr. P. J. MEERTENS, Prinsengracht 1101, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelenstraat 12, 2020 Antwerpen.
 L. MEES O.F.M., Minderbroedersstraat 5, 3800 Sint-Truiden.
 Dr. A. E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, 1980 Tervuren.
 Lic. Ludo MELIS, De Fourneaustraat 28, 2600 Berchem.
 Lic. J. MERTENS, Bikschotelaan 259, 2200 Borgerhout-Antwerpen.
 Drs. J. H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. A. M. MEYERS, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Mevr. Lic. W. MEYERS-REINQUIN, Vredelaan 51, 1080 Brussel.
 Dr. L. MILIS, Vlieguit 20, 9830 St.-Martens-Latem.
 Lic. Leon MOOREN, P. Nollekensstraat 130, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, 4920 Embourg-Liège.
 Mej. Lic. A. MORLION, J. De Ridderlaan 126, 1810 Wommel.
 Dr. A. MUNNICHs, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 Mej. Dr. Anne-Marie MUSSCHOOT, Martelaarslaan 289, 9000 Gent.
 Drs. J. MUYLLE, Gravin Beatrijsstraat 11, 8510 Marke bij Kortrijk.
 L. NAGELS, Grote Markt 1, 3500 Hasselt.
 Dr. M. NEIRYNCK, Mostincklaan 14, 1150 Brussel.
 Dr. Peter H. NELDE, Beukenlaan 9, 9810 Drongen.
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 Dr. Clem NEUTJENS, Kasteellei 16, 2130 Vriesdonk-Brasschaat.
 Dr. E. NIEUWBORG, Oude Baan 291, 3040 Korbeek-Lo.
 J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, 8340 Sijsele.
 Drs. Jef NOTERMANS, Athoslaan 1d, Maastricht.
 Lic. J. NOWE, Naamse Straat 170, 3000 Leuven.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, 9120 Destelbergen.
 Dr. P. F. J. OBBEMA, Vondellaan 52, Leiden.
 Dr. E. ÖHMANN, Pihlajatie 50, Helsinki (Finland).
 H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, 3800 Sint-Truiden.
 Drs. H. J. OP DEN KAMP, Jos. Hoensstraat 8, Sittard (Ned.).
 Lic. E. OTTEVAERE, Lentedreef 23, 8500 Kortrijk.
 Dr. P. C. PAARDEKOOPER, Anna van Engelandstraat 27, Eindhoven.
 Dr. J. L. PAUWELS, Pr. Lydialaan 49, 3030 Heverlee.
 Dr. L. PEENE, Vrijheidslaan 60, 1080 Brussel.
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, 2020 Antwerpen.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaerts laan 28, 2520 Edegem.

- Dr. K. C. PEETERS, Tontoonstellingslaan 37, 2020 Antwerpen.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, 2300 Turnhout.
 A. J. M. PELCKMANS, Kapelse Straat 198, 2080 Kapellen-Antwerpen.
 Mej. Lic. M. PEREMANS, Kard. Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 85, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, 2120 Schoten.
 Dr. E. PERSOONS, Corbielaan 3, 3060 Bertem.
 Dr. M. PINNOY, Koningin Astridlaan 216, 1950 Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, 2840 Haacht.
 Dr. L. R. PLANCKE, Verwersdijk 24, 8000 Brugge.
 Dr. J. J. POELHEKKE, Brouwershuis, Steenstraat 22, Nijmegen.
 Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Dr. J. P. PONTEN, Lentedreef 13, 8500 Kortrijk.
 Dr. Karel PORTEMAN, Philipslaan 35, 3040 Korbeek-Lo.
 P. POTARGENT, Berglaan 32, 3030 Heverlee.
 Dr. W. PREVENIER, Vlieguit 14, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. W. J. PRICE, P.O. Box 351, Chancery Office, Portland, Oregon 97207, USA.
 Harry G. M. PRICK, Aart van der Leeuwlaan 259, Delft (Ned.).
 Lic. Guido PROVOOST, Eeuwfeestlaan 35, 9720 De Pinte.
 Dr. Y. PUTSEYS, Van 't Sestichlaan 26, 3009 Winksele.
 Lic. R. RAES, Koningin Fabiolapark 73, 9220 Merelbeke.
 Dr. K. REIJNDERS, Vogelzang 5, Overasselt (Ned.).
 Dr. Lieven RENS, Lelielaan 16, 2630 Aartselaar.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, 1682 Gaasbeek.
 Lic. J. REYNAERT, Belvedereweg 27, 9000 Gent.
 Dr. K. ROELANDTS, Sergeysstraat 3, 3020 Herent.
 Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, 3000 Leuven.
 Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, 3030 Heverlee.
 Dr. L. ROPPE, Lombaardstraat 25, 3500 Hasselt.
 Lic. Guido ROS, Rostijnestraat 36, 9020 Gent.
 Dr. W. ROUKENS, St.-Gerlachusweg 13B, Maastricht.
 Dr. Kurth RUH, 87 Würzburg, Schellingstrasse 29 (D.B.R.).
 Dr. M. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, 4000 Liège.
 Dr. G. SANDERS, Ter Ramenlaan 2, 9120 Destelbergen.
 Dr. J. SCHEERDER, Fr. van den Berghelaan 23, 9830 St.-Martens-Latem.
 A. I. J. M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 Lic. Gilbert SCHELSTRAETE, St.-Pieters-Aalststraat 47, 9000 Gent.
 Lic. G. SCHERPS, Vrouwvlietstraat 30, 2800 Mechelen.
 Mej. Dr. Gabriëlle SCHIEB, 701 Leipzig, Roscherstr. 1 (D.D.R.).
 Dr. Ger SCHMOOK, Volhardingstraat 70, 2020 Antwerpen.
 Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26A, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Dr. H. SCHULTINK, Hertenlaan 34, Den Dolder (Ned.).
 Johan J. SCHWENCKE, Joh. Bildersstraat 56, 's-Gravenhage (Ned.).
 Dr. H. SERVOTTE, Herestraat 51, 3000 Leuven.
 Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, 1090 Brussel.
 W. Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47405 (U.S.A.).
 Mej. Dr. B. SIERTSEMA, Meander 767, Amstelveen (Ned.).
 Lic. L. SIMONS, Huize Windekind, Fr. van Eedenplein 3, 2050 Antwerpen.
 Drs. J. R. W. SINNINGHE, Kortenaerlaan 31, Breda.
 Lic. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
 Dr. J. M. A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F. J. SNIJMAN, Jonkershoek Road 53, Stellenbosch (S.-Afrika).
 Dr. A. L. SÖTEMANN, P. Saenredamstraat 5, Utrecht (Ned.).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 27, 9000 Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertvest 52, 3300 Tienen.
 Drs. L. SPRONCK, Europalaan 49, Maastricht-Heer.
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, 1040 Brussel.

- Dr. L. STAPPERS, Université Nationale du Zaïre, B.P. 1825, Lubumbashi (République du Zaïre).
- Dr. A. STEFENS, Statielei 24, 2510 Mortsel.
- Dr. J. G. A. STERCK, Plezantstraat 25, 2700 St.-Niklaas.
- Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, 2230 Schilde.
- Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, 2510 Mortsel.
- Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum.
- Dr. C. F. P. STUTTERHEIM, Waldeck Pymontlaan 2, Oegstgeest (Ned.).
- Mej. Lic. S. SUE, Strijdersstraat 51, 3300 Tienen.
- Lic. Wilfried SWINNEN, Beosierlaan 36, 3200 Kessel-Lo.
- Lic. J. TAELEMAN, Muizendale 10, 9840 Landegem.
- Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 143, 2100 Deurne-Antwerpen.
- Mevr. Dr. C. TAVERNIER-VEREËCKEN, Rijsschenbergstraat 97, 9000 Gent.
- Dr. Jan THEUWISSEN, Mercatorstraat 122, 2000 Antwerpen.
- † Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
- Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, 3030 Heverlee-Leuven.
- Dr. R. THIBAU, Houtbriel 16, 9000 Gent.
- Lic. J. THIELEMANS, E. Vanderveldestraat 45, 8201 Sint-Michiels-Brugge.
- Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, 9000 Gent.
- Dr. Piet THOMAS, Leuzestraat 65, 8540 Bellegem.
- Drs. Herman THYS, Zimmerplein 29, 2500 Lier.
- Dr. W. THYS, Groeningenlei 155, 2550 Kontich.
- Lic. A. TIHON, Kruidtuinlaan 43, 1000 Brussel.
- Dr. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, 2520 Edegem.
- Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, 2190 Essen.
- Lic. Gilbert TOURNOY, Gulden Sporenlaan 27, 3200 Kessel-Lo.
- Mevr. Dr. Godelieve TOURNOY-THOEN, Gulden Sporenlaan 27, 3200 Kessel-Lo.
- Dr. P. L. M. TUMMERS, Schoutstraat 25, Nijmegen.
- Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, 9000 Gent.
- Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, 9220 Merelbeke.
- Dr. L. VAN ACKER, Wondelgemstraat 20, 9910 Mariakerke.
- Dr. V. F. VANACKER, Gentstraat 163, 9110 Sint-Amandsberg.
- Dr. jur. Jos. VAN ALSENOY (Dirk Wilmars), Tabaksvest 28, 2000 Antwerpen.
- Mej. Lic. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, 1190 Brussel.
- Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, 2300 Turnhout.
- Dr. J. J. A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
- Lic. J. V. R. VAN BERGEN, Petunialaan 29, 8402 Stene (Oostende).
- A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, 9400 Ninove.
- Dr. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, 3000 Leuven.
- Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, 9821 Afsnee (O.-VI.).
- Dr. M. VAN CAN, Bieslanderweg 78c, Maastricht.
- Dr. F. VAN COETSEM, Division of Modern Language, Cornell University, Ithaca, New York 14850 U.S.A.
- Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Diksmuidestraat, 9000 Gent.
- R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, 9770 Kruishoutem.
- Drs. D. VAN DEN AUWEELE, Spaanse Burchtlaan 27, 3040 Korbeek-Lo.
- Dr. B. VAN DEN BERG, Van Vollenhovenpark 7B, Driebergen-Rijsenburg (Ned.).
- Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, 9000 Gent.
- Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Gierlebaan 16, 2340 Beerse.
- Dr. Willy VAN DEN STEENE, Leopoldlaan 9, 2800 Mechelen.
- Lic. Guy VANDE PUTTE, Léon Cuissestraat 65, 1050 Brussel.
- Dr. P. Jan VANHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, 9040 Oostakker.
- Dr. O. VAN DER HALLEN, Prins Leopoldlei 18, 2510 Mortsel-Antwerpen.
- Dr. J. F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, 3000 Leuven.
- Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, 9620 Zottegem.
- Dr. H. J. M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 95, Waterkloof, Pretoria.
- Dr. Henri VANDEMOERE, Verruelaan 37, 8500 Kortrijk.
- Lic. L. VAN DER PAAL, Kleinderbeek, 9430 Nieuwerkerken.
- Lic. M. VAN DE VELDE, Savaanstraat 34, 9000 Gent.
- Dr. R. VAN DE VELDE, Peter Benoitstraat 19, 9300 Aalst.

- Dr. L. VANDEWIELE, Goudenhandwegel 26, 9120 Destelbergen.
 Mej. Lic. R. VAN DE WIELE, Lamperstraat 23, 2768 Bazel.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, 2800 Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, 1030 Brussel.
 Lic. G. VAN EEMEREN, Van Aertselaarplein 19, 2320 Hoogstraten.
 Dr. A. VAN ELSLANDER, Aug. van Geertstraat 32, 9110 St.-Amandsberg.
 Z.E.H. Kan. K. VAN GENECHTEN, Berkelheide 14, 2290 Vorselaar.
 Dr. H. VAN GORP, Bleydenberg 34, 3010 Wilsele.
 Drs. J. VAN GURP, V. d. Does de Willeboissingel 12, 's-Hertogenbosch (Ned.).
 Dr. C. B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, 1730 Zellik.
 Em. VAN HEMELDONCK, 2350 Vosselaar (Turnhout).
 Dr. W. VAN HEMELDONCK, Esiaan 20, 1020 Brussel.
 Dr. J. VAN HERCK, Duiwenstraat 22, 2550 Kontich.
 Dr. W. VAN HOECKE, Pater Lievenslaan 20, 3200 Kessel-Lo.
 Lic. Frans VANHOOF, Garden Citylaan 24, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. Karel VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, 2000 Antwerpen.
 Dr. Eugène VAN ITTERBEEK, Rerum Novarumlaan 35, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. W. VAN LANGENDONCK, Vilvoordsebaan 102, 3009 Winksele.
 Mej. Lic. M. VAN LOCO, Carnotstraat 65/E4, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, 1160 Brussel.
 Dr. H. VAN LOOY, Res. Botticelli, Koning Leopold II laan 92, 9000 Gent.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, 1080 Brussel.
 M. L. L. VAN NIEROP, Groenenborgerlaan 208, 2610 Wilrijk.
 Dr. J. B. VAN NIMWEGEN, 8560 Heuchling Post Lauf a. d. Pegnitz, Hirtenstrasse 355, Deutschland.
 Dr. H. VAN NUFFEL, Tentoonstellinglaan 406, 1090 Brussel.
 Lic. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Haachtse steenweg 8, 1030 Brussel.
 Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, 2000 Antwerpen.
 Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 63, 9110 Sint-Amandsberg.
 Drs. S. A. E. VAN PUFFELEN, Westeinde 101, Den Haag.
 Dr. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, 2020 Antwerpen.
 Dr. J. VAN ROMPAEY, Vlieguit 18, 9830 St.-Martens-Latem.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, 9220 Merelbeke.
 Dr. E. VAN 'T DACK, de Grunnelaan 4, 3030 Heverlee-Leuven.
 Lic. Marc VAN UYTFANGHE, Schoolstraat 48, 9140 Zele.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, 3030 Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, 3500 Hasselt.
 Dr. B. F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, 1080 Ganshoren.
 Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, 9820 St.-Denijs-Westrem.
 Lic. Fr. VANWIJNGAERDEN, X. Buissetstraat 23, 1800 Vilvoorde.
 Lic. P. VAN ZEIR, Guido Gezelleplein 11, 8900 Ieper.
 Dr. F. VEENSTRA, Neerkanne 30, Amsterdam Z.
 Lic. Theo VENCKELEER, Fruithoflaan 106, 2600 Berchem.
 Dr. L. VERBEECK, Kerkweg 14, 3041 Pellenberg.
 Lic. J. VERBEEMEN, Tolhuisstraat 18, 2800 Mechelen.
 Drs. G. J. B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Werner VERBEKE, Delaunoislaan 27, App. 2, 3030 Heverlee.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, 2200 Borgerhout.
 Lic. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, 2000 Antwerpen.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Domeindreef, 8201 St.-Michiels.
 Dr. H. VERDIN, Eikenboslaan 19, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. J. VEREMANS, Oude Vierschaarstraat 16, 9831 Deurle.
 Mevr. Lic. D. VERHAEGHE-PIKHAUS, Jan zonder Vreesstraat 32, 9000 Gent.
 Dr. Daniel VERHELST, Vlamingenstraat 3, 3000 Leuven.
 Dr. E. VERHOFSTADT, Bergwegel 72, 9220 Merelbeke.
 Mevr. Dr. Leni VERHOFSTADT-DENEVE, Bergwegel 72, 9220 Merelbeke.
 Dr. A. VERHULST, Nelemeersstraat 10, 9830 St.-Martens-Latem.

- C. VERLEYEN, Lakenmakersstraat 249, 2800 Mechelen.
 Dr. J. Ch. VERLINDEN, Via Omero 8, Roma (Italië).
 Dr. B. A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Dr. P. J. H. VERMEEREN, Institut für Niederländische Philologie, 5 Köln/
 Lindenthal, Lindenthalgürtel 15A.
 Lic. A. J. VERMEERSCH, Maria van Hongarijelaan 33, 1080 Brussel.
 Dr. E. VERMEERSCH, G. Galliërlaan 3, 9000 Gent.
 Mevr. Lic. M. VERMEULEN-FORRIER, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 Dr. U. VERMEULEN, Hof ter Bunder 13, 9001 Gentbrugge.
 P. H. VERMEULEN, Kleine Looierstraat 10, Maastricht.
 Lic. A. VERREPT, Konijnenveld 16, 2550 Kontich.
 Dr. Ved. VERSTEGEN, Luikstraat 12, 9100 Lokeren.
 Dr. H. D. L. VERVLIET, Woudlaan 13, 2610 Elsdonck-Wilrijk.
 Dr. E. VOORDECKERS, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920 Lovendegem.
 Mevr. Lic. M. H. VOORDECKERS-DECLERCQ, Kon. Leopoldstraat 39 A, 9920
 Lovendegem.
 Mevr. Dr. E. VORLAT, Ridderstraat 1, 3040 Korbeek-Lo.
 Dr. H. A. WAGE, Laan van Meerdervoort 1771, 's-Gravenhage.
 Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Mevr. Lic. Nora WAGEMANS-LEMAIGRE, Lampachstraat 17, 6700 Aarlen.
 Mevr. Dr. L. WAGNER-HEIDENDAL, Am Weltersborn 19, 6501 Klein-Winter-
 heim, Duitsland.
 Lic. Werner WATERSCHOOT, Grootzand 46, 9150 Grembergen (O.-VI.).
 Lic. Karel WAUTERS, Herentalsestraat 37, 2300 Turnhout.
 Lic. R. WAUTERS, Burg. Vermeulenlaan 13, 9130 Lochristi.
 Dr. J. WEISGERBER, Guido van Arrezzoplein 17, 1060 Brussel.
 Dr. A. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelslaan 9, 3200 Kessel-Lo.
 Dr. H. WESCHE, 34 Göttingen, Tuckermannweg 7.
 Dr. J. J. M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar.
 Dr. M. H. J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Dr. A. WEIJNEN, Merellaan 9, Malden (Ned.).
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, 3600 Bokrijk-Genk.
 Dr. N. C. H. WIJNGAARDS, Van Schaeck Mathonsingel 121, Nijmegen.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, 2000 Antwerpen.
 Dr. A. W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
 Dr. R. WILLEMYSN, Dorpsstraat 78, 8201 Brugge.
 Dr. J. WILS, Huygensweg 4, Nijmegen.
 Dr. L. WILS, Lentedreef 19, 8500 Kortrijk.
 Mevr. Dr. S. F. WITSTEIN, Tolsteegplantsoen 24III, Utrecht (Ned.).
 Mej. Dr. Els WITTE, Scailquinstraat 37, 1030 Brussel.
 Drs. O. WOESTENBURG, Van Breijlstraat 9, Limbricht L. (Ned.).
 Dr. G. WORGTE, Karel Marx-Universität, Universitätsstrasse 3-5, Leipzig C-1
 (D.D.R.).
 Lic. A. WOUTERS, Diestse steenweg 85, 3220 Aarschot.
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, 9220 Merelbeke.
 Dr. C. A. ZAALBERG, Mariënpoolstraat 61, Leiden.

BESTUUR

1971-1973

Voorzitter : Dr. TH. LUYKX*Ondervoorzitters* : Dr. José AERTS, Dr. V. F. VANACKER,
Dr. J. VEREMANS*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE*Penningmeester* : Lic. L. SIMONS.

DRUK N.V. VONKSTEEN
MARKTPLEIN 33
8920 LANGEMARK